

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

TIZENÖTÖDIK KÖTET.

1906-IK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1906.

1872 / 1873

1872 / 1873

1872 / 1873

1872 / 1873

TARTALOM.

ELSŐ SZÁM.

	Lap
A cultura értékéről. (IV.) — <i>Dr. Bárány Gerőtől</i>	1
A fajelmélet újabb állása. — <i>Várnai Sándortól</i>	19
Leibniz élete és bölcészete. (II.) — <i>Dr. Vida Sándortól</i> . . .	31
A socialismus eszméjének újabb phasisai. — <i>Várnai Sándortól</i>	55
Hegel természetphilosophiai rendszere. (I.) — <i>Dr. Simon József</i>	
<i>Sándortól</i>	63
A nemek aránya és a nemképződés. (II.) — <i>Dr. Illyefalvi V.</i>	
<i>Gézától</i>	81
A magyar országgyűlés ujonczmegszavazási joga. (I.) — <i>Dr.</i>	
<i>Tihanyi Lajostól</i>	94
Egyetemi tanügyi irányzatunkról. (V.) — <i>Schneller Istvántól</i> .	101
IRODALOM: Rivista Filosofica. <i>Dr. Vida Sándor</i> . — Bolton King	
e Thomas Okey: L'Italia d'oggi. <i>Dr. Vida Sándor</i> . —	
Gedanken und Denker. <i>Dr. Stuhlmann Patrik</i> . — Zeit-	
schrift für Philosophie und philosophische Kritik. <i>Sz. M.</i>	110

MÁSODIK SZÁM.

A cultura értékéről. (V.) — <i>Dr. Bárány Gerőtől</i>	129
Az eszme és az igazság. — <i>Dr. Fitos Vilmostól</i>	142
Leibniz élete és bölcészete. (III.) — <i>Dr. Vida Sándortól</i> . . .	157
A nemek aránya és a nemképződés. (III.) — <i>Dr. Illyefalvi V.</i>	
<i>Gézától</i>	171
Hegel természetphilosophiai rendszere. (II.) — <i>Dr. Simon József</i>	
<i>Sándortól</i>	188
Az amerikai psychologiai laboratoriumokról. (I.) — <i>Dr. Pekár</i>	
<i>Károlytól</i>	206
A magyar országgyűlés ujonczmegszavazási joga. (II.) — <i>Dr.</i>	
<i>Tihanyi Lajostól</i>	217
Natorp Pál paedagogiai rendszere. (I.) — <i>Dr. Székely Györgytől</i>	234
Az Eugenics kérdése. (I.) — <i>Kozáry Gyulától</i>	242
Egyetemi tanügyi irányzatunkról. (VI.) — <i>Schneller Istvántól</i> .	248
Társadalmi, gazdasági és állami fejlődés. (I.) — <i>Dr. Kiss</i>	
<i>Mihálytól</i>	255
IRODALOM: Rivista Philosophica. <i>Dr. Vida Sándor</i> . — Archiv für	
die Philosophie. <i>Dr. Pauler Ákos</i> . — Revue philosophique	
de la France et de l'étranger. <i>Dr. Pauler Ákos</i>	262

HARMADIK SZÁM.

	Lap
A cultura értékéről. (VI.) — <i>Dr. Bárány Gerőtől</i>	273
A közvetlen tapasztalás összefüggés-rendszere. (I.) — <i>Zalai Bélától</i>	285
A productiv (transscendentalis) képzeleterő viszonya a transscendentalis apperceptióhoz a tiszta ész kritikájában. (I.) — <i>Enyvvári Jenőtől</i>	297
A nemek aránya és a nemképződés. (IV.) — <i>Ilyefalvi V. Gézátlól</i>	310
Mazzini. (I.) — <i>Dr. Vida Sándortól</i>	327
A társadalmi, gazdasági és állami fejlődés alapjai. (II.) — <i>Dr. Kiss Mihálytól</i>	335
A magyar országgyűlés ujonezmegszavazási joga. (III.) — <i>Dr. Tihanyi Lajostól</i>	342
Az Eugenics kérdése. (II.) — <i>Kozáry Gyulától</i>	351
Natorp Pál paedagogiai rendszere. (II.) — <i>Dr. Székely Györgytől</i>	358
Az amerikai pszichológiai laboratoriumokról. (II.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	364
Egyetemi tanügyi irányzatunkról. (VI.) — <i>Schneller Istvántól</i>	369
IRODALOM: Az Ember és Világa. <i>Dr. Pauler Ákos.</i> — Rivista Filosofica. <i>Dr. Vida Sándor.</i> — Revue philosophique de la France et de l'étranger. <i>Dr. Pauler Ákos.</i> — Dr. Jahn M.: Ethik als Grundwissenschaft der Pädagogik. <i>Dr. Szilávik Mátyas</i>	376

NEGYEDIK SZÁM.

A magyar országgyűlés ujonezmegszavazási joga. (IV.) — <i>Dr. Tihanyi Lajostól</i>	401
Mazzini. (II.) — <i>Dr. Vida Sándortól</i>	409
A társadalmi, gazdasági és állami fejlődés alapjai. (III.) — <i>Dr. Kiss Mihálytól</i>	416
A közvetlen tapasztalás összefüggés-rendszere. (II.) — <i>Zalai Bélától</i>	425
A productiv (transscendentalis) képzeleterő viszonya a transscendentalis apperceptióhoz a tiszta ész kritikájában. (II.) — <i>Enyvvári Jenőtől</i>	436
Natorp Pál paedagogiai rendszere. (III.) — <i>Dr. Székely Györgytől</i>	449
Az Eugenics kérdése. (III.) — <i>Kozáry Gyulától</i>	458
A természetfilozófia új álláspontjai. — <i>Várnai Sándortól</i>	465
Az amerikai pszichológiai laboratoriumokról. (III.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	477
A második kísérleti lélektani congressus. — <i>Dr. Révész Gézátlól</i>	487
Leibniz élete és bölcsészete. (IV.) — <i>Dr. Vida Sándortól</i>	497
A psychophysikai teljes ingersorok módszerének elmélete. (I.) — <i>Dr. Révész Gézátlól</i>	507
Egyetemi tanügyi irányzatunkról. (VII.) — <i>Schneller Istvántól</i>	515
IRODALOM: Egy új lélektani munka. <i>Várnai Sándor</i>	522

A CULTURA ÉRTÉKÉRŐL.

— Negyedik közlemény. —

Mintha csak az idő létezése előtt szemlélt ideák vonzanának bennünket magukhoz. Elvágódunk a földről; cselekvésünknek színteréről örök hazánkba vágódunk. Túl minden korláton, felette minden korlátnak képzeljük ideáljainkat.

Ott a végtelen távolban van az ideál. De a távoli ideál erőt kölcsönöz a földi vándornak útja megfutasához. Erőt kölcsönöz arra, hogy a rögös utat, száz veszélylyel szembeszállva, megfussa. Útközben alkot és rombol. S az útközben alkotott és rombolt értékek nem önczélók, hanem mintegy magasabb cél érdekében keletkeznek és pusztulnak el.

Ki tagadhatná az ideálok létét, a ki csak annyira a mennyire ismeri az életet? A ki csak pár órát vagy pár napot öntudatosan élt a földön, annak ismernie kell ezeket az égbe helyezett ideálokat is.

Nem pusztán a létező tartja fenn a létet, a közönségesen létezőnek tartott dolgokon kívül létezik egy olyan erő is, a melynek minden létező fenntartásában és tökéletesedésében igen nagy szerepe van s ez az erő a transzcendensnek képzelt világ-rendbe helyezett ideáloktól származik.

*

Napjainkban, főképpen Marxnak s a történelmi materialismusnak tanítása után, talán sokaknak maradnak vagy éppen reactionariusnak tűnhetik fel felfogásunk. Mi azonban azt hisszük, hogy felfogásunk nem ellenkezik a történelmi materialismusnak helyes és a kritikát is sikeresen kiálló tételeivel, — hogy azonban az emberi szellemnek legideálisabb alkotásait: tudományát, művészetét, valóságát, philosophiáját . . . nem tartjuk csupán amolyan „*Überbau*“-nak, a melynek jól fundált alapépítményét a gazdasági viszonyok

képezik, nyíltan ki merjük mondani. S nem hiszszük, hogy a szellem élete és az emberiség életének eszmei tartalma megérthető volna, ha azt mondjuk, hogy az eszmék s azoknak minden formában való megnyilatkozásai csupán a mindenkori társadalmi gazdaság visszatükröződéseinek tekintendők.¹

Úgy hiszszük azonban, hogy ezen állításunkkal nem támadjuk meg a történelmi materialismusnak értékes igazságait, csupán egy semmivel sem igazolt s tényleg nem is igazolható hypothesisét utasítjuk vissza.

Az anyagi szükségletek kielégítése s e kielégítést szolgáló törekvések fontos elemét képezik a culturának s ezen factoroknak elvitázhatatlanul nagy szerepük van a világhistóriában. De nem hiszszük, hogy az egész világhistoria, tehát az emberiség egész élete, csak osztályharczokból állana, nem hihetjük, hogy az emberiség történetének ideális tartalma elsülveszthető volna a gazdasági javakba.

Álláspontunk a történeti materialismussal szemben hasonló ahhoz az álláspontunkhoz, a melyet a metaphysikai materialismussal szemben elfoglalunk; a metaphysikai materialismussal szemben azt mondjuk: ha el is ismerjük, hogy úgynevezett szellemi jelenségek nem fordulhatnak elő physikai, tehát materialiter magyarázandó és magyarázható, kíséző jelenségek nélkül, de ebből a tapasztalati igazságból könnyelműen nem következtetjük azt, hogy tehát ezek a kíséző physikai jelenségek okozzák is a psychikaiakat; a történeti materialismussal szemben azt mondjuk: elismerjük, hogy az emberiség történetében az emberiség civilisatiójának legideálisabb alkotóelemei is mindig gazdasági viszonyok kísére-

¹ A túlzó materialisticus történelmi felfogás jellemzésére ide iktatom a következő sorokat, a melyekből minden elfogulatlan gondolkozó és szemlélője az emberiség életének, mintegy első pillantásra is, felismerheti a materialisticus történelmi felfogásnak túlzásait: „Die sociale Wissenschaft ist das alleinige Reale im socialen Leben; ihre Bewegungsgesetze sind die einzigen Wahrheiten in diesem Gebiete. Alles was sonst neben diesen Realitäten der oekonomischen Phänomene erscheint, wie vor allem Ansichten über die gesetzmässige Berechtigung bestimmter socialer Bestrebungen, ist nur Reflex, sind lediglich Spiegelbilder, die als selbständige Gegenstände anzunehmen eine wissenschaftliche Täuschung bedeutet“ (Dr Rudolf Stammler: „Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung“. Leipzig, 1896.).

tében jelennek meg, de nem ismerhetjük el azt, hogy ezek a gazdasági viszonyok, ezek a kísértő gazdasági jelenségek, okozzák is, tehát létesítik is, az emberiség szellemerkölcsi javait és alkotásait (tudományát, költészetét, vallását, philosophiáját stb.). — —

Mondottuk, hogy mindazokat a szükségleteket, a melyek az emberi és a társadalmi szervezeteknek megfelelnek s mintegy az emberi és a társadalmi szervezetek folyományait képezik, egyenlő mértékben és minden fokozati különbség nélkül természetesnek ismerjük el.

Épp azért el kell ismernünk azt is, hogy az emberiség történetének materialisticus felfogásában is legalább részben igazság foglaltatik. De azért nem hunyunk szemet az emberiség történetének ideális értelmezése előtt sem, csakhogy itt is óvakodnunk kell a túlzásoktól. S ha el is ismerjük, hogy Hegel felfogása sok tekintetben megközelíti az igazságot, — talán így is mondhatjuk: *részt vesz az igazságban*, — mégis ezzel a felfogással szemben is hangoztatnunk kell előbbi állításunkat: hogy az emberiség élete épp úgy nem merül ki ideális érzéjainak megvalósításában, mint a hogy nem merül ki az anyagi javak producálásában s ezek helyes elosztására irányuló törekvéseiben.

A történetnek mindkét említett felfogása (a Marx-féle materialisticus és a Hegel-féle idealistikus felfogás) bizonyos genialis egyoldalúságot mutat s úgy hiszem, az egész igazság a két szélső s egymást kizárni látszó felfogás synthesisében található meg, mert bizonyos értelemben igazság van abban a felfogásban is, a mely a történetben osztályharczot, gazdasági alapozást és ideális felülépítmenyt lát s igazság van abban a felfogásban is, a mely szerint az emberiség élete a szabadságnak fokozatos megvalósulása volna s mint ilyen a történet Isten művét, talán Istennek legszebb alkotását manifestálja, a melyre éppen ezért joggal alkalmazhatjuk Hippokrates szavait: *πάντα θεῖα καὶ ἀνθρώπινα πάντα*.¹

*

¹ Hegel magasztos felfogását pár sorban legtalálóbban és legműbűbben a mester saját szavaival fejezhetjük ki, azért legyen szabad minden commentár nélkül ide jegyezmem Hegel történet-philosophiájának végső szavait: „Die Philosophie hat es nur mit dem Glanze der Idee zu thun, die sich in der Weltgeschichte spiegelte. Aus dem Überdruß an den Bewegungen der unmittelbaren Leidenschaften in

A történetnek felfogása, bármiképp is értelmezzük az emberiség életének célját, elvezetett bennünket ahhoz a ponthoz, a hol a cultura és annak célja összeesik az egyéni és társadalmi emberi élettel és ennek az életnek céljával. Úgy hogy most már voltaképpen közvetlenül egy abszolút kérdésnek megoldása előtt állunk.

Azt láttuk ugyanis :

1. hogy a cultura az egyéni és társadalmi élet célját szolgálja ;

2. hogy az emberiség culturájának története egyjelentőségű az emberiség történetével.

Kerestük az emberiség történetének célját és tartalmát s megtaláltuk a történetben az ideális és reális elemeket s minthogy a cultura történetét egyjelentőségűnek mondtuk az emberiség történetével, az emberi culturának céljáról azt mondhatjuk, a mit magának az emberiség életének céljáról kell mondanunk, hogy az anyagi és ideális elemekből alkotott cultura és történet is végső elemzésben mégis csak magának az életnek célját szolgálja.

Most tehát az a kérdések kérdése : mi célt szolgál az élet, van-e egyáltalában értéke az életnek s ha igen, mihez mérjük ezt az értéket ?

Futólag megemlítettük azt is, hogy a végső ideálok, a melyeknek létesítése subjectiv alkotáson alapszik, a jelenlevő, tapasztalati világot túllépik s hogy az emberek legnemesebbjei a culturának minden fokán ezeken a transzcendens ideálokon mérik az összes emberi dolgoknak és cselekedeteknek értékeit. Talán

der Wirklichkeit macht sich die Philosophie zur Betrachtung heraus ; ihr Interesse ist, den Entwicklungsgang der sich verwirklichenden Idee zu erkennen, und zwar der Idee der Freiheit, welche nur ist als Bewusstsein der Freiheit.

Dass die Weltgeschichte dieser Entwicklungsgang und das wirkliche Werden des Geistes ist, unter dem wechselnden Schauspiele ihrer Geschichten, — dies ist die wahrhafte Theodicee, die Rechtfertigung Gottes in der Geschichte. Nur *die* Einsicht kann den Geist mit der Weltgeschichte und der Wirklichkeit versöhnen, dass das, was geschehen ist und alle Tage geschieht, nicht nur nicht ohne Gott, sondern wesentlich das Werk seiner selbst ist“. (Georg Wilhelm Friedrich Hegel : „Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte“, Berlin, 1848.)

lehetséges lesz magát az életet is ezekkel a transzcendens ideálokkal, vagy mondjuk: ezekhez a transzcendens ideálokhoz mérni?

Mielőtt azonban ennek a kérdésnek vizsgálatába bocsátkoznánk, számolnunk kell egy tapasztalati valósággal: a halállal. Eddig úgy beszéltünk, mintha nem is volna halál a világon. Voltaképpen hallgatagon ignoráltuk a halál létét s eddigelé felmerült kérdéseinkre a feleletet az élet szempontjából s az élet abszolút realitásába vetett hitnek alapján adtuk meg.

Nem igen bolygattuk az érték kérdését, nem kutattuk fel az értékeknek és minden értéknek legmélyebbre nyúló gyökerét, hanem a felületen maradtunk, szétnéztünk az életben, rövid szemlét tartottunk a történet felett, kissé szemügyre vettük a kulturálisnak nevezhető életnyilvánulásokat, széjjel néztünk azok között az eshetőségek között, a melyek, nézetünk szerint, célját képezhetik az emberiség életének s így a culturának is — s aztán több vagy kevesebb határozottsággal azt feleltük kérdésünkre, hogy ebben az életben, ebben a világban a legfőbb jó maga az élet, illetve az élet, a mint azt a legtökéletesebbnek tudjuk elképzelni.

S a mikor azt kérdeztük, mi a cultura, s a mikor feleltül sokféle variációban és módosításban azt a választ kaptuk, hogy a cultura az élet célját szolgáló . . . életnyilvánulásokat képezi, úgy hiszem, minden olvasó levonta azt a naívnak nevezhető következtetést: hogy tehát a cultura, éppen azért, mivel az élet célját szolgálja, igen nagy értékkel bír s a kulturális életnyilvánulások annál értékesebbek, minél intenzívebbül szolgálják az élet célját. Ez a felfogás és ez a naívnak nevezhető következtetés teljes mértékben igaz is — az élet szempontjából.

De mondom: ez az értékelés naiv és felszínes. Az érték fogalmát semmiképpen sem tekinthetjük valamely adott, készen talált fogalomnak; az érték fogalma, ha annak mélyére nézünk, feneketlen mélységekbe vész el — s az életből átvetett bennünket a halálon túli létbe, a tapasztalati valóságból átutal az önmagában létezőnek képzelt abszolút valóságba.

A mindenség voltaképpen minden minőség nélkül való: néma és sötét a mindenség; hangot, szint, érzést, értelmet . . . s értéket, egy szóval: minőséget és minőségi különbséget az öntudat és a tudat visz be a világ dolgaiba.

Demokritos azt mondotta: νόμος γλυκὺ καὶ νόμος πικρὸν, νόμος θερμὸν, νόμος ψυχρὸν, νόμος χροῖς. ἐτεῖη δὲ ἄτομα καὶ

ζενόν — s Demokritosnak igazat adnak a modern természettudomány és azok a legújabb teoriák, a melyek még azokat a minőségi különbségeket sem akarják elismerni, a melyeket az eddigi chemia, a különböző elemek ősi és elidegeníthetetlen tulajdonságainak tartott, mert ezek a modern teoriák az összes eddig különbözőnek s egymásra vissza nem vezethetőnek tartott elemeket egy elemre (p. o. a hydrogenre) akarják visszavezetni, a mely teoriák beigazolásának esetében legalább is az anyagi minden-ségben minden minőségbeli különbség megszűnnék.

Ezek a természettudományi teoriák és törekvések némileg megvilágítják azt a nagy philosophiai igazságot, hogy minden dolognak minden minőséget az alany kölcsönöz, a mely tétel abból az általános, axiómának nevezhető igazságból következik, hogy objectum nincsen subjectum nélkül.

Ezeknek előrebocsátása után nem lesz nehéz megértenünk azt az igazságot sem, a mely igazsággal különben eddig is mint közkeletű igazsággal operáltunk, hogy az összes értékek, minden dolgok értékei létüket a subjectumnak köszönik, mert: ἐπεὶ ὁ ἀτομος καὶ ζενόν, — mondaná a görög böles.

Minden dolognak mértéke az ember. Ez a legmélyebb emberi bölcsesség, a mely igazság soha semmiféle argumentálással sem erőltethető meg.

Ezzel a kijelentésünkkel azonban nem akarjuk azt mondani, hogy minden emberi tételezés és értékelés önkényes volna. Mi természetesen az embert is a természet dolgaihoz számítjuk s így szükségképpen minden emberi tevékenységet természeti törvények uralma alatt levőnek tartunk.

Lehetségesnek tartjuk azt is, hogy az értékeknek megállapítása vagy creálása az ember legmélyebb belsejéből előtörő ösvágyódás parancsszavára történik s ilyen értelemben az embernek értékeket megállapító vagy creáló tevékenysége éppen nem mondható önkényesnek; lehetséges és mi is azt szeretnők hiúni, hogy az ember, a mikor az értékeket megállapítja, illetve creálja, szükségképpen ható okok következtében cselekszik s mintegy a teremtetőnek, vagy a természetnek, vagy az . . . Absolutumnak . . . intentiói szerint jár el, tehát az ember mintegy az . . . Absolutumnak akaratát interpretálja, úgy hogy azt is mondhatjuk, hogy az emberi tételezésben az . . . Absolutum revelálja magát . . . De mindez a felfogás csak ellenőrizhetetlen metaphysikai

sejtéseken alapszik, tudományos feleletet erre a kérdésünkre sem tudunk adni.

De ha az értékelésnek legmélyebb ösforrását és végső okát tudományosan nem is állapíthatjuk meg, még mindig reményünk lehet arra, hogy az emberiségnek eddigi tapasztalataiból, azaz az emberiség történetéből megállapítható, felmutatható az a cél, a mely célzt az értékelés által, az értékeknek megállapításával el akart érni az ember.

Az emberi cselekedeteket általában minden időben két kategóriába sorozták az emberek. Megkülönböztettek jó és rossz (gonosz) cselekedeteket. Ez a megkülönböztetés az emberi étellel, az emberi ösztévékenységgel elérni szándékolt cél szerint történt. Mindazokat az emberi cselekedeteket (illetve érzéseket, érzelmeket, gondolatokat stb.), a melyekről az emberek azt hitték, hogy alkalmasak arra, hogy az elérendő célzt szolgálják, jóknak tartották, azokat a többi élettevékenységeket (cselekedeteket, érzéseket, érzelmeket, gondolatokat, szándékot stb.) pedig, a melyeket az elérendő cél szempontjából károsaknak tartottak az emberek, rosszaknak tartották.

Jót magában véve és rosszt magában véve, azt hiszem, egy pár philosophuson kívül, a praktikus életben soha sem ismer-tek el az emberek.

Az emberiség történetéből eddig az értékek kétféle rendszerét állapíthatjuk meg: a hellén-római értékrendszert és a buddhaista-keresztény értékrendszert. A hellén-római értékek földi értékek: kizárólag a földi élet célját szolgálják.

Míg a buddhaista-keresztény felfogás majdnem épp ezeknek a *tündöklő hibáknak* ellentéteit tartja értékeknek.

Élni akart az ember, a természettel harmonikus életet akart élni az ember; élvezni akarta az adott és valódinak elismert életet s emberi erőinek kifejtésével tökéletessé akarta tenni a létet, — ezt a célzt szolgálják azok az értékek, a melyeket a hellénrómai élet- és világfelfogás létesített.

A görög-római erényrendszer teljes mértékben az élet, a jelenlevő élet célját szolgálja: a természetes embert mintegy természetes eszközökkel akarja e világ boldogságában, tökéletes-ségében részesíteni.

Ezzel szemben és ezzel ellentétben a buddhaista-keresztény értékrendszer nem szolgálja a jelenlevő és sokra nem tartott élet

czélját, hanem, a világias élet és élvezetek alábecsülése mellett, oly értékeket állapított meg, a melyeket a hellén-római felfogás soha sem ismert volna el értékeknek.

A jó és rossz, a jó és gonosz, az értékes és értéktelen fogalmait majdnem kicseréltetnek a buddhaista-keresztény felfogásban: a kereszténység még históriailag is úgy tűnik fel, mint a classikus világ ellentéte: azért a kereszténységnél igazán szembe-tűnő ez az „Umwertung aller Werte“.

A kereszténység kezdetben a szegények, a gyengék, a szorongatottak, a megvetettek vallása volt. A kereszténység szembe helyezkedett a hatalmas római világgal, a világgal — s annak gazdagságát, culturáját és erényeit megvetette.

Az, a miért a görög vagy a római értékesnek tartotta ezt az életet, a keresztény szemében bűn volt. S általánosságban ilyen a buddhaismusnak a világhoz való viszonya is.

A jelenlevő élet szépségét, gyönyörét, derűjét, jóságát és tökéletességét akarja élvezni a görög és a római, és pedig a jelenlegi életben, abban az életben, a melyben majdnem teljesen el is merül.

Egy más, egy jobb világ tökéletességeire akarja magát érdemessé tenni a buddhaista és a keresztény s ezért oly értékeket létesített, a melyek ennek a jelenlevő életnek czélját alig szolgálhatják, de a melyeknek jó szándékkal és cselekedetekkel való megvalósítása érdemessé teszik a szánszáró bujdosóját a nirvanára, a siralomvölgy lakójának pedig az eljövendő Isten országát helyezik kilátásba.

Úgy hogy, ha kérdésünkre határozott feleletet akarunk adni, azt kell felelnünk, hogy az értékek vágyaink szerint s azok szerint az ideáljaink szerint igazodnak, a melyeket érdemesnek tartunk arra, hogy minden tehetségünkkel és minden iparkodásunkkal lehetőleg megvalósítsuk.

Ilyen vágynak, illetve ideálnak tartjuk első sorban a tökéletes életet (görög-római felfogás, a mely felfogás áttöri magát minden világ- és életmegvető philosophemán és vallási tanon) s a mennyiben az értékek ennek a tökéletes életnek szolgálatában állanak, azokat culturális értékeknek nevezhetjük.

De ha az életet, illetve a tökéletes földi életet nem tartjuk a legfőbb jónak, hanem ideáljainkat életen kívül helyezzük, megtörténhetik az, hogy legfőbb értékeink anticulturális értékeké válnak (ilyen anticulturális értékű erény p. o. a bud-

dhaistáknál és a keresztényeknél egyaránt nagy szerepet játszó szűzesség, a melynek gyakorlati consequentiája minden culturának halálát jelentené, mert hiszen megszüntetné magát az emberi nemet; ilyen anticulturális értékű buddhaista-keresztény erény volna az egyoldalú altruismus, — a mely teljesen nélkülözné az egészséges egoismust, — a mely szintén az emberi cultura megsemmisítésére vezetne, mert hiszen lehetetlenné tenné a társadalom fennállását).

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az anticulturális értékek is idővel átidomultak az élet feltételeihez s ezekből is culturális értékek váltak. Ennek az átidomulásnak köszönhetjük a keresztény és buddhaista culturát. Úgy hogy voltaképpen az anticulturális ideálok megvalósítására rendszerint csak annyiban törekszünk, a mennyiben azt az élet megengedi s oly élet, a melyet ezeknek az ideáloknak megvalósítását célzó törekvés töltött volna be teljesen, mindenkor kivétel számba ment. Ilyen életet éltek a keresztény és buddhaista rajongók. De éppen csak ezek a rajongók éltek ilyen élet- és culturaellenes életet. Mert az élet mindenütt és mindenkor azt hangoztatja, hogy a világon a legfőbb jó éppen maga az élet.

Az élet okoskodásával pedig minő más okoskodás vehetné fel a versenyt? Hiszen az élet a leghatalmasabb eszközökkel dolgozik: az életösztönnel, életvágygyal, élettevékenységgel . . .

*

S ha el is ismerjük annak a le nem tagadható történeti ténynek igazságát, hogy az embereket az élnivágyásról sem a Buddha, sem a Krisztus tanítása nem tudta leszoktatni, mégis minden élethatalmaságoknak ellenére is azt kell mondanunk, hogy az összes életértékek csupán az élet szempontjából bírhatnak érvényességgel s minden okoskodásunk az életértékekről derékban kettétörik a halál realitásának elismerésével. Pedig a halált lehetetlen tekintetbe nem vennünk, mert a halál nemcsak subjectív s esetleg eliminálható valóság, hanem éppen olyan reális valóság, mint maga az élet, jöllehet annak éppen ellentétét képezi. Tehát a halál realitásának elismerésével voltaképpen két valóban disparat valósággal van dolgunk. De ez a két valóság nemcsak disparat, hanem egymással ellentétes és egymást megsemmisítő valóság.

A mi az életnek realitás, az a halálnak semmi, a mi az életnek érték, az a halálnak értéktelen üresség.

Minden kulturális életnyilvánulásunk az élet szolgálatában áll. Helyesen jegyezte meg Nietzsche, hogy még egy jól megírt értekezés a pessimismusról is az élet célját szolgálja.

A hatalmas pyramisok, a felséges székesegyházak, a pantheonok, a temetők feldíszítése, a hősök tisztelete, a halottakról való megemlékezések, a gyászmisék és gyászszertartások és... a fából készült egyszerű fejfák, a melyeket ellenséges földön emelnek az idegenek az elesett ellenségnek elhagyatott sirja fölé... valamenynyien az életnek, határozottabban: az élőknek célját szolgálják.

A halálnak, a holtaknak mindegyikre nincs szükségük. De az életnek és az élőknek szüksége van arra, hogy a hősök és a nagy emberek emlékei ne vesszenek el, hanem az élő utódoknak példa gyanánt szolgáljanak; hogy a jó emberek, szeretteink s hősi halált halt ellenségeink emléke kegyeletben tartassék, mindegyikre szüksége van az élőknek az élet érdekében.

„Hol sirjaink domborlnak,
Unokáink leborulnak.“

Tehát az életben még maga a halál is és a halál és temetők kulturája is az élők és az élet célját szolgálják: egy jól megírt értekezés a pessimismusról az élet célját szolgálja.

Állításunkat az emberiség élete és története is kézzelfoghatólag igazolja: úgy-e az élet célját szolgálják a tömeges mészárlást jelentő hadjáratok is? Az élet viseli ezeket a hadjáratokat is az élet érdekében, élő szervezetek (p. o. nemzetek) életcéljai megvalósításáért: hatalmi vágyból, bosszúból, elégtétel-szerzésből, önfentartási ösztönből: tehát az élet érdekében?

És a halálbüntetés békés társadalmi együttélés idejében minő más célzt szolgálna, mint az életnek és az élőknek célját?

Az élet érdekei megvédése és vágyainak megvalósítása céljából sokszor maga idézi fel legnagyobb ellenfelét, igazi ellentétét a halált.

Talán paradoxonnak tűnhetik fel felfogásunk, a melynek értelmében a *halál kulturájáról* beszélünk, mint olyan kulturáról, a mely cultura csak látszólag ellentéte az élet céljait szolgáló kulturának.

De a ki megfigyelte a mindennapi életet vagy még gon-

dolgozott is az emberi életnek általános és mindenütt egyforma jelenségei felől s azoknak okairól, annak állításunk nem lesz paradoxon, mert az életnek megfigyelése s az élet jelenségeinek már felületes értelmezései is megismertetnek bennünket azzal a nagy igazsággal, hogy majdnem összes cselekedeteink, akár ösztönszerűnek és vegetatív-animálisnak, akár pedig az intellectus és előrelátás támogatása alatt állóknak tartjuk, az élet célját szolgálják. Ez az oka annak, hogy sokan képtelennek tartják azokat a cselekedeteket, a melyekkel valaki, intellectusának teljes birtokában, saját élete ellen törne, vagy olyan cselekedeteket is, a melyek az életre károsak volnának.

Mi nem tartunk ezekkel a túlzókkal, mert mi elismerjük annak a lehetőségét, hogy az élet önmaga ellen forduljon, mi nem hunyunk szemet az előtt a minden időben feltalálható hajlandóság előtt, a mely az étellel szemben negatív módon viselkedik s a helyett, hogy *igenlené*, akarná a létet és az életet, negálja azt. Es ezt a le nem tagadható jelenséget magyarázandó. nem fordulunk a „pillanatnyi elmezavar“ stb. kétes értékű elméletekhez segítségért s ettől a viselkedéstől, ettől a hajlandóságtól nem tagadjuk meg az intellectust, a normális intellectust sem, ellentétben azokkal, a kik az ilyen viselkedést és hajlandóságot betegesnek, kimerültnek, *decadensnek* tartják, — de állítjuk, hogy ez az életellenes hajlandóság, viselkedés és cselekvés az étellel együtt a culturát is negálván, kulturális életnyilvánulásnak már nem nevezhető s épp azért ezt a jelenséget egyenesen anti-culturális jelenségnek tartjuk.

Erre a gondolkozásra s ettől a gondolkozástól táplált hajlandóságra, viselkedésre és cselekvésre nem sokára reá fogunk térni, de most még, a mikor a *halál kulturájáról* beszélünk, nem jutottunk el az élet és a cultura negatiójához.

A *halál kulturája* nem jelenti az élet negatióját. Ellenkezőleg a halál kulturájában az életnek a valóságban meglevő negatiója is az élet érdekében használtatik fel.

A halál mintegy beilleszkedik az életbe. Szemléltető kifejezéssel azt mondhatnók, hogy a halál kulturájában a halál az *életnek* egyik institutióját képezi.

Hogy a háborúk és a halálbüntetés az élet institutióihoz tartoznak, felesleges bizonyítanunk. A háborúnak célja a győzelem; a halálbüntetésnek célja az igazság érvényre jutása.

Győzelem és igazság pedig természetesen az életnek: a nemzetnek és társadalomnak célját szolgálják.

De nemcsak ilyen értelemben beszélhetünk a halál culturájáról. A halál culturájával lépten-nyomon találkozunk az életben. Nézzük csak a közönséges életet! Mivé lenne ez az élet, ha az emberek a halált nem tartanák *a többi életjelenségekkel* egyenrangú jelenségnek, mivé lenne, mondom, a legközönségesebb és legműveltebb embernek élete is, ha a halált valódi realitásnak, olyan realitásnak tartaná, mint az életet? E mellett a felfogás mellett, ha a halált valóban reálisnak ismernek el, a halál, szemben az arasznyi léttel, végtelen volna. A *nemlét* realitása pedig, a mely bizonyos felfogás mellett egy jelentőségű a halállal, kétágú végtelenséget mutatna: az élet előtti és az élet utáni végtelenséget. Ezt a kétágú végtelenséget egynehány rövid évre áttörné az élet. Végtelen időn keresztül nem léteztünk és végtelen időn keresztül nem fogunk létezni. Ez a lehangelő ismeret képezné annak az életnek legértékesebb tartalmát, a mely életet a halál és nemlét igazsága áthatotta volna.

És mégis mit látunk? Azt látjuk, lépten-nyomon azt tapasztaljuk, hogy az élet, az arasznyi lét, tartatik igazi valóságnak, biztosan érezzük magunkat az életben és minden dolognak s így cselekvéseinknek is értékét az élethez és az élet érdekein, az élet érdekeinek tett szolgálatok szerint mérjük. Sőt mondom: bizonyos értelemben a halál is beilleszkedik az életbe s annak célját szolgálja. Hogy a halál a közönséges életfelfogás és élettevékenység közepette beilleszkedik az életbe s mintegy annak érdekeit és céljait szolgálja, bizonyítja a halál culturája.

Spencer Herbertnek sociologiai tanulmányaiban lefektetett gondolatai közül az egyik legértékesebb és legigazabb gondolata, hogy voltaképpen minden istentiszteletnek és imádásnak forrását a halottak tisztelete és imádása képezi.

Nem állítjuk ugyan, hogy az ebben az állításban foglalt nagy generalisálásban feltétlenül igaza van Spencernek, lehetségesnek tartjuk, hogy ezen állításában sem ment Spencer teljesen a tévedésektől, de azt el kell ismernünk, hogy minden bizonynyal nagy igazság rejlik abban a tanításban, hogy a halál léte minden mélyebb gondolkozásunknak is legalább *egyik* legmélyebb oka.

Elismerhetjük Spencer azon tanításának igazságát is, hogy

minden eddig létezett vallásoknak legmélyebb magvát és soha semmiféle tudománytól meg nem czáfolható igaz tartalmát az az igazság képezi, hogy „a világ létezése mindazzal, a mit tartalmaz és mindazzal, a mi körülveszi, mindörökre megoldást követelő titok“.

De mi ennek az igazságnak legmélyebb forrását nem az életben és a létben keressük, hanem a halálban és a nemlétben. A halál léte szemben az étellel, a nemlétnek képzeete szemben a létezőnek tartott valósággal teszi megfejthetetlenné a létet és az életet. S a mindenség dolgainak rejtélyszerűsége és megfejtetlensége, köztudomás szerint, egyik elsőrangú ösztönzője és fontos létesítő factora az úgynevezett szellemi culturának.

Csodák környékeznek. Rejtélyek között élünk. Mihelyt tudatunk van a létről, dereng bennünk annak a tudata is, hogy rejtélyek között élünk. A rejtélyeknek felismerése s annak megértése, hogy mindaz, a mi bennünket környez, nem magától értődő s jól ismert jelenség, képezi minden vallásnak és philosophálásnak, voltaképpen minden emberi gondolkozásnak első kiindulási pontját. S ha egyszer a gondolkozás eljutott ehhez a ponthoz, soha többé nem térhet vissza a rejtélyeket nem ismerő tudatlanság állapotába.

A gondolkozásnak örök, szent tűzét a világ rejtélyei ápolják; ezek az örök rejtélyek nem engedik meg, hogy ez a szent tűz kialudjék.

Ha ezek a rejtélyek és első sorban a halál nem léteznék a világon, az ember mélyebb gondolkozásra soha sem eszmélt volna s nem tartaná valóban titokzatosnak a mindenséget.

Elvitázhatatlanul bizonyos, hogy a halál nagyban hozzájárul az úgynevezett magasabb cultura létesítéséhez. Sokratesnek igaza van, a mikor a philosophiáról azt mondja, hogy az *θανάτου μελέτη*.

Minden időben titokzatosnak tűnt fel az embernek az egész mindenség. A mindenségnek alkotó elemeit, összetartó erőit és mindenek felett uralkodó törvényeit, minden létezésnek okát s minden történésnek czélját minden időben csak sejtette az ember, a nélkül azonban, hogy valamit bizonyosan tudott volna ezekről a dolgokról.

Saját léte is ilyen titokzatos volt. A honnan? és hová? a miért? mi okból? mi czélból? kérdéseire semmiféle feleletet sem tudott adni és ma sem tud adni az ember. Az egész min-

denség s az egész élet a titokzatos lét tulajdonságait tünteti fel. Mert azokra a kérdésekre, a melyek minden eddig ismert és ezután felmerülhető kérdések közül leginkább és legközvetlenebbül érdeklik az embert, minden időben csak sejtésekkel felelhet.

A transzcendens őshalóságnak sejtése, a mely főképpen a halál pillanatában, a halál közvetlen szemléletében, a halál megjelenésének idejében ragadja meg legmélyebben az emberi kedélyt és gondolkozást, volt éltető eleme minden nemesebb törekvésnek, minden olyan törekvésnek, a mely a földről felemeli az embert.

A transzcendensnek képzelt Absolutum sejtésének intézményezett szolgálai képezik és képezték minden időben a papságot. A papság annak az őshalóságnak az expositurája, a mely őshalóságnak bejáratát a halál képezi. Úgy hogy képletesen a papságot minden időben a halál expositurájának nevezhetjük. De talán szükségtelen is megemlítenünk, hogy ez csak helytelen, képletes beszéd, mert voltaképpen a papság az örök lét, az örök élet exposituráját képezi. Mert minden idő hite szerint a halálon túl nem a halál, hanem az élet van, mert a hit szerint a halál csak az élet egyik formájának jelenti végét, annak az életformának ugyanis, a mely a születéssel kezdődik s a halállal végződik, de csak azért végződik, hogy . . . de már erre a kérdésre csak a hit felelhet meg.

De még így is, szemben a halállal, a közönséges ember alig tartja titokzatosnak a mindenséget. Gondtalanul lát napi foglalatosságához, eleget tesz a halál culturája követelményeinek az élet érdekében, elvégzi a maga dolgát s keresi az élet örömeit.

Mit tesz az, hogy az ember eleget tesz a halál culturája követelményeinek az élet érdekében? Eltemeti a halottakat, gondozza a halottak sirjait, néha meg is látogatja azokat, gyászmiséket hallgat, hetenkint többször kötelességszerűen elmélkedik a halálról, rendesen egybekötve templombajárással és az előirt imák elmondásával, meghatározott napokon böjtöl stb. stb. Így képpen a halált is beilleszti kicsinyes foglalatosságai közé.

S a mi áll a közönséges emberről a maga szűk körében, ugyanaz áll az emberiségről is a maga összességében és felekezeti és nemzeti tagoltságában is. A halál az élet egyik institutiójává lett.

Akadtak ugyan minden időben „praedicatorai a halálnak“, a kik transzcendens ideálokat követve elfordultak az élettől; az emberek hajlottak is ezeknek szavára, forma szerint igaznak ismerték el azt a tanítást, a mely az élet hiábavalóságát s a világ

hiú ürességét tanította, de valójában mindez még sem akadályozta meg az életet abban, hogy céljának éljen s a boldogságot már ebben a jelenlevő világban keresse.

Példaképpen hivatkozhatunk a buddhaismusra és a kereszténységre.

Mindkét nagy vallás bizonyos értelemben és bizonyos formájában ellensége az életnek, tehát pessimisticus tartalmú, mert át van hatva attól az igazságtól, hogy az élet szemben a halállal s a lét szemben a nemléttel, alig nevezhető reálisnak. S épp ezért lényegét, tartalmát, törekvését és ideáljait tekintve, mindkét vallást, bizonyos értelemben és bizonyos formájában, alapjában véve anticulturálisnak kell neveznünk.¹

¹ Azt az igazságot, hogy a buddhaismust és a kereszténységet mennyire nem tekinthetjük a *savoir-vivre* vallásának, talán legjobban és legszebben megvilágítja a következő két tanítás, a melyet minden buddhaista, illetve minden keresztény ismer:

„Egy Purna nevű kereskedő tanácsot kér Bhagavadtól, azaz Buddhától, egy útja iránt, mely barbár s vad népekhez vezet. Ezek, — mondja neki az isten, — szenvedélyes, kegyetlen, hirtelen haragú, dühösködő, erőszakos emberek. Ha majd szemtelen, durva szavakat mondanak szemedbe s haragra gerjednek ellened, mit gondolsz majd mind erről? — Ha gonosz, szemtelen, durva szavakat mondanak szemembe, ezt fogom gondolni: Oh, bizonynyal jók ezek az emberek, kik gyalázó szavakat mondanak szemembe, mert se kezökkel meg nem ütnek, se kövekkel meg nem dobnak. — De ha megütnek kezökkel s kövel dobnak, mit gondolsz akkor? — Azt gondolom, hogy jó emberek, szelid emberek, mert csak kézzel vernek s kövel dobnak, de sem bottal, sem karddal nem rohannak rám. — De ha bottal, karddal rontanak rád, mit gondolsz akkor? — Azt gondolom, hogy jó emberek, hogy szelid emberek, mert csak bottal, karddal rontanak rám s nem veszik el teljesen életemet. — De mit gondolnál, ha élettédől is teljesen meg akarnának fosztani? — Hogy jó emberek, hogy szelid emberek, mert mocskos testemtől oly kevés fájdalommal megszabadítanak. — Helyesen beszélsz, Purna, — mondá Bhagavad, — elmehetsz a barbárok földjére lakni. Eredj, Purna! Megszabadulva, szabadíts másokat is; a túlsó partra jutva, juttass oda másokat is; megvigasztalódva, vigasztalj meg másokat is; s a teljes Nirvanába elérve, juttasd oda a többieket is.“ (Burnouff Jenő: „L'histoire du bouddhisme“ című művéből idézve Paul Janet: „A politikai tudomány története az erkölcesstanhoz való viszonyában“ című művében, Lőrincz Béla fordítása, Budapest, 1891.)

Krisztus pedig így szól:

„Hallottátok, hogy megmondatott: Szemet szemért és fogat fogért. En pedig azt mondom néktek, hogy a gonosznak ne álljatok

De az élet mintegy túltette magát az útjába került akadályokon, az élet legyőzte a kereszténységnek és a buddhizmusnak világmegvető tanításait s a két nagy vallásnak magasabbos etikai tartalmát és mélységes igazságait felhasználta az élet érdekében. S ezeknek a tanoknak felhasználásával olyan hatalmi szervezetek keletkeztek, a mely hatalmi szervezetekhez hasonló az életösztöntől és életkedvtől duzzadó s alapjában véve mindig optimisticus gondolkodású és érzésű hellén-római classicus világ elképzelni sem tudott (papismus, jesuitismus, lamaismus).

Olyannak kell tekintenünk az életet, mint a kapzsi, túlságosan egoista embert, a ki mindent saját céljaira szeret felhasználni s olyan dolgokat is magához ragad, a miknek alig veheti hasznát, a mikről azt gondolnók, hogy érdekei ellen valók; az eredmény, az összeharácsolt dolgoknak észszerű felhasználása azonban arról győz meg bennünket, hogy mégis csak célszerűen cselekedett emberünk, mert mindazt jól fel tudta használni, a mit összeharácsolt.

Úgy látszik, hogy az élet le tudja győzni magát a halált is, azt hihetnők, hogy az élet még a halált is fel tudja céljaira használni.

ellene gonoszszal: hanem a ki téged jobb felől arczul ütend, fordítsad a másik orczádat is.

És a ki akar veled törvénykezni, és el akarja venni a te alsóruhádát, engedd néki felsőruhádát is.

És ha ki téged egy mértföldre kényszerít menni, menj el vele kettőre.

A ki tőled kér, adj néki: és a ki kölcsön kér tőled, meg ne vessd.

Hallottátok, hogy megmondatott: Szeressed felebarátodat és gyűlöljed ellenségedet.

Én pedig azt mondom néktek: Szeressétek ellenségeteket, adjátok azokat, a kik titeket átkoznak, jól tegyetek azokkal, a kik titeket gyűlölnék: és imádkozzatok azokért, a kik titeket háborgatnak, és kergetnek titeket.“ (Máté: V. rész, 38—44.)

„Senki nem szolgálhat két Úrnak: mert vagy egyiket gyűlöli, a másikat szereti; vagy az egyikhez ragaszkodik, a másikat megutálja: Nem szolgálhattok Istennek és a világi gazdagságnak.

Annak okáért mondom néktek: Ne legyetek szorgalmatosok a ti életetekről, mit egyetek, vagy mit igyatok: sem a ti testetekről, mivel öltöztessetek! Nemde nem nagyobb-e a lélek, hogynem az elede, és a test, hogynem az öltözet.

Tekintsetek az égi madarakra: mert azok nem vetnek, sem

De ez csak látszat. Mert ez esetben voltaképpen nem a halálról beszélünk, hanem csak a halál culturájáról, a mit az élet teremtet meg az élet számára.

*

A halál nem fehravatalozásban, halotti pompában, gyász-énekekben és szertartásokban, dicsőítő beszédekben, ünnepélyekben . . . és visszaemlékezésben áll. A halál az életnek végét jelenti.

Helyezkedjünk erre az álláspontra: tekintsük a halált az élet végének, az élet megszűnésének; helyezkedjünk a halál álláspontjára. Ha erre az álláspontra tudunk helyezkedni, akkor voltaképpen *életen kívüli* s egyszersmind *culturán kívüli* állásponton állunk; ebből az álláspontból kiemelhető az élet sarkai-ból s az összes culturális életértékek könnyűszerrel lemérhetők. Ennek a lemérésnek eredménye az a három titokzatos, lehangoló bibliai szó: mene, tekel, upharsin.

Archimedes egy olyan pontot keresett, a mely pontból a föld kiemelhető volna sarkaiból s azt gondolta, hogy ez a pont megtalálható a földön kívül levő valamely szilárd pontban.

Ezt a hasonlatot az életre vonatkoztatva mondhatjuk: mi

aratnak, sem a csűrbe nem takarnak, mindazáltal a ti mennyei Atyák eltartja azokat? Nemde, nem drágábbak vagytok-e ti azoknál?

Kicsoda pedig az ti közületek, a ki akármely szorgalmatos gondolkodással megnevelhetné egy singgel nagyobbra az ő testének magasságát?

Az öltözetéről is pedig mit szorgalmatoskodtok? Vegyétek eszettekbe a mezei liliomokat, mi módon nevelkednek; nem munkálkodnak és nem fonnak:

Mindazáltal, mondom néktek, hogy Salamon is minden királyi dicsőségében nem öltözött úgy, mint ezek közül egy.

Ha az Isten a mezőnek fűvét, mely ha egy nap vagyon, más nap a kemenczébe vettetik, így ruházza; nemde nem sokkal inkább-e titeket, oh kicsiny hitűek?

Ne legyetek azért szorgalmatosak, ezt mondván: Mit együnk, mit igyunk, és mivel ruházzuk magunkat?

(Mert a Pogányok szokták mind ezeket kérdeni), mert jól tudja a ti mennyei Atyátok, hogy mind ezek nélkül szűkölködtek ti.

Hanem keressétek először az Istennek országát, és annak igazságát, és mind azok megadatnak néktek.

Ne legyetek azért szorgalmatosak a holnapi napról: mert a holnapi nap gondot visel az ő dolgairól. Elég a napnak az ő mindennapi szorgalmatossága. (Máté: VI. rész, 24—34.)

is egy ilyen pontot keresünk s hiszszük azt is, hogy ezt az életen kívül levő fix pontot megtaláltuk a halálban; mert a halálban olyan szilárd pontra akadtunk, a honnan az élet s az élet czélját szolgáló cultura kiemelhető biztosnak vélt sarkaiból s az élet és a cultura összes értékei könnyűszerrel lemérhetők.

Az emberek, a mióta csak emberek, minden időben félték a haláltól s minden időben a legnagyobb rossznak tartották a halált.

Gondolkozásuk a lehető leglogikusabb volt, majdnem mintául szolgálhat minden logikus gondolkozásnak. A legnagyobb jónak az életet tartották; csak logikusan gondolkoztak tehát az emberek, a mikor azt mondták, hogy az életnek ellentéte: a halál egyszersmind ellentéte a legfőbb jónak is. A legfőbb jó az élet, a legnagyobb rossz ezen a világon a halál.

De nem szabad azt hinnünk, hogy az emberek erre a helyes és logikus gondolatra tényleg gondolkozásuk révén, logikai művelet útján, jutottak volna. Minden élők és létezők östulajdonságát képezi a megsemmisüléstől való félelem. Ez a félelem az intelligentia fokának megfelelően nagyon különböző, talán nem is tudatos mindig. De az emberben tudatossá válik ez a félelem: itten már határozott alakot ölt — a halálfélelemben.

Dr. Bárány Gerő.

(Folyt. köv.)

A FAJELMÉLET UJABB ÁLLÁSA.

Minden időben voltak népek, melyek magukat felsőbb fajoknak tartották másoknál. Egyszer a phoeniciaiak, másszor a karthágóiak vagy a görögök, utóbbiakról tudjuk, hogy barbároknak neveztek minden idegen nemzetet s Aristoteles nézete is az volt, hogy a kik jogilag rabszolgák, azok természettől fogva is azok, azaz nem bírnak magasabb rendeltetéssel. Ki hitte volna akkor, hogy jön egy idő, a mikor épp az átalok leigázott és rabszolgaságba hurczolt északi népek fogják maguknak követelni a fajfelsőbbiség kiváltságát?

Gobineau óta az írók és tudósok egész serege fáradozott azon, hogy ezt a kiváltságot az angol-szász faj és a germán népek számára foglalja le a latin népek rovására. Az anthropologia, a historia, a statistika köréből vett érvek egész halma-zával igyekeztek bizonyítékokat sorolni fel állításaik valódisága mellett. És törekvéseik tudományos alapot nyertek Franciaországban *Wacher de Lapouge*, Olaszországban *Sergi* és *Lombroso*, Angliában *Closson*, Németországban *Ammon*, *Gumplovics* *Wolfman* elmélete által, kik szintén az úgynevezett „anthroposociologia“, azaz a fajok természeti és pszichikai sajátosságos congenitilis eltérése elméletének híveivé szegődtek, s ebből akarták levezetni a társadalmi élet tünettenát is.

Mások ellenben, s ezek közt legújabbán *Colajanni* nápolyi egyetemi tanár 1889-ben megjelent „Büntető sociológiájában“ s 1904-ben közzétett dolgozatában, melynek címe „Felsőbb fajok és alsóbb fajok, vagy latinok és angol-szászok“ gyöngíteni igyekeznek az anthroposociologusok nézeteit s ebben az iparkodásukban különösen döntő tény gyanánt hivatkoznak a lefolyt orosz-

japán háború eredményeire. Ebbe a táborba tartozik. *Jean Finot* is „Le Préjugé des races“ című közelebb megjelenő művével.

Mérlegeljük kissé az érveket és ellenérveket. Az anthropo-sociologia tanítása szerint Európában, Amerikában és ezeknek afrikai és ausztráliai gyarmatain különböző arányokban három faj leszármazói élnek és pedig *a) homo europeus dolichocephal*, magas termetű, világos bőrrel, szőrzettel és szemekkel, *b) a homo alpinus brachycephal*, középtermetű, sötétebb bőrrel, szőrzettel és szemekkel s végül *c) a homo mediterraneus*, dolichocephal, alacsony termetű, sötét bőré, szőrzetű és szemű. Az úgynevezett felsőbb fajt az első typus maradékai képviselnék, mely typus némelyek szerint megfelelne az árja faj fogalmának is, míg *Sergii* és mások azt vitatják, hogy az árják alatt a középtermetű brachycephal ivadékaikat kell értenünk.

Az az anatómiai tulajdonság, a mely *Ammon* szerint legalkalmasabban vehető a morphologiai hierarchia alapjául, s melynek megfelelnek az erkölcsi és értelmi tulajdonságok is, a koponyaalkat volna, úgy, hogy pl. egy dolichocephal egyént, még ha kis termetű és sötét bőré, szemű és szőrzetű is, magasabb rendűnek kellene tekintenünk, egy bár magasabb növésű, világosabb bőré, szőrzetű és szemű, de brachycephal egyénnél. Minélfogva minden várakozás ellenére a tulajdonképpen alsóbb rendű népek nem a déli és szigeti Olaszország, a déli Franciaország, Spanyolország és Portugalia latin népei lennének, melyek épp oly dolichocephalok mint az angolok, skandinávok s az északi németek, hanem Felső-Olaszország, Közép-Franciaország, Dél-Németország, Ausztria stb. brachycephal népei.

Ez a körülmény, már tudniillik a fajok hierarchiájában a koponyaalkatnak tulajdonított jelentőség, mely szoros rokonságot állapít meg egyfelől az angolok, skandinávok stb., másfelől a középtengervidéki népek közt, indította arra *Sergii* s utána az angol *Veche*-et és *Ripleyt* is, hogy őket egy fajhoz tartozóknak jelentsék ki. A mit úgy képzel *Sergii*, hogy az északra vándorolt középtengeri népek az éghajlat és a táplálkozás befolyása alatt, bár megtartották dolichocephal koponyaszerkezetüket, szökékké és magas termetűekké váltak. A germán fajú és a középtengervidéki vagy mint *Sergii* nevezi: *euriafricana* népek e szoros rokonsága fejtené meg a nagy hasonlatosságot is a régi Róma és a jelenkori Anglia történelme közt.

Csakhoggy egy ilyen hypothesis aligha férne össze az anthroposociologia alaptételével, mely ragaszkodik ahhoz, hogy a középtengeri latin népek alsóbbrendű fajt képeznek, holott akkor az igazi alsóbb rendű fajok északi Olaszország, Közép-Franciaország, Dél-Németország népei lennének.

És hogyan magyarázhatnók meg akkor azt is, hogy a nemzeti és hazafiúi érzés egy nép psychosocialis helyzetének ezen legmagasabb kifejezése, egy nem homogén faj és nemzet legkülönbözőbb elemeivel közös? Az olasz patriotismus egyforma hévvel lángol, például Szicilia barna és alacsony dolichocephaljainál, valamint Lombardia brachycephaljainál. A francia nationális érzés pedig Korzika kicsiny és barna dolichocephaljainál nem csekélyebb, mint Elzász nagy és szőke dolichocephaljainál, habár nyelvre és vallásra különböznek is a köztársaság más népeitől, s épp úgy lelkesíti az észak lakóit mint Közép-Franciaország brachycephaljait.

Még különösebb jelenségekre bukkanunk, ha *Auerbach* könyvét olvassuk Ausztria-Magyarország népeiről. Az anthropologiai tényeket még itt jobban lerontva találjuk a nemzeti öntudat megnyilatkozásai által. Anthropologiai értelemben vett szláv népek mint olaszok éreznek és cselekesznek, s visztov Csehországban ugyanegy faj népei gyűlölik egymást s egy részük a németek, más részük a csehek mellé sorakozik. Falra hányt borsó marad csak a *Vacher de Lapouge* intelme, hogy csehek és németek öleljék keblökre egymást, mert hiszen koponyaalkatuk szerint úgy is testvérek.

Nem tagadható, hogy a fajok tisztasága és irreductibilitásának jelszava szolgált igazolásául igen sok esetben a politikai elnyomásnak és az üldözésnek. Kérdezzük meg az amerikaiit s azt fogja mondani, hogy lehetetlen a négerbe belevetni a fehér faj tulajdonságait. Ez szolgál a németeknek a lengyelség ellen indított kiméletlen harcza mentségül, ez az oroszországi zsidóüldözésnek, a törökországi örménymészárlások takarójával.

Szerencsére azonban a koponyaméretetek, a bőr és a haj színe, a magasság stb. eltéréseire alapított fajegyenlőtlenségi teoriák kiindulási pontjai még sokkal ingatagabbak, semhoggy azokból általános következtetéseket lehetne vonni. *Gobineau* sötét jóslatai az árja civilisatio jövőjéről, a brachycephalok áradata

által fenyegetett dolichocephalok végleges elsöpréséről a kultura és a történelem színteréről, aligha fognak egyhamar valósulni. Vagy ha igen, úgy ez maga bizonyítaná legfényesebben a faj-kiválóság védői álláspontjának tarthatatlanságát. S ha hitelt adunk is *Vacher de Lapouge*-nak, midőn Franciaországban a dolichocephal koponyák rohamos ritkulását konstatálja, nem szükséges *Geltonnal* tartanunk, a ki egyenesen az utolsó dolichocephalok állami úton való szaporítását tanácsolja, sem *Hegcreffttal*, a ki nem riad vissza az alcoholismus erőszakos terjesztésének eszméjétől sem az úgynevezett alsóbbrendű fajok közt, csakhogy ezzel is irtsák azokat a szerencsétleneket, a kiknek koponyaméretük nem üti meg az orthodox tudomány által kívánt mértéket.

A koponyaalkatnak semmi köze a fajok kulturális képességeihez. De nincs köze a természetnek sem, mely tökéletesen az életviszonyok alakulásától függ s még kevésbé a bőr színének, mely mint *Virchow* meggyőzőleg kimutatta, az éghajlat, a környezet szerint módosul. A mi a haj színét illeti, daczára a szőke faj felsőbbbsége rajongó hívőinek a statistika azt mutatja, hogy Európában a barnák száma legalább is egyenlő a szőkékével s általában a kevert, a gesztenyeszín typus van túlsúlyban. Éppen Németországon, a hol kellene keresnünk állítólag a felsőbbrendű, szőke árjak legkevésbé degenerált typusait, 31 százalék a szőkék, 14 százalék a barnák, és 55 százalék a vegyes typusúak száma.

Az angol és irlandi anthropologiai társaság *Huxley* emlékére rendezett tavalyi kongresszusán *Deniker* újabb adatokat terjesztett elő Európában a fajok megoszlásáról a középtérmet és a pigmentatio alapján. Fájdalom éppen Austria-Magyarország és Oroszország az, a melyekre nézve *Deniker* mappáján a közelebbi adatok hiányoznak. *Deniker* is a barna typusból indul ki, azaz a hol 17%-nál kevesebb a barnahajú és sötét szemű lakosság száma, ott a népességet szőkének veszi fel s hol 30%-ál több a barna, ott barnának, a hol pedig 17 és 30% között ingadozik a barna, ott gesztenyeszínűnek. A legszélsőbb Svédország (3%) és Olaszország (70%).

Deniker három zónát különböztet meg: a szőkéket északon, a barnákat délen s a gesztenyeszínűeket e kettő között. De a zónák határai néhol egymásba nyúlnak át, például a barna zóna a szőke zónába Liege-nél és Kiew körül.

Érdekes a határvonalakat kissé részletesebben követnünk. A szőke színhatár Irland alatt vonul el, elválasztja Anglia délnyugati részét és a walesi tartományt a sziget többi részétől, Rotterdam és Utrecht felé halad, aztán Belgium és Hollandia között érinti az 50-dik parallelt s követi ezt. Németországot Mainztól Boroszlóig szelve át. Itt a vonal hirtelen felszökik odáig, a hol a Visztula Poroszországba lép, aztán Oroszországba tér, hol a Dnyeper folyását követi, egész a Volga forrásáig, majd ismét északra hajlik.

A barna zóna északon Avrauche-nál kezdődik, Orleáns-on. Párizson, Saint-Quentin, Mons, Bruxelles-en át Liege, Metz, Nancy, Strassburg, Basel, Bern felé tart, követi a francia-olasz határt a Földközi tengerig, aztán a tavak vidékére kanyarodva, azt megkerülve s Noin és Züriehen át a konstanci tóig halad. Dél-keleten Bozen a határa az Adriaig, majd Istriában tűnik föl, követi Horvátország északi határát s Cillinél folytatódik Karinthiában egész Magyarországig.

E két határ közé esik a gesztenyeszín zónája, mely Anglia déli részét, Franciaország északi részét, Belgiumot, Dél-Németországot, Svájc egy részét, Austriát, Csehországot, Galiciát foglalja magába.

Mindhárom zónában fordulnak elő szőke szigetek, a gesztenyeszín zónában (Anglia déli részén, Lemberg mellett Galiciában, Kharkov táján), barna szigetek a gesztenyeszín zónában, igen kicsinyek, de nagy számmal (Salzburgban. Lemberg vidékén, Csehország északnyugati részén stb.), gesztenyeszínű szigetek a szőke zónában (Skóciában, Irlandban, Lanarkshire vidékén a Man szigeten stb.). Ellenben számosak a barna zónában előforduló gesztenyeszín szigetek, mint pl. egész keleti Franciaország Mezièrestől Lyonig, Olaszország Spozzia környéke, északi Dalmácia stb.

Mindebből következtethetőleg azt kell hinnünk, hogy a fajfelsőbbségnek az anthroposociologok által konstataált ténye egyoldalú felfogáson alapszik. Ellenkezőleg, a geographiai és physikai környezet változatlan marad is, a köztük lakó népek erkölcsi és szellemi élete, mint ezt India, Egyiptom, Perzsia, Görögország Peru példái mutatják, gyökeres változásnak lehet alávetve. Mi több, ugyanilyen mélyreható változás észlelhető idővel a népek társadalmi életében akkor is, ha anthropologiai tulajdonságait

egyébként ugyanazok maradtak, mint a latinoknál és angolszászoknál. Franciaország, Olaszország, Spanyolország és Anglia példájában; s végül még az anthropologiai jelleg is alá lehet vetve módosulásoknak az éghajlat, táplálkozás stb. behatásai alatt. *Mantegazza* mondja egy helyt, hogy az ember hivatása, foglalkozása oly módosító erővel bír p. o. arczkifejezésére, jellemére, hogy neki nem egyszer sikerült például egy ácsot fölismereni több más munkás közül, csupán arról a karakterről, melyet a megszokott mérés, vonalzás, fűrészelés nyomott az arczizmaira. Kevesebb bátorsággal és több óvatossággal azt mondhatnók, hogy a foglalkozás épp úgy, mint a táplálkozás, éghajlat és ezer más külső körülmény bizonyos föltételek és határok közt kétségtelenül alkalmas egy typust egyes elemeiben módosítani.

Tudjuk például, hogy embryo állapotában minden testnyúlvány, legyen az orr vagy fül, láb és egyéb végtag, éppen olyan természeti processusra vezethető vissza, mint a milyen például egy forradás, golyva vagy daganat. A különbség csak az, hogy egyik normális, számtalan nemzedéken át öröklődő, a másik rendellenes, muló és tüneti dolog. De mindkét esetben valami alakító erőből indul ki. Ha ez az alakító erő, például az orrnál, nagymérvű, akkor az eredmény nagy orr lesz. Ellenkező esetben kicsiny.

Az is ismeretes tény, hogy a természet munkáját mindig czélszerűségi tekintetek vezetik. Egy oly érzékszerv, melyet használunk, terjedelemre mindig nagyobb, mint az, melyet nem használunk. Lehet egy jeles szónoknak kicsiny szája, de az egymást követő szónok-nemzedékeknek szája okvetlen nagy lesz. Lehet hasonlóképpen egy zenésznek apró füle, de a zenészek egymást követő nemzedékének nagy fülei lesznek.

A mi a zsidó faj elhíresült görbe és nagy orrát illeti, ebben némi tévedés van, mert nem annyira a nagy vagy görbe orr jellemzi a zsidóságot, mint inkább az orrlyuk szögletelhajlása. Az orrlyuk fölfelé haladó vonala adja meg a szemita orr sajátos jellegét, s az is kétségtelen, hogy nem mindig volt ilyen. *Scheifeldt* szerint a zsidóság tömeges élete a ghettokban, az ezerféle büz, mely innen áradt ki, nyomta rá bélyegét a zsidó physiognomiára is. Higyjünk-e ebben, vagy nem, tetszés dolga, annyi azonban tény, hogy a megfordított bizonyíték sem hiányzik, például a néger, az orosz paraszt, vagy az eszkimó tág orrlyu-

kában, a kiknek szagló érzékét nem bántja a szabad levegő, a melyet nem kell átszűrniök, mielőtt tüdőjök beszívna.

Igy az emberi arczytypus feltétlenül alá van vetve nemcsak éghajlati, de diaetetikusi és kóros átalakító hatásoknak is. *Ranke* mondja és sok igaza van benne, hogy „a testi szépség a kedvezőtlen életviszonyok sikeres leküzdésének gyümölcse“. Ha kedvezőtlen életviszonyok nem volnának, éghajlat, környezet, táplálkozás, foglalkozás szempontjából, úgy talán mindannyian olyanok lehetnénk, mint a belvederi Apollo. Mindaz, a mi az egyén szervezetére idomítólag folyhat be, idővel állandósul a typusban is, s hogy ily idomító erő van a környezetben és táplálkozásban is, azt mutatják igen sok esetben azok a phisiognómiai és koponyaképződési eltérések, melyek egy törzsről szakadt két egyén közt is konstatálhatók.

Az arcytypust módosító szervezeti befolyások közt mindekenélőtt a betegségeket szükség szemügyre vennünk. Ilyen hatást találunk:

a himlőnél	a szemre és orra
a tifusznál	a fülekre
a skarlátnál	az arczszövegre
bélbajnál	a szájra
skrofulusnál	a hajra és szemekre.

A vizsgálódások e tények megállapodásánál több mint ötezer egyénre és leszármazóikra terjedtek ki, egybevetve azok eredményeit az elődökre vonatkozó adatokkal is, kitűnt, hogy a betegségeknek a fentírt esetekben gyöngítő vagy éppen eltérítő hatása van e formativ befolyásokra, ha nem is magánál az egyénnél, legelőbb közvetlen leszármazóinál. Sőt *Ray Lankaster* kimutatta azt is, hogy a következő nemzedék kinézéséből még nem lehet következtetni a betegség kórcsírától és utóhatásától való mentességre. Teljesen normális külszín mellett is gyöngülhettek az alakító befolyások, az előző két-három generációval összehasonlítva.

Tapasztalta egy család fokozatos arczbeli degenerációját dr. *Forster* is, a ki rámutatott arra, hogy hogyan lehet óvatos életmód, egészséges környezet mellett egy elbetegesedett nemzedéknek is ép, erős és szép arczvonású ivadékokat hozni

világra. Megváltozván azonban az életmód, nyomon követte ezt az elkorcsosodás is.

Ennek jele némelyek szerint a második nemzedéknél leginkább a fej nehézségében figyelhető meg, minek oka a nyakizmok elernyedése, továbbá a homlok élesebb szögületében s a száj tájékának nagyobb üregeességében. Mindezek a rendellenességek a harmadik nemzedéknél még élesebben jelentkeznek. De ez még csak a tisztább typus formatív tényezőinek gyöngülését jelenti s a régibb életmód és diaeta föllevenítése mellett egy-két nemzedéken át, ezek újra erőre kaphatnak.

Megfordítva aztán a formatív befolyások erősödése sincs kizárva annak daczára, hogy egyes egyénnél talán még nem öltenek látható alakot. Képzeltethünk egy rút orrú vagy nyomott állú embert, a ki mindennek daczára oly természeti erőket hord magában, melyek kedvező körülmények közt utódjánál a legnemesebb idomú római orrá, vagy egy Napoleon állává fejlődnek.

A betegség után leghathatósabb factor az arczvonások átváltoztatásában az alkohol. Hatása egyrészt közvetlen, például az orra, másrészt pedig a következő nemzedékekre átörökölhető. Egészen rendes arczvonású, iszákos, dipsomaniakus egyének gyermekeinek arca különös elváltozásokat mutathat. Drezdában p. o. egy alkoholista párnak, melynél mindkét részen családi tulajdon volt a hosszú áll, hat gyermeke született, mindannyi feltűnően rövid és hátranyomott állal. Más esetben, hol a szülőknek tömött haj és bozontos szemöldök volt a családi vonás a gyermekek gyér hajjal és szemöldökkel nőttek fel. A harmadik generáció arczán s külsőjén minden valószínűség szerint még erősebben fog jelentkezni a visszahatás. De leginkább az orr viseli magán az iszákosság nyomait, még pedig mindenféle alakjában, úgy hogy a pálinkának, bornak, sörnek megannyi sajátságos jeleit különböztethetjük meg.

Némely családi arczképen a XVI I-dik századból meglep az orr petyhüdt rajza. Ha figyelemmel kísérjük, úgy találjuk, hogy ez egy-két generáción át ismétlődik, azután megint eltűnik. Kétségtelen, hogy ennek oka az orr izmok szövetének meglazulása a mértéktelen ivás folytán, minek következtében az orr képző impulzus megfelelően gyöngül. Innen a sas orr szemmel látható ritkulása a mai generációnál.

Legtanulságosabb azonban a tápszerek befolyása az arcz-

typus változásaira. Azt vették észre legfőképpen, hogy az áll kiképzése szoros összefüggésben van az elfogyasztott keményítő mennyiségével. Másfelől vannak, kik arra is felhívják a figyelmet, hogy a hagymás növényeknek különös tulajdonsága az áll szövetének megpuhítása, úgy hogy oly családok, melyek nemzedékeken át táplálkoztak hagymával, mint p. o. a baszkoknál, egészen különböző idomúállal rendelkeznek, mint azok, a melyek p. o. sok keményítőt fogyasztanak. Természetesen mindezeket a befolyásokat az élelmiszerek lényeges alkatrészeire szükséges visszavezetnünk, mint p. o. a sárgarépnánál, melynek arsenicumtartalma általán ismert hatással van a bőrre, vagy a hagyma nitrogén, cukor és csipős illó sulfuros olajtartalma, mely szintén sajátos élettani tünetekkel jár karöltve. Ily értelemben tarthatja a néphit is, hogy a lenese széppé tesz.

A hal ételnek azt a tulajdonságát, hogy phosphortartalmánál fogva, az agy functióit elősegíti, terjedelmét növeli, már a régiek hitték. Ennél azonban positivebb tény, hogy a hal étel a szem nyálkás váladékait korlátozza s formativ impulsusát csorbitja, miért is kizárólag hallal élő népek apróbb szeműek, mint a hússal vagy növénynyel táplálkozók. A húsevéstől ellenben megnő a szem, vagy helyesebben szólva a szemöldök és a szemtájék. Egy két-három nemzedéken át tartó bőséges hústáplálkozás sokszor maga után vonja a kiülő, úgynevezett „braunschweigi-szemeket, míg ellenben ugyanannyi időn át tartó hiányos élelmezés inkább redukálja azt a hajlamot. Ne feledjük ugyanis, hogy csak hajlamról lehet szó, mert más befolyások ismét ellensúlyozhatják a természetnek ezt a működését.

Allítják azt is, hogy a vegyes táplálkozás és különösen a húsevés szüglettessé teszi az arcot, míg az egynemű és főkép keményítőtartalmú tápszerek keménységet kölcsönöznek az arcvonásoknak. Innen a „krumpli-száj“, a „zab-száj“, előbbi a felső ajak túlságos kifejlődésével az orr rovására, úgy hogy ha az emberanyag is okszerű tenyésztés tárgyául szolgálhatna, mint a ló vagy kutya, úgy kerülnünk kellene az egynemű eledelek fogyasztását, mert az a szépség rovására esnék, bár igaz hogy ezzel szemben sokan a testi erő föltételét éppen az egy-nemű eledelekben látják.

Schufeldt a redőképződést is az arczon a koplalás és jóllakás váltakozó hatásának tulajdonítja, ámbár több valószínű-

ség szól a mellett, hogy az arczredők a bőralatti zsírgóczok elpusztulásának tulajdoníthatók, a mint ilyenek a növényi táplálkozással függenek össze. *Buckle* odáig megy, hogy izgékony vérmérséket származtat le a krumpli fogyasztásból és phlegmatikust a marhahús evéséből.

Újabb német anthropologok kutatásaiból megállapíthatónak vélik a dohányzás hatását is a fülekre. Például ezer megvizsgált egyén közül 760 dohányos volt. Ebből 696 dohányos szülőtől is származott, felének pedig, azaz 350-nek nagyszülője is dohányzott. Ez utóbbi számból 300-nál a fül állásának oly rendellenességét tapasztalták, a mely különben a nem dohányzók ivadékainál csak az esetek 7%-ban, magoknál a nemdohányzóknál pedig 29%-ban fordul elő. Ebből következtetileg a nicotinnak hatása kell, hogy legyen a fül izmokra.

A felől pedig alig lehet kétség, hogy a száj és gyomor közt bizonyos functionális kapcsolat létezik. Jól emésztő családok tökéletes formájú szájalkattal tűnnek ki, ellenben általános meggyőződés, hogy minden rút formájú száj, valamely szervi és öröklött bajra mutat vissza. A szájon át való lélegzés is alkalmas a száj eredeti formájából való kivetköztetésére. Az úgynevezett „czukros száj,“ mely az édességek mértéktelen élvezése következtében a fiatal korban az ajkakát felduzzasztja s azoknak bizonyos érzéki jelleget kölcsönöz, s azzal symmetriákat megrontja, igen sok esetben fölismerhető. Vajjon nem olyan magyarázata van-e haladottabb nemzeteknél, mint például a francziáknál, amerikaiaknál a száj feltűnő mozgékonyságának is, mint az idegességgel járó dyspepsia egyik nyilvánulatának, megfontolásra érdemes kérdés.

De az arcztípus minden változásai közt egy sem köti le annyira a figyelmet, mint az odontologusok által az utolsó évtizedek alatt fokozott mértékben észlelt előre nyúlása a felső állkapocs fogainak, különösen az angol fajnál, a melynek sok körülményben keresték eddig okát, többek közt az angol „th“ sajtyszerű kiejtésében is, míg végre a tannin hatására jntottak, a mely a thea mértéktelen élvezetének volna eredménye.

Még szélesebb tér nyílik e hypothesisekre akkor, ha a táplálkozáson túl az éghajlat s környezet és foglalkozás lehetséges hatásait mérlegeljük az arcz típus módosítására. A koponya-

mérések eredményeit vizsgálva *Ranke* nem habozik határozottan odanyilatkozni, hogy a kerek fejalkat a hegylakó népek sajátága, ő legalább az alpeseken 89-es átlagos indaxet észlelt, míg a hosszúkás fejalkatot inkább a városi lakók sajátóságának tartja. Az ok szerinte a gyárvárosok rosszul táplálkozó gyermekei közt a halánték visszafejlődése.

Színezet tekintetében szintén több oldalról talál támogatásra *Weitz* azon föltevése, hogy a hegylakók általán világosabb bőrűek, mint a síklakók, tehát a szőkék tulajdonképeni hazája a hegy, a barnáké a völgy. Ámbár ez ellenkezik *Huxley* elfogadott theoriájával a világos és sötét fajokról, melyek Európában keverten fordulnak elő. Igaz, hogy ez sem fejt meg, miért találhatók ugyanegy család tagjai közt szőke, barna és vörös hajúak, fekete és kék szeműek.

Külön tanulmányt érdemelne a fajok typusát módosító körülmények ismerete tekintetében az amerikai angol-szász faj mai typusának eltérése egyfelől a brit szigeti typustól, másfelől közeledése az amerikai föld őslakói typusához. Eltekintve a vérkeverődésektől, bizonyos, hogy itt sem játszik jelentéktelen szerepet az éghajlat, a táplálkozás, s a mi ezekkel összefügg, az idegerőnek az a bősége, melynek kinyomata frappáns meg egyezést mutat az új világ angol-szász typusa s egy vörösbőrű indián arca közt.

Ezek a tapasztalatok meglehetősen megdöntik a fajtypus állandóságára vonatkozó föltevéseket s azt a hitet, hogy egyik faj alkalmasabb a kulturára a másiknál. A történelem is azt mutatja, hogy a *Homo Europaeus*, *Homo Alpinus* és *Homo Mediterraneus* egyrészt képesek a civilisatio eme legmagasabb fokára jutni el, melyre az emberiség eljutott ebben a korban, melyben élnek. Abban nincs semmi rendkívüli, hogy a legkésőbb kifejlődött civilisatio a legvirágzóbb és legtökéletesebb, mert a történelmi hivatásuk színterére legkésőbb lépő népek az előző korszakok összes vívmányait, tudományos és technikai ismereteit összegezve kapják s fajfelsőbbség fogalma lényegesen relativ fogalom, oly örökség, melyhez felváltva jutnak el a népek egyik a másik után. A XVI. században Spanyolországé volt a vezérszerep Európa szellemi és társadalmi életében, azután átment a XVII. században Franciaország kezére. A XVIII. és XIX. században Anglia kezdte háttérbe szorítani Franciaországot s lehet,

hogy a XX. században Anglia kezéből is kiesik a vezérszerep, hogy átmenjen talán Németországra, vagy az Egyesült-Államokra.

Ez a nézete *Finot*nak is, a ki épp azért *Carnegie*vel és *Stedd-del* szemben, a kik Angliának az Egyesült-Államokhoz való politikai és gazdasági csatlakozását tanácsolják, Franciaország és Anglia uniója érdekében emel szót. Ha *Stedd* szerint az ó- és az új világ angol-szász fájának egyesülése az egyetlen módja annak, hogy Anglia elkerülje Holland és Belgium sorsát, úgy viszont *Finot* azt vállalkozik bizonyítani, hogy a francia nép ereiben latin vér alig csörgedez, ellenben az angollal közös törzsből ered, történeti múltjuk pedig számos érintkezési pontot mutat arra, hogy a két nép közt szoros közeledés létesülhessen. Ez lehetne nézete szerint kiindulópontja egy európai egyesült államrendszernek is, Franciaországgal és Angliával az élén.

Várnai Sándor.

LEIBNIZ ÉLETE ÉS BÖLCSESZETE.

(Második közlemény.)

Leibniz harmincz esztendő s volt, mikor a Welf-ház szolgálatába lépett s negyven éven keresztül, egészen haláláig, volt a család tanácsadója, történetírója, jogainak védője, emelkedésének tanúja és előmozdítója.

A Welf-ház, mint azon kor összes uralkodó családjai, első-sorban dynastikus politikát űzött s e törekvéseknek szóval és írásban való támogatása volt Leibniz legközelebbi feladata. Szerencsére az ő mindent átfogó szelleme képes volt fölülemelkedni ez önző célok bénító korlátain s összhangzásba tudta hozni hatalomra törő urának kicsinyesebb igényeit az egész haza és németiség, sőt az emberiség érdekeivel. Látóköre sokkal szélesebb, szempontjai sokkal magasabbak, hogysen tevékenysége a családi politika szűk határai közé szorulhatna; életének eszmé-nyeit mindig és mindenütt az igazság és a mindenekkel közös jólét képezték. Elméjében a legjelentéktelenebb kérdés is általános fontosságúvá emelkedik azon sokszoros vonatkozásoknál fogva, melyekbe lelkének gazdag tartalma folytán kerül. Tárgyának nemcsak mélyére hat, hanem azonnal átlátja annak összes kapcsolatait s bőséges ismeretei segítségével igyekszik azt minden oldalról megvilágítani. Szóval Leibniz mindenben a nagy conceptiók embere, s éppen a túlságos széles alapon megindított vizsgálódás okozza, hogy legnagyobb szerű eredményekkel kecsegtető irodalmi művei fél munkák maradnak, ha sokféle elfoglaltságánál fogva mindjárt a kezdő fokon meg nem akadnak.

Mikor a nimwegeni békecongressus alkalmából (1676.) Franciaország nem akarja elismerni Hannover követküldési jogát s e jogosultság beh bizonyítására és megvéd elmezésére ura, János

Frigyes, őt szólítja fel, a vitás kérdést oly általánosságban fogja fel s tárgyalja, hogy abból a császári és fejedelmi hatalom egyensúlyának, mint a német birodalmi alkotmány alapelvének fejtegetése kerekedik ki. (Caecarini Furstenerii¹ tractatus de iure suprematus ac legationis principum Germaniae. Amsterdam, 1677.) — Mikor pedig a herceg bányaiügyeinek vezetésével és javításával bizza meg, figyelmét nemcsak a hegyek kiaknázásának műszaki és nemzetgazdasági oldalaira: a bányászati eszközöknek és a pénzverésnek tudományos vizsgálatára fordítja, hanem — később — a kőzetek képződésének kutatása által a föld keletkezésének és fejlődésének, szóval történetének elméletére is kiterjeszkedik. (Protogaea sive de prima facie telluris et antiquissimae historiae vestigiis in ipsis naturae monumentis dissertatio. Az egész mű nyomtatásban csak 1749-ben jelent meg.)

János Frigyes 1679-ben meghal s testvére, Ernő Ágost, követi őt a trónon. Az új fejedelem és felesége, Zsófia, nagyra-törő tervekkel és reményekkel lépnek örökükbe s új szellemet hoznak az uralkodásba. Nemes gondolkozású, alapos képzettségű és felvilágosodott szellem mindkettő, mély politikai belátással és erős ragaszkodással az igazhoz és széphez. Hajlandók és méltók arra, hogy Leibniznek barátai legyenek. A hercegné vidám, de mély kedélyű, szellemes, de komoly képzettségű asszony; Leibniznek leghűségesebb pártfogója és legbuzgóbb tanítványa, a kit eszméi rokonsága és őszinte nagyrabecsülés fűznek a philosophus-hoz. Szívesen társalog s vitatkozik vele bölcséleti, természet-tudományi, irodalmi dolgokról s önzetlen és érdek nélküli összeköttetésüket még akkor is fentartja levelezés által, mikor Leibniz az udvartól távol lenni kénytelen. Beszélgetéseikbe nem ritkán vonnak be idegeneket is s ha ily alkalmakkor kételyek támadnak a tárgyalt kérdések körül, a vita eldöntése rendesen Leibnizet illeti.

Míg ő így, a szó legnemesebb értelmében vett szórakoztatójává, az örök igazságok keresésében tanítójává lesz a tudásra vágyó hercegnének, addig más részről hathatósan támogatja urát dynastikus érdekű czéljainak megvalósításában s aggódo lélekkel igyekszik eleget tenni élete minden pillanatában hazája iránt érzett kötelességeinek is. Ernő Ágost mindennek előtt csa-

¹ Leibniznek ez iraton használt álneve.

ládja uralmának megerősítését és lehető kiterjesztését tűzte ki feladatául s ennek elérését az elsőszülöttségi jognak házába való behozatalával s jó házasságokkal igyekezett biztosítani. Leibniz közreműködésével mindkét szándékát sikerült végrehajtani; s az eredmény, a mely leányának Frigyessel, a brandenburgi választófejedelem fiával történt összeházasítását kísérte, várakozását messze felülmulta, a mennyiben veje 1701-ben a porosz királyság megalapítójává s annak első uralkodójává lőn. — Szerencséje és politikai sikerei azonban a helyett, hogy megnyugtatták volna a herceget, csak újabb vágyakat ébresztettek benne s újabb törekvésekre sarkalták. Mikor uralmát, valamint utódaiét is biztosítottak látta, elhatározta magát a remélhetette legmagasabb polcz, a választófejedelemi méltóság megszerzésére, nem törődve a nehézségekkel és költségekkel, melyeknek eléje nézett. Erre azonban nem tartván elégségesnek az ő egyéni hatalmát, utalni kívánt származására, nagy őseire s azok hírnevére is. Ezen politikai okból kapta Leibniz 1685-ben a megbízást a fejedelmi ház történetének megírására, a mire annál szívesebben vállalkozott, mert alkalmat látott abban a hazai történelem művelésére s általa a nemzeti öntudat emelésére. A végzendő munkát ugyanis már kezdettől fogva nem csupán a Braunschweig-ház érdekeinek szolgálatára szánta, hanem a fejedelemség és birodalom, a rész és egész sokszoros érdekkapcsolatainak és kölcsönhatásának szándékolt feltüntetésével, a kisebb képben tükrét óhajtotta adni a német nemzet és hatalom kialakulásának és fejlődésének. A szükséges anyag összegyűjtése végett hosszabb útra kellett indulnia, hogy Német- és Olaszország levéltáraiban felkutassa a forrásokként felhasználandó eredeti és hiteles okiratokat. Három évig volt távol a hannoveri udvartól, a mely idő alatt megfordult Frankfurtban, Münchenben, Velenczében, Nápolyban, Flórenczben, Bolognában s hosszasabban tartózkodott Bécsben, honnan gazdag aranybányáink megtekintése végett hazánkba is átrándult, továbbá Rómában s utazásának tulajdonképpen célpontjában, Modenában, hol sikerült a Welfek származására és rokonsági viszonyaira vonatkozó legfontosabb okleveleket s egyéb bizonyítékokat feltalálnia. Római tartózkodását több jeles tudóssal kötött ismeretsége s kiváló szíves fogadtatása tették reá nézve emlékezetessé. Hírneve és egyénisége olyan mély benyomást tettek a legfelsőbb körökben, hogy ott tartására fel-

ajánlották neki a Vatikán könyvtárosi állását, mely rendesen bibornoki ranggal volt egybekötve. Ő azonban a kitüntetést, nem akarván magát a katholizálás feltételének alávetni, elhárította.

Leibnizre, a mint haza érkezett, a feladatok hosszú sora várakozott. Tevékenységét első sorban azok a diplomatiái tárgyalások foglalták le, melyeknek eredménye a választófejedelem-ség elnyerése volt s melyekben ő, ura képviselőjében, fontos szerepet játszott. Közben szorgalmasan foglalkozott a levéltárakban gyűjtött anyag feldolgozásával s ennek gyümölcseként 1693-tól 1711-ig több kötetnyi eladdig ismeretlen oklevelet és forrásgyűjteményt bocsátott sajtó alá, melyek fényt vetettek a keresztény Európa egész középkori történetére. (*Codex iuris gentium diplomaticus*, 1693. *Mantissa codicis iuris gentium diplomatici*, 1700. *Accessiones historicae*, 1698. *Scriptores rerum Brunsvicensium illustrationi inservientes*, 1707., 1710., 1711.) Magát a nagy művet azonban, az uralkodó ház történetét, melynek mind az említett kiadások csak előfutárjai voltak, nem tudta befejezni. Mivel ezt is, mint minden feladatát, a bölcselel szemével nézte s el akart menni kutatásában a legvégső okokig, ez által oly részletes kidolgozásba bocsátkozott, hogy élete nem volt elég hosszú a könyv teljes elkészítésére. Nyomatásban a meglevő rész is csak 1843—45-ben jelent meg „*Godofr. Wilh. Leibnizii Annales imperii occidentis Brunsvicenses*” cím alatt.

Leibnizet a fejedelmi ház bensőbb és szorosabban vett családi ügyei nem foglalhatták le annyira, hogy a német nemzeti és európai, a világi és egyházi politika kérdései iránt állandóan ne érdeklődjék, sőt azokban személyesen is, szóval és írásban tevékeny részt ne vegyen.

Európa és különösen Németország azon negyven esztendő leforgása alatt, míg Leibniz hannoveri szolgálatban állott, majdnem állandó harczok színtere volt. S ha körülményei Leibnizet magát nem is vitték ki a csatásikra, de azért nem kevesebb erélyvel és állhatatossággal, nem kisebb lelkesedéssel és határozottsággal védelmezte hazáját annak hadvezéreinél. Mint tanácsadó, buzdító és felvilágosító mindig ott állott a sorompóban, ha nagy nemzeti érdekek és eszmények biztosításáról volt szó, mert életének egyik főczélját a német hatalom és cultura megszilárdítása, erős, megvihatatlan alapokra való fektetése képezte. E törekvésében soha sem ingadozott, ez irányú nézetei megkövesedett elméletekké

tömörültek lelkében, melyeken minden idegen befolyás hajótörést szenvedett. Külpolitikai elvei azonban e korszakban nagy változáson mentek át, s a diplomata, ki hosszabb időn keresztül XIV. Lajos segítségével akarta a németiség és kereszténységnek, szerinte, egyesített érdekeit megoltalmazni, a francia fegyverek erőszakoskodásai következtében ellene fordul a korábban szövetségül óhajtott királynak. Az a vakmerő és kihívó elbizakodottság, a melylyel Lajos egymásután csatolta birodalmához az idegen területeket; a büntetlen erőszakoskodás folytán túltengett francia hatalom, melynek csak akaratát kelle nyilvánítania, hogy az teljesítsék, Leibniz rokonérzését a leghatározottabb ellenszenvvé változtatták. Mikor pedig azt is meg kellett érnie, hogy Lajos, a Rex Christianissimus, maga ingerlé a törököt a kereszténység ellen, s hogy akadtak Németországban árulók, kik nyíltan helyeselték és támogatták a németiségre támadó francia királynak minden jogot letipró törekvéseit: felháborodásának és elkeseredésének egy gúnyos iratban ad kifejezést, mely igazolatlan tettek igazolására erős szatirai éllel alkotva, mintegy XIV. Lajos számára megállapított új jog- és erkölestant tartalmaz. (Mars Christianissimus. Köln, 1684.) — Innen kezdve nem szűnik meg ostorozni a királyt és az ő birtokbitorlását s engesztelhetetlen haragtól ösztönözve kitartó és döntő harcra buzdítja a császárral együtt az igaz hazafiakat. Politikai iratai hosszú sorozatának alapeszméjét az igazságtalanul elfoglalt országrészek s a veszendőbe indult nemzeti becsület visszaszerzésének gondolata képezi; az elérendő cél a szegény letörlése, a szenvedett méltatlanság megtorlása. Jó szándékainak nagyobb része azonban a szerencsétlenül alakult viszonyok s gyors egymásutánban kötött békék folytán nem járt a remélt sikerrel; mert bár Franciaország a háborúskodás változó szerencséje közt elvesztette túlsúlyát, de Németország nem nyert teljes elégtételt.

Leibniznek úgyszólván végzete, hogy a gyakorlati politika terén kifejtett működése, éppen legáltalánosabb jelentőségű mozanataiban gyümölcstelen. Nem mintha nem gyakorolt volna nyilvánított nézeteivel és tanácsaival mély és tartós benyomást azon körök felfogására, melyekhez szózatát intézte, hanem felszólalásai nem hozták meg azt az eredményt, a melyre irányultak s a melyet joggal várt tőlük. Így volt ez a világi, így az egyházpolitika terén is.

A XVII. század utolsó évtizedeinek valláspolitikai kérdései közt első helyet foglal el a katolikus és protestáns egyház újraegyesítésének gondolata. A westfáli béke biztosította ugyan a vallásszabadságot, a kedélyek azonban korántsem voltak olyan nyugodtak, hogy a pártszenvédek kitorése minden pillanatban várható ne lett volna. Minthogy pedig a vallási szakadást a politikai is nyomon szokta követni, Németországnak a legnagyobb mértékben érdekében állott a két felekezet teljes és végleges kibékítése. Nem kevésbbé hozzájárult volna továbbá az újraegyesülés a katolikus egyház hatalmának növekedéséhez is. Ezen okok és tekintetek szülték a reunio-eszmét, melyeket úgy a császár, mint a pápa szívesen támogatott. A mozgalom főfészke eredetileg Mainz, szóvivője Boineburg volt, a ki által Leibniz már korán megismerkedett a gondolkodásmódjának, ellentéteket elsimító hajlamának annyira megfelelő feladattal. Ernő Ágost, a névleg lutheránus, de magánokból erős császárpárti fejedelem, különösen kedvez a reunio-törekvéseknek, melyek középpontjává az ő trónralépte után Hannover lesz. Mi sem természetesebb, hogy Leibniz is szívvel-lélekkel vegyül bele a tárgyalásokba, melyek alatt katolikus oldalról ismételten történik hasztalan kísérlet az ő áttérítésére. A katolikus egyház részéről az alap, melyre Spinola Kristóf, a császár és pápa meghatalmazottja, támaszkodott, Bossuet műve volt: *Exposition de la foi catholique* (1676). Hogy a protestánsok is bírjanak egy ehhez hasonló támasztóponttal, írta Leibniz a hagyatékában talált „*Systema theologicum*“-ot, a mely azonban mégis nagyobb igénynyel lép föl Bossuet iratánál, a mennyiben szerzője szándéka szerint a különbségeket kiegyenlítő, mindkét felet lehetőleg kielégítő vallástant akar képezni. A tárgyalások legtöbb kilátással 1683 körül kecsegtetnek; míg a század vége felé, mikor Leibniz és Bossuet kísérik meg levelezésükben a függő kérdések tisztázását, a távolság a vélemények között folyton nő, míg végre a dolog teljesen megghiúsul. Leibniz, kölcsönös engedmények árán, szívesen egyezkedett volna; Bossuet azonban, dogmatikus álláspontra helyezkedvén, nem volt hajlandó az alkudozásra, hanem feltétlen megadást követelt, s az egyesítést csak a protestánsok áttérése útján tartotta lehetségesnek. Leibniz előtt a német egység, Bossuet előtt a katolikus vallás érintetlenségének eszméje lebegett, s a szempontok e különbözőségén, nemkülönben a francia király elutasító és ellenséges magatartásán

Leibniznek majdnem egy emberöltőn át szóban és írásban kifejtett igyekezete hajótörést szenvedett.

Mikor e nagyobb arányú egyesítési törekvés sorsa végképp eldőlt, még pedig szerencsétlenül, Leibniz legalább az új egyház kebelén belül óhajtott volna az ellentéteket kiegyenlítve látni s a két nagy felekezetet, a reformátust és lutheránust egymással kibékíteni. Nagy szorgalommal fogalmazta emlékiratait és személyes megbeszéléssel is megkísérelte a különbségek elsimitását, de minthogy vallási czélokon kívül ezen unio-tárgyalásoknál épp úgy, mint a reunióra irányulóknál, önző hatalmi érdekek is nem csekély szerepet játszottak, eredményt itt sem érhetett el.

Az egyházpolitikai ügyekben való részvétele és közreműködése azonban még sem mult el nyom és hatás nélkül. Ő, a ki a nemzet és egyház által reá rótt nagy feladatokat mindig nemcsak saját hazája, hanem az egész emberiség hasznára törekedett megoldani, nem hagyhatta bensejében elrejtve azon, már korábban sarjadzott s most teljesen megérlelt elveket, melyek egyesítési kísérleteiben vezették, hanem mivel azokat gyakorlatilag különben sem érvényesíthette, hátra akarta hagyni az emberiségnek, hogy megmutassa neki Istent a maga bölcsességében, igazságosságában és hatalmában. Közvetlen buzdítást is kapott erre, mint látni fogjuk, a porosz királynétól s így jött létre theologiai és philosophiai tekintetben egyaránt nagy jelentőséggel bíró terjedelmes munkája: a *Theodicaea* (1710.). Megvitatásra kerülnek e műben a kereszténységnek összes fontos kérdései: a megváltás, a malaszt, a rossz, a szabadság, a praedestinatio, s a bizonyítások alapját az a meggyőződés képezi, hogy az ész mindig az igaz vallás részén van s hogy az igazság nem állhat ellentétben a helyesen felfogott kereszténységgel. A *Theodicaea* nagy hatást tett Európaszerte, de különösen mélyet és erőset Németországban, hol egészen Kant idejéig, mint irányadó műre, hivatkoztak reá.

Leibniz tekintélye Itáliából való visszatérte után nagyot emelkedett. A braunschweigi uralkodóháznak nemcsak hannoveri ága, melynek szolgálatában állott, hanem a wolfenbütteli is elhalmozta őt jóakarattal és kitüntetéseivel. Azonban befolyásának növekedését még inkább elősegíté azon összeköttetés, mely 1688-ban Frigyes brandenburgi trónörökösnek, Zsófia Sarolta hercegnő férjének, a hannoveri fejedelem vejének uralomra lép-

tével, Hannover és Berlin között keletkezett. Leibniz, mint tudjuk, bizalmas embere volt már régebbi idő óta Zsófia fejedelemnének, ki házának tanácsadója iránt érzett tiszteletét, szeretetét és bizalmát leányába, Zsófia Saroltába is átültette. A két udvar rokonsága révén Leibniz diplomáciai viszonyba jutván Berlinnel, azon volt, hogy a két uralkodó-család egyetértését minél állandóbbá és gyümölcsözőbbé tegye. E célból felajánlotta szolgálatát a két hercegnének, anyának és leányának, kiknek közbenjárására kapta Frigyes választófejedelemtől 1700-ban a meghívást Berlinbe, tudományos akadémia alapítására. Ezen időtől fogva évenként ellátogat Berlinbe, hova nemcsak hivatalos ügyei szólítják, hanem különösen az időközben porosz királynévá lett fejedelmi hölgy elragadó egyénisége vonzza. Hannovert annál szívesebben hagyja ott koronként, mert időközben, 1698-ban meghalt Ernő Ágost választófejedelem, az ő törekvéseinek buzgó előmozdítója, s utóda, György Lajos, kisebb látókörű és műveltségű ember lévén, nem tudta őt kellőleg méltányolni. Örömmel ment tehát mindenkor Berlinbe, hol a kies lützenburgi (ma, éppen Zsófia Saroltáról elnevezve, charlottenburgi) kastély gyönyörű kertjében órák hosszat elsétálgat a királynéval, megbeszélve és vitatva vele a tudomány, művészet és irodalom legkülönbözőbb kérdéseit. A nőnél szokatlan bőséges ismeretekkel és éles elmével bíró s minden szépért és jóért, de különösen az igazságért lelkesedő királyné őszinte ragaszkodással viseltetik Leibniz iránt, kinek nagy tehetségeit és kiváló szellemét teljes mértékben tudja értékelni. Férjével ellentétben, nem barátja a fénynek és külsőségeknek: lelke nyugalomát és boldogságát az erények gyakorlásában és az igazság kutatásában keresi. „Ne higgye — írja Leibniznek a koronázási ünnepélyek után — hogy én a nagyságot és koronát többre becsülöm a philosophiai beszélgetéseknél, melyeket Lützenburgban folytatunk.“ Az ő oldala mellett töltött idők voltak Leibnizünk életének legboldogabb napjai, melyeknek emléke elkíséri őt egészen sirjáig. A királyné hűséges barátot, lelkes oktatót talált Leibnizben, ez pedig hathatós szótörőt s minden ügyében bátor védelmezőt a magas tanítványban.

Társalgásaik közben szóba jönnek a vallás és politika legfontosabb időszerű kérdései, de a tárgyat mégis leggyakrabban bölcseleti problémák szolgáltatják. A királyné nagy érdeklődéssel hallgatja Leibniznek a világra, a létre, a végtelenre vonatkozó

fejtegetéseit, melyeket folyton tovább fűz kérdezetései által. „Lehetetlen őt kielégíteni — mondja a magasztaló szemrehányás hangján Leibniz — a miért miértjét is tudni akarja.“

Nagy olvasottságnak örvendett ezen időben Bayle Péter, francia bölcseész, „Történeti és kritikai szótár“-a, mely az emberi ész és az isteni kinyilatkoztatás összeférhetetlenségét igyekezett kimutatni az előbbinek rovására. — Ezt szokta olvasni Leibniz is a királynéval, megjegyzéseket téve egyszersmind saját fel-fogása értelmében Bayle nézeteire. A királyné azonban nem elégedett meg e szagztatott ellenvetésekkel, hanem összefüggő egészben óhajtotta olvasni Leibniz véleményét, a ki, minthogy magának is szándékában állott egy ily irányú munka létrehozása, e kívánságnak eleget teendő, készítette részben az olvasmányok és jegyzetek alapján, már említett nagy művét: a Theodicaeát.

A királyné — akkor még fejedelemné — adta meg az indító lökést a berlini akadémia megalapítására is, a melynek tervét azután Leibniz készítette el. Ő eredetileg egy sokkal általánosabb jellegű intézmény létesítésére gondolt, olyanéra t. i. mely nemcsak a német nemzet, hanem az egész tudós világ összekötő kapcsát képezte volna, de minthogy erre nem igen lehettek kilátásai, megelégedett egy német tudós társaság szervezésének előkészítésével. A választófejedelem, kinek hiúságát táplálta egy ilyen intézet alkotásának dicsősége, beleegyezését adta s így 1700 július 11-én a berlini tudós társaság megalapítatott. A következő napon Leibniz megkapta (első) elnökké való kineveztetését. Ugyanezen évben választották meg a párisi akadémia tagjává is, miután a londoninak már hosszabb idő óta tagja volt. A társaság tevékenysége egyelőre szűkebb körre terjedt s feladatává különösen a gyakorlati tudományok művelését tűzte ki: hogy eszközöket keressen és találjon a német nemzetnek gazdasági s ez úton műveltségbeli megerősítésére. — Életének első év-tizedében nagy nehézségekkel kellett küzdenie s az eredmény, a melyet elért, főleg Leibniz buzgólkodásainak tudandó be. Az ő dolgozataiból telt ki az akadémia 1710-ben megjelent kiadványának (*Miscellanea Berolinensia ad incrementum scientiarum*) javarésze is. Pedig ez időben már alig engedtek neki beleszólást a társaság ügyeibe, a mennyiben Leibniz egy rá nézve mélyen lesújtó és szerencsétlen esemény következtében majdnem minden befolyását elvesztette. 1705-ben ugyanis Hannoverben hirtelen

meghalt az ő leghatalmasabb támasza, Zsófia Sarolta, porosz királyné. Leibniz éppen Berlinben időzván, nem lehetett jelen a nemeslelkű pártfogó halálós ágyánál, a ki még utolsó pillanataiban is megemlékezett róla. „Egyik síró udvarhölgyének — beszéli Nagy Frigyes, az ő unokája — így szólt: Ne sirasson, én elmegek most, hogy kielégítsem kíváncsiságomat azon dolgokat illetőleg, melyeket Leibniz nekem sohasem tudott megmagyarázni: a milyennek a tér, a lét, a semmi.“ — A váratlanul érkező szomorú hír, mely Leibniz életének legnagyobb csapását jelentette, testi-lelki erejét valósággal megbénította. Veszteségét oly nagynak érezte, hogy az néha szinte hihetetlennek, álomnak tűnt fel előtte s csak mikor aléltságából feleszmélt, találta azt nagyon is igaznak. Sorsában is fordulatot jelent e szerencsétlenség, mert míg a királyné életében teljes mértékben élvezte az állásával és kitüntetéseivel járó tekintélyt, addig most minden oldalról előtűnedezték a titkos ellenségek, kik bizalmatlansággal és gyanakvó szemekkel tekintettek a királyné által nagy befolyásra emelkedett védenczre. Berlinben nem igen volt már mit keresnie s helyzete Hannoverben sem volt többé a régihez hasonló. Bécsben szeretett volna tehát új álláshoz jutni, a hol ez ügyben ismételten is hosszabb ideig tartózkodott s egyebek közt Erdély kanczellárságáért is folyamodott, de sikertelenül. — Nagy jelentőségű szereplésének, fontos küldetéseinek ideje lejárt s így nem maradt más számára hátra, mint csendesen, elvonultan elmélkedni és dolgozni. S valóban, élete ez utolsó szakába esik mindenkoron követett vezérlő gondolatainak, részleteiben már kifejtett philosophiai meggyőződéseinek rendszeresebb összefoglalása s tanainak áttekinthető alakban való írásbeli feldolgozása. Leibniz ugyanis sokoldalú elfoglaltsága közben sem feledkezett meg soha bölcséleti tanulmányairól s ha azok eredményeinek irodalmi értékesítésében voltak is nagyobb hézagok, de philosophiai fejlődése szakadást nem szenved. Bizonyítja ezt nemcsak koronként megjelent metaphysikai értekezései, hanem minden téren kifejtett működésének iránya és jelleme is. Habár otthonos, sőt útmutató, az elméleti és gyakorlati tudományok legtöbb ágában, mégis első sorban bölcselő. Mindenütt alkalmazott nagy szempontjai, általánosításai, egyetemesei, kiegyenlítő törekvései épp úgy elárulják a nagy elmélkedőt, mint elmélkedéseinek lényegét és alapelveit. Fejlődésének menetét ő maga vázolja egy 1714-ben írt levelében. „Midőn az

alsóbb iskolát elhagytam, az újabb philosophusokkal kezdtm foglalkozni és emlékszem, hogy Lipce mellett egy erdőcskében, melyet Rosenthalknak hívnak, tizenöt éves koromban egyedül sétálgattam, hogy megállapodjam, vajjon a substantiális formák mellett maradjak-e. Végre a mechanismus győzött és a matematikához vezetett . . . Midőn azonban a mechanismusnak és a mozgás-törvényeknek végső okait kutattam, meglepetve tapasztaltam, hogy azok a matematikában föl nem találhatók, hanem vissza kell térni a metaphysikához. Így jutottam az entelechiák felvételéhez s az anyagtól az alakihoz és végül beláttam, miután fogalmaimat többször javítottam és tovább fejlesztettem, hogy a monaszok vagy egyszerű állományok az egyedüli igazi substantiák és hogy az anyagi dolgok csak jelenségek, azonban jól megállapított és szorosan összefüggő jelenségek“.

Leibnizet tehát már kora ifjúságában megragadják a mindenség berendezésének nagy kérdései s rövid néhány év alatt teljesen tisztába jön önmagával, világfelfogásával, ennek alapfogalmaival, melyek fejlesztésében ettől fogva egyenes irányban halad előre. Már 1671-ben, tehát mainzi tartózkodása alatt írt egyik levelében megtaláljuk rendszerének magvait, melyek mintegy jeggezsedési pontokul szolgáltak tanainak kialakulására. A szellemnek: mint erőnek, a testi jelenségek alapjának s a világot tükröző monasznak felfogása, a világösszhang eszméje már ekkor bevilágítja elméjében azt az utat, melyet meg kell tennie, hogy a philosophia terén végzendő s lelkében már folyamatban levő közvetítő és újjáalkotó munkássága teljességet és meggyőző formát nyerjen.

Első ily irányú értekezése 1684-ben jelenik meg az „Acta eruditorum“ nevű lipcei folyóirathban „Meditationes¹ de cognitione, veritate et ideis“ czím alatt, melyet 1687-ben Baylenek „Nouvelles de la république des lettres“ czimű amsterdami folyóiratában egy második követ „sur un principe général, util à l'explication des lois de la nature“. Mindkét irat Descartes elméletével szemben jelzi Leibniz álláspontját, még pedig az előbbi ismerettani, a másik physikai tekintetben. Descartes igaznak mondja mindazt, a mit tisztán és világosan átlátunk. Leibniz ellenben

¹ A czímeteket Erdmann J. E. könyve szerint (God. Guil. Leibnizii Opera Philosophica, Berolini, 1840) idézem.

az igazság megállapítása végett szükségesnek tartja mindenek előtt a dolog lehetőségének a kimutatását, mert a világosság, szerinte, csak a szónak és nem a tárgynak megértését eredményezi. — De ellenmond Leibniz a Descartes-féle tiszta mechanizmusnak is, a melynek teljes következetességgel való kifejtésében a vallás alapjainak megtámadását látja. Ha ugyanis a világot, már eleitől fogva csupán mechanikai törvények szerint berendezettnek és működőnek tekintjük, akkor egy mindennekfelett álló s célokat kitűző gondviselés szükségessége eszik. Leibniz lelkére azonban a görög philosophia sokkal mélyebb hatással volt, hogysen a világ czélszerűségéről le tudott volna mondani s minthogy egyaránt hitt a ható és végokokban s a valláshoz épp úgy, mint a tudományhoz, lelke egész bensőségével ragaszkodott, azért egy, mindkettőt elismerő és összefoglaló értelmezésre törekedett, vagyis feladatát a theológiának a physikával leendő kibékítésében látta. — Az Arnauld Antalhoz intézett levelében (1690), mely rendszerének mintegy vázlatát, tervezetét foglalja magában, először ad határozott alakot reformeszméinek. A mechanizmusnak a természeti jelenségeken való uralkodását elfogadja s ezzel együtt a testeknek részecskék csoportosulásából történt keletkezését is. De e részecskék lényegét, tartalmát, egymáshoz való viszonyát az eddigiektől eltérő módon fogja fel. Descartes magyarázata, melynek értelmében a test természete kimerül a pusztá kiterjedésben, Leibniz elméletének nem felelt meg; át kellett tehát ezt alakítani a maga számára gyümölcsöző módon, a mi azonban viszont csak a substantia új meghatározása által vált lehetségessé. Két kötelesség háramlott ebből reá: egy romboló és egy építő; Leibniz mindkettőnek eleget tett. Először is kimutatta Descartes nézetének tarthatatlanságát (a *Journal des savants* cz. párisi folyóiratnak 1691. és 1693. évfolyamaiban megjelent két levélalakú értekezésében), azután megállapította a metaphysikájának alapjául szolgáló substantia-fogalmat, mely az erőt teszi a kiterjedés helyébe, mint a testet alkotó legegyszerűbb részecskék lényegét. E fejtegetéseket egyik legfontosabb értekezése, a „*De primae philosophiae emendatione et de notione substantiae*“ tartalmazza (1694). — A világot alkotó substantiák lényege tehát az erő; de a substantia fogalmához az egység is hozzátartozik. Milyennek kell lennie most már az erőnek, hogy egységes legyen? Melyik erő egységes? Kétséggkívül a szellemi

erő. Azonban a szellemi erők együttsége még mindig nem magyarázza meg a világot, mely nem csupán részekből, hanem összefüggő részekből áll. Hogyan lehetséges ugyanis összefüggés substantiák között, a melyek mindegyike önmagában befejezett, független önálló egészet képez? Hogyan képzelhető összefüggés oly lények között, melyek sem hatni, sem hatást elfogadni nem képesek, melyeknek életefolyását saját eredeti, benső törvényeik határozzák meg? A rejtvénynek csak egy megoldása lehet. A substantiák már kezdettől fogva úgy vannak berendezve, hogy egyedül saját természetük követésével, minden közlekedés, egymásra hatás nélkül is teljesen egyértelmű, egymásnak megfelelő tevékenységet fejtenek ki, mint két óra, melyek oly tökéletességgel vannak szerkesztve, hogy mechanikai kapcsolatot és külső beavatkozást nélkül is mindig egyformán járnak. Az új világrend tehát a substantiáknak előre megállapított összhangján (harmonie préétablie) alapul. — Ime, a lélek és test összeköttetésének nagy problémája s a titok megoldása. Descartes bölcséletének éppen az volt a legnagyobb hibája, hogy a testnek és léleknek, mint két, lényegileg különböző állománynak egymásra hatását nem tudta megmagyarázni. Leibniznél az egymásra-hatás kérdése el-esik. Lélek és test úgy van alkotva, hogy minden akarat-mozzanatra a test bizonyos tagjának mozgása következik; viszont a testben lefolyó anyagi változásokkal párhuzamosan — a lélekben megfelelő, bár saját természetéből s fejlődésének rendje szerint folyó gondolat vagy érzelem jő létre. E geniális gondolat egy csapással eltünteti a dualismusból foglalt ellenmondást, s Leibniznek épp e műveletében rejlik az újkori philosophiában véghezvitt reformja.

De ha a substantiák, ez egységes, szellemi erők, vagy a mint Leibniz nevezi őket, monaszok, egymásra befolyást nem gyakorolhatnak, s mégis van közöttük szigorúan meghatározott rend, mely tevékenységüket egyöntetűleg szabályozza, honnan származik ez a rend, ki állapította meg előre az összhangot? A felelet világos. Isten a forrása e rendnek, az ő bölcsesége és hatalma. — Ezt az új metaphysikát a „Système de la nature et de la communication des substances (1693)“ s ennek három megvilágítása (Eclaircissement du nouveau système, Second éclaircissement, Troisième éclaircissement, 1696.) fejti ki. — A rend tehát istentől van, a mint a monaszok maguk sem egyebek, mint az ő isteni lényének kisugárzásai. Végso eredetüket, létüknek

elégséges okait istenben bírják. Másrészt azonban a dolgok kifejlődésükben istentől beléjük oltott saját törvényeiket követik s ennyiben viszont tevékenységük egyéni életüknek kifolyása. A világregend e kettős: theologiai és physikai alapját teszi vizsgálatá tárgyává Leibniz két latin értekezésében a „De rerum originatione radicali (1697.)“ és a „De ipsa natura sive de vi insita actionibusque creaturarum (1698.)“ czíműekben.

Tanai természetesen nem maradtak ellenvetések nélkül. Bayle az ő történeti és kritikai szótárában két ízben is előállott észrevételeivel, a melyekre Leibniz nem késett a felelettel. Kellő értékükre szállítja le a felhozott nehézségeket, miközben különösen a harmonia-praestabilitát s a test és lélek viszonyát magyarázza meg behatóbban. (*Lettre à l'Auteur de l'histoire des ouvrages des savants etc.* 1698., *Replique aux réflexions de Mr. Bayle sur le système de l'harmonie préétablie*, 1702.) Míg egyrészt így védelmezni iparkodik megtámadott tételeit, másrészt legközelebbi műveiben, különösen a lélek fogalmának részletesebb és többoldalú megvilágításával és továbbfejtésével foglalkozik. (*Considérations sur la doctrine d'un esprit universel*, 1702. *Considérations sur le principe de vie et sur les natures plastiques*, 1705. — *Epistola ad Wagnerum de vi activa corporis, de anima, de anima brutorum*, 1710.)

Az emberi szellemnek, mint ismerő-erőnek vizsgálatára különös ösztönzést is nyer Locke, angol bölcselethez 1690-ben „*Essay concerning human understanding*“ czím alatt megjelent könyvéből, melyre egy terjedelmes, párbeszédes alakú munkában czáfolatot is ír, miután már megelőzőleg egy kisebb iratban közölte Locke-val kifogásait. (*Réflexions sur l'essai de l'entendement humain de Mr. Locke*, 1696.)

Locke elmélkedése azon helyes alaptételből indul ki, hogy tudásunk és ismereteink biztosságát ellenőrzendő és elérendő, szükséges mindenekelőtt saját elménket, ismerőtehetségünket megvizsgálni, hogy így megállapíthassuk annak természetét és határait. Ezen ismerettani kutatásai közben arra a meggyőződésre jut, hogy az igazságoknak forrása az eddigi bölcselektől lenézett s csak alárendelt tényezőnek tartott tapasztalás, s ehhez képest az emberi szellemet eredetileg üresnek nyilvánította, melynek tartalmat csak a tapasztalás ad. Sőt nem idegenkedett attól a föltevéstől sem, hogy a gondolkodás csak az anyagnak egy sajátos

tulajdonsága. Szóval nemcsak a velünk született eszmék tanát ejtette el, hanem rendszerében a halhatatlan lélek is veszendőbe indult. — Leibniz ezt nem nézhette szórtanul. A nélkül, hogy félreismerte s elítélte volna e felfogásnak bizonyos, minden kétségen felül álló jó tulajdonságait, Locke empirismusával szemben meg akarta menteni az észbeli igazságokra támaszkodó, úgynevezett rationalistikus ismeretelmélet alapvető tételeit s e bölcséletnek százados hagyományok szentesítette tanait. Így született meg a „Nouveaux essais sur l'entendement humain“, mely úgy terjedelménél, mint tartalmánál fogva is Leibniz legjelentékenyebb műveinek egyike. — A nagy munka, melyben Leibniz külön-külön fejezetet szentel a velünk született eszmékre, a képzetekre, szavakra és az ismeretre vonatkozó nézeteinek, 1704-ben készült el, de szerzője Lockenak közbejött halála miatt átalította azt kiadni s így a könyv csak 1765-ben látott napvilágot.

Ugyancsak a XVIII. század első tizedére esik Leibniz másik nagyobb philosophiai tanulmányának, a *Theodicaeának* („Essais de théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal“, 1710.) keletkezése is, melynek czélja egyrészt a világ isteni eredetének s a világban levő rossznak összeegyeztetése, másrészt a praedestinatio és az emberi szabadság kibékítése. (Ez utóbbi fejtegetés előfutáraként tekinthető a „Lettre à Mr. Coste de la nécessité et de la contingence“, 1707.)

E két utolsó munka már nem egyes részletkérdések külön megvitatását tartalmazza, hanem a maguk körében összefoglaló rendszer jellegével bírnak. Az előbbi Leibniz ismeretтанát, az utóbbi theosophiáját foglalja magában. Hozzájuk csatlakoznak, mint összes tanainak rövidebb lélekzetű áttekintései, a „La monadologie“ és a „Principes de la nature et de la grâce“, mindkettő 1714-ből, melyek philosophiájának mintegy végső összegezéseit és betetőzését képezik. — Nagy, gondolatrendszerét minden részletében, teljes egészében felölelő művet nem hagyott hátra; philosophiájának összefüggő előadása csakis irataiban szétszórt eszméinek összeállítása alapján lehetséges.

Tévedés volna ezek után azt hinni, hogy a felsorolt kisebb-nagyobb értekezések kimerítik Leibniznek a bölcséleti irodalom terén kifejtett működését. Ha megalkothatjuk is ezekből, mint alapvetőkből, világfelfogásának legalább vázlatos képét, mindazonáltal csak a szükséghez képest kiragadott szemelvényeit tesszük

bölcseleti iratai hosszú sorának, melyeknek száma — kiterjedt magánlevelezése ide vonatkozó részének levonása után is — meghaladja a százat.

Leibniz életének utolsó évei nagyon szomorúak voltak. Bécsi tartózkodása, hol egyrészt állást óhajtott volna nyerni, másrészt akadémia alapítását és a háború folytatását szorgalmazta, eredménytelen maradt. Leverten jött vissza Hannoverbe 1714-ben, honnan György, az időközben angol királylyá is megválasztott fejedelem, már eltávozott Londonba. Leibniz szívesen követte volna őt, hogy nagyobb munkakört biztosítson magának, de szolgálatait visszautasították. A mily nagyra becsülte őt az anya, Zsófia választófejedelemné, oly kevésbé tudta megérteni a fiú, György, immár két ország uralkodója. A rideg magatartás, melyet ő az ősz tudós iránt tanusított, még érezhetőbbé, szinte elviselhetetlenné vált reá nézve Zsófiának, a nemes lelkű pártfogónak és barátnőnek még ugyanazon évben bekövetkezett halála után. A férfiú, ki negyven évig szolgált hűséggel, tudással és fáradhatatlansággal a Welf-házzal, a ki szemlélője és elősegítője volt e család emelkedésének és dicsőségének, agg korában egy törpe szellemű fejedelemtől kevésbé véve s kitéve egykori irigyei, most kárörvendő ellenségei zaklatásának, környezete előtt a bukott nagyság szerepére jutott. A lelki fájdalomhoz, keserőségekhez nemsokára testi betegség is járult. Köszvénye, mely már hosszabb idő óta elő-elővette, mind erősebbé vált s állapotát súlyosította esés következtében szerzett lábbaja. Erős és szívós természete egy ideig ellenállott a kórnak, de a szervezet végre is engedni volt kénytelen s Leibniz 1716 november 14-én csendesesen elhunyt. — Halála alig tett benyomást a hannoveri udvari körökre; még csak temetésén sem jelentek meg. A berlini akadémia, mely alapítójának és első elnökének emlékét most minden évben megüli, tudomást sem vett elmulásáról; a londoni átalította ünnepelni Newton ellenségét, s csupán a francia akadémia tudott méltó lenni önmagához, midőn 1717 november 13-án tartott ülésében Fontenelle híres emlékbeszéde által méltó módon rőtta le a tudományos világ hódolatát és halálját a nagy ember szellemének.

Leibniz személyes megjelenését és magánviszonyait illetőleg tudjuk, hogy középtermetű, széles vállú, soványas ember volt, nagy fejjel, éles tekintetű szemekkel s fiatal korában fekete, de

csakhamar hullani kezdő hajjal. Jó egészsége és jó étvágya ritkán hagyta el, habár, mint legényember, vendéglőből étkezett. Keveset aludt, de nyugodtan és megszakítás nélkül, jöllehet néha még ágyba sem került. Szeretett ugyanis egyfolytában dolgozni s volt rá eset, hogy egy-két napig ki sem mozdult székéből. A pénznek nem volt ellensége, de azt nem magáért, hanem azon tudományos czélokért szerette, melyeknek elérésére törekedett. Sokat költött physikai és matematikai találmányainak előállítására s élelmes vállalkozói könnyen meg is csalhatták a mindennapi élet dolgaiban kevéssé jártas philosophust. Innen van, hogy bár nagy jövedelme volt, nem sokat hagyott hátra. — Kielégíthetetlen tudásvágya örökös olvasásra és írásra ösztönözte. Mindenről értesülni akart, még pedig alaposan és helyesen s azért sohasem telt be a könyvekkel és kérdezősködésekkel; szívesen hallotta mások véleményét saját nézeteiről is s ez okokból majdnem az összes korabeli kiválóbb tudósokkal levelezésben állott. Írásbeli érintkezéseiben úgy mint műveiben, a latin s még gyakrabban a francia nyelvet használja. Ezt azonban ő csupán olvasóközönsége kedvéért, tehát czélszerűségi szempontból teszi s így az nem írható hazafias érzületének rovására. Hisz ő maga hangoztatta szükségét annak, hogy a nemzeti nyelvet a philosophiába be kell vinni s magasztalólag emlékezik meg Descartesról és Baconról, a kik népük nyelvén philosopháltak.¹ (De stilo philosophico Nizolii. Marius Nizolius olasz bölcseleő egy művének általa sajtó alá rendezett új kiadásában, 1760.) Nagy fontosságú e kijelentés oly korban, melyben a latin és francia nyelv Németországban kizárólagossági jogot élveztek. Szívesen elmélkedett mindenről s gondolkozása tárgyairól alkotott véleményét, meggyőződését írásba is foglalta. Nem hagyott gyümölcsözetlenül semmit, a mit hazája és nemzete érdekében hasznosíthatónak tartott; s ha politikai és egyházi törekvéseiben nem volt is szerencsés, de irodalmi munkássága sok századokra szól. Hatása nem terveinek sikerültében állott, hanem abban, hogy ébren tartotta a német szellemet a nemzeti elzüllöttség korszakában s hogy nagy eszméket hintve el s nagy czélokra tűzve ki, irányt mutatott a jövőnek.

¹ Méltán sorozhatjuk melléjük e tekintetben Apáczai Cserei Jánost, ki már 1653-ban magyarul írja Encyclopaediáját.

Elhagyatva, elfeledve halt meg, de elmulása még sem lesújtó, mert méltán mondható el róla, a mit ő írt Boineburg elhunytakor: „Vigasztalan csak azoknak halála lesz, a kikkel együtt hírük-nevük is eltemettetik. A kik azonban megmérhetlen dicsőségük által túlélik magukat, azokat boldogoknak kell tekintenünk“.

II.

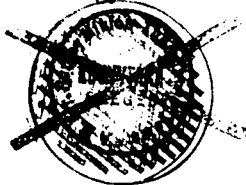
Az újkor philosophiai elméleteit Descartes gondolatai indítják meg, kinek működése nemcsak a maga benső jelentőségétől nyeri fontosságát, hanem azon szellemi kapcsolattól is, melyben ő az utána jövő bölcselekkel áll. Míg egyrésről felszabadítja a gondolkodást a tekintély járma alól, másrésről megalkotja a minden dologtól független állomány, substantia termékeny fogalmát, melyre, mint alapra, a metaphysikai rendszerek egész sora épül fel. Úttörő munkálkodásában ugyanis olyan nehézségekre akad, melyek erejét fölülmulják, fogalmainak kifejtésében ellentmondásokba keveredik, melyeknek feloldását a rákövetkező philosophusok kísérelték meg a substantiának az övétől eltérő felfogása és meghatározása útján. Descartes állománynak (subsantiának) nevezi azt, a mi létrejövésében semmire sem szorul, a mi létének alapját önmagában bírja. Ilyen önálló, a saját erejénél fogva létező lény csak egy van: Isten, s így, szigorúan ragaszkodva a kimondott elvhez, substantiát sem vehetnénk fel többet egynél. Descartes azonban a lelket s az anyagot is, mint a melyek létrejöttükben csupán Istenre, az eredeti állományra, szorulnak, a substantiák közé sorozza, a mi által rendszerét már eleve tartahatatlanná teszi. A két alárendelt substantia mibenlétét vizsgálva, úgy találja, hogy az anyag lényegét, állandó, megváltozhatatlan természetét a kiterjedés, a lélekét a gondolkodás teszi s míg az előbbiben nincs semmi szellemi, addig az utóbbi teljesen anyag-talan. A két állomány tehát eredeti természetére nézve, azaz lényegileg különbözik egymástól; az egyik teljesen kizárja a másikat. Minthogy azonban az emberben egyesítve vannak, mint párhuzamosan lefolyó tüneményeknek alapjai, Descartes azt állítja, hogy test és lélek az agy egy pontjában érintkeznek és egymásra hatást gyakorolnak. E föltevésben, mely két független, lényegileg egymást kizáró substantia kölcsönhatását tanítja, rejlik

Descartes elméletének másik nagy ellenmondása, mely gondolatainak legközelebbi letéteményeseit, az úgynevezett occasionalistákat az alkalmi okok felvételére készíti. Malebranche és Geulinx belátják a következtetlenséget, melyet mesterük a test és lélek összekapcsolásában elkövet s az isteni közvetítés beiktatásával igyekeznek azt helyrehozni. Test és lélek nem hatnak egymásra, hanem minden anyagi és szellemi állapotváltozásnál Isten lép közbe, a ki létrehozza a benyomásoknak megfelelő képzeteket, viszont az akarattnyilvánításra megmozgatja tagjainkat. E megoldás azonban Descartes elmékedésének csak egyik szükségszerű eredményére vonatkozik, magában az alapfogalomban rejlő ellenmondást nem szünteti meg. Ennek a munkának végrehajtására Spinoza vállalkozott. Elfogadja az önmaga által, szükségképpen létező substantiát, de ennek végtelensége folytán kizár minden egyebet az önálló létezésből. Nincs más, mint az egyetlen, végtelen állomány; kiterjedés és gondolás nem egyebek, mint a substantia tulajdonítványai (attributumai), megjelenési formái, nyilvánulásai, melyek alatt és által mi a világot, a mindenséget, a substantiát felfogjuk. A világ dolgai pedig az attributumok folyton változó, alakuló módosulásai, szemben a substantia állandóságával. Test és lélek kölcsönhatásáról nem lehet szó, mert hisz azok egy ugyanazon dolognak különböző kifejezései, s így az anyagi és szellemi világ, a test és lélek minden jelensége szükségképpen és tökéletesen kell, hogy megfeleljen egymásnak. Ez az okoskodás következetes. Ha alaptételeit igazoknak ismerjük el, lehetetlen végső következményeit is magunkévá nem tenni; matematikai módszerrel és bizonyossággal halad tételtől-tételre, s mint ilyen, páratlan a philosophia történetében. De elvész benne a személyes Isten fogalma s értéktelenné válik minden pozitív vallás is, úgy mint a tapasztalás. Gyakorlatilag gondolkodó elme ebben a rendszerben meg nem nyughatik; általános megelégedést e rendszer nem szülhetett.

Így tehát az alapfogalmaknak oly átalakítására volt szükség, a mely egyrésztől nélkülözze Descartes következtetlenségeit és ellenmondásait, másrésztől megfelelően az átlagos emberi lélek természetes szükségleteinek és felfogásának. — Ezt a feladatot pedig csak oly ember végezhetette el, a ki tud érezni a tömegekkel és tömegekért, a ki nem zárkózik el a tények és tekintélyek kellő számbavételétől, hanem egyetemes tekintetével képes át-

ATHENAEUM.

pillantani az emberi művelődés messzeterjedő határait s éles észszel össze tudja választani és kapcsolni azt, a mit élet és tudomány e czélra alkottak.

Ilyen volt Leibniz. — Utódja és követője az előbbieknél már annyiban is, a mennyiben ő is a substantia fejtegetésén kezdi s azon czáfoló eljárásánál fogva is, melyet Descartes-tal és Spinozával szemben tanusít. Csak annak lehet anyaga a mások czáfolására, a kinek ezekkel közös eszméi is vannak.

Descartes és Spinoza a jelenségeket természetük szerint két nagy osztályba sorozza, melyeknek egymással semmi azonos tulajdonságuk nincs. A testek lényege kimerül a kiterjedésben, a szellemeké a gondolkodásban s így a testi világ minden tüne-ményét anyagi elemekből, illetőleg a kiterjedésből, a szellemi világét pedig a gondolatokból kellene magyaráznunk. A pusztán kiterjedt anyag azonban holt tömeg, a mely sem ellenállásra, sem mozgás közvetítésére nem képes. A kiterjedésből s a nagyságból nagyon szépen levezethetők a test geometriai és matematikai tulajdonságai, de semmi világosság sem nyerhető a természet mechanikai rendjére nézve. Minthogy pedig a mozgás tényét s annak törvényszerűségét tagadni nem lehet, e körülmény más tényező felvételére utal. A test nem állhat csupán kiterjedésben, habár ilyen nélkül nem képzelhető, hanem kell bírnia valami erővel is, a melynek segítségével a külső behatásoknak ellenáll, illetőleg azokra szigorúan megállapított módon visszahat. Ennek az erőnek a fogalma épp úgy physikai, mint metaphysikai. Physikai, mert nélküle a testek nem gondolhatók; metaphysikai, a mennyiben tiszta észfogalom, melynek létét physikailag kétségtelenül bebizonyítani nem lehet. Az erő kívül esik az anyagi világ határain; csak hatásait látjuk, őt magát nem. Forrása a testi jelenségeknek s így a mechanizmusnak, de titkos, érzékeink és műszereink előtt rejtett forrása, melyhez kísérlettel és megfigyeléssel nem, tisztán elménkkal férközhetünk. A tudomány tehát, mely megismerésére vezet, egyedül a metaphysika lehet, s minthogy az anyagi tünetények nem egyebek, mint az erő nyilvánulásai, azért ezek magyarázatát is az erő fogalmára vagyis a physikát a metaphysikára kell alapítanunk.

Leibniz philosophiájának kiindulópontját ez az *erő* képezi, melyet tehát nem szabad a testekre ható tényezőként felfogni, hanem mint a dolgok lényegét, folyton működő, eredeti tehet-

ségét. Példájaként szolgálhat a rugalmas test, mely állandó ellenállást tanúsít a reá gyakorolt nyomással szemben és saját erejénél fogva rögtön kiterjed, mihelyt a nyomás megszűnik. Ezen cselekvő erő teszi a világ metaphysikai alapelvét, még pedig úgy a testi, mint a szellemi világét. Természetére nézve anyagtalán levén, fogalma alá tartozik minden lelki tünemény, s minthogy a testek nélküle nem gondolhatók, lényegét alkotja az érzéki tárgyaknak is. Vagyis az erő — végső alapja, lényege minden dolognak, a világot betöltő s azt alkotó *állomány, substantia*.

Ilyen erő pedig végtelen sok van, a mint végtelen sok a különböző tevékenységek száma, a melyek mindegyikének sajátos erő kell, hogy megfeleljen. A gondolkozó lelkek és mozgó testek számtalan faja és hatékonysága mindmegannyi külön cselekvő alanyra, erőre utal, melyek nem lehetnek egy erő részei, minthogy az erő oszthatatlan. Sőt egyugyanazon dolog változó és bonyolult tevékenységei is több erő együttes működését feltételezik, a miből következik, hogy annyi erő van, a mennyiféle a cselekvés, vagyis az egyes anyagi dolgok maguk is számtalan erőből, substantiából vannak összetéve.

E substantiák, erők működése pedig folytonos, szünet nélkül tartó. Mert a mint minden test állandó tevékenységet fejt ki, ha nem is mindig észrevehető mozgással, de legalább a külső behatásokkal szemben tanúsított ellenállása által, úgy minden erő, substantia is szükségképen folytonos cselekvésben van. Feltétlen nyugalom nem létezik s valamint nem képzelhető test ellenálló erő nélkül, úgy nem gondolható erő tevékenység nélkül.

Az utóbbi tételt azonban meg is fordíthatjuk, mert a tevékenységből, a cselekvésből viszont teljes joggal következtethetünk vissza a cselekvő alanyra, az erőre, mely a tevékenységet magából kifejti és gyakorolja, a cselekvést saját tehetségéből végrehajtja. S mivel minden meghatározott cselekvés alanya szintén csak egy meghatározott, azaz minden mástól különböző *egyedi lény* lehet, az erőt, imént kifejtett kétféle határozmányánál fogva, hogy tudniillik önálló substantia és egyedi lény, *egyén*-nek (individuum) nevezhetjük.

Minden egyén tehát saját benső természetéből folyó s őt minden mástól megkülönböztető, állandó tevékenységgel bír. E kétős meghatározottság: öntevékenység és önmegkülönböztetés állapítja meg az ő *egyéniségét* (individualitását). Az egyéniségből

pedig két dolog következik magára az egyénre nézve, hogy tudniillik öntevékenysége folytán étellel bír, élő lény, mert minden, a mi magától cselekvésre képes, az él s így az egész mindenség élő; továbbá, hogy önmegkülönböztetése értelmében alakját (formáját) saját lényege határozza meg. A forma ugyanis vagy kívülről járul a dologhoz, mint például az építési anyaghoz, midőn házat alakítanak belőle, vagy szükségszerűleg fejlődik ki annak bensejéből, a hogy azt a növényeknél és állatoknál tapasztaljuk. Az előbbi esetben az alak véletlen (accidentális), az utóbbiban szükségképeni, a dolog lényegéhez tartozó s azt kifejező, *substantiális*, a mennyiben itt az alak szétrombolásával a lényeg is tönkre megy. Ilyen substantiális formával bírnak Leibniz individuumai, melyek éppen ezen maguk alkotta forma által lesznek egyénekké, mert ez által különböznek egymástól.

Ily értelemben Leibniz substantiái, mint a dolgoknak végső, lényegileg, azaz substantiális alakjuknál fogva egymástól különböző alkotó elemei: atomok, még pedig valódi atomok, ellentétben az anyagelvűek (materialisták) atomjaival, melyek kiterjedtek, oszthatók és lényegükre nézve azonosak. Ezen részekre bontható, anyagi atomokkal szemben továbbá az alaki atomok (atomes formels) egyszerűek, valódi egységek (unités réelles, verae unitates), de nem matematikai, hanem metaphysikai egységek, mert lényegüket nem a szám, hanem az erő képezi. Nevezhetnők őket metaphysikai pontoknak (points metaphysiques) is, minthogy egyező tulajdonságokat mutatnak fel a matematikai és physikai pontokkal, bár ezektől más tekintetben el is térnek. — A metaphysikai pontok épp úgy valódiak, mint a physikaiak, de nem kiterjedtek. A matematikai pontokkal viszont közös sajátosságuk, hogy valódi, kiterjedés nélküli pontok, de eltérnek tőlük annyiban, a mennyiben a matematikai pontok csak mint fogalmak vannak meg az elmében, míg a metaphysikaiak léteznek a valóságban is. Az utóbbiak tehát substantiális pontok (points de substances), melyeket Leibniz *monaszok*-nak nevez, jelezve a külön névvel substantiájának amaz összes határozmányait, melyek minden más hasonló fogalomtól elválasztják. Ezek a monaszok a természet valódi atomjai, a dolgok elemei; ezek az új állományok, melyek hivatva vannak a világképek az eddigieknél természetesebb és következetesebb magyarázatára.

¹ Leibniz substantia-meghatározásának philosophiai szempont-

ból legfőbb fontossága éppen az, hogy megszünteti a test és lélek közötti, Descartes-féle merev ellentétet, mert substantiái szellemi természetük daczára, alapjai az anyagi dolgoknak is. Bennük összefüggésbe hozza a világ két, külsőleg ellentétes sarkát, még pedig a nélkül, hogy beleesnék Spinoza pantheismusába.

Az állományokkal, a világ alkotó-elemeivel s azok természetével ezek után tisztában volnánk. De az elemek együttesége még nem világ, erők működése még nem természet. Ezek létrejöttéhez még egyéb tényezők hozzájárulása is szükséges, a milyenek első sorban az érzékelhetőség, összefüggés és a rend. Hogy képzelhető el a világ és természet Leibniz substantiáinak alapján? Annál jogosabb kérdés, mert a substantiák, mint tudjuk, magukban álló, egymástól teljesen elzárt és független lények, a melyek között minden kölcsönhatás már eleve lehetetlen. A monaszoknak, mondja Leibniz, nincsenek ablakaik, melyeken valami dolog be- vagy kimehetne. Nincs semmi közösségük, végzi mind-egyik a maga lényege kiszabta tevékenységet a nélkül, hogy arra egy másik befolyást gyakorolna. Másrészt e monaszok szellemi természetűek, anyagtalanok, érzékelhetetlenek. Hogyan alkothatnak tehát látható világot; hogyan keletkezhetik az anyagi természet anyagtalan elemekből? — Az előbbi probléma általánosabb, magasabb rendű; annak megfejtése csak az utóbbi megoldásának alapján lehetséges.

A monasz fogalmából következik, hogy önálló egyed, a mely minden mástól különbözik s magából minden mást, minden rajta kívül állót már eleve kizár. Ha ezt nem tenné, akkor a substantiák s velük a dolgok egymáson áthatolva, összefolyónának, s együttlétezésük lehetetlen volna. Ennek a kizárásnak azonban elengedhetetlen föltétele, hogy a monasz bírjon bizonyos erővel, melylyel minden külső behatásnak ellenáll, melynél fogva semmi idegen lény, elem beléje nem juthat; a mely tehát mintegy megállapítja az ő külön egyéni körét s ezzel egyszersmind tevékenységének, működésének korlátokat szab. Ezen erő az ellenállási erő (vis resistendi), melynek közvetlen hatása abban áll, hogy a monaszt hozzáférhetetlenné teszi, neki áthatolhatatlanságot (impenetrabilitas) kölcsönöz. Minthogy pedig az áthatolhatatlanság kiválólag testi tulajdonság, az anyagnak jellemző sajátysága, azért e tulajdonítmányánál fogva a monasz, mint anyagi dolog, mint test jelenik meg. Az ellenállási erőt, a mennyiben az a monaszt,

mint testet tünteti fel, Leibniz *első anyag*-nak (materia prima) hívja, az általa létesített jelenséget, a közönséges értelemben vett anyagot, mely úgy viszonylik az előbbihez, mint az okozat az okhoz, *második anyag*-nak (materia secunda) vagy tömegnek (massa). A materia prima ilyenformán még nem kiterjedés, csak törekvés a kiterjedésre. — Mivel továbbá a testi erő, az áthatol hatatlanság létrehozásával, határokat szab a monasz működési körének, vagyis annak cselekvését korlátozza, mintilyent, szemben a substantia *cselekvő* erejével, *szenvedő* erőnek is nevezi, nem értve természetesen e megkülönböztetésen egyebet, mint ugyanazon substantia-állapot kétféle mozzanatának megjelölését.

Dr. Vida Sándor.

(Folyt. köv.)

A SOCIALISMUS ESZMÉJÉNEK ÚJABB PHASISAI.

I.

Feltűnő jelenség, hogy a politikai socialismus híveinek száma, talán Oroszországot kivéve, mindenütt megszűnt az utóbbi időben szaporodni, holott még csak pár évvel ezelőtt is Franciaországban, Belgiumban, Németországban rendkívüli emelkedést mutatott s minden választás újabb bizonyosságot tett úgy a socialista propaganda erejéről, mint a munkásosztály lelkesedéséről. Franciaországban 1898-ig, Belgiumban 1902-ig, Németországban 1903-ig évről-évre új csapatokat szerzett a socialismus zászlaja s már-már mathematicae ki lehetett volna számítani, hogy mely órában keríti kezeihez az állami hatalmat a választások révén. A rohamos szaporodásnak ez az önbizalma volt talán az, a mi különösen a német vezetők körében bizonyos idegenkedést hintett el minden erőszakos és törvényen kívüli lépés iránt.

Ám ezek az aranjúezi napok ma már elmúltak. A belga munkáspárt, daczára szövetségzei virágzásának, négy év óta stagnál, a német socialdemokratia visszaesett s 1903 óta mandatumokat veszített. Franciaországban végre az 1902-iki választások alig szaporították a socialista törvényhozók számát, fajsúlyát pedig határozottan csökkentették.

Vajjon a politikai és pártsocialismus eme visszafejlése valóságos-e, vagy csak látszólagos? Az európai reactio hamar kész a maga véleményével s nem sokat habozik, hogy azt a visszaesést a maga számlájára írja, sőt kevés hja volt, hogy egyenesen a socialismus nemzetközi csődjét lássa benne. Pedig az nagy tévedés, mert nem szabad figyelmen kívül hagynunk,

hogy daczára mindeme tüneteknek, a socialis eszmék mitsem vesztek varázsukból, hanem legfőlebb működési tért változtattak.

A munkásosztálynak különböző módok állnak rendelkezésére céljai elérésében. Egyike ezeknek a törvényes vagy inkább parlamentáris tér, jelöltjeinek az általános választói jog alapján koncentrált szavazatok általi támogatása, a másik a testületi szervezkedés, a csak kevesebb időközökben meg-megújuló politikai mérkőzéssel szembeállított folytonos és megszakítás nélküli társadalmi mérkőzés. A körülmények szerint majd ezt, majd amazt a fegyvert tarthatja célhoz vezetőbbnek s ennek megfelelőleg, ha olykor a parlamenti és választási téren folytatott küzdelem intenzitása csökken is, ez csak onnan van, mert ilyenkor a gazdasági szervezkedés lép inkább előtérbe s ennek végső célja, az általános strájk az, a miben összpontosul a proletár osztályok reménysége.

Konstatálhatjuk, hogy jelenleg is ez az eszme dominál a socialis törekvésekben. Akadnak ugyan egyesek az orthodoxabbak közül, a kik tagadják a socialis eszme ez utolsó evolúciójának komolyságát. Ezek szerint csak a forradalmi anarchizmus ápolhat ilyen eszményeket, csak ez várhatja a társadalom megújulását az összes munka beszüntetésétől. Azonban a kérdés nem ezen fordul meg. A tény az, hogy a politikai socializmus szerepe egy részét már is eljátszta s e helyett a gazdasági socializmus veszi át a vezetést. Nemcsak a szakszervezetek mutatnak észrevehető szaporodást, de az is észrevehető, hogy ezek a szervezetek a helyett, hogy részleges követelésekkel beérnék, mind nagyobb programokat ölelnek fel, úgy hogy már ismét föl lehet vetni a kérdést, nem-e szívták ezek már is magukba a socialista pártok minden életnedvét, nem oszlott-e fel bennük már is az egész socialdemokratia?

Annyi bizonyos, hogy a proletariátus mind több és több hajlandóságot mutat arra, hogy a strájkot használja döntő fegyverül. Soha történelmünk egy időszakában sem voltunk tanui gyakoribb és huzamosabb strájkoknak. És mindenestre meglepő, hogy éppen a politikai socializmus hatása gyöngülésével egyidejűleg vette kezdetét az ismételt strájkok kora. Franciaország öt év alatt annyi konfliktust tapasztalt a munkások és a munkaadók közt, a mely megdöbbenéssel tölti el a politikusokat és államférfiakat pártkülönbség nélkül. Németország alig tért

még magához a leghevesebb és legöntudatosabban szervezett strájkból, a westfaliai köszénbánya-strájkból. Olaszországban a vasutasok strájkja és a múlt évi általános munkaszünet egy millió embert állított talpra. Említsük-e még Belgium, Holland, Svédország példáit, a magyar vasutasok strájkját, a vas- és fém-munkásokét, az amerikai bányászstrájkot? Mindenütt a szakszervezetek haladnak a mozgalom élén s igyekeznek egyre nagyobb körre kiterjedő strájkokkal bontani meg a termelés organismusát.

Legtipikusabb igazolását nyújtja azonban a mondottaknak a socialismus oroszországi terjeszkedése, melynek sok része van a legutóbb lezajlott eseményekben.

Oroszországban a socialismus még egészen új keletű. Ha volt is a földművelő népben minden időben fogékonyság a kommunistikus eszmék befogadására, de ezek általánosan nem tudták eddig magukkal ragadni a közvéleményt. Viszont a nyugoti socialismus egy Louis Blanc, Cabet, Marx és Lassalle eszméi csak bizonyos intellectuális rétegekre bírtak eddig hatni. Ipari proletariatus egész II. Sándor czár uralkodása első éveig jóformán nem is létezett. Hiányoztak tehát azok a természetes keretek, melyek közt a socialdemokratia szervezkedése megindulhatott volna. A gyári és ipari munkás sokáig nem volt egyéb, mint foglalkozásától ideiglenesen elvont mezőgazdasági napszámos.

Csak 1880-ban állt be a helyzetben fordulat. A szövőipari feldolgozás, a köszénbányászat és a bányaipar egyéb ágai erős hajtásokat eresztettek Oroszországban is. Lengyelország egész hadseregét nevelte az ipari munkásoknak s Oroszországban is a capitalismus lassanként jelentékeny városi proletariatusot teremtett. Tizenöt év alig telt bele s Oroszország keresztül ment a Marx által leírt egész processuson.

A socialdemokratia mind erősebben befészkelte magát a sűrűbb népességű nagy iparos városokban, kivéve Pétervárt és Moszkvát, hol a rendőrség önkényesebb fellépése gátat vetett ugyan a forradalmi elemeknek, de azáltal, hogy ezeket délre deportálta, akaratlanul is csak újabb góczokat teremtett az agitációnak.

És az orosz proletárság csakhamar tudatára ébredt erejének, egész lelkével hozzáfogott a gazdasági szervezkedéshez. Nem lévén alkalma, mint Franciaországban, Angliában, Belgium-

ban és Németországban, a választási mérkőzésben adni ki erejét, minden igyekezete arra irányult, hogy a szakszervezetekben fejtsse ki élő képességeit. Ha másutt talán az érvényesülésnek ez a két tere néha egymást bénítja és akadályozza, úgy Oroszországban éppen az a körülmény, hogy a munkás nem vehetett részt sem a törvényhozási, sem a községtanácsi választásokban, okozta azt, hogy a szakegyesületi élet intenzívebb alakot öltött. Azt hitték sokáig, hogy ezek kereteinek kiterjesztésével, az időnkénti strájkokkal, melyek ezeket juttattak börtönbe, száműzetésbe, sőt halálra, sikerülni fog új rendszert teremteni. De csalódtak; minden oldalról a csári hatalomba s ennek rendőri despotismusába ütköztek. Így aztán kénytelenek voltak mindenekelőtt bizonyos szabadságintézmények biztosítására törekedni s hogy ezt elérjék, a socialdemokratia is mint politikai és osztálpárt vette fel a harcot a csári önkény ellen.

Ámde az orosz socialdemokrátiának sem mindig sikerült együttes manifestatiókba tömöríteni a munkás népet, daczára annak, hogy tíz év óta alig szünetel a strájk s majd ezen, majd azon a vidéken üti fel fejét. Az amsterdami socialista-congressus elé terjesztett adatok szerint az 1904. évnél csak öt első hónapjában strájkok fordultak elő Rigában, Vitebskben, Taganrogbán, Susovkában, Kuteisban, Bakuban, Bachmutban, Tulcsában, Slobinoban, Rogacsev, Volyresk, Kiew, Golta, Musniki, Nikopol, Sebastopol és Igorenskben és pedig bányamunkások, gépészek, cukor- és petroleumfinomítók, dohánygyári munkások és takácsok közt. nem is említve a kisebb iparágakat.

Az első fontosabb munkaszünet a pétervári takácsoké volt 1896-ban, mely 30,000 strájkolót állított talpra. Tetőpontját pedig a strájkmozgalom 1903-ban érte el délen, a mikor 225,000 ember szüntette be egyidejűleg a munkát, ezek közül 50,000 Odessában, 30,000 Kiebben, 20,000 Jekaterinoslavban. Ez volt a leghevesebb krízis az orosz socialista mozgalmakban, mely egyúttal összeesett a feketeföldi parasztfölkeléssel s minden bizonynyal hozzájárult ahhoz is, hogy a csár politikája egy végzetes külháború veszedelmes felidézésével kösse le a felizgatott közvélemény figyelmét.

Ezren és ezren szenvedtek súlyos börtönt e mozgalmak miatt. 1903 márcziusában Pétervárott egyszerre 500 bér munkást tartóztattak le. A kozák csapatok vérengzéseinek áldozatul esett

halottak és sebesültek számát megközelítőleg sem lehet megmondani. Zlatustban 1903 márcziusában 67 halott és 100 sebesült constátáltatott hivatalosan. A délorszországi mozgalmak alatt Kiewben egyetlen nap 15 munkás esett áldozatul, Jekaterinoslavban pedig 11.

Mutatják e számok is az oroszországi socialista mozgalmak nagy kiterjedését, híveinek elszántságát. S a következtetés nem is csal. Nem számítva ide a lengyel socialista pártot, mely Bjelostokban és Varsóban találja fel működésének legeredményesebb basisát, az orosz *forradalmi socialista párt* egyidejűleg üzi propagandáját a földmívelők és munkások közt. Terroristának nevezi magát, a mi alatt azt érti, hogy Oroszország politikai kifejlődéséhez multhatatlanul szükségesnek tartja bizonyos egyének kivégzését. Legkiválóbb vezérei: Lovrov, Lazarevics, Rubanovics és Takosзов. Programja: nemzetközi. Helyteleníti, hogy a socialdemokraták pártja elhanyagolta eddig az agrar népességet. Működésének centrumai: Pétervár, Kiew, Karkov, Odessa, Donecz, Samara. Számos hibe van a külföldi menekültek közt, de még csak helyi congressusokat tartott eddig.

A tulajdonképeni socialdemokrata párt a legerősebb az orosz socialista pártok között s fő intézője volt az utóbbi évek nagy strájkjainak, különösen az 1903-iki délorszországi általános strájkknak. Feje Plakanov, a ki az amsterdami congressuson is képviselte. Bizottságainak és csoportjainak száma 1900-ban még csak kilencz volt (köztük Moskva, Pétervár, Ivanovo, Kiew, Kharkov, Jekaterinoslav), ma már teljes 50 (ezek közt Archan-gel, Astrakan, Csita, Irkuczk, Tomszk). Programja tiszta marxista s a tömegek collectív actióján alapszik, hivatalos lapja az *Iskra*. Két congressuson állapította meg eddig programját, 1898-ban és 1903-ban. Számos röpiratot, kiáltványt stb. ad ki, melyeket a hadseregben is terjesztenek.

Ezekén kívül még a lengyelországi, litvániai és orosz zsidó mukások szövetsége is, mely jelenleg 32,000 taggal bír s évi bevétele 125,000 frank, eltekintve némileg felekezeti jellegétől, tagadhatatlanul buzgó harczosa a nemzetközi socialismusnak s kivette részét az utóbbi évek mozgalmaiból.

Mint látjuk tehát, ha a socialista propaganda stagnáló jelleget mutat is néhol, absolut értelemben véve nem lehet azt állítani, hogy hanyatlik. Ellenben lehetetlen eltagadni, hogy „pro

foro interno“ a legújabb idők eseményei néhány oly problema elé állították a socialismust, melyeknek kielégítő megoldása még mindig függ s melyek esetleg bomlasztólag hathatnak eszméi tartalmára.

II.

Komoly súlylyal esnek a mérlegbe azok a fejtegetések, miket *Gustave Hervé* legutóbb a Tivoli-Vaux Hallban s a szabadgondolkodók congressusán a hazafiság és militarismus kérdéseiben hangoztatott. Időközben megjelent Hervé nagy feltűnést keltett könyve is („*Leur Patrie*“ 14. Rue Victor Mossé 3 fr. 50), s ezekből mindenki képet alkothat magának Hervé eszméiről. Könyvében bővebben kimagyarázza Hervé utolsó alkalommal tett nyilatkozatainak valódi értelmét és sajnálkozik azon, hogy a nemzetközi socialista pártok nem néznek nyiltan szembe azzal a kérdéssel, hogy milyen álláspontot foglaljanak el egy kitörendő háború esetén, s a mi ezzel összefügg, hogy a legtöbb esetben a socialista pártok kétértelműen viselkednek a hazafiság és a nemzetközi socialismus közötti viszony tisztázásával szemben. Elismerik, hogy ők nemzetköziek, de mohón sietnek hozzátenni, hogy mind a mellett jó hazafiak, sőt az egyedüli igaz hazafiak, úgy hogy ha valami idegen támadás érné az országot, melyben születtek, jaj volna akkor, mert mint egy ember állanának talpra.

Ezt vallja Jaurès, ezt Guesde a francziák közül, erre hivatkozik Bebel és Bernstein a németek közül.

Csakhogy bármily természetesnek lássuk is ezt, engedjük meg azt, hogy Hervének is van némi igazsága a socialismus szempontjából, mikor ezt a felfogást kétszínűnek mondja és olyannak, mely a nemzetközi békét a legkomolyabban veszélyezteti. Mert ő helyesen és logikusan teszi fel a kérdést, mi lenne akkor, ha a mi hazánk lépne föl valamely szomszéd nép ellen támadólag? Vajjon összetett kezekkel nézné-e ezt is a socialismus, vagy pedig fegyveresen állna ellent az igazságtalan támadásnak?

Valóban semmi sem volna nagyobb következetlenség, mint egyfelől fülébe dörögni a proletároknak, hogy álljanak talpra minden országban az elnyomott osztályok az elnyomók ellen, hogy másnap aztán, ha tetszik az uralkodó osztályoknak föl-szabadítani a háború ördögét, ugyanazon proletároknak oda kiált-

hasza: „Egyesüljetek ti farkasok és bárányok, vonjatok bástyát az idegen támadás ellen, vegyítsétek össze véreiteket a harcmezőn az előjogok és igazságtalanságok hazájának védelmében!”

Mit ér — mondja Hervé — ha a francia és német socialisták nemzetközi congressusaikon egy ügy harczosainak, egy haza, a jövő socialista hazája polgárainak, testvéreknek vallják magukat, ha aztán a congressusról kijövet egymást öldösik, mert úgy tetszik a hatalomnak.

Könnyű ezzel szemben azt mondani, hogy a socialismus a megtámadott fél, vagyis az igazság mellett van hivatva állást foglalni. De ki tudná azt eldönteni, hogy melyik részen van az igazság, melyik a tulajdonképeni hadizenő fél? Vegyük a 70-iki francia-porosz háborút, az angol-búr, vagy az orosz-japán háborút, egyikben sem könnyű a háború kitörése pillanatában constatálni, melyik a tulajdonképeni támadó fél? Legtöbbször az igazságtalanság kölesönös és nem mindig az provokálta a háborút, a ki részéről az első lövések eldördültek. De bármint legyen is, bizonyos, hogy az uralkodó osztályok, az úgynevezett irányadó közvélemény rendelkezésére álló sajtó-organumokban mindig módjukban lesz félrevezetni a népet a vizsály tulajdonképeni okai felől s az idegen államra hárítani minden odiumot.

Mint látjuk, így fölvetve a kérdés elég komolynak és nehéznek látszik arra, hogy ne lehessen egyszerűen kitérni előle, hanem nyílt állásfoglalásra kényszerítse a socialismus híveit. Így tettek az yonnei socialista szövetség tagjai is, midőn alkalmul véve a legutóbbi francia-német marokkoi incidenst, taktikai állásfoglalásra akarták bírni a szervezett nemzetközi munkásságot ebben a kérdésben. Ha az uralkodó osztályok érdeke a hazafias érzésekre appellál akkor, mikor egy nemzetközi conflictusba akarja felvonultatni a tömegeket, ha a hazafiság sok esetben arra szolgál csak, hogy maskirozza a nemzetek életében előforduló mély osztály-ellentéteket a hatalom polczán levők érdekében, akkor mi természetesebb — mondja Hervé — mint hogy a socialista párt megbélyegezze mindenütt a haza mai fogalmát s megmutassa a proletároknak és munkásoknak, hogy a mai haza nem egyéb, bármily kormányzati etikett alatt is, mint szembeállítás két osztálynak, melyek közül az egyik, a kisebbség, kizsákmányolja a másikat, az ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági és szellemi munkások nagy többségét? Mi természetesebb, mint hogy

odakiáltásáék végre az uralkodó osztálynak, hogy a népek megunták már, hogy időnként mészárszékre hurczolják őket oly érdekekért, melyek ő tőlük idegenek s hogyha ezután puskát kapnak kezükbe, nem arra fogják használni, hogy jelenlegi hazájukat védjék, hanem hogy a társadalmi forradalom útján kisajátítsák a capitalista osztályoktól a termelési és csere-eszközöket.

Fölveti Hervé a célhoz vezető út kérdését is. Vajjon azzal feleljen-e a socialdemokratia a jövő háború esetén a mozgósítási parancsra, hogy átvéve a közhatóságok kezeiből a fegyvert, minden munkás-centrumban communne szervezkedjék és proclamálja a fölkelést, vagy pedig, mint az yonnei parasztok, jobbnak vélik, ne menjenek bele a farkas torkába, ne engedjék magukat kiragadtatni falvaikból, hanem tartalékos strájkot rendezzenek s minden erejükből azon legyenek, hogy az újonczok ne engedelmeskedjenek a behívó parancsnak. Mindez azonban csak másodrangú kérdés, melyre nézve a döntés a nemzetközi pártcgressust illeti meg.

De tény az, hogy az antipatriota socialisták fölkelési taktikája, bár Dijonban, Párisban, Nimesben, Amsterdamban sok követőt hódított, nem talált osztatlan helyeslésre eddig socialdemokrata körökben sem. Sok és alapos ellenvetésben részesült, melyek közül nem a legkevésbé súlyos az, hogy ez a propaganda éppen Franciaország eltiportatásához vezethetne Németország által. Mert míg Franciaországban a szabadságjogok szélesebb kiterjedése, a nagyobb gyülekezeti és szólásszabadság folytán egy ily propaganda könnyebben szerezhethet híveket, addig Németországon a rendőrség hamar lecsuktná az ily eszmék terjesztőit. Ha aztán a háború kitörne, hiába kísérelnék meg a francia socialisták az insurrectiót, a fegyelmezett német tömegek között alig követnék a példát s Franciaország sorsa meg lenne pecsételve.

Várnai Sándor.

HEGEL TERMÉSZETPHILOSOPHIAI RENDSZERE.

— Első közlemény. —

1. §. A dialektika és feladata a természetfilosóphiában.

Új magyarázó alapunk jelzése.

Érzéki szemléletünk kettőssége a noumenonnak és phaenomenonnak a tényében már Kant óta ismeretes előttünk. Tudjuk, hogy minden egyes érzékletünk a reális létnek és ideális gondolatnak, a külsőnek és belsőnek, a concretnak és az abstractnak, vagyis az érzetinek és a képzetinek egyesüléséből keletkezik. S az úgynevezett noumenonnak és phaenomenonnak eme belső egyesülése és küzdelme megtalálható még a lehető legegyszerűbb érzéki tapasztalatunkban is s alapoka az érzéki észrevevésünkben olyannyira ismeretes „érzéki élénkség“ jelenségének.

Minden érzéki szemléletünk antinomiákban mozog tehát: azaz ellenmondások közt hullámszik és csillapul le minden tapasztalatunk. Mert a képzet, mint pusztán abstractio, nem egyéb, mint normális illusio, egyszerű látszat, egy önmagában ellenmondó s kibékülésre törekvő csalódás, melynek eredeti reális alapja és igazsága csakis az érzéki concretségben, az ő őseredeti valóságában található meg. Az érzéki egyedinek, az egyoldalú képzetinek ilykép érzéki egyetemessé, mindenoldalú fogalmivá, transcendentális érzetivé kell átalakulnia, mert csak ez a szemlélet adhatja meg a dolgoknak örökállandó létjelenségét, ellenmondás nélküli intellectuális szemléletét. „A szemlélet az ellentetteknek ezen synthesise nélkül“ — mondja¹ találóan Hegel — „tapasztalati, adott, tudattalan. A transcendentális tudás egyesíti mind a kettőt, a reflexiót és a szemléletet; egyszerre fogalom is, és lét is.

¹ Werke I. B. Philos. Abhandlgg. 195.

Azáltal, hogy a szemlélet transcendentálissá lesz, tudatba lép a subjectivnek és objectivnek, a mely a tapasztalati szemléletben el van választva, az azonossága; a tudat, a mennyiben transcendentális, nemcsak a fogalmat és feltételét, — vagyis mindkettejük antinomiáját, a subjectivet, — hanem egyszersmind az objectivet, a létet is tételezi“.

„A philosophiai tudásban a szemlélt dolog az intelligentiának és a természetnek, a tudatosságnak és a tudattalanságnak a tevékenysége egyszersmind. Mind a két világhoz, az ideálshoz és a réalshoz tartozik egyszerre; — az ideálshoz, a mennyiben az intelligentiában s ezáltal szabadságban van tételezve; — a réalshoz, a mennyiben helyzete az objectiv összvényben, mint a szükségszerűség láncolatának szeme vezethető le“. „A transcendentális tudatban egyesülve van mind a kettő: a lét is és az intelligencia is“.¹

„Csakis ezen antinomiást kitöltő és tartó szemlélet a követelendő. Egy ilyen különben követelt eszme a végtelen haladvány, a tapasztalatinak és eszesnek keveréke; az az időnek a szemlélete, ez minden időnek megszüntetése, az ő megvégtelenítése. Az empirikus haladványban azonban nincs tisztán megvégtelenítve; mert neki mint végesnek (mint korlátolt momentumoknak) kell benne megmaradnia, ő tapasztalati végtelenség. Az igazi antinomiának, a mely mind a kettőt, a korlátoltat és a korlátatlant, nem egymás mellett, hanem egyszerre mint azonosat tételezi, ezzel egyszersmind a szembeállítást is meg kell semmisítenie“ . . .² „Az a szemlélet, mely szembe van az eszmével állítva, korlátolt lét, éppen mivel kizárja az eszmét“. „Az esznek az absolutsága nem egyéb, mint mindkettejük azonossága“.³

Már ennyiből is kitetszik, hogy a tiszta tudati és az egyedi tapasztalati egymást kölcsönösen megkövetelik. A tiszta tudati ugyanis egyedi érzéki nélkül tartalmatlan és üres, az egyedi érzéki meg tiszta tudati nélkül mulékony és esetleges. Csak a kettő együtt adja meg a tapasztalatnak egyetemes állandóságát és absolut megmaradását. A philosophia szükségletét csakis akkor elégítjük tehát ki, ha minden állandósított ellentétnek alapelvi meg-

¹ Werke I. Philos. Abhandlgg. 195. 1.

² 197. 1.

³ 198. 1.

semmisítéséig s ezzel a korlátolt egyedinek az abszolút egyetemestre való vonatkoztatásáig hatolunk. Az igazi philosophiai követelményeknek csak úgy teszünk eleget, ha az egyedi képzetet az egyetemes érzetben feloszlatjuk, az abstractiót a konkrétá vonatkoztatjuk s belőle kimagyarázzuk.

S ebben a törekvésben áll a Hegel philosophiai gondolkodásának dialectikája.

Jól mondja tehát E. H. Schmitt Hegel dialectikai gondolkodásának kritikájában, hogy „minden gondolati felfogás szükségképpen dialectikai, mivel a gondolat, mint ilyen, a tiszta gondolat nem maradhat merev feltételezés, hanem szükségképpen kutatás tárgyává kell neki lennie. A dialectikai felfogás szükségképpen, mert a gondolatnak a nemgondolati a létező alaplényege, a nemszemléleti és schemaszerű reflexiónak elrejtett s mégis mindenütt átvilágító alaplénye egy szemléletileg concret, a tiszta gondolkodásnak a nemphilosopháló, közönséges értelem előtt elrejtőzött alaplényege egy individuális, empirikus, létező jelenség“.¹

És azt a nagy lépest, mely az abstractiónak alapbeli feloldásához, más szóval a minden szellemi működésben alapul feltételezett abstract gondolatok rendszeres belső szétrombolásához vezet bennünket, az emberi gondolkodás fejlődésének történetében Hegel tette meg először. Ő tűzte ki először czélul a gondolatoknak önmagukon belüli feloszlatását és megmagyarázását. Az ő rendszere mutatja az első törekvést az emberi gondolkodásnak, a lelki és szellemi működés abstract mechanismusának concret, vagyis úgynevezett materiális functiókból való kimagyarázására. Mivel azonban a tényleges alapelemet, az érzéki concret egyedit csakis közvetett úton, azaz még mindig gondolati és abstract módon, mint az abstractiónak magának dialectikai megtagadását és megsemmisítését fogta fel és szemlélte, azért még mindig egyoldalú s benne marad az abstract gondolatoknak birodalmában, a hol aztán az alapelemi egyedi érzéki dialectikai eszmemenetekben parkodik megvilágítani és feloldani.

Azt azonban eltagadhatatlanul jól látta, hogy a gondolatoknak igazi feloldása nem egyéb, mint az ő nemgondolati alapelemeiből való felépítésök s ezzel az abstract és holt schemáknak

¹ Das Geheimniss der Hegelschen Dialektik von E. H. Schmitt. Halle 1888. 55. l.

megérzékítése és megelevenítése Egész philosophiai rendszere ezt a czélt törekedett megvalósítani. Kereste a gondolatok alapelemeit, az életeleven érzéki tevékenységet, mely minden szemléletünknek, minden gondolkodásunknak, minden objectív és subjectív funkciónak tényleges alapjául szolgál. A gondolatnak és valóságnak, a subjectumnak és objectumnak, a jelenségnek és létnek ellentétbeli kiegyeztetése lebegett szeme előtt. „Az ily megszilárdult ellentéteknek a megszüntetése az egyedüli érdeke az észnek“ — mondja¹ — mert „a végesnek és a végtelenségnek az a tudatos azonossága, mind a két világnak, az érzékinek és az értelminek, szükségképpeninek és a szabadnak az egyesítése a tudatban a tudás.“ „A lényeg nincs a jelenség mögött, vagy túl rajta, hanem azáltal, hogy e lényeg az, a mi létezik, a jelenség létezés“. ² A philosophiai igazi idealismus nem áll másban, mint épp ama meghatározásban, hogy a dolgoknak az az igazsága, hogy ők mint olyan közvetetlenül egyesek, azaz érzékiek csak látszat és jelenség“. ³ „Azok az eszes dolgok is, a miket az úgynevezett egészséges értelem tud, szintén az abszolútból való részletek a tudatra vonatkoztatva, világos pontok, melyek az összegésznek éjtszakájából önmagukban kiemelkednek, melyekkel egész életén keresztül segít magán az ember. Helyes álláspontok az ő számára; belőlük indul ki s hozzájuk tér vissza. De valósággal az embernek is csak ilyen a bizodalma az ő igazságukban, mivel az abszolút kíséri őt érzésben mellettök s csakis ez ad nekik jelentést“. ⁴

Teljesen tisztában volt tehát ime már Hegel azzal, hogy — mint egy más helyen ⁵ kifejtettem — „minden érzéki tapasztalatunknak, azaz érzékletünknek *kettős* jelensége van ugyanazon szemléleti momentumban“. Csak azt nem látta még világosan, hogy „az egyik egy minden részében *simultan, autonom, koordinált és pozitív*, — a másik egy minden részében *successiv, heteronom, subordinált és negatív összefeszültség*“, vagyis önérvényesülés“.

¹ Werke I. 1^o0. l.

² Werke VI. Encykl. I. 261. l.

³ Werke VII. Encykl. II. 16. l.

⁴ Werke I. Philos. Abhandlgg. 183. l.

⁵ A speculativ természettud. alapgondolatai. Budapest. 1904. 24. l.

Mert ha már ezt is látta volna, akkor könnyen észrevehette volna, hogy „e kettős összefeszültség közül az *előbbi* szemléletünknek a *tárgyi*, az *utóbbi* pedig az *alanyi* oldala. A tárgyi a tisztán *fizikai*, vagyis az *érzeti* oldal. Az alanyi a tisztán *pszichikai*, vagyis a *képzeti*. Az érzeti egyúttal maga a *reális* és *objectív* létvalóság. A képzeti pedig maga az *ideális* és *subjectív* ismereti jelenség. Amaz az ellenálló és coneret *anyagi*. Ez az el-elillanó és abstract *képbeli*. Az érzeti rész sohasem lehet tudatos. Az az ő egyszerre s minden elemi alkotó részében egyenjogúan érvényesülő együttessége ugyanis örökre ellentéte s így rajta kívül is maradó korlátja az ismereti szemlélés sorozatos és minden részében másféle rend szerint érvényesülő együttességének. A realitás mindig merev és kemény térbeliség. Az idealitás mozgalmas és puha időbeliség. A *külső létvalóság* az egymást minden elemi alkotó részében tevékenyen támogató együttes önnylvánulás maga. A *belső ismereti képjelenség* azonban az egymást legelemibb alkotó részeiben többé-kevésbbé csakis meggátló és háttérbe szorító ködszerű önnylvánulás. Éppen ezért az érzeti tényegyüttesség maga a mi nemtudatos, nemismereti, absolut és magánvaló létvalóságunk most már . . . . Más szóval csakis oly tényegyüttesség, mely minden egyes szemléletünk számára bizonyos tekintetben mindig háttérbe szorult, megsemmisültnek mutakozó, tudatunkon és ismeretünkön kívül maradó s tőle *független* s vele szemben önálló önérvényesülést mutat“. „Így tűnik fel most már az *érzeti* chaotikus tényegyüttesség, mint a *képzeti* elrendezett tényorozatnak *substantiális létalapja*, mint az ő tőle idegen, rajta kívül és túl levő *tárgya*, mint az ő el-elillanó *szellemiségével* szemben és ellentétben álló kemény és merev *testiség* s mint az égi lelkiséggel szembe helyezkedő földi természetiség, vagyis mint az *abstract* gondolatitól különböző létvalósági s a tudatosságnak és szemlélhetőségnek ellene mondó nemtudatosság és nemszemlélhetőség“.¹

Csakhogynem látta Hegel korántsem látta. A minden gondolatnak és valóságnak reális őselemét, a tevékeny, hatékony, terjeszkedő önérvényesülést s ennek a határtalan összefeszültségtényben megnyilatkozó legelemibb atomvonalfeszültségtényét még nem vette a Hegel dialectikai tekintete észre. Ő e helyett az abstract

¹ A speculatív természettud. alapgond. 25. l.

szemléleti szegzésnek dialectikai megtagadását teszi világalappá, az abstractiónak egyszerű negatióját állítja oda a nagy minden-ség östevékenyséégévé.

„A hegeli philosophia így“ — mondja¹ találóan E. H. Schmitt — „egy sajátságos, mystikusan mámorító légkörbe helyez bennünket, a hol a természetnek közvetetlensége mögött az abstract gondolat egyetemességének fényét ragyogtatja keresztül, a dolgokat mint universálisan abstract gondolati functióknak árnyékképeit sajátságosan subjective meghamisított megvilágításban viszi a szellem szeme elé. Mystikus és mámorító pedig ez a tan azért, mert a legmélyebb és legfenségesebb igazságot, a gondolatnak és természetnek, a jelenségnek és létnek ösegyeségét felfogja s azután a természetnek közvetetlenségét az abstractió mystikus varázsfényében újra subjectiv egyetemesség csillogásával ruházza fel. A tiszta gondolatformáknak, mint a mindenség és formáinak emez egyszerű objectiválása s az abstractiónak a természet közvetetlenségében való ezen egyszerű feltételezése azonban a szubjectivnek és objectivnek chaoticus összezavarása, oly actusoknak és tényeknek jogtalan feltételezése, a melyek csakis mint az érzékiség complicált organizatiójának összjelenségei, mint a természetnek őstaktusai és őstényei, bírnak értelemmel“.

„A természet mindenesetre a legbensőbbben rokon velünk, élet a mi életünkben, létező jelenülés, mint mi, önmagában való megnyilatkozás. A benső rokonságnak elválaszthatatlan köteléke köti össze a természetnek minden lényét a legegyszerűbbtől a legfelsőbbig. De létező jelenülésünknek csakis a legegyszerűbb momentumait vagyunk jogosítva a természetnek elemi őslényében feltételezni, nem pedig a complicált megnyilatkozásokat, a melyek épp a szellemi megérzésnek, sőt már magának a magasabb, organikusnak specifikált megérzésnek, azután a szemléletnek és gondolkodásnak sajátosságát alkotják, a mennyiben a természet az egyszerű létalap és a szellemi jelenülés sublimált, organikusnak complicált összjelenség a természetnek ezen létező jelenülésén belül és az ő momentuma, mely genetikusan az ő elválaszthatatlan s így magánlétében logikai valóságából ered. Egy ily elemi azonban a *mechanikus ellenállásérzet, a feszültség, az*

¹ Das Geheimniss der Hegelschen Dialektik. 119. l.

elemi önkiterjeszkedés, a mely mindenekelőtt minden *specifikus érzetnek* az eleme is egyszersmind, a mint ezt már Dühring¹ éleselműen felismerte. Ez az ellenállásérzet, ez a mechanikai feszülés maga csak mint elemi létező jelenülés, mint a legprimitívebb, legelemibb subjectivitás van adva, mely mint ilyen egyszersmind objectiv is és így a természet minden létének s az én és a szellem csudálatos komplikációja minden jelenségének alapelemét adja“.

„Ha azonban a komplikált, gondolati, abstract csakis abstract tagadásban van feloszlatva, mint Hegelnél, akkor a gondolatok, az abstractiók az alapban mint concret, tevékeny, dialectikus, objectiv vannak ugyan tételezve, de ez a concret, mint ilyen, nincsen kifejtve. A gondolatok ezen egyedileg concret felépítésének meghatározásbeli hiányával azonban hiányzik az az ismertetőjel, mely ezen önmagában universális lét-jelenségnek elemi módozatait a komplikáltaktól elválasztja és így egyrészt mind a kettő különbség nélkül egy a másba bele kevertetik, másrészt meg ott, a hol bizonyos meghatározásra irányul a dolog, csupán csak tisztán gondolati s ennélfogva itt semmitmondó és haszontalan meghatározásokkal választatik el, mivel az ilyen meghatározás épp minden specifikus alapkülönbséget megsemmisít.“

„Így mutatja be magát csodálatos, mystikus kettősfényben abstract dialectikai lénynek Hegelnél a természet. Így pl. a *fény* Hegel szerint „a határozatlanság, azonosság, önmagára való reflexió“, „physikai idealitás“, „abstract idealitás“. „Csakis azért nem *én*, mert abstract jelenülés“. „Az anyagnak abstract önje“. „Az organikusnak léte egyáltalán az egyetemesnek magamagára való reflectálása“. „A víz a különbségnek reális lehetősége“. „A Nap még semmi concret. A mechanikában a Nap csak a magát magára vonatkozó testiség, az abstract megnyilatkozás azonosságának ez a meghatározása; és ezért világít a Nap“. Így „a levegő a különbség nélküli egyszerűség eleme, nem az önmagával való positiv azonosság“. „Így az egyetemes tiszta, de nem a lomha tiszta, meri a mi a levegőben elpárolog, nem marad meg benne, hanem egyszerű egyetemlenségé redukálódik“.

Íme „ez semmiesetre se tudománya a természetnek“, mondja Schmitt, „hanem abstract, ködös, sivár ide-odaphanta-

¹ Cursus der Philosophie. 139. l.

sálás a természeti jelenségekről“ . . . „Semmi se bizonyítja oly világosan e philosophia alapbeli hiányosságát, a gondolkodás konkrét érzéki, egyedileg organikus igazolásának hiányát; semmi se teszi oly világossá, hogy Hegelen túl kell menni, mint tanának ez a része“.¹ E miatt a természetphilosophia miatt mondja Ostwald is azt, hogy „a természetphilosophia név . . . rossz hangzású“. S erről a természetphilosophiai irányról mondotta Liebig, hogy ő is átélte ezt a szavakban és eszmékben oly gazdag, de igazi tudásban, magvas tanulmányokban oly szegény korszakot. Életének két drága esztendejébe került. Nem vázolhatja azt az ijedséget és rémületet, mikor ebből a mámból tudatosságra ébredt.² Mert valóban helyesen érzi ma már minden természetkutató gondolkodó, hogy, bárha épp az abstractió, a gondolatoknak oly annyira complicált világa az, a melyen keresztül minden létvalóság, minden természetnyilvánulás tudatossá válik előttünk, mégis a létvalóságnak, a természeti megnyilatkozásoknak igazi megmagyarázására az abstractió, a gondolati megvilágítás többé már nem lehet elegendő. Új alapok után kell törnie az emberi kutatásnak. Az abstract dialectika helyett új módszereket kell keresnie a metafizikai és ismeretelméleti gondolkodásnak. Feltétlenül meg kell azt a közös kapcsolatot találnia, a mely a dolgot, a *rest*, az *enst*, a külső, objectiv és magánvaló érzetvilágot, vagyis magát a természetet a gondolattal, a *ratio*-val, a *mensszel*, a belső, subjectiv és jelenségbeli képzetvilággal, vagyis magával az ismeretnek a világával összekapcsolja. Észre kell már végre az emberi gondolkodásnak vennie a minden testiségnek és lelkiségnek, anyagiságnak és szellemiségnek közös physikai organikus alapját.

Éppen ezért a mennyire betűről-betűre igazat adunk Schmittnek a hegeli dialectika és természetphilosophiai ténymagyarázatok kritikájában, épp annyira kénytelenek vagyunk tiltakozni ama meghatározása ellen, a melyben „a *mechanikus ellenállásérzet*, a *feszültség*, az *önkiterjeszkedés*“ tényét a létvalóságnak és a gondolatvilágnak *csakis* az *elemi* tényéül fogja fel és állítja. Kénytelenek vagyunk hangsúlyozni, hogy igenis magának az *egész* létnek a fogalma és valósága az *önjelentkezés*, *önnyilvá-*

¹ Das Geheimniss der Hegelschen Dialectik. 120—121. 1.

² Vorlesungg. über Naturphilosophie. Leipzig 1902. 1. 1.

nulás, önterjeszkedés, önfeszültség és öntérbeliség, vagyis a mással szemben való önmeghatározódásnak, tehát a szó legtisztább értelmében vett érzetnek magának a fogalma. Ki kell kerekén jelentenünk, hogy a dolog és gondolat, a *res* és *ratio*, az *ens* és *mens*, a külső és belső, az objectív és subjectív, a magánvaló érzetvilág és a jelenségbeli képzetvilág, vagyis az egész természet s ismereteinknek az egész világa csak az önjelentkezésnek, önnylvánulásnak, önterjeszkedésnek, önfeszültségnek és öntérbeliségnek tényleges vagy csak látszatos tényét mutatja. S az a „specifikus érzet“, a melynek „a mechanikus ellenállásérzetet, a feszültséget s az önkiterjeszkedést“ mind Dühring, mind Schmitt csakis eleméül állította, nem egyéb a mi legegyszerűbb lelki működésünknek, az úgynevezett *képzetnek* a tényénél. Más szóval újra és újra tiltakoznunk kell minden eddigi természettudománynak és philosophiának ama felfogása ellen, a mely egyenesen szemb állítja a létet az érzettel, azaz úgy fogja fel az érzetet, mint a *létvalóságot*, vagyis „a mechanikus ellenállásérzetet, a feszültséget, az önkiterjeszkedést és öntérbeliséget“ csakis közvetítő és tudosító tevékenységet. Teljesen elhibázottnak kell kijelentenünk, hogy az érzet ő szerintök csak ismeretadó és képzetalakító lelki működés. Mert az efféle *sensualismus* csakis a tudatosság megalakulását, az ismeretek megszerzését magyarázó álláspont. Egyszerűen csak lélektani, képzettani, tudattani, ismeretelméleti, azaz egyszerűen csak *anthropologiai* világnézet. Ugyanott áll tehát még mindig, a hol a Hegel dialectikai philosophiája állott, hogy még mindig a *gondolatot*, a *képzetet*, a *tudatos* és *lelki* működést, azaz magát az *ismeretet* projiciálja bele s objectiválja meg a minden gondolattól, képzettől, tudatos lelki működéstől, azaz ismerettől teljesen független létvalóságvilágban.

Legkevésbbé sem *eleme* tehát a létvalóságnak és gondolatvilágnak az úgynevezett „mechanikus ellenállásérzet, a feszültség és az önkiterjeszkedés“ ténye, hanem maga az *egész* létvalóság és gondolatvilág; még pedig a létvalóságban magában épp az ő simultán, autonom, coordinált és pozitív önkiterjeszkedésközössége miatt *ténylegesen* és *reális* életelevenségben, a gondolatvilágban pedig az ő successív, heteronom, subordinált és negatív önkiterjeszkedéssorozatai miatt csak *látszatosan* és *ideális* földöntúliasságban. Mindkettőjüknek *alapelemi* ténye pedig

épp a világmindenséget alkotó önmegnyilatkozás, önnyilvánulás, öntevékenység, azaz *önfeszülés és öntérbeliség mindenoldalú, egyetemes és határtalan tényközösségének* az alapelemi ténye, a csakis *egyellenegy oldalú, egyedileg határolt önfeszültség és öntérbeliség* vagyis az úgynevezett *dynamikai atomvonalfeszültség, azaz atomvonaltérbeliség.*

Ha tehát a philosophia nem más egyéb a költő szerint, mint „a teremtés nagy gondolatának még egyszer való végiggondolása” és „valóban mint akarhatunk mást, ha a teremtésről philosophálunk, mint hogy a természetnek intelligibilis mibenlétét, az ő teremtő eszméit szellemünk bensejéből gondolkodva reprodukáljuk”, s végre, ha „a természetet teremteni” már Hegel szerint „sem egyéb, mint a természet fölött philosophálni”, vagyis Michelet szavaival „a tapasztalati anyagot a logikai gondolatban teljesen feloszlítani s különösen a dialektikai átmeneteket az egyik anyagtól a másikhoz szigorúan megtartani”: akkor a teremtésnek ez a még egyszer való végiggondolása s eszméinek szellemünk bensejéből gondolkodva való reprodukálása, szóval a természetről való philosophálásunk közben a tapasztalati anyagnak a logikai gondolatban való teljes feloszlása tökéletesen egyértelmű a tényleges, reális önkiterjeszkedés közösségnek és a látszatos, ideális önkiterjeszkedéssorozatoknak a dynamikai atomvonalfeszültségekből, azaz atomvonaltérbeliségekből való megmagyarázásával. E dynamikai atomvonalfeszültségeknek és térbeliségeknek egyedi ténye az az eredetileg nemtudatos és öntevékeny lét- és gondolatalap, a melyből egész gondolkodásunknak nemgondolati világa tudatossá és szemléletivé tehető s így abstractióinknak egész valósága felderíthető. Ez az a concret érzéki valóságalelem, az az önmagamozgató, alakító és így tevékenítő elemi folyamat, a melyet Hegellel együtt minden eddigi philosophia és természettudomány oly oldhatatlanul égő szomjjal keres és keresett. Ez a mozgásnak, életnek és önmagában is termékeny átmenetnek az a valódi alapelemi jelenségténye, mely minden gondolatainkon, összes abstractióinkon oly titokzatosan keresztülcsillog.

Éppen ezért, ha valóban az *érzékieleg felfogott és gondolt abstract* rejtj magában a hegeli dialectikának egyedüli titkát: akkor az ezen *atomvonalfeszültségeknek és térbeliségeknek élet-eleven és tevékeny átmeneteiben felfogott és megvilágított tevé-*

kenységfolyamat oldja meg e dialectikának s vele persze magának a teremtés mindenféle philosophiai végiggondolásának eddigi titokzatosságát is egyszersmind.

És ezen a concret érzéki alapon iparkodunk az alábbiakban megvilágítani Hegelnek még mindig oly titokzatos természet-philosophiai dialectikáját.

2. §.

A természet és természetphilosophia fogalma Hegelnél.

Magyarázatok álláspontunkról.

A természetphilosophiának szoros értelemben vett fogalmát, rendeltetését, fajtát és módját nem találjuk meg Hegelnél. Hogy különös viszonyban áll a természettudománnyal természetrajzzal és physiologiával, ezt megemlíti. „Ő maga physika“, mondja,¹ „de rationalis physika.“ S azután épp erről az oldaláról veszi tárgyalás alá, hogv vele való viszonyában meghatározza. Sokan új tudománynak tartják a természetphilosophiát. Ez egyrésztől igaz, de másrésztől nem. Mert régi biz az, oly régi, mint a természetvizsgálás.

Nem is különbözik tőle. Sőt régibb a physikánál is; mert pl. az Aristoteles phisikája is sokkal inkább természetphilosophia mint physika. A physika és természetphilosophia ugyanis nem úgy térnek el egymástól, mint a hogy az érzéklet tér el a gondolkodástól, hanem csakis a gondolkodásnak faja és módja választja el őket egymástól?²

Mert azáltal, hogy a dolgokat gondoljuk, valami egyetemessé teszszük őket. A dolgok azonban egyesek. Az oroszán pl. egyáltalán nincs. Mi subjectivvé, általunk alkotottá, hozzánk tartozóvá és a saját, mint embereket megillető tulajdonunkká alakítjuk. Mert a természeti dolgok nem gondolkodnak, nem képzetek és gondolatok. És itt áll be a nehézség: hogy jövőnk mi, subjectumok, át az objectumhoz? Úgy, hogy a természetet, mely más mint mi, mássá teszszük, mint a milyen.³ A dolgokat

¹ Encyclop. d. phylos. Wissenschaften II. 5. 1.

² Encycl. II. 6. 1.

³ 13. 1.

egyetemesekké azaz sajátunkká változtatjuk, pedig nekik mint természetes dolgoknak önmagukban szabadoknak kell lenniök. S ez az a pont a megismerésnek a természete tekintetében, a melyről a kérdés folyik, ez a philosophia érdeke.¹ A subjectivnek és az objectivnek azt az ellenmondását ki kell egyenlíteni. Mert csak ebben a kiegyenlítetttségben azonos a szellem a természettel s itt lép be az ő középpontjába. Ekkor lesz aztán a *noumenon* a dolgoknak maguknak igazijává, objectivjévé és valóságosává, ilyenkor benne vannak az ő substantiális fajai az egyes dolgokban. Be vannak írva magánhangzói pontokkal, ha igaz az, a mit Hamann mond, hogy a természet olyan mint a héber szó, a mely csak mássalhangzókkal van írva s az értelemnek kell raknia a pontokat hozzá.²

Ime az ismeretelméletnek és a metaphysikának a középpontjába ragadott bennünket Hegel. A tapasztalásnak, az érzékelésnek abstract, gondolati mibenlétét rajzolja meg rövid pár sorban mesterien előttünk. A tapasztalati dolgok gondolása egyetemesítés. Az egyedinek képzete az általános tevékenységátmenetnek egy bizonyos adott esete és folyamata. Az oroszlán, mint egyedi atomfeszültség- és vonalterjeszkedésösszeg nem oroszlán, csak bizonyos testiesség és tömegesség, az egyetemes és minden variációt magában egyesítő atomvonalfeszültségátmeneteknek egyedi ténye. Hogy oroszlánná legyen, ahhoz minden efféle feszültség- és terjeszkedésátmenetnek egységes és egyetemes szemléletére van szükségünk. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha az adott egy oroszlánnak egyedi simultan, autonóm, coordinált és positiv össztérbeliségét egy minden átmenetet magában rejtő successiv, heteronom, subordinált és negatív összfoyamatá alakítjuk. Ismeretünk tehát mindig változtat a rajta kívül levő s tőle független objectiv valóságon. Az ismereti tárgy mindig más, mint a külső tárgy. De csakis jelenségének a formájában. Tartalmilag teljesen azonos vele. Mert épp az *egyedi* adottságot mellőzi el szemléletünk. a *képzeti* eltérést nem veszi oly szigorúan tekintetbe, mikor az *egyediségekben* adott és meghatározott tevékenységösszeget az *egyetemes* és *minden variációt* magában foglaló *tevékenységátmenetben*, azaz a *fogalmi* jelenségben szemléli. A

¹ 14. l.² 17. l.

tapasztalatnak *egyedi* tényeiben adott simultánság így oszlik fel és valósul meg a minden oldalú successivitásban, a coordinált-ság megtestesül, a végtelen subordinált-ságban, az autonomság a végtelenül átszaladó heteronomságban s a positív-ség az universális negatív-ságban.

Már ebből is kitetszik, hogy a természetphilosophia valamivel mélyebbre hatol a természet magyarázatában, mint teszi ezt a physika maga. A természetphilosophia ugyanis az anyagot azon a ponton veszi fel, a hogy Hegel mondja, a melyhez a physika hozta. S ezt aztán ismét átalakítja a nélkül, hogy a tapasztalatot mint végső bizonyítékot alapjává tenné. Így a physikának a philosophia kezére kell dolgoznia, hogy ez a neki szolgáltatott értelmes egyetemeset a fogalomba átfordítsa, a meny-nyiben megmutatja, hogy miként származik, mint szükséges egész a fogalomból.¹

És így az, a miben a természetphilosophia a physikától különbözik, közelebbről a metaphysika módja, a melylyel mind a kettő él. Mert a metaphysika nem más, mint az egyetemes gondolatmeghatározásoknak össz-foglalata s egyszersmind az a gyémánthálózat, a melybe minden anyagot hozunk s csak ezáltal teszünk érthetővé. Minden képzett tudatnak megvan a maga metaphysikája, az az ösztönszerű gondolkodás, az az abszolút hatalom bennünk, a mely felett csak akkor leszünk urrá, ha őt magát teszszük megismerésünk tárgyává. A philosophiának egyáltalán mint philosophiának más kategoriái vannak, mint a közönséges tudatnak; minden képzettség a kategoriák különbségére egyszerűsíthető.²

A mi pedig a physikát illeti, az ő gondolatmeghatározásainak elégtelensége két pontra vihető vissza, melyek a leg-szorosabban összefüggnek: *a)* a physika egyetemese abstract, vagy csak formális; rendeltetését nem önmagában bírja s nem megy át a különösséghez; *b)* éppen ezért a meghatározott tartalom kívül van az egyetemesen s ezért szétforgácsolt, feldarabolt egyedi részekre bontott s elkülönített a saját magán belül szükséges összefüggés nélkül s éppen ezért csakis véges.³

¹ 18. l.

² 19. l.

³ 19. l.

Valóban teljesen igaza van Hegelnek. E mélyreható sorai gyönyörűen megvilágítják a természetfilozófia és a physika határvonalait s ez utóbbinak gondolatmeghatározásbeli elégtelenségét. Minden physikai meghatározás és tárgyalás ugyanis szükségképpen alapfeltevésekkel kezdi meg problémáinak megvilágítását. Az anyag, a tér és idő, a természet, a testek világa, az egyes erők, az energia, a gravitáció mint vonzás, a chemiai affinitás jelensége s más effélék mindmegannyi előfeltételezések, a melyeknek alapul való tételezése minden physikai fejtegetést szükségképpen dogmatikussá és hypothetikussá bélyegez. E pontokon túl nem hatol semmiféle *empirikus* physika. De túlhatol a *rationalis*, a melynek Hegel a természetfilozófiát gondolja. És épp itt kezdi meg a munkáját. Kutatása tárgyává épp az anyagnak, a térnek és időnek, a természetnek magának és az ő testeinek, az egyes erőknek, az energiának s minden más egyébnek tényeit és jelenségeit teszi, s azt az *egyetlen* őt alapot keresi, a melyből és a melyen e különbözőknek tetsző jelenségtények valamennyien gondolati, abstractiók maradék nélkül megvilágíthatók. A physika, mint *empirikus* természettudomány, tehát tényeket és törvényszerűségeket tapasztalati úton kutat és állapít meg. A természetfilozófia e tényeknek és törvényszerűségeknél egyetleneg őseredetű egységes lét- és gondolatlapját keresi, hogy belőle a természetnek és gondolkodásnak minden egyes jelenségét és törvényszerűségét a *prioritással* megmagyarázhassa. Így fordítja át aztán, a mint Hegel találóan mondja, a physika megállapította értelmes egyetemest a fogalomba, a mennyiben megmutatja, hogy minden, mint szükséges egész, a fogalomnak magának a származéka.

S így minden tudatnak megvan ugyan a maga világnézete, a melyben összes empirikus tényvilága megfelelő magyarázatot nyer s a tapasztalati és kísérleti physika metaphysikai és ismeretelméleti alap nélkül szűkölködve e hiányát a matematikai képletek tömegével tartja kipótolhatónak, mégis kielégítő világmagyarázatot csakis természetfilozófiai gondolatmeghatározásoknak, azaz kategóriáknak fogunk köszönhetni, a melyek egyetleneg egységes lét- és gondolatlaptól oldják meg a létvilágnak és gondolkodásnak összes megnyilatkozásait.

Mert az empirikus physikai megoldások tényleg nem elgíthetők ki a titkok titkáig hatolni törekvő philosophiai gondol-

kodást. Az ő egyetemesök vagyis alapfogalmuk ugyanis csak gondolati és formális, dogmatikusan feltételezett, a melyen feltétlenül túl kell a kutatásnak hatolnia s az ő különösségüknek megoldásához átmennie. Ahhoz az egyetlenegy ősegyetemeshoz kell a gondolkodásnak eljutnia, a melynek a mai physikáknak összes alapfeltételezései csakis szétforgácsolt, feldarabolt, egyedi részekre bontott s így elkülönödött jelenségnilvánulatai; ama szükséges, a priori összefüggést kell megtalálnia, mely az összes lét- és gondolatvilági jelenségeket önmagukon belül ellenmondás nélküli végtelen tényekké varázsolja s ezzel a mai physikáknak véges empirikus jelenségeit a *végtelen a prioritás* birodalmába felemeli.

Hiszen az elfogulatlan szellem, ha életelevenen tekinti a természetet, — a hogy Hegel mondja¹ — megsejti az univerzálisat, mint organikus egészet és eszes összességet, épp úgy mint az egyes élőben magában benső egységet érez; megsejti a végtelent, a mely a maga valóságában nem egyéb, mint a végesnek s önnönmagának az egysége. S ez a philosophiának és a természetphilosophiának a *kategóriája is most már*.

Valóban az elfogulatlan szellem már magában az egyedi érzéki tapasztalatban, az egyes érzékletben magában megsejti a külső érzeti egyetemességét tapasztalatunknak, megérzi a létvalóságnak simultán, autonom, coordinált és positiv organis-musát és totalitását; megsejti, hogy az ő gondolati és jelenségbeli végtelensége nem egyéb a szemléletben, mint az ő maga simultán, autonom, coordinált és positiv tényvégtelenségének s ugyanekkor a képzet successiv, heteronom, subordinált és negativ jelenség-végességének egysége. Ebből a kettősségből alakul ki minden érzékletünk. A tényvégtelenségnek, az érzeti noumenonnak, és a jelenségvégességnek, a képzeti phaenomenonnak szemléleti egysége jellemzi minden egyes természeti tüneményünknek felfogását és megismerését.

Joggal kérdezheti tehát Hegel, hogy miként jut az egyetemes ahhoz, hogy magát meghatározza? Hogy jön ki a végtelen a végességbe? Concret alakban a kérdés ez: hogy jutott az Isten ahhoz, hogy a világot teremtsen? Azt képzelik ugyan, hogy az Isten subjectum, önnönmagában (für sich) valóság, a világtól távol. Ámde egy oly abstract végtelenség, egy oly általánosság,

¹ 19—20. l.

a mely kívül volna a különösön, csakis *egy* oldal, s így maga is különös és véges volna.¹

Mert csakugyan jogosan kérdezhetjük, miként lehetséges a végtelen és örök tényátmenetnek egy-egy véges és pillanatnyi momentumban való szemlélete. A simultán, autonóm, coordinált és positiv érzeti hogy jut ahhoz, hogy successiv, heteronom, subordinált és negativ képzetivé alakuljon s ilykép magát egyedileg realizálja? Hogyan lesz az abszolút önérvényesülés, a feltétlen és ellenmondás nélküli magamegnyilatkozás relativ érvényesüléssé, feltételes és ellenmondásos nyilvánulattá? A chaotikus és nemszemléleti tényegyetemesség miként lesz elrendezett szemléleti tényrészlegességgé? Mert annyi kétségtelen, hogy ennek a mi természetszemléletünknek, ennek a mi egész gondolat- és ismeretvilágunknak tényleges és reális létalapja maga a chaotikus és nemszemléleti érzettény, a mely nincs és nem is lehet kívül az ő szemléleti különösségén, azaz mint külön egyedi jelenségforma teljesen elgondolhatatlan, mert ez az elgondolhatóság maga már szükségképp egy különös szemléleti oldal volna, más szóval maga is a képzeti változandóságnak és végességnek a formájában jelenne meg előttünk.

De másrésről az is egészen kétségtelen előttünk, hogy az őseredeti abszolút tényátmenet, a feltétlen önérvényesülés-folyamat, az atomvonalfeszültségnek és önkiterjeszkedéseknek az a végtelen és egyetemes tényhullámlázása csakis két formában, t. i. az egyedi, különös s meghatározottságában véges momentumú jelenségben s az egyetemes, általános s meghatározhatatlanul végtelen átmeneti tevékenységben határozza meg magát. Vagy a mint Hegel gyönyörűen mondja: az Isten kétféleképp nyilatkoztatja magát: mint természet és mint szellem. Mind a két alakulata temploma neki, a melyet betölt és a melyben jelen van. Az Isten, mint abstractum, nem a valóságos Isten; csakis mint oly élő folyamat, mely az ő mását, a világot, tudja tétélezni, a mely aztán isteni formában fogva fel az ő fia, subjectum az Isten. S ez most már a természetphilosophiának a rendeltetése és célja, hogy a szellem a maga saját lényegét, a természetben a fogalmat, a maga ellenképét benne megtalálja. S a menyiben a természet belseje nem más, mint az egyetemes, ennélfogva

¹ 21. 1.

ha gondolataink vannak, a természetnek a belsejében minmagunknál vagyunk. Ha az igazság subjectiv értelemben véve a képzetnek megegyeyése a tárggyal, akkor objectiv értelemben az igazság a dolognak önmagával való megegyezése, úgy hogy az ő realitása a fogalmához van hozzá mérve.¹

Íme a természetphilosofiának rendeltetése és célja Hegel fogalmazásában: a szellemnek a fogalmat, a saját egyetemes lényegét, mint a maga ellenképét, kell a természetben megtalálnia. Az egyetemes és általános, a korlátok nélküli abszolút tényátmenetnek, a minden ellenmondástól ment, szabad atomvonal-feszültség-hullámnak összetényét kell a természeti nagy tényközösségnek feltüntetni. Más szóval a természeti, rajtunk kívüli, érzeti végtelen simultán, autonom, coordinált és pozitív téridő-hullámnak teljesen megfelelő ellenképet kell feltüntetnie, a szellemi, rajtunk belüli, képzeti végtelen successiv, heteronom, subordinált és negatív képvilággal szemben. S ebben rejlik az igazságnak úgy a subjectiv, mint az objectiv értelmű kriteriuma is egyszersmind.

S a természet fogalma ebből most már hegeli értelemben véve egészen világossá is lehet előttünk. Mert ha a szellemi működés azonos a mindenoldalú, végtelen és egyetemes tényérvényesülésnek, az egyedi akadályok nélküli szabad jelenség-hullámnak, az atomvonal-feszültségi és önkiterjeszkedésbeli successiv, heteronom, subordinált és negatív combináció- és variációsorozatoknak összetényével magával, akkor a természet és az ő tényvilága ennek épp a *máskéntléte, negatívja*, azaz *külsősége*, mert mint a végtelen, egyetemes és mindenoldalú tényközösségnek és jelenségegyüttességnek simultán, autonom, coordinált és pozitív világa ennek épp az ellentétje és megfordítottja.

Igaza van tehát Hegelnek, mikor azt mondja: A természetnek fogalma, hogy mint eszme a *máskéntlét* formájában mutatja magát. Mivel pedig az eszme így önnönmagának a *negatívja*, vagyis magának *külső*, ezért a természet nem hogy külsőleg csak relativ ezen eszméhez (és az ő subjectiv létezéséhez, a szellemhez) viszonyítva, hanem e *külsőség* alkotja azt a rendeltetést, melyben ő természet.² A természet a *negatív*, mivel az eszmének

¹ 22. l.

² 23. l.

a *negatívje* . . . A máskéntlétnek a másik formája a közvetlenség, mely abban rejlik, hogy a megkülönböztetett önmagában (für sich) abstracte létezik. Ez az állandóság azonban csak momentán, nem igazi állandóság. Csakis az eszme áll fenn örökké, mert magán- és magábanlét, (Anundfürsichseyn) azaz magábavisszavertítést (Insichzurückgekehrtseyn). A természet időben az első, de az abszolút prius az eszme. Ez az abszolút prius az utolsó, a valódi kezdet, az α és ω .¹

S íme már itt észre vehető a Hegel természetphilosophiai dialectikájának abstract tehetetlensége. Mikor a természetnek, mint a *máskéntlétnek* másik formájáról, a közvetlenségről, beszél, ezt rögtön az abstract megkülönböztetettségben, a csakis momentán állandósággal bíró gondolatiságban keresi. A helyett tehát, hogy a gondolatot, a fogalmat, a melyet a természetnek időbeli prioritásával szemben úgy sem tarthat fenn többé, posteriorinak ismerné el s a természeti örök tényátmenetet az abszolút prius eszme megnyilatkozásának szemlélné, abszolút priusnak mondja az eszmét, mikor *utolsónak* is nevezi, tehát kezdetnek és végnek, de a közbeeső tényátmenetnek, az eszme bensőleg hullámozó tényfolyamatának igazi megérzékeltetése nélkül. A komoly és reális dialectikai tényátmenetet és folyamatot így csak üres és illusorius szójátékká alacsonyítja. És hiába mondja a természetet az eszme máskéntlétének, hiába időbelileg priusnak, ha rögtön utána az eszmét állítja abszolút priusnak s nem világítja meg concret érzéki alapon az ő nálánál időbelileg mégis prius *máskéntlétébe* való életeleven és tevékeny átmenetében.

Valóban, mint a salakföld tömegében itt-ott ki-kicsillanó aranytartalom, úgy tűnik fel már itt a kezdeten a Hegel természetphilosophiája. Mennyi leszűrésre és át- meg átmosásra és mily gondos tisztításra van a kutató gondolkodásnak szüksége, hogy az ő legtöbb helyen az abstractió salakjával terhelt dialectikájának nemes és érzéki tartalmát megtalálhassa!

Dr. Simon József Sándor.

(Vége köv.)

¹ 31—32. l.

A NEMEK ARÁNYA ÉS A NEMKÉPZŐDÉS.

— Második közlemény. —

Az emberi nem az ivari (sexuális) nemzés útján szaporodó, teljesen kifejlődött magzatot szülő (placentalia) lények közé tartozik. A megtermékenyülés a nő petéjének a férfi ondószálacskája által történő megtermékenyítése által áll elő. Az egyed fejlődése a petén kezdődik, mely egyszerű sejt s az állatokétól meg nem különböztethető. A petében a leendő egyednek, mint azelőtt hitték, előképe nincs meg, hanem abból a szervezet fokozatosan fejlődik ki, még pedig bizonyos egymásutánban az ideg-, izom-, edény- és zsigerrendszer. A pete, míg tökéletesen kifejlődik, különböző változásokon megy keresztül.

A megtermékenyülés rendszerint egyes nemzésre vezet, de néha előfordulnak iker, hármas, sőt négyes szülések is. A születés a fogamzás után 28—40 hétre következik be, de a rendes, kifejlett egyed születési ideje a 40-ik hét körül van s a 38 héten belül bekövetkező születés korai szülés eredménye. 28 héten belül nincsen élveszületés s a korai szülöttek közt is sok a halva szülött.

A szülések gyakorisága a különböző fajoknál és éghajlat alatt különböző s megközelítő pontossággal csak a törvényes szülöttekre vonatkozólag mérhető meg. Általában Európában egy házasság nőre 3—5 élveszületés esik. A nemzékenységtartama általában a 15—45 életevek közé esik, de úgy az alacsony, mint a magasabb korévekben kicsi a születési mutató. A statisztikusok kiszámították azt is, hogy mily korú nőktől és férfaktól, viszont mily korkülönbsége mellett a házastársaknak legnagyobb a fogamzási és születési valószínűség, megállapítva minden korcsoportra s korösszetételre vonatkozólag annak mértékét.

A mind több irányú s főként a kor szerint mindjobban

részletező kimutatások és feldolgozások a tudományos szempontok érvényesülhetését nagyobb figyelemre méltatván, lehetővé vált, hogy a nemképződésnek statisztikai alapon való megfejtéséhez megfelelő alkalmas adatok legyenek kiválaszthatók és felhasználhatók.

A statisztikai alapon kutató elméletek közt első a Hofackeré, azt az elméletet állítván fel, hogy az utódra azon fél neme vitetik át, a ki a nemzéskor idősebb volt és pedig oly módon, hogy a férfi magasabb kora fiútöbbletet, a szülők egyenlő kora több leányt s az anya magasabb kora még nagyobb leánytöbbletet eredményez. Az angol Sadler angol nemesi családok nemzetségtáblái alapján ugyanczen felfogáshoz csatlakozott. Ez a Hofacker-Sadler-féle körelmélet azon körülményben, hogy tényleg a fiúk nagyobb születési száma mellett nagy általánosságban mindenütt a férfiak idősebbek a házastársak közt, tehát az állandó fiútöbblet a velük egyenmű szülők magasabb korában lelheti magyarázatát, beigazolást látszik nyerni. Azonban míg egyrésről már maga az elmélet felállítói és követői által felhasznált anyag elégtelensége s meg nem felelő volta ezen nézet jogosultságát statisztikai szempontból nagyon kétséssé tette, addig a később gyűjtött pontosabb s nagyobb számú adatok, a melyek fejlett statisztikai hivatalokkal és technikával rendelkező országokból (Norvégia, Szászország, Oldenburg, Poroszország) gyűjtettek, ez elmélet tarthatatlanságát nyilvánvalóvá tették, s azt több oldalról megtámadták.

Különösen Stieda¹ vette éles vizsgálat alá e kérdést s ügyesen összeállított adatok segítségével arra az eredményre jutott, hogy nem a szülők kölcsönös, hanem éppen abszolút korában kell keresni a dolog magyarázatát s csupán a szülők alacsonyabb vagy magasabb korától függ a fiú, illetve a leány születés valószínűsége.

Magasabb tanulmány a Schumanné² a ki norvég és elsass-lotharingiai adatok alapján elvetve a Hofacker-Sadler-féle elméletet, mint végérvényesen megczáfoltat, szintén az abszolút kort

¹ W. Stieda: Das Sexualverhältnis der Geborenen in den stat. Mitteilungen über Elsass-Lothringen. Heft. VI. Strassburg 1875.

² Schumann: Die Sexualproportion der Geborenen. Oldenburg. 1883.

teszi vizsgálódása alapjává, visszautasítva azt a nézetet is, a mely physiologiai okokból csupán az anya korának tulajdonít döntő befolyást a gyermek nemére. Szerinte mindkét szülő kora befolyással van a nemképződésre és pedig oly módon, hogy minél nagyobb a nemző nemi képessége, a nemképzésre való befolyása annál nagyobb, tehát mindkét szülő a legnemzékenyebb korban, azaz a középéletévekben gyakorolja a legnagyobb befolyást; mindazáltal az anya azon törekvése, hogy az utódra saját nemét származtassa át, kisebb hatású, mint az atyáé, vagyis első sorban a férfi nemzési képességének fokán, tehát a férfi korán fordul meg a kérdés s ennek megfelelően a férfi nemzés-képességének foka szerint váltakozik a fiútöbbség is.

Kischnek az uralkodó családokról összeállított nemzetségi táblái szerint a szülőknek úgy az abszolút, mint a relatív kora döntő befolyást gyakorol utódaik nemére s jelentékenyen több fiú születik akkor, ha az anya a legnagyobb nemzési képesség korában, 20—25. életévében van, az atya pedig legalább 10 évvel idősebb nála. A fiútöbbség azután az anya növekedő korával a másik szülő hasonló t. i. legalább 10 évi különbsége mellett csökken, a szülők egyenlő kora mellett pedig jóval több leány születik, mint fiú. Leánytöbbség mutatkozik akkor is, ha az atya még nem érte el a legnagyobb nemzési képességet, még ha idősebb is az anyánál, míg ha az anya idősebb az atyánál, mérsékelt fiútöbbség tapasztalható.

Bertillon Adolf dán és norvég adatok segítségével arra a következtetésre jutott, hogy fiatal szülők gyermekei, következésképp az elsőszülöttek közt sok a finemű s a leányszületés valószínűsége a házasság tartamával, tehát a szülők haladó korával növekszik.

Turquan¹ az 1892. évben Franciaországban született gyermekekre vonatkozó adatok vizsgálata alapján oda következtet, hogy a fiúszületés valószínűsége az anya növekvő életkorával csökken, viszont e valószínűség annál nagyobb, minél idősebb az atya az anyánál.

Raseri² az 1894., 1895. és 1896. években Rómában élve

¹ Turquan: De la durée de la génération en France. Journal de la Société de statistique de Paris XXXVII. évfolyam 1896.

² Enrico Raseri: Les naissances en rapport avec l'âge des parents. Bulletin Tome X. 1897—98. Rome.

született 36,578 gyermek nemére vonatkozólag a törvényesség alapján a következő táblázatot állította össze. Esett 100 leányra fiúszületés:

a törvényes gyermekeknél	106	fiú
a mindkét szülő által elismert törvényteleneknél	109	„
csak atyjuktól elismerteknél	115	„
csak anyjuk által elismerteknél	103	„
el nem ismert vagy kitett gyermekeknél	99	„
halva szülötteknél	114	„

Általában 17,727 leányszületésre esett 18,851 fiúszületés vagyis 100-ra 106.

Ez a táblázat a halva szülötteknél mutatkozó nagy fiútöbbség kivételével semmiféle statisztikai vagy élettani tényt nem világít meg, minthogy a mindkét szülő és az atya által elismert gyermekeknél mutatkozó nagyobb fiútöbbség egyszerűen azon emberi gyengeségre mutat csupán, hogy — kivált az atyák — nagyobb előszeretettel vannak fiú, mint leány törvénytelen gyermekeikkel szemben s azokat szívesebben törvényesítik.

Az anyánál egyenlőbb a vonzódás mindkét nemű gyermekehez, de mégis inkább a leányok felé hajlik. Az el nem ismert gyermekek közt mutatkozó leánytöbbség szintén a fentebb említett hajlandósággal függ össze, a mint Raseri is magát kifejezi, hogy „a leányokat szülei könnyebben engedik át a közjótékonyosság gondozásába“. A halva szülöttek nagy fiútöbblete a fiúk nehezebb megszülésével s a fejlődés nehezebb voltával, valamint a leányokénál súlyosabban fellépő veleszületett betegségekkel magyarázható, a mit az első hónapokban és életévekben mutatkozó nagyobb fiúhalandóság is igazol.

Egy másik táblázatban Raseri ugyanazon adatok alapján az élve született törvényes és elismert gyermekek nemi arányát a szülők életkora szerint mutatja be. Esett 100 leányra fiúszületés, ha:

Az anya kora	Az atya kora				
	25 éven alul	25—35	35—45	45 és több	ismeretlen
20 éven aluli volt	109	115	—	—	130
20—30 év között	109	106	106	97	104
30—40 év között	—	108	104	111	91
40 és több . . .	—	109	112	98	—
Ismeretlen . . .	115	109	125	103	—

Sok a fiúszülött egyrészt ott, a hol az atya kora 25 éven aluli, másrészt akkor, ha az anya kora ismeretlen, mert az ily anyák gyermekei rendszerint az atyjuk által elismert törvénytelen gyermekek.

A következő táblázat a törvényes gyermekeket az elismert törvénytelenektől elkülönítve mutatja be a két szülő kora alapján.

100 leányra esik fiú :

Ha az atya	Törvényesek	Elismertek
25 éven aluli	113	100
25—35 éves	106	115
35—40 „	105	110
45 és több „	105	109
Ha az anya		
20 éven aluli	113	114
20—30 éves	106	105
30—40 „	106	103
40 és több „	104	129

E szerint feltűnő sok a fiatal, 25 éven aluli apáktól és 20 éven aluli anyáktól született gyermekek közt a finemű. Mint-hogy bizonyos az, hogy az ily fiatal szülők gyermekei jórészt elsőszülött gyermekek, ez azt látszik bizonyítani, hogy az elsőszülöttek közt jóval több a fiú, mint a később szülötteknél.

Ezt a tételt megerősíti Braidotti¹ és Ahlfeld is, a kik közül az előbbi szintén olaszországi, Udineből vett adatok alapján úgy találta, hogy míg általában 1000 leány születésre 1049 fiúszületés esik, addig az elsőszülötteknél 1082; Ahlfeld szerint pedig 32 éven felüli anyáktól származó 1000 elsőszülöttből 582 fiú.

Ellenkező nézeten van Benini. Szerinte az elsőszülöttek közt a leányok vannak túlsúlyban. Ő a két nem közti viszonyt vizsgálva, úgy találta, hogy 10—11 hónapra azon idő után, a melyben a legtöbb házasság kötöttek, legnagyobb a születések s egyszersmind a leányszületések száma is, a mi azt is mutatja, hogy a szülők legnagyobb termékenységének kora kedvez a női nemnek s a fiúk arányát a másik nem javára lesúlyesztí. Ezt a tényt szerinte Olaszországban legújabbban az újszülöttek közt a

¹ Braidotti: Nuove ricerche sulla natalita ed in ispecie sulla sessualita dei nati (nella popolazione di Udine 1872—1882). Udine 1885.

fiúk arányának csökkenése is igazolja, a minek oka az, hogy sok olyan család vándorol ki mostanában Olaszországból, a hol a családfő még fiatal s a hol a későbbi (másod, harmad szülött) gyermekek már a külföldön születnek s így a születések évenkénti számában évről-évre nő az elsőszülöttek s ezek közt a nőneműek aránya.

Ugyancsak az első, valamint a hányadszülöttség szerint vizsgálta Geissler Arthur¹ a fiúk arányát a szászországi 1876—1885-iki születési lapok alapján úgy a törvényes, mint a törvénytelen szülöttekre vonatkozólag. A megfigyelés tekintélyes számú esetre, 998,761 anyától született 4.794,304 gyermekre terjedt ki, kutatva azt, hogy az illető gyermek hanyadik fia, illetve leánya az anyának s mikor született az előbbeni gyermek. E vizsgálódások alapján úgy találta Geissler, hogy a sok gyermekű családokban aránylag több a fiú, mint a gyermekszegényekben, nevezetesen a 3—7 gyermekű családokban 1000 újszülöttből 514·1, a 7-nél több gyermekűben 516·4 a fiúk aránya. Az egy gyermekű családok számításán kívül hagyásával 1000 elsőszülött közt 513·2 volt fiú.

Ezen megfigyelés hibája az, hogy nem volt tekintettel a házasságok tartamára s így nem lehet biztos következtetést vonni a megfigyelt házasságok tényleges termékenységére s a termékenység nagysága alapján a nemek arányára.

Geissler azt is kiszámította, tekintettel a gyermekszámra, hogy milyen a fiúk aránya az elsőszülöttek befoglalásával és befoglalása nélkül s azt találta, hogy míg a másod és később szülött gyermekek közt mindig több a fiú, akár fi-, akár nőnemű volt is az elsőszülött, addig az elsőszülöttek befoglalásával leánytöbbség van oly házasságokban, a melyekben az elsőszülött gyermek leány volt. Nevezetesen esett 1000 újszülöttre fiú:

Gyermek- szám	Az elsőszülöttek befoglalásával, ha az elsőszülött		Az elsőszülöttek kizárásával, ha az elsőszülött	
	fiú	leány volt	fiú	leány volt
5—7	591·86	422·52	508·85	507·95
8—10	569·19	448·74	514·25	506·31
10-nél több .	554·70	472·05	515·10	514·41

¹ Geissler: Beiträge zur Frage des Geschlechtsverhältnisses der Geborenen. Zeitschrift des königl. sächs. statistischen Bureaus XXXV. Jahrgang. Dresden 1889.

A mint látjuk, éles az ellentét a nemi arány tekintetében a szerint, hogy az elsőszülött fiú volt-e vagy leány. Igen fel szokteti a fiúk arányát a hányadszülöttségre való tekintet nélkül. vagyis az összes szülöttek körében az a körülmény, ha az elsőszülött gyermek fiú volt. Már nem ily nagy a fiútöbblet fiúelsőszülött mellett sem, ha az elsőszülöttektől eltekintünk, a mi az elsőszülötteknek a többi szülöttekhez való nagy arányát ¹ mutatja.

A szászországi adatok szerint is tehát a fiútöbblet az általános szabály. akár hányadszülöttekről legyen szó. A hányadszülöttség szerint a fiúk aránya 1000-re: az elsőszülötteknél 513·2, a másod- és harmadszülötteknél 514·1, a 4-ik és 5-iknél 513·9, a 6-ik és 7-iknél 514·3, a 8-ik és 9-iknél 514·8, a 10-ik és 11-iknél 517·2, a 12-ik és 13-iknél 517·7, a 14-ik és 15-iknél 520·7, a 16-ik és később szülött gyermeknél 526·5.

Fireks említett munkájában közli Jansenek mindössze 2412 hollandi házasságból származott 8818 gyermekre vonatkozó adatainak és vizsgálódásainak a kérdéses viszonyt tárgyaló eredményeit. Ezek szerint oly házasságokból származott gyermekek közt, a melyekben az elsőszülött fiú volt, 618·55, a melyekben pedig az elsőszülött leány volt, mindössze csak 399·54 volt a fiúk aránya ezerre. De ha az elsőszülöttet számításán kívül hagyjuk, fiú elsőszületés esetén 510·69, leány elsőszülött mellett pedig 511·83 volt a másod és később szülött gyermekek közt a fiúk aránya.

Fireks a nemképződés kérdésére vonatkozólag nemcsak mások nézeteit ismerteti, hanem osztrák, magyar és porosz adatok alapján maga is vizsgálat alá veszi a kérdést az egyes főbb szempontok szerint.

Az 1851-ik osztrák és magyarországi adatok, melyekre Fireks hivatkozik, az újszülöttek nemét a törvényesség és életképesség szerint tüntetik fel, az elsőszülött gyermekeket ugyanazon anya később szülött gyermekeitől elkülönítve. Az összes (élve és halva) szülött gyermekek közt átlag 516, az összes (törvényes és törvénytelen) élveszülöttek közt 512·2, a törvényes élveszülöttek közt 514·6, a törvénytelen élveszülöttek közt pedig 511 volt a fiúk aránya ezerre.

¹ Az elsőszülöttek aránya az összes szülötteknek körülbelül egy hatoda és egy ötöde közt van. 16—20%.

Az első- és később szülöttek fiútöbbletét tekintve, fordított a viszony a törvényes és törvénytelen élveszülötteknél, ugyanis, míg az előbbieknél az első, az utóbbiaknál a később szülöttek közt több a fiú, 1000 újszülöttből az elsőszülött törvényes gyermekek közt 524, a később szülöttek közt 513, a törvénytelen élveszülötteknél ellenben az elsőszülöttek közt csak 509, a később szülöttek közt pedig 514·6 volt a fiúk aránya, azaz a később szülött törvénytelen gyermekeknél akkora a fiúk aránya, mint általában az összes törvényes élveszülötteknél, a hol azonban az elsőszülöttek fiútöbblete jóval nagyobb, mint a törvényteleneknél. Ebből Fircks arra következtet, hogy az elsőszületés egészen más módon gyakorol befolyást a nemképződésre a törvényes gyermekeknél, mint a törvényteleneknél.

A poroszországi adatok segítségével végzett vizsgálódásai alapján Fircks azon nézetét nyilvánítja, hogy a szülők abszolút és relatív kora mellett a törvényes atyának hivatása és foglalkozása is jelentős befolyással van a gyermekek nemére és pedig nem annyira a foglalkozás neme, hanem sokkal inkább azon egyéni tulajdonságok irányadók a nemképződésre, — akár a nemzés előtt, akár utána — a melyek az atyát élethivatásának megválasztására elhatározzák, minthogy ennél a férfit nem csupán benső hajlandósága, hanem különösen az ő testi és szellemi képességének, erejének értékelése irányítja. „A ki olyan élethivatást választ, a melyik annak eredményes folytatásához, betöltéséhez a közönsegsnél nagyobb testi- és akaraterőt kíván meg, az ilyen férfi rendszerint rendelkezik is az ahhoz megkívánt tulajdonságokkal s ifjú éveiben szüleinek befolyása alatt, később pedig a hivatásra való előképzés megszerzése idején ezen tulajdonságait, tehetségeit lehetőleg kifejleszti“. „Az nem véletlen dolog, szövi tovább okoskodása fonalát, hogy bizonyos meghatározott foglalkozást űzők törvényes gyermekei közt több a fiú, mint általában az összes törvényes gyermekek körében. Így pl. míg általában 1000 törvényes gyermek közt Poroszországban az 1877—86-iki évtized alatt csak 515·4 volt a fiúk aránya, addig ugyanakkor a járadékosok és nyugdíjasok gyermekei közt 522·6, a tényleges hadi és tengerészkatona, valamint a csendőrök gyermekei közt 518·3, a bányászok- és kohászoknál 518, az egyes iparágaknál 526, a mező- és erdőgazdaságnál 515·8 volt a fiúk aránya, míg ellenben némely más foglalkozást űzőknél pld. férfi-

eselédeknel, művészeknel, íróknál, gyógyszerészeknel stb. csak igen alacsony: 506—510 volt. Ebből hát nyilván kitetszik, hogy olyan férfiak által alapított családok, a kik az átlagosnál nagyobb testi- és lelkierővel tűnnek ki, nagy fiútöbbséget mutatnak. Ezen ténynyel összhangzásban szabály gyanánt elfogadhatónak véli Fircks azt a nézetet, a mely szerint a nem meghatározására a nemzéskor azon házaspár neme határozó, a ki azon időpontban nagyobb testi- és lelkierővel rendelkezett, mint a másik házaspár; ezen nézetnek a statisztikai megfigyelések eredményei sem mondanak ellen. S hogy több a fiú mindenütt általában, az magyarázatát éppen az imént említett körülményben lelheti, nevezetesen abban, hogy rendszerint minden népnél a férfiak átlag nagyobb testi és akarat erővel rendelkeznek, mint a nők s tényleg a férfiak nemét nagyobb arányban öröklik utódaik, mint a nőket. Ezen nézettel azon tény is összeegyeztethető, hogy egy és ugyanazon házasság körén belül is váltakozik az újszülöttek neme, valamint az is, hogy ugyanazon többes születéseknél, mindkét nemű gyermekek előfordulnak. minthogy ugyanis a rendszerint gyengébb nő időközönként nemileg erőteljesebb, képesebb lehet, így pld. különösen a havi tisztulásra következő első napokban. Ugyancsak ezen elmélet megerősítésére szolgál azon körülmény is, hogy a fejletlenebb, igen fiatal férfiak s az érettebb korú, teljesen kifejtett nők között kötött házasságok első éveiben több leány születik, mint fiú.

Specialis tanulmány a nemek arányára vonatkozólag a Kalcksteiné,¹ a ki a Neefe által 1877-ben összeállított és feldolgozott adatok eredményeit hasonlítja össze az újabb adatokkal, Ausztria, Magyarország, a Hansa és más államok feljegyzéseiből vett nagyszámú, összesen 4.297,449 születési, illetve 56,466 többes születési eset felhasználásával. A tanulmány főcélja a születések és többes születések közti viszony meghatározása azon vonatkozásokban, a melyek a Neefe által megállapított eredményektől eltérnek vagy pedig újabb szempontokat világítanak meg.

Ezen szempontok és eredmények közül tárgyunkat azok érdeklik, a melyek az egyes és többes születések nembeli viszonyainak kölcsönös összefüggését tüntetik fel. Neefe kimutatta,

¹ Kalckstein: Ein Beitrag zur Statistik der Geburten, insbesondere der Mehrgeburten. Stat. Archiv. Band VI. 2° 294—97. lap.

hogy a fiútöbbslet növekedése az egyes születéseknél, annak egyidejű csökkenésével jár a többes születéseknél, a mi összhangban van Düsing azon tételével, hogy az egyik nem számbeli többlete a másik nemnél többes születést eredményez, a mi által lehetővé válik egy meghatározott nemi arány fentartása. Ezen tétel, helyesebben feltevés jogosultságát megerősíteni látszik a többes (iker) születések növekedő irányzata¹ s az a tény, hogy a többes szülöttek közt kisebb a fiútöbbslet, mint az egyes szülöttek körében.² Geissler Düsing tételét úgy értelmezi, hogy a két nemnek a többes születések útján való kiegyenlítődése nem családonként, minden egyes család körében következik be, sem pedig úgy, hogy több egyes leányszületés után fiú-ikrek születnének, hanem akként, hogy egyes családoknál az egyik nembeli születésekre, különösen a fiúszületésekre való hajlam mellett némi többes születés is előfordul. A mennyiben pedig a többes születések száma is összefüggésben van az egyes születések számával, akkor a többes születések nembeli megoszlása az egyes születések nembeli megoszlásának korrelatumaül szolgál, azaz a kétféle születések nembeli megoszlása közt kölcsönös viszony áll fenn.³

Kalkstein kimutatja és graphikailag is szemléltethető teszi ezt a kölcsönösséget és összefüggést a kétféle születés havi hullámzásainál is, hogy t. i. az egyes és többes születéseknél a két nem havonként változó aránya eltérő s a többes születések az egyes születések havonkénti hullámzásait a nemi arány tekintetében kiegyenlíteni törekednek.

Kalksteinnek zárkövetkeztetése vizsgálódásai alapján az, hogy a többes születések kiegyenlítik az egyes születéseknél a két nem aránya tekintetében mutatkozó számbeli különbségeket s ha amazoknál emelkedik a fiútöbbslet, csökken a többes szüle-

¹ Mig Neefe a többes születések arányát 1·225%-ban mutatja ki, addig Kalkstein számítása szerint arányuk már 1·31%.

² Fircks szerint ez a kisebb fiútöbbslet ezer újszülöttnél 10. Egyébként 1000 esetből az ikreknél 324 esetben 2 fiú, 373 esetben egy fiú és egy leány, 303 esetben két leány, hármas szülötteknél 239 esetben 3 fiú, 284 esetben két fiú és egy leány, 249 esetben egy fiú és két leány, 228 esetben 3 leány születik stb. Lásd Fircks i. m. 163. lap.

³ Geissler: Zur Kenntniss des Geschlechtes der Mehrlingsgeburten. Stat. Archiv IV. 1896.

téseknél vagyis graphikailag tüntetve fel e tételt, a kétféle születések vonala a nem tekintetében ellentétes irányú.

Ez a tétel, bármily tetszetősnek s elfogadhatónak látszassék, kétséget kizárólag beigazolvva nincs, sőt úgy az egyes, mint a többes születéseknél általában mutatkozó fiútöbblet annak egyenesen ellenmond s bár igaz, hogy a többes születések fiútöbblete kisebb az egyes születésekenél, de a fiútöbblet ott is általános jelenség, már pedig, ha az aránylag kis percenttel szereplő többes születések természeti hivatása az egyes születéseknél mutatkozó fiútöbblet vagyis e két nem arányának számbeli kiegyenlítése volna, azoknál leánytöbbletnek és pedig kis arányukat tekintve, tekintélyes leánytöbbletnek kellene mutatkoznia. A feljegyzések ellenkezőleg azt az általános tételt erősítik meg, hogy általában, tehát úgy az egyes, mint a többes születéseknél állandó fiútöbblet mutatkozik. Kalekstein maga is elismeri, hogy tétele általános elmélet gyanánt fel nem állítható, csak akkor, ha azt további alapos és széleskörű kutatások eredményei kétséget kizárólag beigazolnák.

Az eddig ismertetett elméletek valamennyien valamely statistikailag észlelhető s rendszerint feljegyzés tárgyát is képező ténykörülmény (absolut, relativ kor, foglalkozás többes születés) alapján igyekeznek a nemi arány, respective a fiútöbblet magyarázatát megadni, de egyiknek sem sikerült valami határozott, feltétlen szabályul szolgálható tételt felállítani s csak azt a statisztikai úton már régen constatatált tényt erősítik meg valamennyien, hogy a két nem aránylagos számbeli előfordulása mellett mindenütt általában fiútöbblet mutatkozik a születéseknél s a társadalom különböző kormegoszlása, házassági hajlama, foglalkozása s más tekintetben eltérő tagozódása mellett is ez az általános és állandó fiútöbblet fennáll. Ez a bizonyosság s a statisztikai elméletek fogyatéksága s elégtelensége vezette a nemképződéssel foglalkozó elméletek képviselőinek másik csoportját arra, hogy a kérdés megoldásának alapját ne ily külső tényekben, hanem valami, az emberi szervezetben mélyebben fekvő élettani vagy szervezeti ténykörülményben keressék.

Mielőtt eme, szorosan természettani alapon kutató elméletekre áttérnénk, még Düsing és Kolmann nézeteivel ismerkedjünk meg, a kik közül az utóbbi főként, mint az eddig ismertetett elméletek nagy számú statisztikai alapon bírálója érdemel figyel-

met, az előbbi pedig főleg azért, mert ő már nem elégszik meg egyetlen, statisztikai úton feljegyzett ténynyel, hanem a nemképződést több tényező, mint egymástól függetlenül ható erők eredőjének tekinti s ezen tényezők közt már természettani tények is szerepelnek, tehát Düsing felfogása mintegy átmenetet, összekötő kapcsot képező az elméletek két csoportja közt.

Düsing¹ azon általános igazságból indul ki, hogy minden élő lény magában hordozza az ő sajátlagos fennmaradási képességét s ez okból a szaporodásnál a két nem számbeli egyensúlyának fentartása céljából a gyengébben képviselt nem szaporítására törekszik.

„Csak az által, hogy az egyik nem többlete a másik nem többszületését eredményezi, lesz megérthetővé az, hogy hogyan tartható fenn állandóan a nemek határozott egyensúlya.“ E célra szolgál minden állatnak az a sajátossága, hogy az egyik nemnek számbeli fogyatékossága esetén ugyanazon nemből minél több sarj létrehozására törekszik. Így pl. ha a fineműek vannak számbeliileg hátrányban, ez a sajátlagosság a megtermékenyítés késedelmes voltában nyilvánul, mivel ez a körülmény, t. i. a késedelmes megtermékenyítés, okvetlenül finemű születést eredményez, miként azt háborúk után a nagyszámú fiúszületésnél észlelhetni. Továbbá az egyik nemben mutatkozó számbeli hiány azt hozza magával, hogy az ezen nemhez tartozók nemileg erősebben kíváncsiak, mint normális viszonyok közt, a nagyobb nembeli igény pedig az illető nem növekedő arányát vonja maga után a születéseknél. Ok gyanánt e tekintetben Düsing a férfi nem képződésére vonatkozólag azt hozza fel, hogy a megtermékenyülés ez esetben viszonylag fiatal maggal (spermatozoák) történik, a mi ismét erős igénynél az alig képződött mag gyors elhasználásának következménye; a női nem képződésére pedig ok gyanánt azon körülmény tekintendő, hogy erős igény mellett a tojás azonnal megtermékenyül, a míg az erre alkalmas; az ily korán megtermékenyült tojás pedig a női nemre mutat hajlandóságot. Szóval minél nagyobb hiány mutatkozik egyik nem egyedeinek számában s ennek következtében azok minél erősebben igényelnek, minél gyorsabban és minél fiatalabb állapotban használ-

¹ Düsing: Die Regulierung des Geschlechtsverhältnisses bei der Vermehrung der Menschen, Tiere und Pflanzen. Jena 1884.

tatnak el nemi productumaik, annál több saját nembeli egyed nemzésére lesznek disponálva.

Az egyik nemnél mutatkozó számbeli hiány hatásával egyenértékű a nemzőszervre gyakorolt visszahatását tekintve az *elégtelen táplálkozás és a kor*. E két tényező azonban annyiban összefüggésben van egymással, hogy a kor szerint különböző nemi tevékenység a szaporodási szervek különböző mértékű táplálkozására vezethető vissza. Ebből következik, hogy — *caeteris paribus* — minden egyed az ő legnagyobb nemi munkaképessége idejében a saját nemét legkevésbé viszi át az utódra. Mivel pedig a házasságok túlnyomóan oly korban köttenek, a melyben mindkét fél a nemi munkaképesség legnagyobb fokát már átlépte, de mégis a nő ezen időponthoz rendszerint közelebb van, mint a férfi, ennél fogva a legtöbb házasságnál áll *az a tétel, hogy a fiútöbbség akkor a legnagyobb, ha a férfi jóval idősebb mint a nő.*

Dr. Illyefalvi V. Géza.

(Folyt. köv.)

A MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉS UJONCMEGSZAVAZÁSI JOGA.

— Első közlemény. —

1. §. Bevezetés.

A magyar országgyűlés ujoncmegszavazási jogának politikai jelentősége.

„Hungaria est Regnum liberum,” mondják törvényeink. Nemcsak az 1790 évi X. törvényczikk, de ezt a nagy elvet tükrözteti vissza a magyar alkotmányjog minden tétele, Corpus Jurisunk minden idevágó sora: „Regnum liberum,” mert független, más országnak alávetve nincs; „Regnum liberum,” mert e nemzet politikailag szabad, államélete alkotmányos. S a magyar országgyűlés ujoncmegszavazási joga, vagyis azon elv uralma, melynél fogva e nemzet véradóval csakis országgyűlése hozzájárulásával terhelhető, a magyar nemzet ezen alkotmányos, politikai szabadságának egyik legfőbb nyilvánulása és egyszersmind biztosítója.

A nemzet politikai szabadságának, az alkotmányosságnak egyik legelemibb követelménye, hogy az állam és polgárai legfőbb érdekei felett ne dönthessen souverainitásának repraesentánsa, uralkodója, egyedül, saját tetszése szerint, hanem hogy az ilyen állami akarat megteremtésében, létrehozásában az *egész* nemzetnek, a szent korona *egész* testének és így ezen belül az országgyűlésnek is része legyen.

Az ujonczállítás révén az állam polgárai legfőbb javaikban, életükben és vagyonukban, testi épségükben és személyes szabadságukban érintetnek, s így az ujoncztörvény még nagyobb mérvben nyúl belé a polgárok egyéni jogainak, szabadságának köreibe, mint maga az appropriatio. S ha az alkotmányosság, a nemzet politikai szabadsága megköveteli, hogy az állam s polgárai sorsa intézésében a koronás király mellett,

mint egyenrangú factornak, a szent korona másik felének is része legyen, akkor a magyar országgyűlés ujonczmegszavazási joga, mint a magyar nemzet alkotmányos szabadságának egyik legfőbb attribútuma fog jelentkezni, s a jogelv, mely ezt biztosítja, a magyar alkotmány egyik legfontosabb, egyik legnagyobb jelentőségű része lesz.

S e jog nem lesz inferioritásban az országgyűlés budget-jogával szemben sem; mert hisz míg ez utóbbi a polgároknak csupán vagyonát biztosítja az ellen, hogy az országgyűlés megszavazása nélkül is igénybe legyen vehető az államhatalom részéről, addig az ujonczmegszavazási jog a személyüket is. S azután meg helyesen mondja Gneist, a porosz hadügyről beszélve: „A kérdés, vajjon a nemzetnek évenként 200 millió, vagy 300 millió munkanapot kelljen a hadseregben szolgálati kötelességének teljesítésére szentelnie, nem kisebb jelentőségű, mint a kamarák közreműködése az államháztartás megállapításánál.”¹

A magyar országgyűlés ujonczmegszavazási joga tehát nemzetünk alkotmányos szabadságának egyik leglényegesebb nyilvánulása, s míg ezen oldala által, belsőleg, nemzetünk erkölcsi erejét növeli, másrészt az *egész* szent korona kezébe adva a hadsereg sorsát, az országgyűléstől teszi függővé azon intézmény fennállását és mikénti fennállását, a mely intézmény a nemzet külső szabadságának és belső rendjének egyik legfőbb oltalmazója, biztosítója.

A középkori zsoldos seregek s a condottieri-k korszaka letűnt, a kontinens mai nemzetközi viszonyai csupán oly nagyobb hadseregek alkotását és fentartását teszik lehetségessé, a melyek magának az illető államnak polgáraiból alkotvák, s az a szükséglet, mely a hatalmas, állandó, képzett, modern hadseregek szervezéséhez vezetett, a csupán toborzás útján gyűjthető egyénekből, polgárokból nem elégíthető ki.

A kontinens modern hadseregeinek személyi szükségletét magánjogi szerződésekkel kötelezett egyénekkal nem lehet kielégíteni: ide a hadkötelezettségnek közjogi kötelezettséggé való tétele szükséges. Így a magyar hadsereg személyi alkatelemét a közkötelezettség alapján nyugvó és rendszeresen megismétlődő ujonczállítás adja meg. S minthogy az országgyűlés megszava-

¹ Gneist Rudolf A jogi állam. Fordította Takács. 157 lap.

zása nélkül ujonczállítás nem rendelhető el, a nemzet belső, politikai szabadságából folyó e nagy jelentőségű jogosítvány az országgyűlés kezébe adja külső szabadsága biztosítójának, hadseregének sorsát is. Országgyűlési megszavazás nélkül nincs ujonczállítás; az előbbi ujoncztörvények alapján besorozottak szolgálati kötelezettsége időhöz van kötve, s az idő lejártával újabb ujonczmegszavazás híján a hadsereg is megszűnt.

S éppen azért, hogy az országgyűlés, mint a souverainitás részese, a többi állami főorganumtól függetlenül, saját belátása szerint dönt az ujonczozás elrendelésének kérdése felett s így, mint a souverain állami akarat megteremtésében részes, ujonczmegszavazási jogának gyakorlásától saját belátása szerint, még a törvényhozás másik factora egyenes kívánságának ellenére is tartózkodhatik, éppen ezért a magyar országgyűlés ujonczmegszavazási joga alkotmányunk egyik legfőbb *biztosítékává* válik.

A hitlevél, az eskü csak formális biztosíték, melynek ereje mindig csak az uralkodó személyes tulajdonságaitól függ, s így, miként nemzetünk története mutatja, értéke ingadozó, a subjectum szerint változó, tehát alkotmánybiztosító ereje általában véve csekély. Az az alkotmánybiztosíték, mely az alkotmányban megállapított szabadság megvédését egy e célra alkotott bizottság feladatává teszi, mint ezt az angol Magna Charta 61. szakaszában, vagy nálunk az 1298. évi XXIII. törvényczikkben látjuk, gyakorlati értékkel nem bír.

Az alkotmány igazi biztositéka az állami főorganumok helyes viszonyában, uralkodó és népe, király és országgyűlés hatalmi egyensúlyában rejlik.¹

A már szervezett haderő ura a király, kezében tehát a physikai hatalom eszköze, s a szent korona másik fele már nem rendelkezhetik szervezett physikai ereje, külső szabadságunk s a belső rend e szilárd alapja felett. Roppant súlyú hatalmat ruház ez az uralkodóra, mely ha nem ellensúlyoztatik, az absolutismus, sőt a despotismus veszélye állandóan ott lebeg az

¹ „Minden alkotmány“ — mondja Concha — „a souverain hatalom szervezetét és a neki alá vetettekhez való viszonyát jelenti.

Fennállásának biztositéka tehát a szervek helyes viszonyában a souverain hatalom s az alattvalók jogainak, illetve szükségleteinek természetes egyensúlyában, vagyis magában az alkotmányban rejlik.“ Politika I. kötet 403. lap.

ország felett, s a nemzet szabadsága, alkotmánya, jogai, — de facto — csupán fejedelme önkényétől függenének. Mert hiszen a kié a hadsereg, azé a physikai hatalom.

De a szent korona eszméje érvényesül a hadügyek terén is, és így, ha a nemzet czélszerűségi okokból királyára ruházta is a hadsereg felett való rendelkezés jogát, de fentartotta magának a jogot, rendelkezni a vérendszert megállapítása, a hadsereg fentartása felett, s alkotmányunk akkor, midőn az ujonczmegajánlást is törvényhozási joggá tette, s ez által a haderő léte felett — legalább közvetve, — való döntést az *egész* törvényhozásra, s így ennek egyik factorára, az országgyűlésre is ruházta, szilárd egyensúlyozóját teremtette meg a király azon roppant hatalmának, melyet számára a hadfelségjog ráruházott része biztosít.

Igy az országgyűlés ujonczmegszavazási joga alkotmányunk azon szerves kiegészítő részei sorában, melyek rendszerint alkotmánybiztosítékoknak szoktak neveztetni, e minőségben is első helyre kerül. A sajtószabadság, a ministeri felelősség inkább csak az erkölcsi erőt szegődtetik a kormányhatalom önkényével szemben az alkotmány védelmezői sorába, az ujonczmegszavazási jog azonban éppen ott teremt ellensúlyozót a király hatalmának, éppen annak az intézménynek a sorsát juttatja az országgyűlés kezébe, a mely intézmény: a hadsereg, a physikai erő egyedül adhatná meg a zsarnoki uralomhoz a szükséges erőt!

Ezen szempontból tekintve az országgyűlés ujonczmegszavazási jogában foglalt alkotmányos erő intensitása szinte még felőlmúlni látszik azon jogát is, mely egyedül állítható vele ez irányban párhuzamba: t. i. az országgyűlés költségvetési jogáét. Mert bár ez utóbbi joga szélesebb körű befolyásra nyújt alkalmat az országgyűlésnek az államügyek intézésébe, ez intézés ellenőrzésére, de viszont míg a költségvetés meg nem szavazása esetén — számos és hatalmas pénzforrás állván az államhatalomnak rendelkezésére — az uralkodó még ideig-óráig ellenállhat a nemzet kívánságainak, addig, ha ujonczállítást követel a sürgős szükség, a szent korona másik fele követelményeinek engedni kénytelen.

Igaz ugyan, hogy így az ujonczmegszavazási jog is első sorban csak az alkotmányosságnak, a nemzet politikai szabadságának, az állampolgárok a souverainitásban való részesedésé-

nek s általában a polgárok jogainak a biztosítója, nem pedig az *egész* alkotmányé, melynek a király és a királyi kormány jogai is szerves kiegészítő részét teszik. Csakhogy, tekintve a király hatalmának a magyar alkotmányban biztosított s tényleg érvényesülő roppant súlyát, terjedelmét, s a magyar nemzet dynastikus érzelmeit, az alkotmány fenmaradása első sorban *a polgárok jogainak* biztosítottságától függ; s egyébként is a magyar nemzet alkotmányos szabadságának nagy gondolata annyira áthatja történelmi alkotmányunk minden intézményét, minden jogelvét, hogy az országgyűlés azon joga, mely alkotmányunk *ezen alapelvét* védi, voltaképen az *egész* alkotmányt védi.

1526 óta nemzetünknek csaknem folytonosan erős küzdelmeket kellett kifejtienie belső és külső szabadságának védelmére uralkodójával és kormányával szemben. S e küzdelmeiben a pénzben és katonában mindig szükségét látó udvarral szemben az országgyűlés ujonczmegszavazási joga mindig hű segítőtársa volt. E jog segélyével szorította vissza a nemzet kormányának absolutistikus törekvéseit, ez volt az egyik legfőbb eszköze annak, hogy a nemzet a hatalmának forrásairól megfelelőező kormányát alkotmányának tiszteletbentartására kényszeríthesse.

Igaz, hogy a hadsereg meggyöngyülése a nemzet meggyöngyülését is jelenti, s így az ujonczmegszavazási jognak az alkotmány megvédése érdekében való felhasználása igen veszedelmes; csak rendkívüli súlyos nemzeti szükség esetén vehető észszerűen igénybe. Csakhogy, míg egyrésziől a nemzet, az országgyűlés ellenállása a kormányhatalmat annak elismerésére kényszeríti, hogy hatalmának forrása a nemzetnél vagyon, s physikai erejének sorsát a nemzet kezében látván, kénytelen lesz az ethikai erők előtt meghajolva a nemzet jogainak szentségét, sértetlenségét elismerni, addig másrésziől az ellenállásban kifejtett erő a nemzet erkölcsi erejét edzi, sőt emeli is.

Arra nézve pedig, hogy az országgyűlés nem fogja meggondolatlanul s az elkerülhetetlen szükség fenforgása nélkül a nemzet alkotmánya, belső szabadsága megvédelmezése érdekében e jogot a nemzet külső szabadsága veszélyeztetésével használni, biztosítókat nyújthat *egy helyes, egészséges parlamentáris rendszer* s ezen belül a többségi elv, mely az alapos megfontolást, az okok, viszonyok körültekintő mérlegelését, s az ennek eredményeként kialakult többségi meggyőződés érvényesülését biztosítja.

Hogy pedig a nemzet és kormány hatalmának eme küzdelme sohase fajulhasson a nemzet öngyilkosságává, külső szabadságának, önálló nemzeti létének megsemmisítőjévé, az ellenbiztosítékot nyújt az a körülmény, hogy a kormányhatalom mindig tudatában van annak, hogy az ő léte az állam külső szabadságának fentartásától függ első sorban, s így acut szükség esetén sohasem fogja az állam külső szabadságát, hatalmát belső, csupán formai hatalma érdekében kockára tenni, feláldozni.

S hazánk történetében az országgyűlés ujoncmegszavazási joga, mint alkotmánybiztosíték, mindig csak az előbb kifejtett értelemben gyakoroltatott és érvényesült; de így fogta fel e jogát az országgyűlés is mindig. Még a „Vitam et sanguinem“ királyért annyira lelkesülő országgyűlésén is addig nem akar-nak a Rendek az ujoncmegajánlás tárgyalásába bocsájtkozni, míg a nemzet szabadságain esett sérelmek nem orvosoltatnak.¹ És így fogta fel e jogot maga Deák Ferencz is, midőn az 1840. évi február 5-iki kerületi ülésen ezeket mondja: „Mindaddig, míg a belső bátorság helyre nem állittatik, míg a törvények szentségét a kormány vissza nem állítja, míg maga példát nem mutat reá, hogy a törvényeket ő is tudja tisztelni, s azokat teljesedésbe hozni, mindaddig károsnak és időelöttinek tartom más tárgyakról tanácskozni és addig ugyan *egy ujoncot sem adok, ajánlást sem teszek*. És ha a többség elűtne ettől, hódolni fogok ugyan annak, hanem azt mondom: a mely nemzet elhagyta maga magát, sorsát megérdemelte“²

Az ujoncmegszavazási jog tehát nemcsak egyik integráns része alkotmányunknak, hanem egyszersmind annak egyik legfőbb biztosítója is. Olyan ez a jog, mint egy stratégiai szempontból is nagy jelentőségű országrész, vár, mely nemcsak azért bír fontossággal, mert maga is része e hazának, hanem azért is, mivel maga is védi az egészt. Nemcsak azért védelmezendő, mivel maga is integráns része alkotmányunknak, hanem azért is, mert maga is védi ezt.

¹ Marczali. Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig 270. lap. Szilágyi-féle Magyar Nemzet Története VIII. kötet; I. továbbá az 1741-iki Diéta történetét. Marczali Henrik. Mária Terézia 1891. 78. s. k. I.

² Kónyi Manó. Deák Ferencz beszédei. I. köt. 360 l. I. kiadás.

S így méltán küzdött e nemzet egy évezreden át összes erejével minden olyan törekvés ellen, mely e jogától megfosztani akarta. S — Istennek hála! — mindig eredményyel küzdött. A nemzet mindenkoron meg tudta óvni, védelmezni ez ősi jogait, fenn tudta azokat tartani a multban és fenn tudja tartani a jelenben. Mert hisz azokat nem valami papirtörvény adta meg a nemzetnek, hanem egy évezredes fejlődés biztosítja azokat számára. Együtt élnek, együtt fejlődnek e jogok a nemzettel, mindig osztoznak annak sorsában. S a mely jog a nemzet életének része, annak csakis a nemzet halála vethet véget!

A magyar országgyűlés ujjoncmegszavazási jogánál tehát éppen olyan jelentőségű a történelmi fejlődésnek, mint magának e jog mai mivoltának az ismerete. Mert hisz az, mi e jognak belső tartalmát, lelkét, erőt, a gyakorlása körül felmerülő kérdésekre választ s a megnyirbálására irányuló törekvésekkel szemben szilárd alapot ad: a történeti fejlődés, a történeti mult. S forrás-tanulmányaim¹ a magyar országgyűlés ujjoncmegszavazási jogának fejlődését, mint alkotmányunk fejlődési átalakulási szakait követő egységes egészet mutatják be, melyben a mai jogállapot csupán mint a fejlődés jelenlegi phásisa jelenik meg. A magyar országgyűlés e kitünő joga ugyanis oly régi, mint maga alkotmányunk. És sem 1848 előtti történetünk eseményei, sem az 1848-iki nagy átalakulások, sem az alkotmányos életünkben ez után beállott caesura megszüntét követő fejlemények nem idézhettek elő e jog lényegében, politikai természetében változást. Csupán az e jog gyakorlását szabályozó, érintő elveknek az alkotmányos élet egyre fejlődő, mind szélesebb alakot öltő hullámaihoz való simulását eredményezték.

S hogy miként történt ez, mily út vezet e jog életében ősalkotmányunk elveitől az 1848-diki átalakulásokig, s hogy miként illeszkedik belé az országgyűlés ujjoncmegszavazási joga 1848 utáni közjogunkba, éppen az fejtetik ki a következőkben.

Dr. Tihanyi Lajos.

(Folyt. köv.)

¹ A magyar országgyűlés ujjoncmegszavazási jogának kérdése irodalmunkban, úgy a jogtörténeti, mint a tételes közjog szempontjából a jelen dolgozatban nyer először monographikus feldolgozást, kifejtést.

EGYETEMI TANÜGYI IRÁNYZATUNKRÓL.

— Ötödik közlemény. —

Ezzel már is elismertük azt, hogy az egyetemnek a mint *nincs köze az iskolaszerű vizsgálatokhoz, úgy nincs is köze az állami vizsgálatokhoz* s hogy ezek a *menyiben mégis hatást gyakorolnak az egyetemi tanulmányozásra, arra csakis káros hatásúak lehetnek.*

Az egyetem szelleme és az állami vizsgálatok intentiója ugyanis egymással ellenkezik. Szabályzatilag egészen határozott és az illető körök köztudatában megjegyezsedett ismeretek és ügyességek birtokáról van szó e vizsgálatoknál, a mely ismereteket és ügyességeket mechanikus gyakorlás útján is némi kombináló, alkalmazó képesség segítségével megszerezhetünk: míg ellenben az egyetemi szellem ezen dogmatikus, objectiv ismeretekkel és ügyességekkel, mint ilyenekkel nem is törődik. Nem a lét, hanem a levés, a létezőnek keletkezése s így keletkezésében és levésében érvényesülő lényege, a mely is nem egyszer dogmatikus alakjától nagyon is eltér — érdekli a kutatót; ez nem az élet, a hasznavehetőség szempontja alá helyezi az egyest, hanem az egyesben működő törvényszerűség, az egyesben érvényesülő természet alapjára helyezi azt. Nem a kész, a bárki által constatálható érdekli a kutatót, hanem a problematikus, a minnek sajátosságának constatálására esetleg a köztudattól egészen eltérő módon és eredménynyel, éppen ő van hivatva. Míg a vizsgáknál az emlékezeten, addig az egyetemen a gondolkozáson; míg amott az anyag reproductiójának készsége: addig itt az anyag alapján való producálásnak haesítáló óvatosságán s csak s végre az eredmény megállapításán fekszik a súly.

Ez magyarázza meg, hogy azok, kik az egyetemi tanulmányozásra egyenesen alkalmatlanoknak bizonyultak be, nem

egyszer a vizsgákon brilliroznak s viszont azok, kik az egyetemi tanulmányozás terén kitűntek, alig hogy átusznak az anynyira félelmes vizsgákon. Csakis tanulás és nem tanulmányozás szükséges a vizsgákhoz. Ki sokat tanul, keveset tanulmányoz s ki sokat tanulmányoz, keveset tanul. A *ki a vizsgákra tanul az a korlátolt ismeretű emberek elismerését keresi, a ki pedig tanulmányoz, az a végtelen igazságot szolgálja.* Ezért is a vizsgákban jeleskedő egyén, ki feleleteivel nem csak az egyik, hanem esetleg 3—4 vizsgálójának is imponál, ismereteinek ezen nagysága tudatától elteltlen kevélyen s rátartóan követelőleg emeli fel fejét a világ vásárában, holott a tanulmányozó minden komoly igyekezete és elismert sikere daczára mégis mindinkább csakis arról győződik meg, hogy ő a kutatók lánczolatában csakis egy-egy lánczszem s az igazság végtelenségével szemben parányi az ő sikere, miért is szerényen és alázatosan hajtja meg fejét az örök és végtelen igazság szentélyében. Ezért is érthető, hogy a vizsgákban jeleskedő az ő ismerete nagyságának tudatában az életbe kilépve magával a tudománynyal immár mit sem törődik, holott a tanulmányozó az ő személyiségének java részét semmisítené meg, ha a tanulmányozás életteljes, személyiségével összeforrott folyamatát szüntetné meg.

Ily ellentét az egyetem szelleme és az állami társadalmi vizsgálatok intenciója. Ezért is az egyetem szempontjából szükségesü követelmény, hogy ezen vizsgák az egyetemi éveket és az ebben lefolyó tanulmányozást meg ne szakítsák, meg ne zavarják.

Az 1883 előtti szabályzat még érezte ezen követelmény helyes voltát. A szabály szerinte az, hogy a képesítő vizsgálat még csak az egyetemi évek után (akkor csak 3 év) teendő le, de már ez a szabályzat is megengedi azt, hogy az illetőnek szaktárgyára nem vonatkozó elővizsgálatot kiki már az egyetemi 2 év után letehesse. *Ez engedmény és nem szabály.* (2. §. 2. b és 5. §. 1.)

(Ezen elővizsgálatnak — akkori alakjában — nem volt értelme. A Bismarck-féle kulturexamennek volt az magyarra fordítása és szerencsétlenül a paedagogikával és philosophiával egybekapcsolva. Az érettséginek szigorítása a magyar irodalom és műveltség története szempontjából teljesen pótolja ezen vizsgálatnak helyes nemzeti intencióját; míg ellenben a philosophico-paedagogicum tényleg még csak a gyakorlati év utáni időre teendő.)

Már az 1883-iki törvény kilátásba helyezi a képesítő vizsgálatnak szabályrendelettel való többrészesre osztását, de *megengedi* (tehát ez már csak kivétel), hogy azon jelöltek, kik a képesítő vizsgálat első részének *letétele idején* (t. i. mikor azt mások teszik le, tehát annak *szabályszerű* idején) külföldi egyetemeken voltak, az egész vizsgálatot *egy* alkalommal is letehetik“ (a t.-cz. 61. §.). E szerint a szabály az, hogy az egyetemi évek idejére esik legalább egy vizsga s az engedmény, a kivétel az, hogy az egyetemi évek utáni időben tehető a képesítő vizsgálat egyszerre.

A kilátásba helyezett 1888-iki szabályzat a képesítőnek ezen több részsre való osztását el is végzi és pedig úgy, hogy az írásbeliektől eltekintve — három vizsgálat nehezedik a tanárjelölt vállaira: az *alapvizsgálat* a IV. félévre, a *szakvizsgálat* pedig az alapvizsgálattól számítandó IV. egyetemi vagy műegyetemi félévre s úgy csak a paedagogiai vizsgálat az egyetemi tanulmány befejezte után következő gyakorlati év végzése utáni időre.

Igy tehát a szabályzat szerint két államvizsga az egyetemi tanulmányozás idejére esik és pedig a szabályzat betűje szerint oly kérlelhetlen módon, hogy az, a ki az alapvizsgálatot nem teszi a IV. félévben, az ugyanannyi félévvel kénytelen egyetemi éveit megtoldani, a hány félévvel elhalasztja alapvizsgálatát.¹ Nincs tehát alku: az alapvizsgálattal meg kell szakítani az egyetemi tanulmányozást és a képesítőnek rendes időben való végzése a VIII. félévet szintén kiveszi a szakvizsgálat az egyetemi tanulmányok keretéből.

A vizsgálatok megjelölt természete szerint ezen szabályzat követése azt jelenti, hogy az egyetemi hallgató köteles egyetemi szent kötelességét elmulasztani, köteles már a III. semester előtt vizsgálati érdekből és szülei iránti kegyeletből is megszakítani az alig megizelt tanulmányozást, elmulasztani a megkedvelt és indítást nyújtó előadásokat, félretenni a seminariumi tudományos munkálódást, mert ha a vizsgálatát meg nem állja: azt csak egy év múlva ismételheti (27. §.) s így kénytelen a kiszabott

¹ Csak kivételesen számíthatja be a minister az alapvizsgálat előtt eltöltött hosszabb tanulási időnek az alap- és szakvizsgálat között követelt két évi tanulási időbe. 28. §.)

egyetemi évet még egy évvel megtoldani) (10. §.), s így szüleit új áldozatok hozatalára szorítani.

Rendes viszonyok közt a III. egyetemi év újra bezökkenti a komolyabb egyetemi hallgatót az egyetemi tanulmányozás kerékvágásába. De alig, hogy otthon érzi magát ismét közeledik a vizsgálat rémje. E vizsgálat előfutója a házi dolgozat, illetőleg a házi dolgozatok. Az 1883 előtti szabályzat csak *egy* házi feladványt ismer, a mely a választott főtantárgynak valamely nagyobb körét általános szempontokból öleli fel s oda irányul, hogy a jelölt a szakirodalomban való jártasságát, szakismereteinek színvonalát s felfogásának önállóságát kimutassa; (L. 7. §. A. 3.)¹ az 1888-ki szabályzat ellenben mindegyik szaktárgyból egy-egy dolgozat (29. §) s így tehát legalább két dolgozat készítését kívánja. Az 1883 előtti szabályzat szerint továbbá maga a tanárjelölt választhatta meg szaktárgyából a kidolgozandó anyagot (7. §. A. 3); míg ellenben az 1888-iki szabályzat szerint a házi dolgozatok feladványait a vizsgáló tanárok tűzik ki a jelölt kívánságának tekintetbevételével. (30. §).

Az 1883 előtti szabályzat a feladvány kidolgozására 3 havi időt enged, a mely határidő a jelölt indokolt kérelmére meghosszabbítható közelebbi terminus nélkül; (7. §. A. 5) míg ellenben az 1888. szabályzat a dolgozatok elkészítésére öt hónapi időt ad, úgy azonban, hogy az elnök részéről meghosszabbított határidő is nyolcz hónapon túl nem terjedhet. (32. §.)

Ha a szóbeli szakvizsgálatra való készülésre csakis három hónapot veszünk fel, és ezen vizsgai rémnek előfutója: az írásbeli munka, illetőleg munkák kidolgozása *legalább* is 3—5 hónapot vesz le az egyetemi tanulmányozásból, akkor az egyetemi IV. év majdnem egészében a vizsgára való készüléssel telik el. Szerencse ha még az írásbeli munkálgodás, úgy a mint az az első szabályzat szerint lehető is — egészen belesik a tanulmányozás medrébe: a mire azonban az 1888-iki szabályzat megbízható biztosítékot nem nyújt, úgy hogy minden tanár-

¹ (Van ebben is értelmetlenség. A szakirodalomban való jártasságot, a szakismeretek színvonalát s különösen a felfogás önállóságát egy-egy részletkérdés megoldása sokkal inkább feltűntetheti, mint egy nagyobb ismereti körnek általános szempontokból való tárgyalása. Ily munkák érdeme inkább az alakításban, mint a szakszerű tanulmányozásban rejlik.

jelölt el lehet arra készülve, hogy a IV. egyetemi évet e kényszerű vizsgálati munkásságra lesz kénytelen fordítani s így alig hogy otthonosnak találta magát a III. évben ismét az egyetemen, rövid egy év után ismét az egyetem szellemével egészen ellenkező irányú munka foglalja le.

Így vetnek sötét árnyékot a kényszerű vizsgálatok az egyetemi évekre, így akadályozzák meg a tárgyi elmélyedést, így bénítják meg a kedvszerű önzetlen, odaadó munkásságot. Ne csudálkozzunk ezért is a fölött, hogy éppen ezen vizsgálatok miatt az egyetemi évek meddőkké válnak, ha az alig megindult de kétszer is megszakított tanulmányozási folyamat oly gyakran teljesen elapad a küzdő élet porondjában. *A vizsgák országa a gyámolatlanok, a conservativusoknak, a gerincztelen szolgálknak országa.* Ha Palmerston Austriát európai Chinának nevezte: mi legalább ne akarjunk ily értelemben sem osztrákok lenni, s száműzzük a vizsgálatokat legalább az egyetemi évek keretéből, s adjuk vissza az egyetemet az egyetemi szellemnek. Hisz az egyetemi évek után leteendő *egy* vizsga alapján is meggyőződhetik az állam arról, hogy a tanárjelölt emberi számítás szerint meg fog-e felelni tanári állásának, bírja-e azokat az ismereteket és ügyességeket, a melyek tanári hivatásának betöltésében szükségesek. S azután hassunk oda, hogy a vizsgálóbizottság se álljon csakis vagy nagyobbbrészt egyetemi tanárokból, hanem egy főigazgató elnöklete alatt álló vegyes bizottságból alakitassék nevezetesen oly egyénekből, kik a középiskolai tanároskodásban és szaktudományuk művelésében is jeleskednek.

S végre hassunk oda, hogy a tanárvizsgálati szabályzat azzal ne törődjék, hogy a képesítőre lépő tanárjelölt honnan veszi tudományát.¹ Jögezm a tanárvizsgálatra való lépésre vagy a szakirodalmi munkásság és a gyakorlati tanári ügyesség vagy meghatározott évekre terjedő főiskolai tanulmányozás. Hogy ezen idő alatt a hallgató mivel foglalkozott, az legyen az ő dolga;

¹ Hogy az egyetem végzése nélkül is léphet valaki a tanári vizsgára, ezt a törvény, valamint a szabályzatok is elismerik. (L. 1877-iki 2. §. 3. p.; a t. cz. 62. §., és az 1888. szabályzat 12. §.) Ha az egyetemi években, mint ilyenekben megvan a felsőbb műveltség biztosítéka: úgy nem értjük, hogy miért nem tekinthetne el a szabályzat azon feltételektől, a melyek az egyetemi éveket a tantárgyak hallgatása dolgában megköti?!

hogy pedig a vizsgán a nélkül, hogy a vizsgálati követelményeknek teljesen megfelelné, át ne bocsáttassék, az legyen a tanárvizsgáló bizottságnak dolga. Így sem a vizsga tantárgyaival, sem a vizsgáló bizottság személyeivel nem fogja lehetetleníteni a tanszabadságot, az igaz egyetemi szellemnek életét.

Tanügyi irányzatunk a vizsgák, a vizsgáló bizottságok útján is tönkre teszi az *egyetemi életet* s az így tönkre tett álegyetemi élet meddőségével, eredménytelenségével érvel az igaz egyetemi élet ellen. Visszataszító hypokrisis, a melytől szabadulnunk kell!

B) A tanárképző intézménye.

S van a tanárképesítés intézményén kívül még egy intézmény, a melynek legjobb intencióját tervezőinél legkevésbé sem vontam és vonom kétségbe s mely mégis bénítólag nehezedik az igazi egyetemi szellem életére: s ez a **tanárképző intézménye**.

I. *Ez intézménynek történeti megvilágítása didaktikai szempontból.*

Tudom, hogy különösen e felfogással helyezem magamat ellentétbe vezető tanügyi férfiainkkal s igen érdemes munkásaival, különösen Kármán Mórral, a kinek nagy érdemeit soha sem tagadtam, kinek egy eszméért való lelkesedése előtt mindig meghajoltam, kinek paedagogiai nagy eruditóit és didaktikai ügyességét mindig bámultam. — Távol volt előttem mindig a személyeskedés s éppen azért nyugodt lélekkel foglalhatok állást még azon intézménnyel szemben is, a mely kialakulásában Kármán nevével forrott egybe, a melyben ő önmagának emelt élő emléket. Nyugodt lélekkel teszem ezt, mivel ő részéről, a paedagogus részéről, ki másnak lelkébe, szívébe látni legfőbb kötelességének tartja, még azon esetben is, ha a régi „czopf“-os philosophusok közé sorolna — intencióm tisztaságát és tárgyi irányzatát nem fogja kétségbe vonni.

A tanárképző történetét maga Kármán írta meg és a tanárképzés történetével a régibb hazai motivumokra való utalásával bővebben foglalkozik Imre Sándor a Magyar Paedagogiában. — Én csak arra akarok utalni, hogy az 1870-ki Eötvös-féle szabályzat (1870. május 3-ki 4701. sz.) e tanárképezdét a pesti magy. kir.

tudomány-egyetem bölceleti karának **kebelében** kívánta felállítani; míg már az 1872-ki XIX. t. cz. 3. § „e gymnasiumi tanárképezdét a két utóbbi karhoz (a bölcsészeti, nyelv-, és történettudományi és másrészt a matematikai és természettudományi karhoz) **kapcsolva** állíttatja fel; a kolozsvári első szabályzat még ezen kapcsolat szálait is gyöngítve „a középtanodai tanárjelöltek számára felállított állami tanárképezdét a kolozsvári m. kir. tudomány-egyetem bölcsészeti (sic) kara **mellé** helyezi; míg végre Kármán inteniója szerint a tanárképző egy oly ható erő, mely magát a *philosophiai kart* **paedagogiai** karrá átalakítja s mely philosophiai kar nevezetesen a **tudomány** igényeinek megfelelően szervezett *gyakorló iskolájával* a közoktatás élére áll s ezen az egyetemmel szerves összeköttetésben álló gyakorló iskolájával, a mely az egyetem *közvetlen* befolyása alatt az ország iskolai életére nézve mintaszerű irányadóvá fejlődik — érvényesíteni fogja társadalmi befolyását a közművelődés és közoktatás érdekében. A gyakorló iskola ily összefüggésben az egyetem benső reformjának előhírnöke. (L. Magyar Tanügy 1872. I. évf. 258. stb.) A philosophiai karnak ezen felszívódása s paedagogiai karrá való átalakulása nem sikerült, sőt a tanárképző az egyetemtől mindinkább elkülönült.

Ezen elkülönülésre megvolt épp úgy a párisi „Ecole Normale“-ra tekintő s a tanszabadságot meg nem becsülő miniszterben a hajlam (L. az 1875. jul. 16-ki rendeletét a orsz. közoktatási tanácshoz), mint megvolt erre a tudatos szándék az orsz. közokt. tanács szellemi mozgatójában, Kármánban, midőn ő ugyancsak ezen ministeri leirat alkalmából a közoktatási tanács előtt kifejti ama nézetét, hogy a tanárképzéshez kapcsolt várakozás nem teljesülésének oka lényegileg abban rejlik, hogy a tanárképző az elmélet terén „a tanulmányok sorának meghatározásában oly testületek határozatától függ, melyek intézkedésükben nem éppen a tanárképzés feladatát tartják szem előtt“; a gyakorlatban pedig „az egyetem és műegyetem illető szaktanárai csak *mellékesen* vétetnek igénybe és a képezdének *sajátos* feladata szerint szervezett, *külön önálló tanártestülete* nincs“. Ezért is egyrészt azt kívánja, hogy „a philosophiai kar rendszeres tanfolyamait a tanárképzés szükségeinek megfelelően szervezze“; másrészt pedig azt, hogy a gyakorlati tanárképzés tulajdonképpen feladata megoldása céljából ne támaszkodjék „egyetemi tanárra, a kinek erejét nem veheti teljesen igénybe a pusztá

tudományközlés, a kit hivatása nagyobb mérvű önálló kutatásra, tudományos buvárlásra kötelez," hanem egy „e célra külön szervezett tanári testületre, a mely készülségét tekintve, egyetemi színvonalon állana, úgy hogy az állás az egyetemi docenturától volna függővé téve, de szoros kapcsolatot tartva fenn az iskolagyakorlattal, mintegy közvetítőül szolgálna az egyetemi tudomány s az iskolai tanulmány között.“ (L. Kármán: A tanárképzés és az egyetemi oktatás. 4. stb. 1.).

Hogy a tanárképző önállósítására az egyetemről való teljes függetlenítésére törekvő irányzata mennyire érvényesült: erről a budapesti m. kir. egyetem bölcsészeti karának a középiskolai tanárképzés tárgyában 1878. évi márcz. 21-én tartott rendes üléséből kelt felterjesztése tesz bizonyosságot. — A kar állást foglalt az ellen, hogy a *tanárképzés ügye elvileg* a kar hivatási köréből kivétellett és egy egészen önálló intézetre, a tanárképezdére bízott, a melynek tanárai részben nem is a bölcsészeti kar, de nem is az egyetem köréhez tartoznak. Ezen egész testületre van bízva a tanárképzés oly formán, hogy a tanárképezdei tagok felvétele, tanulmányaiknak menete és módja az összes tanárok határozatainak tárgya. (L. Magyar Tanügy 1879. II. füzet 104. stb. 1.). — A philosophiai kar magának reclamálja a tanárképzés ügyét, „a tanárképzés kizárólag az egyetem tiszte“ s közelebb az „egyes szaktanároké, kik is egészen önállóak a tagok felvételét, a tanulmányozási módot és menetét illetőleg“ stb.; a mire az országos közoktatási tanács az ez alkalmából jul. 18-án kelt ministeri leiratra beküldi az elvieket egybefoglaló kísérő irattal a tanárképző intézet újjászervezése tárgyában készült szabályzati javaslatot, a mely szerint a tanárképzőt, mint egyetemi intézetet s a bölcsészeti karnak kiegészítő részét fogja fel (415. l.); a mely szerint nem látja a tanács „célyszerűnek elválasztva tartani mint egyetemieket az elméleti tanfolyamokat a *gyakorlatiaktól*, mint képezdeitől“ ... „ezek egy kézben, az egyetemi tanárok kezében egyesítendők“. Visszhangozza a philosophiai kar követelményeit annyiban is, hogy a „kollegiális felügyelet és felelősség helyébe a vezető tanárok személyét s felelősségét érvényesíti“, úgy hogy a képezdének egyes tagjai az egész tanfolyam alatt azon tanár vezetése alatt állanak, ki a képezdében választott főszakuknak képviselője.“ (L. Magyar Tanügy 1878. VII. évf. IX. és X. f. 414. stb.).

Ezen látszólagos engedmények daczára a mellékelt „tanárképezde szervezeti javaslata“ a tanárképző *önállóztatásának* irányában nagy lépést jelez; a mennyiben

1. az illető egyetemi hallgatókat már az első egyetemi évtől kezdve lefoglalja (9. §);

2. az intézet vezetését egészen függetleníti az egyetemtól, sőt az egyes egyetemi tanároktól. A tanárképezde ugyanis minden egyéb erkölcsi testületnek s így az egyetemi hatóságnak is kizárásával — *közvetlenül* a közoktatási ministerium felügyelete alatt áll (51. §). Míg az első szabályzat szerint az igazgatót a tanárok meghallgatásával a minister nevezi ki (3. §): addig az 1878-ki szerint „a képezde élén álló igazgatót a vallás- és közoktatásügyi minister ajánlatára Ő császári és apostoli kir. Felsége nevezi ki (2. §).

Schneller István.

(Folyt. köv.)

IRODALOM.

Rivista Filosofica. Direttore: Senatore *Carlo Cantoni*.
Segretario di redazione: *Dott. E. Juvalta*. Pavia, 1905. IV.

A füzet első cikkét maga a szerkesztő, *E. Juvalta* írta *A normativ erkölcsstan* címén. A normativ erkölcsstan — szerinte — normák értékével bíró viszonyok és törvények rendszere, ha a normákat úgy fogjuk fel, hogy követésük azon hatásnak czélul való elfogadásától függ, a mely hatásnak tényezőit fejezik ki éppen ama törvények vagy viszonyok. Az ethikai normák tudományos meghatározása két feltétel betöltését kívánja: 1. hogy a czél emberileg lehetséges legyen; 2. hogy követelményként fogadtassék el: a fölvelt czélnek előnybeli értéket tulajdonítani bármely más emberileg lehetséges czáll szemben. Kérdés, mi volna egy norma erkölcsi értékének jellemző követelménye; s megállapítható volna-e oly emberi czél, s ha igen, melyik az, mely megfelelne a feltételeknek. A morális norma jellemző követelményét a cikkíró az egyetemes igazságosságban látja, a czélt pedig oly társadalmi formában, melyben a tagok saját létfeltételeikben azonos külső lehetőséget találjanak oly javak megszerzésére, melyekre nézve a társas együttélés és együttműködés: eszköz. Az így értelmezett normativ ethika tehát oly tudat számára érvényes magaviseleti normák meghatározására vezetődik vissza, a mely tudat az egyetemes igazságosság követelményét minden más követelménynek elébe helyezi. Némelyek lehetetlennek tartják erkölcsi normák megállapítását, azt állítva, hogy az ethikai tett az érzelemtől függ s az akarattól, nem pedig az ismerettől. De ezek az erkölcsöt összevetésvetik az erkölcsösséggel. Mikor normativ ethikáról beszélünk, akkor nem a cselekvés forog kérdésben, hanem annak a tudása, a mit tenni kell. Azon viszonyok megállapítása, melyek bizonyos czél és e czél elérésére szükséges eszközök között vannak: igenis a megismerés

feladata. Az az ellenvetés sem helyes, hogy a normák rendszere hatástalan a cselekvésre való indítást illetőleg, mert annak ez nem is feladata; lévén az tisztán informatív jellegű. A norma imperatív jellegét illetőleg is hasonló félreértés uralkodik. S elősegíti e félreértést a nyelvhasználat is, a mennyiben az etikát általában, mint a kötelességek tudományát szokták meghatározni s az erkölcsan feladatát kötelező normák alkotásában látják. Az ethika feladata ellenben csupán a normák levezetésében áll, s ha valamely norma megtartását az összes tudatok kötelezőnek ismernék is el, akkor sem a normának, hanem a motivumnak volna jellemzője a parancsolóság (imperativitas). Azt a feladatot, hogy kötelező tekintéllyel bíró normák állíttassanak fel, különböző módon értelmezték, de az összes módok analysise arra az eredményre vezet, hogy a kötelező norma megállapításának vagy azt a jelentést adták, hogy a norma tekintélye a cél értékéből vezetendő le s akkor csak hypothetikus imperativushoz jutunk; vagy úgy értjük a dolgot, hogy a kötelező norma megállapítása annyit jelent, mint a kötelezettséget adótként felvenni, s ez esetben az csak felvett s nem tételezett vagy bebizonyított. Az imperativitás nem lehet elégséges adat a normák meghatározására és értékelésére, s így általa nemcsak nem tagadható, de éppen állíttatik egy normatív ethika törvényessége.

G. Bonfiglioli folytatja Tertullianus philosophiájának a mult számban megkezdett ismertetését *Tertullianus psychológiája a stoikusok psychológiájához való viszonyában* cím alatt. Tertullianus az ó-kori philosophusok iránt érzett minden ellenszenve daczára is sokat tanult és vett át azoktól, különösen a stoikusoktól, a kiktől való függése legfeltűnőbb a lélektanban. Ügyszólván teljesen elfogadta azok materialistikus elméletét, mint a melyben a legjobb eszközt látta az általa leginkább gyűlölt platonikus tanoknak, a gnostikus rendszer alapjának, lerombolására. Tertullianus következetes materialista. Fő-tétele, hogy csupán a mi test, létezik, s a mi nem test, az semmi. Így a léleknek is van teste, helyesebben a lélek is test, azaz bír a testek lényeges tulajdonságaival, nevezetesen a három irányú kiterjedéssel s a hús által határolt alakkal. *Omne, quod est, corpus est sui generis. Nihil est incorporale, nisi quod non est.* Másutt ismét azt mondja, hogy a mi állomány, az test. Testiség és substantialitás tehát nála azonos dolgok. Ez alapelveken épül fel Tertullianus egész bölcsészeti rendszere; e materialisztikus alaptanokhoz kapcsolódik ismeretelmélete és isten-fogalma is, mely utóbbi értelmében maga az isteni lényeg

s a λόγος is valami testi. Az egész alapvetés pedig tisztán a stoikusoktól van átvéve. Ugyanezt mondhatjuk lélektanának majdnem egész rendszerére is, melyet *De anima* című művében hagyott ránk. A lélek — szerinte — egy istentől származott állomány, az ő emanációja, *flatus dei, factus ex spiritu*. A mi az emberhez való viszonyát illeti, az embernek középpontja. A két állomány, test és lélek, szorosan és belsőleg összekapcsolva s a születés által elválhatatlanná téve adják meg a maguk egységében az embernek az életet. A lélek az uralkodó elv képviselője, a melytől függnék a tagok mozgásai, s a melynek a test mintegy lakás gyanánt szolgál és szerv gyanánt, melynek segítségével az ő szellemi tulajdonságait kifejezheti. Tertullianusnak a stoicismuson kívül voltak természetesen egyéb forrásai, de az alapgondolat, hogy a lélek *flatus, πνεῦμα*, kétségkívül tőlük való. A továbbiakban azt fejtegeti, hogy ha a lélek állomány és létezik, akkor testinek is kell lenni, mert *ne anima quidem esse potest, nisi habens, per quod sit, hoc erit corpus*. Különbözik a lélek istentől származván, a ki szintén testi való, szükségszerűleg meg kell tartani annak lényeges sajátosságait. Nem szabad azonban úgy képzelni, hogy ez anyagi lélek bír pl. a hús érzéki tulajdonságaival, mert ha az isten és a szentek a lelket láthatják is, de az emberi szemek nem láthatják. A léleknek egyetlen különleges tulajdonsága az oszthatatlanság. Tertullianus tehát nem fogadja el a léleknek különféle tehetségekkel bíró részekre való felosztást, hanem csak annyit enged meg, hogy különbséget lehet tenni a lélek egyes erői, nevezetesen az élet- és gondolaterő között, a hogy azt a stoikusok is tanították. Velük együtt az utóbbi, magasabb rendű erő székhelyéül a szívet jelöli ki. Tertullianus maga is beismeri a stoikusoktól való kölcsönzését, a mennyiben több ízben idézi őket, így: Zenot, Cleontest, Crisippust; s együtt a stoa összes követőit is bizonyosságul hívja tanai igazolására. Sokat vesz tőlük az alvás és álmok tüneményeinek s a lélek eredetének magyarázatában is.

A Pagano-tól való a következő, *A törvény fogalmának fejlődése a természetfilosóphiában* című értekezés. A *lex* itáliai szó, mely eredetileg a jog főforrását jelentette; csakhamar kiterjedt azonban jelentése nemcsak a jogi, hanem az ethikai szabályokra is. Természettörvény értelmében csak későn kezdik használni a latin nyelvben, úgyszintén a technikai szabályok (művészeti szabályok, egészségi szabályok) megjelölésére is. A physikai és morális világon uralkodó isteni törvény fogalma a görög philosophiában, illetőleg vallásban keletkezett. De a

görög philosophia sohasem kutatta a modern értelemben vett törvényt, vagyis azon törvényt, mely szerint a történések létre jönnek, hanem a természetet, vagyis a világot, mint egységes egészet, s a dolgokat, melyek a világot alkotják (atomok, eszmék, alak és anyag). A stoikusok és Cicero ideje óta jelöli csak a törvény szó a természeti dolgok rendjét, s így e fogalom a római jogi fogalomnak a görög vallásos fogalommal való kereszteződéséből származik. A keresztény philosophiában újra virágzik az isteni törvényhozás fogalma. Az isten egyrészt a semmiből lett dolgok teremtetője s a világ építője, másrészt azonos az örök eszmékkal, a dolgok legfőbb ősképeivel. Itt tehát a ker. felfogásban részben a létező dolgoknak az ő isteni ősképpükkel való szükségszerű egyformasága jut kifejezésre, részben azon isteni akarat, a mely eszközli, hogy a dolgok legyenek és működjenek, de mindig megőrizve azon egyformaságot. E kettős felfogásban, már a determinismus első alapjait látjuk. Ez első alapok: a hatékonyság és az előre való meghatározás. Ha az első, végtelen ok hatékonysága helyébe most már a végtelenig működő másodrendű okokét tesszük, egy szabad és értelmes lény önkényes praedeterminatióját pedig egy, bár titkos, erő meghatározásával helyettesítjük, akkor a theologiai determinismust természetivé alakítottuk. Kopernik és Kepler rendszerében a természeti törvény helyét a feltevés foglalja el. Galilei a természet törvényeit axiómáknak és theoremáknak nevezi. A modern philosophiában Descartes beszél először természettörvényekről, Newton pedig megkülönbözteti a szabályt (a tisztán módszeres kutatás principiumát, a tüneményeken uralkodó természettörvénytől. Leibniz a természettörvényekben a tünemények egymásra következésének formuláit látja, s így általa a törvény fogalma egy modern elemmel, az egymásra következéssel, gazdagodik. Az elsőt, a ki a világ törvényhozó hatalmát az istentől a természetbe vitte át, valószínűleg Spinozában kell keresnünk. Nála a törvénynek a következő négy jellemvonását találjuk: hatékonyság, praedeterminatio, az ellenkező lehetetlensége, az egymásra következés. Hume a hatékonyságot és előre való meghatározást, mint a tudomány számára megközelíthetlent, elvetette, s így az okozatosságot az egymásra következésre, a törvényt egyforma és állandó egymásra következésre vezette vissza. Az első positivisták: Comte, Stuart Mill nagyon közel állanak Hume ismerettségéhez. Spencernél a fejlődés egy elkülönülési és kiegészülési (differentiatio és integratio) elv szerint történik, a mely ha nem is valódi és tulajdonképeni előre megállapított rend, de mindenesetre annak hatásával bír.

Wundt és Ardigò a positivismust a Hume-féle irányra vezették vissza, azzal a nagy különbséggel, hogy míg Hume nem zár ki bizonyos, a tüneményeknek alapul szolgáló, ismeretlen energiákat: a legújabb positivizmus a ható energiát tisztán elméleti képződménynek tartja, a mely nem felel meg semmiféle, a tüneményektől különböző realitásnak. A törvény ezáltal tüneményeknek bizonyos egyformaságtól és szabályosságtól jellemzett rendjére vezetődik vissza. De mi lesz így a determinismusból, mely az objectiv szükségességen s az ellenkező lehetetlenségén alapul? Hogy kerülhetjük ki a jövőre nézve a véletlenséget, ha elvetjük a szükségességet? A kritikai positivizmus éppen a determinizmus és indeterminizmus problémáját elevenítette fel, melynek megoldása ma egyike a legfontosabb, de legnehezebb feladatoknak. — Összefoglalva a mondottakat, úgy látszik, három időszakot különböztethetünk meg a természettörvény fejlődésében. Az elsőben a fogalom jelentése jogi, majd általában etikai. A másodikban a physikai világ rendjét, mint egy felsőbb isteni hatalom nyilvánulását jelöli a törvény. A harmadikban végre a ható akarat vagy magával a renddel azonosíttatik, vagy teljesen kizáratik; megmaradnak azonban a hatékonyság, szükségesség és praedeterminatio. De a kritikai reflexio ezek ellen is támadást intéz, a mely tapasztalatra támaszkodva az okot az időbeli egymásra következők viszonyára, a törvényt állandó és egyforma egymásra következősre vezeti vissza. A két irány jelenleg küzd egymással.

A füzet egyéb közleményei közül érdekesebb még *S. Montavelli*-nek *P. Sollier* „*Le mécanisme des émotions*“ című művéről írt bírálata. Sollier az úgynevezett *ultraphysiologismus* képviselője. Könyve a kedélymozgalmaknak kíséri meg physiologiai magyarázatát adni s fontossága módszerében áll. Ez a módszer nem is physiologiai, hanem tisztán physikai. S főhibája az, hogy a kérdést megvilágítás helyett elhomályosítja: *obscurum per obscurius* akar magyarázni. Az idegrendszer — szerinte — energia-átalakító- és főlhalmozó készülék, úgy hogy mikor az agykéreghez izgalom érkezik, vagy kívülről, az érzékszervek útján, vagy belülről, a homloklebeny (lobus frontalis) által alkotott *psychikai agyvelő* (!) közvetítésével, akkor a felhalmozott energia szétterjedhet, és e szétterjedés által okozott molekuláris módosulások következményei a kedélymozgalmak. Az agy mint egy gép felhasználja a dinamika és physika törvényei szerint rendelkezésére bocsátott energiát; ha a munka rendesen megy végbe, akkor a normális állapot jó létre; de akassza meg valami hirtelen a működést, s az agygép

kénytelen lesz az ellenállás legyőzésére erőszakos munkát végezni, mely néha magát a gépet is tönkretesz. A kedélymozgalom — Sollier szerint — az agytól magában az agyban felszabadított és átalakított energiának szétterjedése és egy részének elnyelése azon munka kárára, melyre amaz energia rendeltetett. S mivel a szétterjedés molekuláris változásokat hoz létre, a kérdés nem is annyira physikai, mint inkább szövettani (histologiai). De hogyan lesz most már a physikai energia psychikaivá? kérdi a bíráló. Erre Sollier nem ad feleletet, a mint hogy bizonyítása is inkább csak hasonlatokban, mint valódi magyarázatban áll. S a dologban a legérdekesebb az, hogy míg azelőtt maga Sollier is, saját kísérletei alapján, az ú. n. somatikus elmélet híve volt, most elveti azt, az agykérget jelölve meg a kedélymozgalmak egyedüli létrehozójának, s tagadván a peripherikus módosulások minden befolyását a kedélymozgalmakra. Elveti pedig régi felfogását a nélkül, hogy új kísérletekkel támogatná meggyőződésének átalakulását. Ez a könyv azon küzdelem gyümölese — mondja a czikkíró — mely jelenleg folyik ama kérdés körül, hogy a psychikai jelenségek megfejtése csupán anatómiai s physiologiai alapon ejtendő-e meg, miáltal a lélektan az élettanba kebeleződik be, avagy a psychologia, ha felhasználja is a physiologia eredményeit, mégis független tudomány.

Dr. Vida Sándor

*

Bolton King e Thomas Okey: L'Italia d'oggi. 2-a edizione italiana riveduta dagli autori. Bari. 1904.

Bolton King a modern Itália legalaposabb ismerőinek egyike, ki már két terjedelmesebb munkában foglalkozott a fiatal Olaszország multjával és jelenével. Az első mű *History of Italian Unity* czimén az egész ide vonatkozó történelmi anyag teljes ismeretével és elfogulatlan kritikai feldolgozásával, a személyek és események találó jellemzésével, az olasz egységért vívott küzdelem lefolyását adja elő; a második pedig, az *Italy to-day*, melyről itt szólni akarunk s melyet a jeles szerző Thomas Okey közreműködésével írt, Itália mai képét rajzolja meg, felölelve a politikai, közgazdasági és művelődési viszonyokat s kiterjeszkedve ezek keretében a munkás- és szegényügy, a szövetkezet eszme és a kivándorlás kérdéseinek, korunk e fő-aktualitásainak részletesebb fejtegetésére is.

A mai Olaszország-ot illető olasz közvélemény jellemzésére

legyen elég annyi, hogy az első olasz kiadást hat hónap alatt teljesen elkapkodták s így a mű egy éven belül másodszor is nyomtatás alá került. Maga e kelendőség már jogosultnak tüntetheti fel a kritikát, melyet a könyvről, éppen olasz részről mondtak, hogy t. i. a szerzők tekintetüket egyenesen a valódi és konkrét állapotokra vetették, nem tévedezve elméletek útvesztőibe s nem vezettetve magukat félre az olasz-ságnak sem optimismusától, sem pessimismusától, sem kérdéseitől, sem jeremiádjaitól. Biztos kézzel alkotják meg a mai Itália képét, élénken és pontosan színezve az egyes részleteket. — Még inkább jogosultnak fog látszani e bírálat akkor, ha a könyv tartalmára vetünk egy áttekintő pillantást. Túlságosan terjedelmessé válnék ez ismertetés, ha csak, minden fejezetre kiterjedő vázlatát akarnánk is adni a több mint ötszáz oldalas munkának, azért megelégszünk azzal, hogy csupán a legfontosabbaknak tetsző s bennünket is közelebbről érdeklő dolgokról számoljunk be.

A bevezető rész Itáliának 1871-től 1896-ig terjedő politikai történetével, azután jelenlegi államformájával foglalkozik, majd a katolikus politikát tárgyalja. Rámutat a könyv arra, hogy bár a műveltebb osztályok ellenséges indulattal viseltetnek az egyház iránt, melytől sokakat elszakít az a körülmény is, hogy Itáliában nagyon nehéz jó katolikusnak s egyszersmind jó hazafinak lenni, mindazonáltal a papság rendkívüli tevékenysége folytán a katolikus ügy erősödőben van s igen jelentékeny hatalmat képvisel. Része van ebben a Vatikán alkalmazkodásának is, mely egymásután mond le az egyesült Itália megtörésére irányuló terveiről. Sőt ma a Vatikán talán a békére is hajlandó volna, ha az olasz kormány Rómának legalább egy részét a pápa szuverénitása alá engedné s a két főváros érintkezéséből folyó esetleges bajok elkerülése végett a királyi székhely más városba tétetnék át. A mérsékeltőbbek mint két részről szintén óhajtnák a békét s van is bizonyos egyetértés a Vatikán és a kormány között, különösen a gyakorlati jelentőségű dolgokban. De külsőleg egyik fél sem akarja abbahagyni az ellenségeskedést, Itália pedig határozottan fél, hogy a kiegyezéssel saját méltóságát veszélyeztetné.

Az egyház és az állam viszonyát különben Cavour „*szabad egyház szabad államban*” elvének alapján a garanciatörvény rendezí, a melynek rövides kifejezései azonban igen sok félreértésre és eltérő magyarázatra adtak alkalmat, úgy hogy az olasz egyház életében ma a függetlenség és alávetettség sajátságos vegyülete nyilatkozik. S ez így marad még jó ideig, mert nem valószínű, hogy mostanában

meg fogják bolygatni a vallási kérdéseket, annál kevésbbé, mivel a sürgető szociális reformok lefoglalják a parlament minden idejét.

A katolikusoké mellett Itália másik hatalmas pártja a szociálista párt. Programjuk, mely mai alakját 1900-ban nyerte, a legjobb alapot szolgáltatná az Itália szükségleteinek megfelelő politikai és szociális törvények alkotására s általában olyan, hogy minden józan ember úgyszólván egészben elfogadhatja. Fő pontjai: az általános szavazati jog mindkét nembeli nagykorúak számára, szőlési, gyülekezősi, szövetkezési és sajtó-szabadság, a kormány semlegessége a tőke és a munka között keletkezett harcokban, vallási egyenlőség, állandó hadsereg helyett a nemzet felfegyverzése és humánusabb büntető törvénykönyv. A gazdasági program különösen a nők és gyermekek s a munkában szerencsétlenül jártak védelmét, a munkások kötelező biztosítását, munka-ministerium alapítását, a bányáknak és vasutaknak nemzeti tulajdonná tételét követeli. A pénzügyi reformok a gabonaművek beviteli vámjának és a községi fogyasztási adónak eltörlését, a tulajdonos tevékenységétől független meggazdagodás megakadályozását foglalják magukban. A közviszonyokon kívül különösen a program s a szociálista párt vezetőinek szellemi kiválósága kedveznek a socializmus terjedésének. Lombroso, De Amicis, Pascoli, Gabriele d'Annunzio s az olasz szellem számos más jeles képviselője vallja magát a szélső bal hívének s nem csak a művelt középosztály jelentékeny s az alsóbb osztályok nagyobb része lelkesedik a socializmus eszméiért, hanem a hadsereg sem ment annak érintésétől. A szociálisták két táborra oszlanak: reformpártiakra és forradalmiakra, de a többség az előbbiekkal tart. Az osztályharcot inkább általános történelmi tendenciának értelmezik s megengedik a munkás osztályok helyzetbeli javulásának lehetőségét kapitalista rendszer mellett is. A gazdasági állapotot illetőleg, Itália egész vagyonát mintegy 55 milliárd lirára becsülik s ennek jövedelmét 6 milliárdra, úgy hogy egy személyre körülbelül 196 lira jut. Ha tekintetbe vesszük, hogy Angliában fejekenként 775, Franciaországban 650, Poroszországban 428, Ausztriában 200 lirát számíthatunk fejekenként, akkor fogalmat alkotunk Itália lakóinak megélhetési viszonyairól. A községi adóra alapított újabb számítások szerint 10.000 családfő közül körülbelül 8000-nek van 1000 liránál kevesebb s csak háromnak 50.000-nél több jövedelme. Ezt az állapotot bizonyítja a fizetések és bérek alacsonyága is. Az ügyvéd átlagos jövedelme nem haladja meg a 6000 lirát, városi orvosé a 7500-at, falusié a 2500-at. Az egész had-

seregben, diplomatiában, hivatalnoki karban mindössze 101 személy fizetése lépi túl a 10.000 lírát. S ezzel áll arányban az iparosok, munkások bére is. A pénzbeli szegénységnek megfelel a táplálkozás minősége. A főeledelt a gabonaneműek szolgáltatják s Itáliának körülbelül egy harmadrésze fogyaszt kukoriczakenyeret búzakenyér helyett. Húsból csak mintegy 10-17 kiló esik évenként egy személyre. Rómában 1893-ban átlag 40 kiló húst fogyasztott el egy ember, Pugliában ellenben ugyanakkor alig 4-7 kgr-ot. A fogyasztási viszonyok tanulmányozása arra a következtetésre vezet, hogy az olasz általában rosszul táplálkozik s ha ritkák is az éhenhalási esetek, de táplálékban igen nagy szükség mutatkozik. S éppen azok táplálkoznak legrosszabban, a kik talán a világ legmunkásabb emberei: az olasz parasztok. Semmi sem igazságtalanabb és kegyetlenebb ugyanis, mint az az állítás, hogy az olasz rest, holott ők Európa napszámosai: ők vájták az Alpok alagútjait, készítették Calais és Marseille kikötőjét s Európa nagy darabjának vasutait. Ezren és ezren mennek azonkívül át évenként aratásra Argentínába, honnan a munka után visszatérnek hazájukba. S nem elég, hogy e szorgalom oly kevés jövedelmet biztosít, még e csekélységet is lejjebb szállítja az adók nagy percentje, mely felülmulja Európa összes nagyobb országaiét is. S az adózás is éppen a legszegényebb osztályt terheli meg legnagyobb mértékben s így nem csodálható, ha az elégedetlenség általános.

A mennyiben a szegénység az ipar hiányának következménye, annyiban a jövőtől sokat lehet remélni, mivel az ipar fellendülőben van. Hasonlóképen a kereskedelem tekintetében is új aera küszöbén áll Olaszország s vannak, a kik azt hiszik, hogy Itália földmivelő államból nem sok idő múlva iparosországgá alakul át. Ma azonban még határozottan agrarius jellegű s azért a főtőrekvés különösen a földnek és terményeinek megvédésére s az innen várható jövedelem biztosítására és nagyobbítására irányul. Az olasz parasztnak legnagyobb ellenségei a malária, a szárazság és a jég; s hátrányára van a földmivelésnek a bérletviszonyokban uralkodó káros rendszer és a tőke hiánya is. A malária ellen egyrészt orvosilag és technikailag, másrészt a mocsaras területek kiszáritásával; a szárazság ellen erdősítéssel, a jég ellen pedig a Stiger kísérletei alapján eredményekkel kecsegtető viharágyukkal védekeznek, melyek a jeget jótékony esővé oldják fel. Az ezen módokon és eszközökön elérhető igazi sikert azonban elsősorban az állam és kormány hathatós beavatkozásával lehetne biztosítani. A szerződési viszonyok szabályozása a parlament

dolga volna, a mely azonban édes keveset tett s a menyiben haladás észlelhető, az tisztán a földmivelő népség érdeme. Az ő buzgolkodása folytán jöttek létre a falusi bankok (*casse rurali*), melyek fél vagy egy évre adott kisebb (100—200 l.) kölcsönnel segítik a rájuk szorulókat; továbbá gazdasági szövetkezetek (*consorzi agrari*), melyek olcsó vetőmagvakkal, gépekkel s főleg mesterséges trágyával látják el tagjaikat; és a tejszövetkezetek. A gyakorlati gazdálkodás elveinek megismertetésére vándor-iskolák szolgálnak. Mindez a régi időkhöz képest óriási fejlődést indított meg s már is szép eredményeket mutat fel, jóllehet a haladás mindössze az utolsó tíz év munkájának eredménye. A népbankok, postatakarékpénztárak, termelő, fogyasztási, munkás-szövetkezetek, kölcsönös segélyző társaságok, munkás-kamarák mind megannyi újabb eszközök az alsóbb néposztály sorsának javítására. Mindazonáltal szociális téren Itáliának még igen sok a tennivalója. A törvényhozási intézkedések közül, melyek a szociális bajok kevesbitésére vannak hivatva, a nevezetesebbek a munkások biztosítására s az öregekről való gondoskodásra vonatkoznak. Az előbbi czélt szolgálja a *Cassa nazionale di assicurazione per gl' infortuni degli operai sul lavoro*, melyet az állam a legnagyobb bankok hozzájárulásával alkotott meg s mely 1901-ben 20.247 szerencsétlenül jártnak 1,748.000 lírát fizetett ki. A munkaképtelenekről és öregekről a 15 millió lira alaptőkével bíró *Cassa nazionale di previdenza per la vecchiaia e per l'invalidità degli operai* gondoskodik.

Itália tulságosan szapora népességének szegénységét mindez intézkedések sem volnának képesek enyhíteni, ha nem volna még egy menedék azok számára, kik mindennemű segélyből ki vannak zárva. S ez a kivándorlás. A kivándorlás gazdaságilag nagyon jótékony hatást gyakorol az országra, egyrészt mert jelentékenyen kevesbiti a lakosok számát, másrészt a kivándoroltak évenként mintegy 150—200 millió lírát küldenek haza; s végül megszüntetve a kivándorlás a munkások nagy számából származó versenyt, a bér emelkedését is lehetővé teszi. A kivándorlók egy része (1901-ben 270.000) Tuniszba vagy Európa államaiba megy hosszabb-rövidebb időtartamra, a másik része (1901-ben 251.000) Amerikába, a kik közül azonban körülbelül $\frac{1}{3}$ rész (1901-ben 75.000) visszatér. — Mig Észak-Amerikában az olaszok nem igen tesznek számot, mert vagy hazatérnek, vagy beleolvadnak a nemzetiségéről lemondott proletariátusba, addig Dél-amerikában, különösen Argentínában, hol a kereskedőházak fele Alaszoké, a kik itt mintegy 750 millió lira tőkével bírnak, jelentékeny

szerepet játszanak; körülbelül három millió a dél-amerikai olasz lakosok száma s ha a bevándorlás az eddigi arányokban halad, nem lehetetlen, hogy a század közepén tizenöt millióra szaporodnak. S az olaszok itt úgy munkásságuk s képességeik, mint vállalkozó szellemük által is fölényben vannak a többi (leginkább spanyol és portugál) lakósság fölött s az olaszok lakta országok, éppen az ő tevékenységük folytán, az utolsó 20—25 évben rendkívül virágzásnak indultak. Most már nemcsak parasztok és kézművesek, hanem ezek szerencséjét látva, művészek, írók is vándorolnak ki. Itt, Dél-Amerikában van az olasz faj jövője. Egy század múlva, ha a fejlődés hasonló mértékű lesz, az olasz a legelterjedtebb árja nyelv lesz az angol és orosz után. A jövő a gyarmatosító népeké s arra csak a nevezett három fehér népnek van képessége. Némi különbség van azonban egyrészt az olasz, másrészt az angol és orosz faj között. Az olasznak t. i. nincsenek imperialistikus szeszélyei, mint az angolnak és oroszoknak. Megelégszik azzal, hogy ragaszkodik nyelvéhez és nemzetiségéhez. Hogy melyik típus lesz tartósabb, a jövő fogja megmutatni. — Az olasz kormány korábban rossz szemmel nézte a kivándorlást s azt akadályozni igyekezett, a helyett, hogy a kivándorlók érdekeit törekedett volna védelmezni. 1900-ban azonban törvényileg kivándorlási bizottságot alakítottak, mely a kivándorlókat minden szükséges felvilágosítással ellátta s ellenőrizte a szállítási árakat. Végül az olasz kormány és a Dante Alighieri-társaság hozzájárulnak anyagilag is az olasz nyelvnek és műveltségnek Dél-Amerikában való fentartásához, erősítéséhez és terjesztéséhez.

A mi Itália külső politikáját illeti, az olaszok nagy része soha sem volt barátja a hármasszövetségnek, mely óriási fegyverkezést követelt, olyannyira, hogy sokan a fejlődő militarizmusban Itália végveszélyét látták. Gyanus szemmel nézi Olaszország azonkívül Ausztria-Magyarországnak Albánia felé irányuló törekvéseit, mert félti az Adriára eddig gyakorolt befolyását. Mindazonáltal a hármasszövetség 1901-ben újra létrejött. Pontjai ismeretlenek, de az bizonyos, hogy nem tartalmaz semmi fenyegetőt Franciaország ellen s valószínű, hogy fentartja a status quot Albániában s nem kötelez egyébre, mint a szövettek területi épségének kölcsönös megvédésére támadás esetén s a segély megtagadására azon hatalommal szemben, melynek a szövettek valamelyike esetleg háborút izenne. — A szövetséget általában a béke garantiájának tartják.

Mind az itt elmondottakat a szerzők nem adattárszerűen adják

elő, kiszakítván a rideg számokat és tényeket a nekik életet adó környezetből, hanem a létező állapotok leírásának keretébe állítják be azokat s élénk szemléletes képet rajzolnak pl. az olasz paraszt napi munkájáról s táplálkozásáról, a gazdasági válságok előidézte küzdelmekről, zavargásokról és sok érdekeset tudnak mondani egyebek között a *camorrá*-ról és *maffiá*-ról is. Nem hallgatják el ítéletüket, sőt egyes intézkedések iránt érzett rokon- vagy ellenszenvüket sem, de megjegyzéseiket oly módon teszik, hogy az sohasem esik a valóság előadásában szükséges tárgyilagosság rovására.

Dr. Vida Sándor.

*

Gedanken und Denker. Von Prof. *Dr. Wilhelm Jerusalem.* 1905. Wien. Braumüller.

Több derék philosophiai munka szerzője, Dr. W. Jerusalem, bölcsen cselekedett, hogy 21 kisebb dolgozatát a jelzett cím alatt összegyűjtötte. Három kivételével a többi már mind megjelent valahol, a legtöbb hirlapokban. Ez a körülmény sejteti velünk a könyv tartalmának a természetét. Hirlapba nagyon mélyen járó, részletekbe bocsátkozó, a megértésnél nehéz szellemi munkát igénylő cikkeket nem igen szoktak írni. Így van ez a jelen esetben is. Bármiről beszél is Jerusalem, előadása Grillparzer élet- és világnézetéről, Meynert, Mach, Exner, Hamerling, Lorm, Wundt, Steinthal, Achelis kutatásairól, érdemeiről, könyveiről, a philosophia forrásáról, mivoltáról, céljáról, pszichológiai, logikai, ethikai, aesthetikai, paedagogiai, sociológiai tényekről, problémákról ép oly könnyed, világos, változatos és érdekes, mintha a bécsi Studentinnenverein-ban vagy más női gyülekezetben nagy tehetségű nőkről, a nők philosophiai képességéről avagy az időről fecseg. Természetesen sok helyütt felszines s nem egyszer bocsátkozik ismétlésekbe. Sophie Germainről, a szerezetre méltó és tudós francia nőről, a kinek matematikai művei s philosophiai gondolatai nagy értékűek, háromszor is beszél.

Az Arbeit und Gesittung cz. dolgozatát itt közli először. A munkát, a magunkért s másokért való munkát, erkölcsi normává akarja tenni. Eredetinek vallott véleménye számára már szélesebben alapoz s indokolása is behatóbb. Visszatekint a mult erkölcsi felfogásaira, jelzi, hogy az ethikának ki kell kutatnia az erkölcsi érzület lényegét s a társas élet gondos tanulmánya által állapítani meg a köve-

telményeket, a melyeket a köz az egyénnel szemben támaszt. Erkölcsi elvének előnye, hogy vágyakozásunkat a mozgás és tevékenység után kielégíti, hogy az önfenntartás jogos törekvését szolgálja s az erkölcsi érzület kialakítására legalkalmasabb. A tudás is egyik feltétele a morálnak, mert ez teszi a vak munkavágyat céltudatos, az ember javára szolgáló ténykedéssé s ez a cselekvések értékébe s horderejébe való világos belátás szüli az erkölcsi érzületet. Tudásnak és munkának kell a morál alapjává, a társadalom oszlopaivá válni.

Az ember szociális természetét s feladatait kiemelni, a hol csak teheti, seholsem mulasztja el. „Az egyéni erőket azért kell kifejleszteni, hogy az egész javára érvényesüljenek. Az egyes boldogsága nem a tétlen élvezetben áll, hanem az erős, eredményes tevékenységben, a másokért való megnyugtató fáradságban.“ (Wahrheit und Lüge.) „Dolgozz magadért és társaidért. E gondolat a mélyen állókat emelni fogja s eltünteti az osztályokat.“ (Gehirn und Gesittung.) Dieséri Meynertet, a nagynevű agyanatomust, hogy az agykéreg s az erkölcsiség viszonyának megjelölésével a szociális kérdés ez oldalát megvilágította. Idézi Bastiant s Ratzelt, a kik az emberi nem egységét tanítják, mert a lényeges tulajdonságokban a legtávolabb lakó népek is megegyeznek. Wir erkennen die Übereinstimmung in allen wesentlichen Eigenschaften der Menschheit. (Ratzel. 233. l.) Drága Énünk, beszéli azután, összes nézeteivel és vágyaival, minden sajátosságával, látszólagos önállóságával és függetlenségével az emberiség egyetemének alkotása.“ (238. l.) Hivatkozik Spencer szavaira: A társaság előbb van, mint az egyén. Önállóság, szabadság, személyiség a cultura vivmánya. (Die Volksseele.)

Bárminő erővel hangsúlyozza is azonban Jerusalem az ember szociális természetét s kötelezettségeit, nem tart a socialdemokráciával. Szerinte a socialdemokratia tudománya úgy viszonylik a sociológiához, mint az alchymia a chemiához, mint az astrologia az astronomiához. A szűkséget és igazságtalanságot teljesen kiküszöbölni bajosan fog sikerülni. „Sicher scheint mir das eine, dass die Menschheit sich die Güter, welche im Kampf um die freie Persönlichkeit errungen worden sind, niemals wird rauben lassen dürfen und rauben lassen können.“ (Wahrheit und Lüge. 47. l.) Az érzésben és gondolkodásban való szabadság és önállóság legértékesebb javunk. Elnyomásuk kárt okoz a nemzet szellemi képességeinek s lehetetlenné teszi az emberiség egyre fokozódó feladatainak teljesítését. „Diese mühsam errungene Freiheit kann und wird der Mensch nie aufgeben.“ (Die Volksseele. 241. l.)

Akár a maga nézeteit fejtegeti, akár a másokét ismerteti, figyelmünket mindig le tudja bilincselni. Az „echt philosophische Empfindung“ szerinte az álmélkodás, mely akkor születik meg, ha egyényt, valamely új jelenséget nem tudunk világnézetünkbe beilleszteni. A philosophiai speculatio virágzása vagy hanyatlása ez álmélkodás nagyobb vagy kisebb élénkségével függ egybe. (Das phil. Staunen.) A philosophia fogalmát, jövőjét illetőleg teljesen azt vallja, a mit Wundt hirdet *Einleitung in die Philosophie*-jában. A hazugság korlátozását követeli minden téren, nemcsak a tudományban. (Wahrheit und Lüge.) Grillparzerben is, a kinek világnézete poetikus s nem philosophiai, a ki legfőbb ismeretforrásnak az érzéki észrevételt s az érzelmet tartotta, főleg az tetszik neki, hogy szent komolysággal fordult az igazság felé. A modern irodalom naturalismusát vizsgálva, jogosultságát abban találja, hogy kifejezésre juttatta a XIX. század ama törkvését, mely az egyént a társadalom számára igyekszik lefoglalni könyörtelenül. Kifogásolja azonban, hogy ez irányzat termékeiből hiányzik a művészetnek egyik nélkülözhetetlen kelléke, a „szeretetkérés“. A művészet több mint játék; szeretetet is kér tőlünk. A naturalismus pedig elrabolja a művésztől a szeretetet, a kedélynemesítést. H. Lorm-mal szemben, a ki Kant ismerettana alapján a tudományos pessimismust hirdeti, hangsúlyozza, hogy az emberi szellem előhaladása jelzi, hogy a dolgok lényege megismerhető. „Das Leben ist ein Glück, denn es ist erfolgreiche Tätigkeit, es hat etwas errungen.“ Az egyéni boldogtalanságból a javak helyesebb felosztása következik. Wundt-ot sem követi árkon-bokron keresztül. Lelkesedéssel szól munkásságáról, mesterének mondja a lélekjelenségek tagolásában és leírásában, hiszi, hogy a szellemi fejlődésre az energia megmaradása nem alkalmazható, mert a szellemi erő nő, non iurat tamen semper in verba magistri. A vallás eredetének magyarázatában pl. már eltérnek. Ernst Mach egyik könyvének ismertetése alkalmat ad neki arra, hogy a classikus nyelvek tanítása mellett törjön lándzsát. „Elfordul az egyetemes eszméktől, a ki egyoldalúan csak a matematikát s a természettudományokat műveli. A mult embereinek véleményeit s szólamait is meg kell ismerni. A classikus nyelvek tanítása tényleg okoz alaki képzettséget.“ (E. Machs *Populär-wissenschaftliche Vorlesungen*.) A görög culturmunkát fejlődésében s főalkotásaiban megismerni a szellem és szív leghathatósabb képzőeszköze. Ifjúságunkat ettől megrabolni nagy hiba volna. (Altgriechisches Kleinleben.) Sürgeti a nők tudományos kiképeztetését. Nem mulasztja el azonban

annak kiemelését, hogy a tanultság ne ölje meg a női természetet. Karolják fel a nők önzetlen szeretettel a tudományt, ne nézzék a hasznót; ebben felülmulják a férfiakat. (Drei Studentinnen.) Hogy mire képes a nő e téren, azt csak a tapasztalás alapján lehet eldönteni.

Bármit érint is, átlátszósága, elevensége, vonzó és nemes lelkülete sohasem tagadja meg magát. Hogy igazsága van-e mindig, az más kérdés. A „dolgozz magadért és másokért“ erkölcsi elve nem elég határozott. A ki magának s családjának a vérköteléken kívül állók kárán gyűjt, magáért s másokért fárad, mégsem erkölcsös. E szerint a parancs szerint társaink jogainak tiszteletben tartása még nem erény s erkölcsileg jó csak a munkabírók élete lehet. Hogy a belátás szülhet-e erkölcsi érzületet, ahhoz is sok szó fér. Schopenhauer s vele többen egészen másképp vélekednek. Hogy a philosophia iránti érdeklődés egybe esik a philosopháló tehetséggel, szintén aligha mondható sarkigazságnak.

A napsugárnak is van árnyéka, a legtündöklőbb igazságok mellett is tévedések húzódnak meg. Legyen bárhogya is, Jerusalemban könyvét csak ajánlani lehet.

Dr. Stuhlmann Patrik.

*

Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik.
Vormals Fichte-Ulricische Zeitschrift im Verein mit Siebeck,
Volkelt und Falckenberg, herausgegeben und redigiert von Ludwig Busse, Prof. in Münster. Band 127, Heft 1—2. Leipzig (Voigtlaender) 1905.

A testes füzetben *Siebeck* H. „Über musikalische Einfühlung“ cz. alapos aesthetikai tanulmánya után *Andresen* K. egy mélyen járó tanulmányt találunk „a theismus világnézetéről“. Pfeiderer nagyíró vallásbölcseleti kézikönyvének bőséges felhasználásával ismerteti *Hartmann* pantheismusával szemben, mely az istenben az akaratot és a képzetet egyesíti, a theismus világnézetét, a melynek felfogása szerint „az isten mint akaró substantia logikai substantia is egyszersmind“, vagyis legfőbb akaró és értelmi valóság. . . Egy logikailag akaró substantia egy észszerű intelligens világeztelt is feltételez. *Carrière* szerint az összes philos. spekuláció végeztelja és utolsó szava a theismusnak a pantheismussal való összeegyeztetése, a melynek alapján az isten személyisége és abszolutsága megóvható. Siebeck is mondja

a maga vallásbölcseletében, hogy a személyiség fogalma az isten lényegére való vonatkozásában a vallás központja, mert ellenesetben a vallásos tudat egész történeti fejlődése illúciónak bizonyulna. *S. Lotze* is abban a nézetben van, hogy az isten mint legfőbb valóság csak személyesnek gondolható. A személyes istenség kérdése — úgymond — az egész ember szellemi és erkölcsi életének központi kérdése. Szellemi lényegünkben van az istenről való közvetlen bizonyosság. Az istentudat szellemünknek épp olyan lényeges eleme, mint a világtudat, vagy öntudat. A mennyiben az isten alapja és célja az embernek, annyiban abszolút személyiség s mint ilyen örök szeretet. Mint személyes szellem az isten a methaphysikai, ethikai és intellectuális tökéletesség. S az egész természeti és történeti világ léte és fejlődése a személyes istenben találja kielégítő magyarázati alapját. E theistikus világnézetnek a transcendens individualismussal való speculativ összeegyeztetése *Peters* „Weltwille und Willenswelt“ cz. művét is foglalkoztatja. Végül *Pailler* V. „A tér problémája“ cz. tanulmánya részrehajlatlan bírálati ismertetését adja a metageometriának. Az értekezések és tanulmányok sorozatainak végén ismerteti *Pflaum* K. D. az olasz bölcselet feletle gazdag irodalmát az 1903—1904. évekből, egyenként méltatva az idevágó bölcselettörténeti, ismeretelméleti és természetbölcseleti pszichológiai, aesthetikai, sociológiai és ethikai irodalmat. Örömdetes az olasz tudományosságnak a bölcselet iránti buzgalma.

A „recenziók“ sorozatában ismertei továbbá a folyóirat *Schuppe*, az immanens bölcselet képviselőjének „a test és a lélek összefüggése“ cz. pszichológiai alapproblémát, mely egészen természetszerűleg az ideg- és lelkiélet határkérdésére vezet át. Terjedelmesen ismerteti *Dürr Kowalewsky* „Tanulmányok a pessimismus pszichológiájának köréből“ és *Ritschl* bonni tanár *Vaihinger* „Nietzsche mint bölcselet“ cz. művét. Utóbbi kiváló bevezető és tájékoztató Nietzsche morál-socialdemokrata-feminista-intellectualista-pessimista és keresztényellenes világnézetébe, kinék „renaissance-humanismusa“ mai kulturánk elpuhult túltengésében találja magyarázati alapját. Böven ismertette van még *Cornelius* „Bevezetés a bölcseletbe“ cz. műve is, mely méltán csatlakozik *Wundt* és *Paulsen* hasonczimú műveihez. Az ismertetett művek sorában *Menzel* és *Gille* tollából találunk két bölcseleti olvasókönyvet is, utóbbit „rendszeres összefoglalásban“. Ez olvasókönyv tartalmazza *Zeller* értekezését a bölcselet feladatáról, *Paul* nyelvtörténettudományi kutatásait, *Volkman*n ismeretelméleti fejtegetéseit a természettudományokról és a matematikáról s *Mill* Stuartét a logi-

káról. Bö tere jutott a psychologianak is, a hol *Höffding*, *Nahlow*, *Bain* és *Wundt* művei a főbb források. A jog- és állam-bölcseleti részletek az olvasókönyvben *Ihering* és *Lotze* s az ethikai és vallás-bölcseleti szakaszok *Kant*, *Paulsen*, *Zeller* és *Reinke* művéből vannak átvéve. Nem ártana ilyen olvasókönyvet akadémiai czélokra a magyarban is összeállítani, mely üdvösen egészítené ki bölcselettörténeti és ethikai előadásainkat. Erre kiindulópontul és kezdeményezésül a bölcseleti seminarium szolgálhatna.

Van egy „önismertetés“ („Selbstanzeige“) is *Pudor H.* tollából „Uj élet“ cz. művéről. Uj élet alatt érti a vallásos hagyományoktól, az istenben vetett hittől s a kereszténységtől független morális életet, mely méltó pendentja Strauss „uj hitének“ a „régii hittell“ szemben. A mű 2-ik részében 12 „modern essayt“ tartalmaz a nevelésügyi élet-reformok köréből. Itt sokat beszél „a német hivatalnokok istenítéséről“ és „bürokratikus nagyvási hóborról.“ Találunk itt essayket a gép bölcseletéről, a morális oktatásról, a közegészségtan tanításáról, a nemzetgazdaságról, a cselédmozgalomról, a női studiumról, a képzelet-ről és örültségről, a szabad légmúzeumokról s a gép fejlődéséről. Még „a mámor szükségéről“ is beszél az embernél „a philologusokkal és más doktrinaerekekkel szemben.“

A beérkezett bölcseleti irodalomnak ügyesen összeállított jegyzéke zárja be a testes füzet igen gazdag tartalmát.

A 127. kötet testes 2-ik füzetében az értekezések és tanulmányok sorozatát méltán nyitja meg *Noth G.* tanulmánya „az akarat szabadságáról“. Szerző szerint az erkölcsi élet lehetőségének a kérdése áll vagy esik az akarat szabadsága lehetőségének a kérdésével. Az emberi cselekvőség abszolút törvényszerűsége, vagyis természeti mechanizmusa ellen tiltakozik az erkölcsi tudat tapasztalati világa s az erkölcsi felelősség érzete. Az erkölcsi cselekvőség illetén értelmezésének intellektuális és gyakorlati oldala van, de mindkét esetben a szabadság fogalma csak korlátozott s folytonosan fejlődő és erősödő értelemben veendő. Majd sorra egymásután ismerteti a szabad akarat fogalmát, annak a természeti causalitáshoz való viszonyát s a szabadságot, mint az erkölcsi fejlődés feltételét és végcélját. A szabadság fogalmával, erkölcsi tekintetben, az akaratra ható motívumok közötti választás fogalma függ össze. Ez alapon „az akarat szabadsága a reá ható több motívum közötti tudatos választásnak a képessége“, mely definitióval kizárjuk a természeti mechanizmusnak az akarat cselekvőségeire való alkalmazását, illetve utóbbiaknak a

motivációtól való függetlenítését. A szabad akarat és a természeti causalitás egymáshoz való viszonyának mélyreható pszichológiai fejtegetésénél arra az eredményre jut a szerző, hogy az akarat szabadsága nem foglалható a természeti mechanizmus fogalma alá azért, mivel az akarat a szellemi élet lényegéhez tartozik s önálló saját léte van a természeti élet mellett. De ez éppen nem zárja ki az akarat tényeinek causális magyarázatát, mely causalitás azonban a szükségesség más nemű jellegével bír, mint a természeti élet kényszerűsége. Az ily módon értelmezett szabad akarat feltétele az egyéni s a társas közösségi erkölcsi életnek egyaránt. Mint a gondolkodás tényének, úgy az akarat szabadságának ismertető jele: a causális meghatározottság, az önkényes választás és a tudatos cselekvőség. Az ember megfigyelő és mérlegelő képessége erősítő, gyengítő, sőt néha teljesen leszorító hatással van az akaratra ható motivumokra s ez éppen az ő szabadságának a bizonyítéka. A tanulmányt a szerző, különösen az erkölcsiség céljának oldaláról, a jövő füzetben még folytatni fogja. Igen szép tanulmányt irt továbbá *Lindemann* Taine művéről, „a művészet bölcséletéről“. Sorra ismerteti a főbb művészeteket s azoknak az életre vonatkozó jelentőségét s azok tudományos jelentőségének mellőzésével a művészetet gyakorlati és paedagogiai oldaláról tünteti föl. Majd azután azt fejtegeti, hogy Tainenél a műremek létesítője nem a genialitás, hanem a milieu. Szerzőnk szerint e milieutheoria nem az aesthetika körébe vág. Hibája az, hogy értékskálákat állít fel a műremekek megítélésénél.

A következő tanulmányban *Dutoit* az 1902. évi francia bölcséleti irodalmat, névszerint Bovet, Schoen, Lagrèsille, Jaurès, Ribéry és Bourdon különböző bölcséleti ágú műveit ismerteti, míg másrészt *Goldschmidt* szövegkritikai megjegyzéseket közöl Kant kritikai főművéhez, „a tiszta ész bírálatához“. Végül a „természettudományoknak egy betörését a szellemi tudományok körébe“ ismerteti *Vierkandt*, az ismert nevű művelődéstörténeti író Schallmayer „Vererbung und Auslese im Lebenslaufe der Völker“ cz. államtud. művének megjelenése alkalmából, a melyben nem kevesebbről, mint a descendenztheoriának a gyakorlati életre való alkalmazásáról, vagyis egy tisztán természettud. állam- és társadalomtanról van szó. — A „Recensiók“ rovatában több kiváló bölcséleti tárgyú műnek ismertetésével találkozunk. Így *Natorp* „Philos. Propädeutika, *Hensel* „Az ethika főbb problémái“, *Stein* „A sociális kérdésről a bölcsélet viláágánál tekintve“, *Bilharz* „Az életről szóló tudomány, *Sänger* „Kant hit- és vallástana“,

Wernik „Az aesthetikai élvezet psychológiája“. Lexis „Értekezések a népesedési és morális statistika“ stb. cz művek ismertetésével. Közelebbről Hensel műve az utilitarismus és evolutionismus mellőzésével s Kant autonom erkölcsi akaratisméletének felhasználásával az ú. n. érzület etikájának hódol s magas előadásaival főleg paedagogiai körökre hatott.

Keménynek söt helyenként igazságtalannak találok Goebel kritikáját *Stein Lajos* hazánkfia általunk is ismertetett sociálphilosophiájáról. Úgy ő, mint korábban Adickes Stein művét bizonyos izléstelenséggel, nagyhangú frázisokkal, szellemes felületességgel, sőt a causalitás kérdésénél dilettantismussal vádolja. „Diszes czifraság, rakétatűz, de sehol szolid fundamentum.“ Mi több, világnézetét „sápadt eklekticismusnak s paktáló jogi és gazdasági sociálismusnak“ mondja. A mitől megtagadja a komolyabb philos. értéket s csakis mint a sociális kérdés tankönyvének tulajdonít neki némi értéket és jelentőséget. Az ilyen ismertetés nagyon is magán viseli a komoly tudóshoz nem méltó személyeskedés jellegét. Végül az „önismertetés“ rovatában *Ewald* bölcselettörténeti és irodalmi alapon „Avenariust, mint az empirie-kriticismus megalapítóját“ mutatja be az olvasóknak. A legújabb bölcseleti irodalomnak és szakfolyóiratoknak bő felsorolása be zárja a testes és tartalmas füzetet. E helyütt még örömmel jelezzük, hogy *Stein Lajos* berni tanár hazánkfia szíveségből talán már a jövő füzettől kezdve az „Archiv für Geschichte der Philosophie“ és az „Archiv für systematische Philosophie“ cz. ismert folyóiratot is bemutatthatjuk, az Athenaeum olvasó közönségének. Ezzel is változatosabbá és tanulságosabbá fogjuk tehetni folyóiratunk „Irodalom“ rovatát.

Sz. M.

A CULTURA ÉRTÉKÉRŐL.

— Ötödik közlemény. —

Az előbbieken azt láttuk, hogy az ember görcsösen ragaszkodik az élethez s a megsemmisülést, a halált nem is képes valóságnak tartani s ezt is, magát a halált is, besorozza, — ez esetben meglehetősen alogikusan, — az élet többi jelenségei közé.

De bár a közönséges gondolkodás szemet is húny a halál előtt s azt kénytelen-kelletlen csak éppen a halál pillanatában (*in articulo mortis*) fogadja el megsemmisítő realitásnak, az emberek még sem tehették teljesen túl magukat a halálón. A halálfélelem legalább is egyidejű az emberi legkezdetlegesebb gondolkozással. A mikor már az ember önmagáról, a jövőről s esetleges utódairól gondoskodik, akkor már meglepték őt a halálnak komor gondolatai.

Bár a hozzá hasonlóknak s hozzátartozóinak halálát fel is használta az ember az élet érdekében s ezekből a cselekedeteiből, érzéseiből és érzelmeiből culturértékeket is termelt s azokat továbbszármaztatva gyarapította és perpetuálta az emberi culturának értékeit, gondolkodásának legelső pillanatától kezdve az ember terhes volt anticulturális érzéssel és gondolkozással.

Mihelyt belátta, mihelyt tapasztalta az ember a halál bekövetkeztének elkerülhetetlenségét, nagy szomorúság és lehangoltság költözött be lelkébe. Az élet kis és nagy bajait megkoronázza a halál. Ez a tudat minden időben nagy szomorúságot és lehangoltságot okozott az embereknek.

Szomorúság, lehangoltság . . . mind olyan érzelmek, a melyek az életkedvnek, az örömnök egyenes ellentétét képezik.

Mihelyt belátta az ember, hogy a minden élővel közös sorsot nem kerülheti el, mihelyt belátta az ember, hogy egy pár akár örömben és boldogságban, akár pedig szenvedésben és nyomorban eltöltött év után meg kell hálnia, élete megszűnik, gondolkozásában felmerült az a kétségbeejtő gondolat, hogy az élet, akármilyen is az: akár boldog, akár boldogtalan, teljesen érték nélkül való, hiábavaló.

És tényleg ennél a gondolatnál nincsen lehangolóbb gondolat az életben. Ez a gondolat meglassítja s talán meg is akaszthatja, feltartóztathatja az életműködést s az élet áldó melegeben felneveli az élet nagy ellenségét: a resignatiót, az életnek tagadását, „a halál ösztönét”.

Mit érhet az az élet, a mely amúgy is tele van szenvedéssel s a mely életben minden nappal, minden perczezel közelebb jutunk a sírhoz? Mit ér az az élet, a mely csak előfeltételét képezi a halálnak? Miképp, minő joggal tartsam reálisnak azt az életet, a mely csak ideig-meddig, a legszerencsésebb esetben is csak pár évtizeden keresztül tart, szemben a halállal, a mely egy örökkévalóságon keresztül tart?

Nem sokkal logikusabb, bár sokkal lehangolóbb, ha azt gondoljuk, hogy a halálnál van az elsőbrangú realitás. Nem igazabb-e, ha azt hiszem, a mit a tapasztalat is kézzelfoghatólag tanít, hogy a halál végtelen realitás?

És ha ez így van, akkor minek szolgáljam az életnek, ennek a hiábavalóságnak célját? Nem helyesebb-e, ha a helyett, hogy az élet célját szolgálom, előkészítem magamat a halálra? Nem fontosabb-e nekem azt tudni, miképp haljak meg, mint megtanulni a helyes élet szabályait? Nem helyesebb-e, ha az élet helyett inkább a halált kívánom? Nem helyesebb-e már az életben hozzáalkalmazkodni a halálhoz, megbarátkozni a halál és megsemmisülés gondolatával, mint hiábavalóságok után céltalanul futkározni, fáradni, csak azért, hogy végtére is odaérkezzem . . . végtére is a halálhoz érkezzem, a mit pedig teljes életemben kerültem.

Mit ér ismerni és gyakorolni a helyes élet, a kellemes, a tökéletes élet szabályait, ha végezetre mégis a halálhoz jutok? Mit ér, mondom, az életnek minden bölcsesége, minden művészete, szépsége és derűje, mire való minden küzködés, fáradozás

és szenvedés, ha mindez nem képesít bennünket arra, hogy kikerüljük a halált.¹

„Jaj nekem, mit ér minden királyi fény, minden dísz és minden élvezet, ha az aggkor, a betegség és halál elől engem megőrizni nem tudnak! Mily boldogtalanok az emberek! Hát nincs rá mód, a szenvedésnek és halálnak, melyek minden születéssel megújulnak, örökre véget vetni?”

Buddha nem talált vigaszt az életben s az élethől, szenvedésből és halálból a kivezető utat az életakarathoz kialakításában, a megsemmisülésben, a nirvánában találta meg.

„Tanítványaim! Két cél van: A szent cél és a nem szent cél. De mi a nem szent cél? A mikor, tanítványaim, az, a ki maga is a születésnek, aggkornak, betegségnek, halálnak, a szenvedésnek és bűnnek van alávetve, azt keresi, a mi szintén a születésnek, aggkornak, betegségnek, halálnak, a szenvedésnek és bűnnek alárendeltje, úgymint: nő és gyermekek, szolga és szolgáló, ház és udvar, arany és ezüst. Tanítványaim, ez a nem szent cél.

A mig nem kerestem az igazságot és sem Megvilágosodottá, sem Buddhává nem váltam, én is, tanítványaim, így cse-

¹ „Midőn Sziddhátthó királyfi egy napon sétakocsizásra indult a ligetben, egyszerre észrevett egy gyöngét, az évek terhétől meggörnyedt alakú öreg embert, a ki egy botra támaszkodva fáradtságosan vánszorgott tova. Sziddhátthó csodálkozva kérdezte kocsisát, Csannót, miféle különös lény legyen ez? — „Egy aggastyán az”, felelé Csannó. — „Ebben az állapotban született-e?” kérdezte tovább a királyfi. — „Nem, uram, egykor fiatal és viruló volt, mint te.” — „Van-e még több ilyen aggastyán?” kérdezte a királyfi mindig jobban csodálkozva. — „Nagyon sok, uram!” — „És miképp jutott e szánalomraméltó állapotba?” — „Ez már a természet folyása, hogy az embereknek mind meg kell véniülniök és megtörniök, hacsak fiatalságukban nem halnak meg.” — „Nekem is, Csannó?” — „Neked is, uram.”

Ez az eset az ifjú királyfit annyira gondolkodóba ejtette, miszerint megparancsolta, hogy forduljanak vissza és hajtsanak haza, mert már megszűnt minden gyönyörűsége a szép vidékben. Majd megpillantott máskor ismételt sétakocsizása alkalmával egy fekélyest, és midőn kérdésére Csannó ezen jelenségről is fölvilágosította, oly mélyen elfogódott, hogy került ezentúl minden vigasságot és az ember szenvedéseim kezdett tűnődni. Hosszabb idő leforgása után látta a harmadik jelenséget. Látott egy már feloszlásnak indult holttestet feküdni az úton. A legiszonyatosabban megrendülve, menten visszafordult, miközben felkiáltott: „Jaj nekem, mit ér minden királyi fény, minden

lekedtem. Akkor született bennem az a gondolat, hogy e mulékony és fájdalmas dolgok helyett, melyeket veszedelmeknek ismertem föl, keressem a születéstől, az aggkortól, a betegségtől, a haláltól, a szenvedéstől és büntől való megszabadulást, a páratlan biztosságot, a Nirvánát. Ez a szent cél.

Én egykor fiatal erővel, fekete hajjal, az első virágzás korában, síró és panaszkodó szüleimnek akaratuk ellen, levágott hajjal és szakállal, sárga ruhába öltözve, mentem hazámból ki a hontalanságba.¹

Buddha oly magasztos magaslatra emelkedett, hogy talán méltán bihette, hogy felülemelkedett minden létezőn és nemlétezőn, talán méltán bihette, hogy felülemelkedett az életen és a halálon és eljutott a semmihez, a kialváshoz, a nirvánához.

*

A közönséges ember e helyett a magasztos nagy megsemmisülés helyett csak a halált látja, a mely a tapasztalati valóságban természeti törvény szükségességével elkerülhetetlenül megjelenik.

De a közönséges ember is talál néminemű megnyugvást —

disz és minden élvezet, ha az aggkor, a betegség és halál elől engem megőrizni nem tudnak! Mily boldogtalanok az emberek! Hát nincs rá mód, a szenvedésnek és halálnak, melyek minden születéssel megújulnak, örökre véget vetni?“

Ez a kérdés foglalkoztatta őt azután szakadatlanul. A feleletet egy későbbi sétakocsizása alkalmával kapta meg erre. Megjelent előtte sárga köntösben, a minőt a buddhista testvérek viselnek, egy asketa, kinek tiszteletreméltó vonásain hiven visszatükröződött a bensejében uralkodó mélységes béke. E jelenség megmutatta azt az utat a lét rejtélyeitől gyötört királyfinak, a melyen ama rejtélyek megfejtését keresnie kell. Ekkor határozta el, hogy a világot elhagyja s arra a pályára lép, a melyre mindenkinek lépnie kell, ki a tökéletességre törekszik“ (Szubhára Bhikshu: „Buddhista káté bevezetésül Gótamó Buddha tanához“, magyarul: Máramarossziget, 1893.).

Ez a történet, a melyről a buddhaista legenda azt mondja, hogy Gótamó Sziddhátthó királyfival: azaz Buddhával történt meg, minden öntudatos emberrel megismétlődik. S a lét problémái mint árnyak kísérik az öntudatos gondolkozást s majdnem minden esetben, minden gondolkozó embernél, legalább is ideig-meddig, elfordítják életösztönünket, vágyainkat, törekvéseinket, akaratunkat az élettől.

¹ A Madshima Nikájából, magyarul idézve az említett „Buddhista Káté“-ban.

nem a megsemmisülésben, hanem — a halálban. Olyannak tekinti a halált, mint a milyennek az életerőt felfrissítő alvást ismeri; a közönséges szólásmód szerint: a halálban nyugalomra, örök nyugalomra tér az ember, — hogy kipihenje az élet fáradalmait.

Itten is a halál culturájával, annak egyik elemével, találkozunk, mert oly kifejezésekkel jelöljük meg a halált, a mely kifejezéseket helyesen csak az életről, az élet czélját szolgáló alvásról használhatunk.

Mondom, az ember megnyugszik a változhatatlanban s mindenféle okoskodással és képzetalkotással mintegy kárpótlást keres magának az elvesztendő életért. Mintha kárpótolhatná magát az ember az életért valamivel?! Mintha a kárpótlás fogalma s annak gyakorlati megvalósítása nem tételezné már fel az életet! Az életben talán minden dologért kárpótolhatjuk magunkat, csak éppen az életért nem.

De az emberek azt hiszik, hogy az elvesztendő életért kárpótlást találnak -- nem a halálban, nem a nemlében, hiszen ennek lehetetlenségét a legkezdetlegesebb gondolkozás is belátja, hanem — az életben, a továbbélőknek, a túlélőknek életében: a gyermekekben, a következő generációban.

Az emberi élet s az annak czélját szolgáló cultura a halál létével különös módosulást szenved. Az élet a halált tényleg befogadja institutiói közé. S a halálnak ez a befogadása mintegy megnevesíti az egyéni életet.

Úgy mondják, hogy csak a legalantasabb gondolkozású ember keresi csupán egyéni boldogságát az életben, a valamire való ember családjáért, gyermekeiért . . . él. Természetesen a kulturális életnyilvánulásoknak értékelése is ehhez a gondolkozáshoz, ehhez a becsléshez idomul: azaz értékesebbnek tartjuk azokat a kulturális életnyilvánulásokat, a melyek az utódok életének czélját szolgálják, — ilyen p. o. a családalapítás, a gyermekek gondozása, nevelése stb., — azoknál az életnyilvánulásoknál, a melyek az egyéni boldogságot szolgálják — ilyen p. o. a kényelmes életre való berendezkedés. Mert a gyermekeinkben, utódainkban továbbélünk. S tudatosan vagy nem tudatosan a culturának s a kulturális életnyilvánulásoknak értékét az életnek tett szolgálat nagyságával mérjük. Mintha csak azt mondanók: egyéni életünket úgy sem menthetjük meg az elmúlástól; miért

szolgáljunk ennek az ephemer létnek? Munkálkodjunk inkább a jövő nemzedék boldogságán, hiszen nem mi vagyunk, hanem utódaink az élet letéteményesei. Az életet nem annyira mi, mint inkább utódaink képviselik.

Azt a nagy szeretetet, a melyet a természet olt be a szülőkbe gyermekeik iránt, a reflexio még öregbíti. Vágyódunk utódokra, a kikben tovább akarjuk élni ezt az életet. Úgy tekintjük utódainkat, mint saját életünknek továbbfolytatóit. Sőt még azt is reméljük és elvárjuk ezektől az utódoktól, hogy azok a természetszabta lehetőségén belül megóvják életünket, létünket az örök enyészettől, az örök feledéstől.

Tényleg a legprimitívebb népeknél feltalálható azon felfogásban, hogy utódra már azért is törekedni kell, hogy legyen, a ki az elhaltak sírjain áldozatokat mutasson be, hogy az utód emlékezetében és kegyeletében az elhunytak tovább éljenek, az egyetemes emberi természetnek egyik sajátos jellemvonása domborodik ki.

De ismételjük: ez a felfogás még a népek kezdetleges és közönséges gondolkozásában sem mondható egészen emelkedett, egészen magasztos felfogásnak. És pedig azért nem, mert ennek a felfogásnak még nagyon is egyénies, egoisticus színezete van. S ámbár az egoista erények és törekvések is (az életről, az egyéni boldogságunkról való gondoskodás, az a vágy és törekvés, hogy halálunk után legalább emlékünknél ne vesszen el stb.) erényeknek s erényes törekvéseknek ismertetnek el mindenütt és minden időben, mégis ezekkel az egoista erényekkel szemben minden időben mintegy magasabbrangú erényeknek ismertetnek el az altruista erények.

Az altruismushoz vezető úton is lépten-nyomon egoismussal találkozunk: ezt láttuk az utódok szeretetében is — és Aristotelesnek igaza van, a mikor azt mondja, hogy az altruista erényekhez vezető utat — az általános emberszeretethez vezető utat — a még sok egoismussal átszőtt barátság képezi. Az élet szempontjából az altruismushoz, a mások szeretetéhez vezető legtermészetesebb út gyermekeinknek és családunknak szeretete s ezt a szeretetet még csak növeli az a tudat, hogy gyermekeinkben és családunkban voltaképpen önmagunkat szeretjük.

A gyermekeknek s hozzánk tartozóinknak s barátainknak szeretete s gondoskodásunk róluk s az ő érdekükben való cse-

lekvésünk magasabb értékű erényeknek, cselekvéseknek ismertetnek el, mint a tisztán egoista erények és cselekedetek.

De az altruizmus felé vezető úton ezek az erények csak közbeeső statiót képeznek a törzs, a faj, a nép és nemzet s az emberiség életének szolgálatához: a minden rendű és rangú s végül a leguniversalisabb emberi társadalom érdekei szolgálatához. Egyéni vonatkozásban, az embernek emberhez való viszonyában, a legtökéletesebb altruizmus főszabályát legszebben fejezi ki a keresztény tanítás: szeresd felebarátodat, mint tenmagadat és szeressed ellenségedet is.

Áthágunk tehát minden korlátot s magunkat az emberiség alkotó részének tekintjük s mint ilyen alkotó rész elmerülünk az emberiség életébe s annak életérdekeit szolgáljuk.

Ez már igen magas álláspont, az élet szempontjából talán ez volna cselekvésünknek ideális álláspontja: ily magasságba eddigelé, az eddigi kulturviszonyok között csak az élet legkiváltságosabb harczosai emelkedhettek. Ezeket a harczosokat már alig merjük embereknek nevezni: Krisztust Istennek tartjuk, egy Mózes, egy Buddhát, egy Sokratest pedig alig merjük összehasonlítani a többi emberekkel.

Az emberiség élete még rendkívül tagolt, a kulturarendszerek még igen nagy különbséget tüntetnek fel s azért legjobbjainknak, legnemesebbjeinknek is meg kell elégedniük azzal a tudattal, hogy nemzetük életérdekeit becsületesen szolgálták.

Eddigi ideáljaink, egy pár kiváltságos emberfölötti ember (talán ember?) kivételével, jobbára mind csak nemzeti ideálok, a kik a nemzetük életérdekeit szolgálták és nem az emberiség életérdekeit, legalább is közvetlenül nem ezeket az érdekeket szolgálták.

És az ezzel az altruista cselekedetekkel szerzett érdemeket minden időben nagyra tartották az emberek.

Leuktra és Mantinea, Epaminondas két leánya, mindenkinek szemében nagyobb értékkel bírnak, mint a közönséges embernek saját és családja érdekeit szolgáló önös és félegoista cselekvései.

Az emberiség életét, illetve valamely nemzetéletet élve, a mely életet szeretünk végtelennek képzelni, megfeledezünk az egyéni élet végességéről s mintegy elmerülünk a végtelen életbe. Részt veszünk ebben az életben s tudatosan részt követelünk magunknak ebből az egyetemes emberi életből.

De a népek életének, fejlődésének, hanyatlásának és elmulásának szemlélete arra az igazságra vezet bennünket, hogy ennek az életnek végtelensége is csak illúzió alapszik.

Ninive és Babylon elpusztult.

A hol hatalmas uralkodók uralkodtak, a hová az emberiségnek megszámlálhatatlan sokasága verődött össze, hogy élvezzen, hogy ragyogjon, hogy élje a régi kelet csodavárosaiban a kelet álomszerű bűvös-bájos életét, — ma fű nő, emberi életnek és kulturának semmi nyoma sincs. — A magányos pásztor egykedvűen legetteti nyáját. Sem ő, sem a nyája nem tudja, hogy lábaikkal emberi fényt és dicsőséget tapos. Alkotásunk, úgy látszik, még azt sem érdemli meg, hogy a ki azt lábbal tiporja, tudja, mit tapos lábával.

„Ha Spárta és Róma elvesztek, mely állam remélheti, hogy mindig fenn fog maradni?“ kérdi Rousseau.

Bármily hosszú életet is jósoljunk valamely nemzetnek a világhistória szinpadán, mégis egészen bizonyos az, hogy a nemzetek élete is véges és a nemzetek életének is út a végórája.

Némileg vigasztalhatjuk ugyan magunkat: az elmuló nemzetek helyébe új nemzetek lépnek, akárcsak az egyéni lét körében, a hol az elhalt egyént újabb egyének váltják fel.

De bármiképpen is akarjuk odább és odább tolni a halált: az egyes emberről az utódokra, a népekre, a népekről és nemzetekről pedig az emberiségre, végezetre az emberiség életéhez jutván: itt meg kell állanunk s itt is a halállal találjuk magunkat szemközt. Az emberiség életét sem tarthatjuk öröknek: tudjuk, hogy kezdete volt, bizonyosra vesszük, hogy vége is lesz ennek az életnek. Okvetlenül fel kell tételeznünk, hogy az emberiség is meghal valamikor.

Feltétlenül el kell fogadnunk a lehető legnagyobb valószínűséggel bekövetkező megsemmisülését minden ismert életnek: a halál állandó szemléletének hatása alatt okvetlenül feltételezendő minden földi életnek halála. S ebből a végpusztulásból az ember és az emberiség sem menekülhet meg; ez a végpusztulás halálát, talán örök halálát jelenti az egész emberiségnek és minden emberi létnek és kulturának. Mihez forduljon az ember, mi az a végső szál, a mi az embert még az élethez, a legfőbb és legnagyobb jóhoz fűzné?

Mindezek után az ember csak úgy mentheti meg az életet, csak abban az esetben ragaszkodhatnék az élethez, ha annak titokzatos s előtte eddig jóformán teljesen ismeretlen kvalitásokat tulajdonítana.

Eddig az ember két egymástól toto genere különböző birodalmat különböztetett meg: az élőknek és élettelennek világát. Eddig az ember az úgynevezett szervesetlen mindenséget élettelennek, élet nélkül valónak képzelte.

Ha az ember egynek képzei magát a mindenséggel, ha az ember arra a magasztos álláspontra és mindeneket átölelő felfogásra emelkedik fel, hogy az egész mindenség egy titokzatos életet él, a mely életet az ember saját magán kívül, csak kívülről láthat ugyan, de a mely életbe az ő élete is mintegy teljesen elmerül, az egyéni élet is beleolvad a mindenség életébe. akkor az ember már lerombolta azokat a korlátokat, a melyeket elébe a halál állított.

Egy túlságosan materialista izű mondással ezt a gondolatot így fejezhetjük ki: az anyag halhatatlan. Ez a mondás általában igaznak ismertetik el. Mi ugyan nem a materialisticus halhatatlanságra gondolunk, de azért a mi gondolatainkat is érthetően kifejezi ez a lapidaris mondás.

A halál korlátai tényleg lerombolhatók; a mindenségnek pantheistikus felfogása, az egyetemes létbe és életbe vetett hit, a tatwanasi, a *ἐν καὶ πᾶν*, a sub specie aeternitatis szemlélet, az Alleinslehre . . . tényleg megsemmisítik a halált.

E mellett a felfogás mellett a halál csak átváltozást jelent; a halál egy olyan kapu, a melyen túl az örök lét, örök élet folytatódik.

Ha erre a nyilván metaphysikai álláspontra helyezkedünk, bátran hihetjük azt is, hogy a culturának a halált is túlélő értéke van. Hiszen az élet nem semmisül meg a halálban, hanem a halálon túl is folytatódik. Az egész mindenség él. Épp azért legalább is a cultura azon részének, a mely mintegy átvihető a halál kapuján s az egyetemes élet szempontjából is értékesíthető, azaz az egyetemes élet érdekeit is szolgálja, igen is nagy, felelő becses értéke van.

A cultura azon részének, a mely mintegy minden enyészettel daczol, nemcsak a mulékony, jelenvaló, ismert élet szem-

pontjából van értéke, hanem értéke van a legfőbb realitásnak, az örök életnek, az örökkévalóságnak szempontjából is.

Annak a kérdésnek megoldása, hogy az emberi cultura melyik részének van ilyen örökérvényű értéke, a különböző pantheistikus felfogások szerint, természetesen különböző.

*

De nemcsak a pantheistikus világconcepció engedi meg annak lehetőségét, hogy culturális értékeket átvigyünk a halálon túli létbe, hanem ennek az átvivésnek lehetőségét minden olyan felfogás, mondjuk határozottabban: minden olyan hit megengedi, a mely a halálon túl nem halált, hanem életet sejt.

Közérthetőbben kifejezve: a halálon túli életbe vetett hit (azaz a túlvilági életbe vetett hit:) megengedi annak lehetőségét, hogy culturértékeket átvigyünk a jövő életbe, az örök életbe.

A túlvilági életbe vetett hit a legkezdetlegesebb formájától a legtisztultabb formájáig rendkívül különböző lévén, természetesen ennek a különbözőségnek megfelelően más-más culturértékek tekintetnek örökbecsűeknek.

Úgy általánosságban azonban már e helyen is kijelenthetjük — s ez a kijelentésünk nemcsak a vallásos hitre, hanem az előbb említett pantheistikus metaphysikai hitre is áll, — hogy minden nagy különféleségek és ellentétek daczára is majdnem minden felfogás megegyezik abban a közös vonásban, hogy valaképpen az erkölcsi értékeket tartja ilyen örökbecsű értékeknek.

In articulo mortis a túlvilági életbe vetett hit az emberiség legkezdetlegesebb culturájából származik s azóta soha sem mondott le erről a hitről az állandóan fejlődő emberiség.

A kezdetleges ember s a kezdetleges emberi gondolkozás ezt a halálon túli életet hasonlóan tartja a jelenlevő élettel; úgy gondolja, hogy a jövő élet is a jelenlegi élet mintájára van berendezve. A jövő életbe átviszi az embert a maga összes erényeivel és rossz tulajdonságaival együtt, mintegy az egész embert átviszi a jövő életbe.

Ennek a túlvilágnak lakói: az istenek és a földi élettől megvált emberek olyan életet élnek, mint azok az emberek, a kiknek gondolkodása és phantasiája megteremtette ezt a túlvilágot.

„A Fidzsi szigetlakók istenei büszkék, hoszuállók, háborúskodnak, egymást meggyilkolják és megeszik, és tényleg vadak, mint ők maguk.“

„A karenek egének „uralkodói és alattvalói vannak“. ¹

A *non omnis moriar* már sokkal magasabb és magasztosabb álláspontot jelent. Az embernek ideáljai idővel megfinomodnak s az ember tulajdonságaiból csak az ezeknek az eszményeknek megfelelőket akarja megmenteni az örök élet számára. *Non omnis moriar* azt jelenti, hogy az ember meghal ugyan, elpusztul és megsemmisül, de az emberi létnek és eszelekedeteknek legalább is emlékei s az emberi létnek eszményi kvalitásai s a kulturának azok az értékei, a melyeken az embernek ideáljai épülnek fel, fennmaradnak a halál után is.

*

Legalább emlékünk fennmarad !

„Es kann die Spur von meinen Erdetagen
Nicht in Aeonen untergehn.“

Ha valamely elhagyatott szigetre vetődünk s ottan hosszas bujdosás után emberi kéz alkotásaira akadunk, azt mondjuk : *vestigium hominis video*. Átkutatjuk az egész szigetet, de sehol sem találunk emberekre. Úgy látszik, a szigetlakók elpusztultak. Vajjon semmi, de semmi sem maradt fenn belőlük, csak a *vestigium hominis*? Vajjon ilyen elhagyatott sziget lesz valamikor a mi földünk is és az embervilág életéből és az emberi kultúrából semmi egyéb sem maradna fenn, mint emlékek . . . a végtelen lénynek szemléletében ?

Ne kicsinyeljük ezt a visszaemlékezést, ezt a másnak tudatában való létezést.

„Ha valami régi épületben egy márványlépcsőt látok, melyen sok ezer láb mélyedést vájt, egyszerre eleven alakok népesítik

¹ Capt. J. E. Erskine, *Cruise among the Islands of the Western Pacific*. 1853. 247. és *Asiatic Society of Bengal, Journal*, XXXIV., Part. II. 205. Idézve Spencer Herbert: „*Principles of Sociology*“ című művében, magyarul idézve: Collins F. Howard: „*Spencer Herbert Synthetikus Philosophiájának Kivonata*“ című mű magyar fordításában, Budapest, 1903.

meg elmémet; látom a hatalmas államférfit, ki századokkal ezelőtt ezen a lépcsőn járt, vagy a szerencsétlent, ki innen vérpadra ment, vagy az utazót, ki csak tegnap járt itt. Lépteim zaja mintha csak tőlük eredne. Szavaim visszhangjában ők beszélnek hozzám. Ily édes szellemi közösségben lenni élő és elhunyt emberekkel. És ennek a szellemi közösségnek kapcsa csak egy kódarab“¹ . . .

„Wenn wir irgendwo vor den Augen der Menschen auftreten, und sei es auf einen Augenblick vor den Augen Vorübergehender, so ist uns nicht gleichgültig, wie unser Bild in ihnen sich darstellt; wir wissen, es ist kaum einen Augenblick in ihrem Bewusstsein, um dann auf immer vergessen zu werden, und dennoch geben wir acht, dass es kein widriges oder hässliches Bild sei. Unzählige Menschen lebten und starben in dem Gedanken an das Bild, das künftige Geschlechter von ihnen sich machen würden; und wir sollten dagegen gleichgültig sein, wie unser Bild sich, nicht in einem Augenblicksbewusstsein, nicht in dem Gedächtniss der nächsten Generationen, sondern gleichsam auf dem Grunde der Wirklichkeit selbst für alle Ewigkeit einprägt? Und nicht ein Bild, sondern vielmehr unser Wesen selbst? Wir sollten, nur auf den Grund des Augenblicks erpicht, gleichgültig dagegen sein, ob unser Wesen als ein nichtiges, leeres, verworfenes, oder als ein schönes und gutes für immer in der ewigen Wirklichkeit sich darstellt?“²

Paulsen komoly kérdéseire könnyelmű tagadással nem felelhetünk. Épp azért a következőkben megkíséreljük a visszaemlékezésnek nagy jelentőségét kissé részletesebben kidomborítani, meg lévén győződve, hogy mindnyájan joggal elismételhetjük Goethe-nek erős hitből fakadó önérzetes, szép mondását:

„Es kann die Spur von meinen Erdetagen
Nicht in Aeonen untergehn.“

Régmult idők ismét megjelennek. Visszaemlékezünk. Vissza-idézzük emlékezetünkbe a mult idők eseményeit. — Csodálatos tehetség is az a visszaemlékezés! Az időt feltartóztatja útjában

¹ Kunez Ignác: „A Nemzetállam Tankönyve“, harmadik bővített kiadás. Kolozsvár, 1902.

² Friedrich Paulsen: „System der Ethik etc.“, erster Band, II. Buch. Berlin, 1896.

s nem engedi meg, hogy az események végképp lezáruljanak, nem engedi át a világ dolgait s a történetet a feledésnek.

Öntudatunknak s tudatunknak legnagyobb részét a múltnak tudata tölti be. Hiszen, ha csak a jelenről volna tudatunk, nagyon szegény volna egész tudattartalmunk. A jelen a multhoz körülbelül úgy viszonylik, mint a kiterjedés nélküli pont a végtelenbe elvesző vonalhoz.

Az idő tovarohan, tovaröppen; a most multtá válik és a multból: az átélt eseményekből, örömeinkből és szenvedéseinkből, semmi egyebünk sem marad meg, mint az emlékek; — csak ezeket az emlékeket viszzük át a mindenkori jelenbe, úgy hogy voltaképpen kizárólag ezek az emlékek képezik némileg állandó tulajdonainkat.

Dr. Bárány Gerő.

(Vége köv.)

AZ ESZME ÉS AZ IGAZSÁG.

Mindazt, a mit létnek nevezünk, a concret jelenségek világa tárja elénk. E jelenségek száma végtelen. Valamennyiöket egyenként, külön-külön egyidejűleg felfogni, elgondolni, emlékezetben tartani nem lehetséges.

Az emberi elme minden időben törekedett valamely rendező elv megismerésére, mely által a jelenségvilág különböző egyedei kisebb-nagyobb mértékben összesíttessenek, együtt gondolhatók legyenek.

A ki a concret lét valamennyi jelenségét egyetlen tételben összefoglalva gondolni képes, az a létező világot nem ugyan teljességében, de a maga összességében, egységében fogta fel.

A concret jelenségek bizonyos csoportjának, körének, egy tételben való összefoglalása pedig nem egyéb, mint megállapítása valamely igazságnak.

Az igazság legfőbb postuluma és kriteriuma tehát abban áll, hogy az azt kifejező ítélet megfeleljen a jelenségek azon körének, amelyre vonatkozik.

A logikai ítéletben kifejezett igazság, mint különböző concret jelenségeket megegyező sajátságaiknál fogva összefoglaló, összegező elv, az emberi szellem egyetemes megnyilatkozása. Fölismerése az emberi értelem képessége, s a megismerésnek legfőbb feltétele, postuluma.

Ezzel szemben minden sceptikus és nihilistikus tétel petitio principiit foglal magában. A ki az emberi szellem egyetemes megnyilatkozásának lehetőségét tagadja s mégis azt kívánja, hogy szavai komolyan vétessenek, az nem gondolja meg, hogy a tudományra vonatkozólag bármely a tudomány terrenumán kívül eső állásponttól semmit sem mondhatunk, a minek ismeret-értéket lehetne tulajdonítani.

A tudományon kívül ugyanis az ember minden megnyilatkozásában concret létről tanuskodik, s e concret lét a megisme-

résnek tárgya. Az igazság pedig egyetemes s a jelenségeken kívüli külön, concret, egyedi léttel nem bír.

Ám bizonyos számú, vagy valamennyi jelenség megegyező sajátságainak megállapítása nem teljes ismerete a létnek. Az ilyen ismeret a jelenségeket csak összefüggésükben fogja fel, a maguk teljes mivoltában érintetlenül hagyván azokat.¹

Miképen ismerhetünk hát meg valamely concret jelenséget a maga teljes mivoltában?

A gondolkodás története mutatja, hogy míg az emberi szellem az összefoglaló megismerésben már jókora utat tett meg, valamely concret jelenség teljes megismerése mind a mai napig megközelíthető nem volt.

S ebből szükségképen támad azon belátás, hogy valamely concret jelenség teljes megismerését meg kell előznie az összefoglaló ismeretnek, vagyis igazságok megállapításának. A concret ismeret pedig csupán a már megállapított igazságok megfelelő összefoglalásából állhat elő.

Íme a már megállapított igazságoknak bizonyos concret jelenségnek megfelelő összefoglalása új ismeretet nyújt, de nem nyújthat új igazságot. Lehetséges tehát concret ismeret, de az igazság mindig egyetemes.

Eltérően a természettudományoktól, az emberi szellem concret jelenségei és a reájok vonatkozó tudomány: az anthroposophia ugyanazon forrásból erednek. Az ismeret tárgyának és tartalmának ez a közös eredete érthetővé teszi azt a nehézséget, melylyel az emberi szellem concret jelenségei s a reájok vonatkozó igazságok közötti különbség megállapítása jár.

Innen van, hogy az emberi szellem ama megnyilatkozásai, melyek eddigelé ugyane szellem concret jelenségeire vonatkozó igazságok czímén állottak elő, legnagyobbbrészt voltakép szintén ily concret jelenségek, melyeknek ismételten a tudományos kutatás (vizsgálódás) tárgyát kell képezniük, akár egy műalkotásnak, törvény-cikknek, vagy történeti eseménynek. Nem a megállapított igazságokat, csak az emberi szellem concret jelenségeit szaporítják.

Az emberi szellem minden concret jelenségében valamely szellemi irány jut kifejezésre, s ez abban áll, hogy általok az

¹ Lásd szerzőnek „Philosophia és anthroposophia“ cz. tanulmányát. (Athenaeum. 1904. 2. sz.)

emberi szellem tartalmának valamely része az egésznek, vagy egy nagyobb résznek igényével lép fel. E körülmény szükségképen megállapítja a szellemi irányoknak egymással szemben való kizárólagosságát. Ez az oka a különböző szellemi irányok minden időben mutatkozó küzdelmének, harcának.

Am e küzdelem a tudomány terrenumán kívül megy végbe. A szellemi irányok s küzdelmeik a tudományos kutatásnak csak tárgyát képezhetik, de maguk tudományt nem nyújthatnak, mert tudományos tétel gyanánt az emberi szellemnek csakis olyan egyetemes megnyilatkozása tekinthető, mely független annak különböző irányaitól.

A tudomány, az anthroposophia megállapítja az egyes szellemi irányok mivoltát, de csakis minden szellemi iránytól függetlenül, mert valamely szellemi irányról ugyanazon, vagy bármely tőle eltérő irány álláspontján semmit sem lehet megállapítani, a minek tudományos értéket tulajdoníthatnánk.

Az emberi szellemnek minden iránybeli megnyilatkozása csupán az illető irányra jellemző, de semmit sem tudhatunk meg tőle azon tárgyat illetőleg, a melyre vonatkozik.

Egy szóval a szellemi irányok tételei: irányeszmeék, nem igazságok s a tudománynyal szemben a concret jelenségek értékével bírnak.

Az ember az ő concret létében irányeszmeéktől vezettetik. Az ismeret csak eszközül szolgál ez eszmék valószínűsítésére. Amit concrete valószínűsít, azt fejezi ki az irányeszme elvontan, az egyetemesség látszatával. Az irányeszme ugyanis nem bír az egyetemesség azon fokával, mely a concret jelenségek általa felőlelt körének megfelelő, különben igazság volna.

Míthogy ugyanis az emberi szellem tartalmából minden irányeszme által kifejezett rész az egésznek, vagy egy nagyobb résznek igényével lép fel: közöttük ellentét támad, az ellentétből kizárólagosság, a kizárólagosságból valószínűsítésre törő küzdelem.

A kizárólagosságnál fogva ugyanis bizonyos időpontban az ellentétes, eltérő irányeszmeék közül csak egy valószínűsülhet s így a valószínűsítésre való törekvés az irányeszmeék mivoltához hozzátartozik.

Az irányeszmeével irányeszme áll szemben, az igazsággal szemben nem egy másik igazság, csak tévedés. A tudomány, az igazság világa egy egyetemes világ, melynek a mi concret létünk csak tárgyát képezi. Maga a tudományos kutatásra való

törekvés, olthatatlan vágyakozásunk az igazság után, valamely tudományos felfedezés fölötti lelkesedésünk, az ismeretek terjesztése, népszerűsítése körüli fáradozásunk, a „tudományos“ intézetek jutalmazásai és kitüntetései: teljességgel kívül esnek a tudomány terrenumán. Mind ezekre a konkrét létet élő embernek van szüksége. De hát nem kell-e ezek szerint az irányeszméket az igazsággal szemben elejteni? Van-e értelme annak a szakadatlan küzdelemnek, melyet az ember az irányeszmék valószínűsítéséért kifejt? Érdemes-e, helyes-e érettök lelkesedni; mindent, még életet is feláldozni, mikor ezek nem igazságok? Nem valami csalóka káprázat, hiú törekvés, haszontalan erőlködés-e mindaz, mit ez irányeszmékért kifejt az ember?

A felelet igen egyszerű. Az irányeszmék nem igazságok ugyan, az ember azonban konkrét létet él. E konkrét lét kifejezői pedig az irányeszmék, melyektől való megválásunk egyedül a konkrét létről való teljes lemondás által lenne elérhető. Az irányeszmék nem helyettesíthetők az igazság által, mely egyetemességével teljességgel kívül esik a mi konkrét létünkön.

Az emberek az igazságot és az irányeszmét rendesen nem tudják megkülönböztetni. Ők az irányeszméket igazságoknak tartják. Lelkük át van hatva bizonyos irányeszméktől, melyeknek „igazságát — érzik“. Értük lelkesednek, behálózák velük egész gondolat- és érzésvilágukat. Saját irányeszméiktől eltérő irányeszméket tévedéseknek és hazugságoknak bélyegeznek. Ők nem irányeszmékért, de „igazságért“ küzdenek.

A kiváló szónokok, a társadalmi, politikai élet lelkes vezető nagy alakjai, a művészek, a reformátorok, hitújítók az emberi szellem illetlen megnyilatkozásának representansai. Bennük culminál az egy bizonyos szellemi irányhoz való ragaszkodás, annak ihlete, fanatismusa.

Ezt a lelkesedést, az eszme igazságában való eme feltétlen bizakodást igazolni látszik előttük az eszme valószínűsítése, hódítása, fokozatos térfoglalása.

Pedig éppen ez a valószínűsítés mutatja legvilágosabban az eszme és az igazság közti különbséget. Az igazság értéke független az elfogadás, az elterjedés mértékétől. Az igazság megáll önmagában. Az eszméknek megvan a maguk kora, az igazság kívül áll a kor szellemi áramlatain s azok változásain.

Az a tény, hogy az anthroposophia irodalma telítve van

irányeszmékkel, alapul szolgálhat azon mulasztás nagyságának megállapításánál, mely az eszme és az igazság közti különbség földerítését illetően az eddigi gondolkodás rovására esik.

Az irányeszme nemcsak hogy nem igazság, de még csak tévedésnek sem tekinthető. Tévedés csak a tudományban az igazság megállapítása körül állhat elő; az irányeszmék pedig kívül esnek a tudomány terrenumán.

Ezen felfogás szerint az irányeszmékért való lelkesedés, a valósításukért kifejtett küzdelem megfér az igazság ismeretével. Hiszen a tudomány a konkrét létet élő, eszményekért lelkesedő ember szellemének egyetemes megnyilatkozása éppen.

De az ismeret hiánya, az igazság fogalmának, a tudomány mivoltának nem ismerése az, midőn valamely irányeszme igazságnak tartatik.

Mindezekből pedig szükségképen következik, hogy nem minden tétel, mely nem foglal magában igazságot, egyszersmind irányeszme. Azok a tételek, melyek bizonyos időpontban egyesek, vagy mindenki által igazságoknak tartatnak, nem feltétlenül azok. a nélkül, hogy egyszersmind irányeszmék volnának. Lehetnek tévedések, melyek később esetleg kiderülnek.

Az igazság nem örök, vagy legalább nem mindegyik az. De minimális kelléke minden oly tételnek, mely igazságképen lép fel, az, hogy minden szellemi iránytól független legyen. Ezt pedig, mint fentebb láttuk, csak úgy érhetjük el, ha minden tételünket akként konstruáljuk, hogy az megfeleljen a jelenségek azon körének, a melyre vonatkozik.

Az anthroposophia tárgya az ember egész szellemi élete. Amaz az emberi szellem egyetemes megnyilatkozása, emez konkrét jelenségeinek foglalata. Ez a helyesen felfogott viszony a tudomány és az élet között, melyet oly sokan félreértenek. Mert mi más a lenézett tudománynyal szemben lépten-nyomon felbukkanó rámutatás a pezsgő életre, annak gazdag változatosságára, következőképpen nagy értékére, mint petitio principii s így a tudomány mivoltának s az élethez való viszonyának félreismerése. Az élet fölött kimondott bármely ítélet vagy iránytétel s akkor maga is az élethez tartozik, vagy nem az s akkor szükségképpen a tudomány terrenumába esik, akár igazság, akár tévedés. Az élet maga nem magyarázhat meg semmit, mert éppen maga képezi tárgyát minden lehető magyarázatnak. A vallási, erkölcsi, művészeti, jogi, poli-

tikai, gazdasági, stb. élet jelenségei mind tárgylul szolgálnak a tudományos vizsgálódáshoz. A hitújítók, államférfiak, művészek nem igazságot keresnek és hirdetnek, nem igazságért küzdenek és halnak meg, hanem irányeszmékért. Az igazság egy táborba sorakoztatja az embereket; csak az irányeszme választja széjjel őket s állítja egymás ellen sorompóba. A mit ők hirdetnek, a miért lelkesednek és küzdenek, mindaz csak tárgya lehet valamely azután megállapítandó ismeretnek, igazságnak.

Az anthroposophia pedig, mint az emberi szellem jelenségeit magyarázó tudomány, e jelenségek megfelelő csoportosítása szerint részint philosophia, részint historia. Vagyis minden tárgykörnek egyenként két-két tudomány felel meg. Így van a művészeti élet jelenségeinek magyarázatára művészetphilosophia vagy aesthetika és művészettörténelem; az erkölcsi élet jelenségeire vonatkozólag erkölcsphilosophia, vagy ethika és erkölestörténelem; a jogi életnek megfelelően jogphilosophia és jogtörténet stb.

A bölcséleti és történeti tudományok tárgyát ugyanis egyaránt a concret jelenségek képezik. Különbség közöttük e jelenségek más-más csoportosítása alapján áll elő.

A bölcséleti tudományok tárgya minden idők jelenségeinek kisebb-nagyobb csoportja; míg a történeti tudományoké a bizonyos időpont, illetve időköz jelenségeinek kisebb-nagyobb csoportja, illetve e jelenségcsoportoknak az időrendi egymásutánban való összefűzése.

A historia az időrendi egymásutánban mutatkozó jelenség-csoportok mivoltát s a közöttük levő különbségeket, változásokat megállapító tudomány. A historia tehát épp úgy mint a philosophia, minden idők összes jelenségeit felöleli. Csakhogy míg a philosophus valamennyit egy csoportba foglalja, addig a historikus időrendi egymásutánban fűzi együvé.

A philosophia ennél fogva az állandó megegyezések tudománya, a historia pedig a múló változásoké.

Ez nem azt jelenti, hogy a történeti igazság nem megegyezéseken épül. A változásoknak is csak a megegyezések alapján lehet tudománya, minthogy az időrendi egymásutánban mutatkozó változások a jelenségek bizonyos csoportjában megegyezően mennek végbe.

Ha e különbségek és változások minden egyes jelenségben másként mutatkoznának, ha nem ölelnének föl bizonyos

számú jelenséget, ezek vizsgálata soha egyetlen igazság fölismerésére nem vezethetne.

A bölcséleti igazságok megállapításánál a jelenségek időbeli, bizonyos időponthoz, vagy időközkhöz kötött sajátosságai figyelmen kívül maradnak, minden időben mutatkozó megegyező sajátosságaiknál fogva mintegy az időből kiemeltetnek.

A történeti igazság főntebbi meghatározásából következik, hogy az mindig valamely szellemi irányt foglal magában. Csak-hogy itt a szellemi irány mint tárgy van jelen. Az a szellemi irány, melyet a történeti igazság magában foglal, nem a historikus szelleméből került bele. A történetírónak azt a szellemi tartalmat kell kifejeznie, mely a tárgyul vett jelenségekben tőle függetlenül adva volt, minekelőtte hozzájuk fordult volna.

Ha valaki a tárgyul vett jelenségesoportot valamely annak megfelelő, vagy tőle eltérő szellemi irány álláspontjáról vizsgálja, az ily módon megállapított tétele nem történeti igazság, hanem irányeszme, műve inkább műalkotás, mint tudományos mű, ő maga nem tudós, hanem valami szellemi irány küzdő bajnoka lesz.

Aki a történelem tényeihez, az emberi szellem concret jelenségeihez vallási meggyőződése, politikai pártállása, művészeti, erkölcsi, gazdasági irányzatának igazolása, valóstítása végett fordul, az nem tekinthető történettudósnak. S bár nem végez haszon-talan munkát, mert hozzá járulhat vele az általa képviselt irány valóstításához, de minden esetre olyat, mely a tudomány terrenumán kívül marad.

A bizonyos időpontban mutatkozó jelenségek megegyező sajátosságai alapján construált történeti igazság az időrendi egymás-utánban a jelenségek bizonyos körén belül megegyezően végbemenő változások egy stádiumának tekinthető. Ezért valamely időpont jelenségeinek megértéséhez az időrendi változások megelőző stádiumainak földerítése, megállapítása is szükséges.

De csak a bölcséleti igazság ismerete képesíti a historikust annak fölismerésére, hogy valamely kor eseményeiben az illető kor szellemét kifejező sajátosságokat meg tudja különböztetni a minden idők jelenségeinek sajátosságaitól.

A bölcséleti igazságok tehát a történeti igazságok által föltételeztetnek, vagyis a történelem csakis a bölcséleti igazságok előzetes ismeretével oldhatja meg a maga külön feladatát.

A philosophia adja a historikusnak a különböző korok

változó tüneményeinek méréséhez azt az egyedüli pontos, megbízható mérőeszközt, mely az idők változó viszonyai közepett az állandó megegyezéseket tartalmazza. Mert változót változóval, irányeszmét irányeszmével mérni nem lehet; de igenis változót változhatatlannal, irányeszmét igazsággal, az emberi szellem concret jelenségeit egyetemes megnyilatkozásával, vallási, művészeti, jogi, politikai, erkölcsi, gazdasági életét anthroposophiával.

Ezzel szemben nem állhat meg az a felfogás, mely bölcséleti igazságok megállapítását lehetetlennek tartja történeti ismeretek nélkül. Bizonyos ugyan, hogy minden a létre vonatkozó ismeret csakis e lét jelenségeinek vizsgálata alapján érhető el, de e jelenségeknek nem a történeti, hanem a bölcséleti szempontból való csoportosításával, lévén a historia a fentiek szerint a múlt változások tudománya, a philosophia pedig az állandó megegyezéseké.

A bölcséleti és történeti tudományok e szigorú megkülönböztetése támpontot nyújt nekünk a „*philosophia története*“ és a „*történelem philosophiája*“ kérdéseiben követendő helyes felfogás megállapításánál.

Már az eddigiekből is könnyen belátható, hogy csak a változónak lehet története. Ám a történelem (t. i. az emberi szellem története) fogalmának csak egyik eleme a változás. E fogalom teljességéhez az eszmei tartalom is hozzátartozik. Ebből következik, hogy nem minden változás lehet történelmi kutatás tárgya.

Az emberi szellem története nem egyéb, mint az emberi szellem concret jelenségeiben kifejezésre jutott eszmének a valóságban mutatkozó irányváltozását megállapító tudomány. A ki az emberi szellem jelenségeit nem az eszmeváltozás szempontjából vizsgálja, közöttük a belső összefüggést föl nem ismerheti, a történettudomány terén eredményt el nem érhet, tudományos funkciót egyáltalában nem végezhet.

Mint hogy tehát a történelem tárgya a concret jelenségekben mutatkozó eszmeváltozás, a helyesen értelmezett philosophia pedig az emberi szellem egyetemes megnyilatkozása lévén, minden szellemi iránytól független, így benne belső, vagyis eszmeváltozásokat nem, csupán külső változásokat (minők: új igazságok megállapítása, tévedések helyreigazítása, új kérdések felállítása, stb.) kereshetünk, — a philosophiának nem lehet története, a

minthogy nem lehet semmiféle tudománynak, hanem csak concret jelenségeknek.

Íme tehát nyilvánvaló, hogy a philosophia történetének gondolata a történelem s ezzel minden tudomány helyes fogalmának félreértése, s egyszersmind annak hallgatag bevallása, hogy azon elméletek, melyek eddig philosophiai rendszerek igényével léptek fel, csak concret jelenségek voltak, melyek maguk is magyarázatra szorulnak, s így nem is adhatják a tárgyul vett jelenségek magyarázatát.

Nem tévedéseikben rejlik a hiba, hanem eszmei tartalmukban, az emberi szellem különböző irányaitól való függésökben, hozzájuk tartozásukban. Mert az idealismus, materialismus, pessimismus, stb. csak tárgyai lehetnek a philosophiának, de maguk nem szolgálhatnak álláspontot valamely bölceleti kérdés megoldásához.

Tehát vagy philosophia az, melyet az eddigi gondolkodás felmutat s akkor annak nem lehet története; vagy nem philosophia s akkor eo ipso nem írhatunk róla philosophiai történetét.

Eddigi fejtegetéseink értelmében az emberi szellem mindazon productumai, melyek philosophia czimén láttak napvilágot, bizonyos szellemi irányok megnyilatkozásainak tekintendők és így egyképen tárgyát képezhetik úgy a philosophiának, mint a historiának.

Ez a történelem azonban korántsem a philosophia, hanem, csak az emberi gondolkodás története. S ha e történelem nem egy valódi philosophia alapján konstruált tudomány, akkor mint magyarázatra szoruló concret jelenség ismét tárgya leend a philosophiának és historiának. Mert ha lehetséges volna a történelem philosophiája és a philosophia története, akkor lehetséges a philosophia történetének philosophiája, ennek ismét története és így tovább ad infinitum, a mi nyilvánvaló képtelenség.

Akár bölceleti, akár történeti legyen valamely tudomány: az emberi szellem egyetemes, vagyis minden szellemi iránytól független megnyilatkozása. Ezen a ponton dől el a tudomány sorsa. Itt válik el az emberi szellem concret nyilvánulásának terrenumaitól.

Az emberi szellem egyetemes és concret megnyilatkozása, vagyis a tudomány és az élet, az eszme és az igazság közötti viszony teljesebb megállapítására a concret nyilvánulások külön-

bőző terrenumainak egyenkénti vizsgálata vezet bennünket. E nagy feladat megoldását egy következő külön tanulmány számára öhajtván fentartani, ezuttal csak a művészet terrenumát vesszük vizsgálat alá.

A művész is foglalkozik a jelenségekkel, miként a tudós. Csakhogy a művészi functio eredménye ismét csak concret jelenség lesz s nem igazság.

A művészet ugyanis a művész lelkében fogant gondolatnak és érzésnek, illetve kapcsolatuknak kifejezése. Ezért aztán a műalkotásból megismerhetjük magát a művészt, de sohasem a tárgyul vett jelenségsoportot (jelenséget).

A művészlélek hatalma, az érzés ellenálhatatlan erejével s a gondolathoz való szoros kapcsolódásával képes csak véghez vinni azt a varázslást, azt a káprázatot, melynél fogva az igazság meggyőző erejével hat reánk.

Ez okozza azt a csalódást, mintha a műalkotásból magát a tárgyat ismernők meg, holott csak a művész lelkébe nyertünk bepillantást.

A művészlélekben fogant gondolat és érzés a műalkotásban concrete jelenik meg, míg a tudományban a gondolatot kifejező forma egyetemes. A műalkotásnak ez a concret megjelenési formája vezetett sokakat arra a tévedésre, hogy a művészet: utánzás.

A műalkotás, mely maga is concret jelenség s a megismerésnek tárgya, nem a tárgyul vett jelenséget mutatja be, hanem a művésznek gondolatát és érzését, melyet a tárgy keltett benne.

Ezért a műalkotás a művészre jellemző, a tudományos tétel azonban a tárgyra nézve s így a műalkotásból megismerhetjük a művészt, de sohasem a tárgyat. Ez az utóbbi a tudomány feladata.

A művészetben minden értékes lehet, a mi a művész szellemi tartalmát kifejezi, tehát a művész egész egyénisége; ezzel szemben a tudományban semmi sem értékes, a mi a gondolkodóra jellemző, csak az, a mi a tárgynak megfelel.

A tudomány sem képes a tárgyat, t. i. bizonyos concret jelenséget a maga teljességében, egész mivoltában kifejezni. De a concret jelenségek bizonyos csoportjának megegyező sajátságait illetőleg a tudománynyal szemben megvan az a postulatum, hogy

e megegyezések maguknak a jelenségeknek, nem pedig az illető gondolkodó lelkének sajátosságai legyenek.

Két művész ugyanazon tárgyról ellentétet is mondhat. a nélkül, hogy ez ellentét bármelyikük alkotásának értékét csökkentené. Mert ez ellentét nem foglal magában ellenmondást.

De két tudós ugyanazon tárgyról csak megegyezőt, illetve összeillőt mondhat.

Semmikép sem állhat meg sokaknak azon felfogása, hogy míg egyrészt az emberi értelmet képtelennek tartják az igazság megállapítására; másrészt a művészettől éppen azt követelik, a mi egyedül a tudománynak lehet feladata, a mire azonban a művészet képtelen, de nem is hivatott, hogy t. i. benne a gondolat a tárgynak megfelelő legyen.

A művészetről alkotott e képtelen felfogás illusztrálásául álljon itt Taine-nek (ki a művészetet szintén mint utánzást fogta fel) következő gondolatmenete:

A művész utánoz. — Mindent pontosan a valóságnak megfelelően utánoz. — Nem mindent utánoz, csak méreteket. — A méreteken is változtat s csak lényegest utánoz. — Korának, fájának s a körülményeknek megfelelően utánoz. — Egyéniségének megfelelően utánoz. — Végre — miután csak most veszi figyelembe a költészet, festészet és szobrászat mellett a zenét és építészetet is, — teljesen elejti az utánzás fogalmát (lévén e két utóbbi szerinte „nem utánzó“ művészet) s a művészetben valamely lényeges jellemvonás kifejezését látja.

Ez a lényeges jellemvonás azonban nem más, mint az, mely a művész gondolatának és érzésének megfelel. Mert a művészt nem az igazság, nem a tárgynak megfelelő gondolat megállapításának vágya, hanem már előzetesen adott gondolata és érzése, vagyis eszmei iránya vezeti, s ennek formáló erejével addig módosíthatja tárgyát, míg kifejezésére alkalmatossá teszi.

Bizonyos időpontnak bizonyos múltó világnézet felel meg, mely azonos valamely szellemi iránynyal. Bármely műalkotás tehát úgy tekintendő, mint bizonyos szellemi, szorosabban: művészeti iránynak kifejezése. Minden művészeti irány más-más hangnemet, hangulatot fejez ki, melyek egyenként más-más műfajnak kedveznek. És így végeredményben bizonyos műfaj a valósulásra nézve bizonyos időponthoz, illetve bizonyos szellemi irányhoz van kötve.

Ezért nem lehet a tudomány (aesthetika) feladata a művészt

bizonyos műfaj gyakorlására buzdítani. Ez a törekvés csak valamely irány valósulásaért való küzdelmét jelenti, s a tudomány terrenumán kívül az irányok harezát mutatja.

A legkülönbözőbb művészeti irányok létjogosultságát az adja meg, hogy az emberi szellem tartalma a művészetben csak in concreto, tehát elrészletezve, az igazság irányeszmeikre decentralizálva jelenhetik meg.

Midőn tehát művészeti irányok küzdenek egymással a valósulásért, nem a szép áll szemben a nem széppel, hanem a szépnek egy eleme egy másik elemével. A szépnek valamely műalkotásban nyilvánuló eleme annak iránybeli sajátága éppen.

Ezért a műalkotások megítélésénél alkalmazandó történeti szempont mélyebb jelentősége abban áll, hogy az illető művészt vagy művet nem a mi korunk iránya és fejlettségi foka, vagy saját irányunk és szellemi értékünk alapján kell mérlegelnünk, hanem azt kell megállapítanunk, hogy az illető műalkotás micsoda irányt mekkora fokon juttat kifejezésre és valósulásra.

Eddigi fejtegetéseinkben az anthroposophiát úgy mutattuk be, mint a közvetlenül vizsgálható jelenségek magyarázatát. A tudományos gondolkodást azonban ez magában nem elégíti ki. Az emberek minden időben törekedtek oly ismeret megszerzésére is, mely a közvetlenül vizsgálható jelenségek körén kívül esik, azt meghaladja.

Ezzel szemben azonban könnyű belátni, hogy ha már a jelenségek közvetlen vizsgálatának eredménye is kétséges sokak előtt az ismeretszerzés szempontjából, mennyivel kétségesebb annak lehetősége, hogy bizonyos igazságok a közvetlenül nem vizsgálható jelenségekre vonatkozólag is megállapíthatók.

A megismerésnek két nagy kérdése áll tehát előttünk. Egyik a közvetlenül vizsgálható, másik a közvetlenül nem vizsgálható jelenségekre vonatkozó megismerés lehetőségének kérdése. Az első kérdésre már megkísérlettük a feleletet, a másodikkal a következőkben kívánunk foglalkozni.

Ez az utóbbi kérdés szerintünk szorosan összefügg az előbbivel, a mennyiben a jelenségek bizonyos körének vizsgálata alapján megállapított igazság túllépi a megvizsgált jelenségek számszerinti összegét s részben kiterjed a meg nem vizsgált jelenségekre is.

A jelenségek bizonyos számának vizsgálata ugyanis csak

ideiglenes segédeszköz az igazság megállapításánál, s a már konstruált tétel nem azért kényszeríti gondolkodásunkat, hogy igazsága előtt meghajoljunk, mert ennyi és ennyi jelenség vizsgálata támogatja, hanem mert bizonyos logikai szükségességet foglal magában.

Minthogy a megismerés az emberi szellem egyetemes megnyilatkozása, az igazság a jelenségekben nem a variációkat öleli fel, hanem a megegyezéseket, bizonyos fokú megegyezés mellett pedig a jelenségek végtelen sorozata is csak variációkat nyújthat, e variációk kívül esnek a megállapított tételen és azt addig nem vizsgált újabb és újabb variációk nem módosíthatják.

Ekkép tehát nyilvánvaló, hogy a meg nem vizsgált jelenségek bizonyos fokig, vagyis bizonyos sajátágaikra nézve épp úgy megismerhetők, mint a már megvizsgáltak. Az igazság érvényének a meg nem vizsgált jelenségekkel szemben való fentartása nem önkényes kiterjesztése, hanem egyetemességéből folyó szükségzerű önkiterjeszkedése.

Ezért nem lehet valamely tétel igazságát példákkal, vagyis egyes konkrét jelenségek felmutatásával támogatni, bizonyítani. Éppen megfordítva, e példákat kell a tétel igazságával magyarázni. Ha tehát valaki bizonyos jelenségek alapján tételt konstruál, s azokkal emezt támogatja, körben forog, melyből nincs menekvés. Valamely tétel csak akkor áll meg, ha a körébe tartozó minden jelenségnek megfelel. Valamennyit felsorolni pedig nem lehet. Csak az veheti hasznát a példáknak, aki valamely tételemet tagadni megkísérli, míg számomra egy híján valamennyi sem szolgál bizonyítékul.

Ismeretes egy igen elterjedt ellenvetés az igazságnak azon tulajdonsága ellen, mely szerint ez meg nem vizsgált jelenségekre is kiterjed. Azt állítják, hogy semmi sem jogosít fel ilyen tétel konstruálására: „minden ember halandó”. Szerintök születhetnek a jövőben oly emberek, akik nem fognak meghalni. Csakhogy e tétel nem abból következik, hogy az eddigi emberek meghaltak, hanem azon szükségességből, melyet magában foglal. Minthogy ugyanis a halandóság gondolata az „ember” fogalmából foly, azok a bizonyos valamik, melyek nem fognának meghalni, már nem lesznek emberek. De tudjuk, hogy minden létező konkrét valóság. A létezés fogalma bizonyos mértékben összeesik a konkrétnek s a tér- és időbeliségnek fogalmával. Valami, ami nem

concret és kívül esik a tér- és időbeliség korlátain, csupán a gondolat lehet, de nem is minden gondolat, hanem egyes-egyedül az igazság a maga egyetemességével. Az igazság a létező jelenségek bizonyos körének megfelelő gondolat, melynek a jelenségeken kívüli külön concret, jelenségszerű léte nincs. Azon ellenvetés tehát, hogy támadhatnak a jövőben oly emberek, akik nem fognak meghalni, ellenmondást rejt magában s egyszersmind a concret létezés mivoltának félreismerését.

Ezek után a közvetlenül nem vizsgálható jelenségek megismerését illetőleg különbséget kell tennünk a bölcséleti és történeti tudományok között. A bölcséleti tudományok tételei — mint-hogy nem múló változásokat, hanem állandó megegyezéseket foglalnak magukban, — egyképpen vonatkoznak úgy a közvetlenül vizsgálható, mint a közvetlenül nem vizsgálható jelenségekre.

Súlyosabb a kérdés a történeti tudományok szempontjából. Tudjuk, hogy a historia a változások tudománya azzal az értelmezéssel, hogy e változások a jelenségek bizonyos csoportján belül megegyezően mennek végbe. E megegyezést az eszme hozza létre, mely a concret jelenségekben kifejezésre jut. Azt is megállapítottuk, hogy a historiai változás belső, eszmei változás, az eszmének fokozatos valósulása, s az egymással szemben kizárólagos eszméknek az időrendi egymásutánban való folytonos változása.

Ha már most a változások tudományát, vagyis a historiát a közvetlenül nem vizsgálható, főleg jövőbeli jelenségekre is ki akarjuk terjeszteni, nem kell egyebet tenni, mint megállapítani az eszmeváltozás szabályszerű voltát, vagyis törvényszerűségét.

Vizsgálunk kell tehát az emberi szellem eddigi jelenségeit az időrendi eszmeváltozás szempontjából, mert az a törvényszerűség, melynek ismeretéhez ily módon jutunk, a jövőbeli jelenségekre nézve is meg fog állani. Nem azért, mert az eszmeváltozás eddigelé ilyen, vagy amolyan törvényszerűséget mutatott, hanem azon belső szükségességnél fogva, mely szerint az eszméknek a valóságban bizonyos sorrendet kell követniök.

Azt ugyanis már eddigi fejtegetéseinkből tudjuk, hogy az eszme az emberi szellem tartalmának csak része, mely azonban mindig az egésznek, vagy egy nagyobb résznek igényével lép fel. Részlegességéből azonban szükségképp következik, hogy ugyanazon eszme állandóan nem tarthatja vissza a többi a valósulástól.

A valóság sorrendje az eddigi jelenségek vizsgálata alapján megállapítható, s ez a sorrend nem változhatik. Az eszmék valószínűségi sorrendjének változhatatlanságát illető garancia pedig az ismeret fokozatos gyarapodásának tényében foglaltatik. Minden irányú eszmének szükségképp valósulnia kell az ismeret minden fokán. Így érthető azután, hogy ugyanazon irányeszmék újabb és újabb valószínűsége más és más jelenségek által történik. Nem tekintve ugyanis az irányeszmék szerinti különbséget, a konkrét jelenségek változását a bennök érvényesülő ismeret mértéke határozza meg.

Két egymástól évszázadokra eső időpontban ugyanazon irányeszmék által valószínű konkrét jelenségek között nagy különbséget találunk. Ez a különbség tehát nem iránybeli, hanem fokbeli, értékbeli különbség. Ezt a különbséget látjuk az ugyanazon irányhoz tartozó kiváló egyének és egyszerű képviselői között. Az értékbeli különbség a szellemi irányok mérlegelése alapján nem állapítható meg.

Ha tehát az idők folyamán beállott szellemi előhaladás mértékét akarjuk megállapítani, nem több különböző, vagy éppen ellentétes, de egyugyanazon irányt valószínű időpontokat kell összehasonlítani.

A szellemi irányok különbözősége alapján ugyanazon időpontnak megfelelő jelenségek között sem állapíthatunk meg fokbeli, értékbeli különbséget, mert létrehozó alanyiaknak nem ismerete tér el egymástól, ideáljaik mások. Ez természetesen csak a tudományos szempontra nézve áll. A tudományon kívüli, konkrét szellemi létben ugyanis nem az ismeret ugyanazon foka, hanem az eszmék ugyanazon iránya vonzza és tartja össze az embereket.

Különböző korok más-más irányú jelenségei közötti összehasonlítás pedig már azért sem biztat eredménnyel, mert az iránykülönbség is értékbeli, fokbeli distinctióra vezethetne.

Valamely konkrét jelenség tehát két tényező által határozatik meg: egyik az ismeret foka, másik az eszmék iránya. E két tényezőnek folytonos módosulása hozza létre a permutatio és combinatio szerint a jelenségek megszámlálhatatlan sokaságát, s ezzel azt a sokféleséget, melyben két teljesen megegyező jelenség nem található.

Dr. Fitos Vilmos.

LEIBNIZ ÉLETE ÉS BÖLCSESZETE.

(Harmadik közlemény.)

A monas tehát áthatolhatatlanságánál, korlátoltságánál fogva testként jelenik meg, a melyben azonban már eleve erő lakozik, mint a test tevékenységének, mozgásának oka. S így a mozgás nem kívülről közöltetik az anyagi dolgokkal, hanem azok belsejéből, tehetségéből származik, azaz eredetére nézve dinamikus. Éppen ez az oka annak, hogy minden substantia állandóan mozgásban van, tehát akkor is, mikor a dolgok, egymáshoz viszonyítva, helyzetüket nem változtatják s így a mozgás reánk nézve észrevehetetlen. Minthogy azonban az erő működése soha sem szünetelhet, azért abszolút nyugalom sem létezik, s a mit mi annak látunk, nem más, mint nagyon kicsiny fokú mozgás. A mechanizmus csak a mozgás lefolyásában érvényesül, de itt azután egész következetességében, tisztán az okozatosság (causalitás), a ható okok törvényeinek engedve annyira, hogy minden monas, (a mennyiben anyagi dologként tűnik fel), mint mechanikailag szabályozott mozgó testet, gépnek tekinthetünk. — Az anyagság azonban még nem meríti ki a substantia lényegét.

A monas, mint test, vagyis az ő szenvedő ereje, áthatolhatatlansága, korlátoltsága több monast tételez föl, mert ha egyedül volna, nem volna szüksége ellenállásra s ez által önkorlátozásra; mint cselekvő erő ellenben önmagán kívül senkire és semmire nem szorul, mint ilyennek egyedüli föltétele saját léte, a mely éppen az ő cselekvésében, tevékenységében áll. A testiség, az áthatatlanság csak lehetőségessé teszi, hogy mint minden mástól különböző lény, létezzék, a cselekvő erő pedig e lehetőséget valóságra emeli, ténylegesíti, a monast s azzal önmagát tételezi, azzá teszi, a mi valóban. Szóval meghatározza a monas lényeg-

beli formáját, a mely által tényleg minden mástól különben egyént képez. Ezt a cselekvő erőt, melynek cselekvése éppen a maga megnyilvánításában, lényegbeli formájának megállapításában, a saját tételezésében áll, nevezi Leibniz léleknek, magát a cselekvést, az öntételezést életnek. — A monas e szerint lelkes test, élő gép.

A lélek azonban, mint cselekvő erő, nemcsak forrása, ható oka (*causa efficiens*) az öntételezésnek, azaz a maga létét megállapító cselekvésnek, hanem célja, végoka is (*causa finalis*). A cselekvő erő ennél fogva célok szerint működő, célok megvalósítására irányuló erő, s mint ilyen, összes nyilvánulásaiban, a végokok elve alapján ítélendő meg. Míg tehát az anyagi tünetményekben a mechanizmus s az okozatosság uralkodik, addig az életjelenségek célokból magyarázandók.

A monasnak, mint szenvedő és cselekvő erőnek, mint testnek és léleknek s ezzel együtt a ható és végokok közös székhelyének, felfogásában, a kétféle oki fogalom kibékítésében s összhangba hozásában áll Leibniz philosophiájának bölcselőtörténeti nagy jelentősége. Az összes előtte virágzott philosophiai rendszereket éppen a ható vagy a végokok kizárólagos alkalmazása sorozza az idealistikus vagy materialistikus, a teleologikus vagy mechanikus elméleteknek egymástól szigorúan elkülönített osztályába. Míg az előbbiek mindenütt magasabb észszerűség vezette erőket és eleve kijelölt célokat fedeznek fel, addig az utóbbiak nem találnak a világban egyebet kényszernél és szükségességnél. Leibniz jól látja az ellentétet, melynek feloldását philosophiai munkálkodásának egyik feladatává teszi s a két véglelet áthidalása valóban legnagyobb érdemei közé tartozik.

*

A monas lényegét test és lélek képezik, de nem úgy, mint egy összetett egésznek alkotórészei, hanem mint egy-ugyanazon állománynak két, egymástól elválaszthatatlan mozzanata, melyek létezésükben egymást feltételezik. Lélek és test ily értelemben nem önálló substantia, mint például Descartesnél, s azért ha Leibniz az ember lelkének és testének összhangjáról beszél, ezt csak a közfelfogás kedvéért teszi s tulajdonképpen a substantciák összhangjára kell azt érteni, mert az ember sem egyéb, mint egy magasabb s számtalan alacsonyabb rendű substantciának

halmaza, míg lélek és test csupán az egyes állományokon belül létező elkülöníthetetlen erők. A monason belül test és lélek úgy viszonylanak egymáshoz, mint ható okok a végokokhoz, mint a mechanikus erő a célirányoshoz. A kettő közül azonban a lélek elsőbbséggel bír, a mennyiben ő a forrása s egyszersmind célja is a test erőinek, míg a test csak eszköze a léleknek, mint önálló, egyedi lénynek. Ez pedig más szavakkal annyit jelent, hogy az egész mindenségben érvényesülő teleologikus fogalmak magasabb rangúak a mechanikusoknál, melyek csak az anyagi világban szerepelnek; vagyis a lelki, az erkölcsi világot általában úgy kell tekintenünk, mint a testnek alapját és végső célját.

Ha a monas lényegét tevő erő keletkezését vizsgáljuk, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az természeti elemekből nem jöhet létre, hanem csak természetfölötti módon, vagyis csoda által. A substanciának ugyanis jellemző sajátossága a minden más lénytől való függetlenség, a mit nem állíthatnánk a monasról, ha eredetében feltételekhez volna kötve. — Úgy szintén tagadnunk kell a monas természetes úton történő elenyészhetését is, a mennyiben a természetben minden megsemmisülés csak szétválásban, fölbomlásban áll, a monas pedig, mint egyszerű lény, oszthatatlan. A monasoknak tehát sem kezdetük, sem végük nincsen; mindannyian örökkévalók; folytonosan együtt léteznek; számuk s így a mindenség nagysága és ereje is állandó, sem nem fogy, sem nem növekedik. Ez az oka annak, hogy a világban a mozgó erő mennyisége (s nem, mint Descartes mondá: a mozgás) állandó. Minthogy továbbá Leibniz substanciájában lélek és test együtt van adva, ennél fogva az élet is eredeti, habár az egyén nincs a monasban kezdettől fogva kifejlődve, hanem csak előkészítve (preformálva). Bizonyságul szolgálnak e ténynek az állat- és növénytani kutatások eredményei is, melyek kétségtelenül tették, hogy szerves testek sohasem származnak a szervetlenektől, például élő állatok, férgek magából a rothadásból, hanem magokból, melyekben már élő van készítve úgy a test, mint a lélek, vagyis az egyén, s a nemzés ezt csak nagyobb alaki változásokra teszi képessé.

Szóval minden élő test ismét csak élő testből veheti eredetét, valaminthogy az állati szervezetek alapját képező magok, csírák is már szintén állatok, magállatok, ondóállatok (aminaux spermaticques, animalcula spermatica), melyekben a kifejlett egyén

már elő van készítve. A nemzés által tehát nem „keletkezik“ az egyén, hanem csak alkalmassá lesz a fejlődésre, a melynek eredménye, magasabb fokon, az ember is. Az élet éppen e fejlődésben áll, mely viszont nem egyéb az individuum folytonos és összefüggő változásánál. Folytonosnak mondjuk ez átalakulást, mert nincs benne ugrás vagy megszakadás; összefüggőnek, a mennyiben minden fejlődési fok a közvetlen megelőzőnek folyománya s egyszersmind az összes előbbieknek eredménye; viszont forrása a reá következőknek s az egész leendő fejlődésnek. Szóval a monas változásának minden mozzanata bizonyos tekintetben magában foglalja annak egész multját és jövőjét.

Ezt a fejlődést, átalakulást, a monasnak saját benső törvényszerűsége szerint, az ő cselekvő ereje eszközli. Kérdés már most, milyen közelebből ez a cselekvő erő, miféle változást hoz létre, mi változik az individuumban, mint alanyban. Minthogy a cselekvő erő szellemi természetű, ennél fogva nem lehet egyéb, mint képzelő erő s a monas élete, fejlődése a percepcióban, képzelésben, illetőleg a képzetek váltakozásában áll. Képzelné pedig annyi, mint valamit megjeleníteni s ez okból a képzelő erőt megjelenítő erőnek (vis repraesentativa) is nevezhetjük. A cselekvő erő működése, mint percepció, a dolgokban általán tudattalan s nem egyéb a dolog lényegének megjelenítésénél vagyis substantialis alakjának megállapításánál, a mely alak által a dolog annak tűnik és ismertetik fel, a mi. Minden dolog tehát első sorban magát képzele, azaz saját lényegét, formáját jeleníti meg. Ezen, kissé elvont fejtegetést megértendő, nem szabad elfelednünk, hogy minden dolog eredetileg szellemi valóság s az anyag, a test, mint ilyen, csak tűnemény, bár reánk nézve objektív értékkel bír. Egyszerűbben szólva, úgy kell tehát felfognunk Leibniz e gondolatát, hogy a monas az ő cselekvő erejénél fogva képzele önmagát, megjeleníti saját lényegét, a mi nála azonos az ő, minden más monasétól különböző alakjának megállapításával. Ez az alak azután a monas szenvedő vagyis áthathatatlansági erejénél fogva érzékeinknek testként tűnik fel.

Az emberben ez a percepció tudatossá válik, mert míg a dolgok csak megjelenítik lényegüket a nélkül, hogy arról tudomással bírnának, addig az ember nemcsak képzele, hanem tudja is, hogy képzele. Ezt a tudatos képzelést Leibniz apperperpciónak nevezi.

A percepció tehát képzelés, megjelenítés; de nemcsak ez. Minthogy az egyén élete a szüntelen fejlődésben a képzetek folytonos váltakozásában áll, ennél fogva minden egyes képzetben, a monas minden egyes fejlődési állapotában, fokozatában kell már lakoznia bizonyos törekvésnek is, mely a következő képzet előidézésére irányul. E törekvést (appetitus, conatus agendi, tendance) kell a változás legközvetlenebb, tulajdonképpeni mozgatójával tekintenünk.

A monasok képezik, mint láttuk, a világ alapját, minden dolognak elemeit, végső alkotó részeit. A monas pedig nem egyéb, mint erő, mely eredeti tehetségénél fogva és a maga benső törvényei szerint állandóan kifejezi, képzeli, megjeleníti saját lényegét, tartalmát, melynél fogva minden mástól különbözik. E sajátos egyénítő tartalom, e különbözés most már minden egyes monasnak, a többiek között, bizonyos, szigorúan meghatározott helyet biztosít, mely az illető monasra jellemző. A monasnak ezen, a világban kijelölt helyén azonban nem térbeli helyet kell értenünk, hanem azt a helyzetet, melyet mind a többiekkel szemben elfoglal, azt a viszonyt, melyben mind a többiekkel áll. S ha e vonatkozásában tekintjük a monast, akkor természetesnek fogjuk találni, hogy az ő egyénisége, illetőleg különbözősége nemcsak a maga lényegét fejezi ki, hanem az összes monasokhoz való viszonyánál fogva bizonyos szempontból a többiét is, valamennyiét. Minden egyes állomány, monas, egyén tehát a maga szempontjából megjeleníti, tükrözi az összes állományokat, monasokat, egyéneket, szóval az egész világot, mindenséget, a mely viszont az összesek mindegyikében bizonyos nézőpontból visszatükröződik; természetesen más és más módon, az illető monas sajátsága szerint. Minden monas tehát maga is egy kis világ (petit monde, mikrokozmos), összpontosított mindenség (univers concentré), mert mindegyikben föllelhető az egész egyetem, csak hogy különböző oldaláról tekintve. Ily módon azonban könnyen úgy tűnhetik fel, mintha annyi különböző világ volna, mint a mennyi a monas; ez azonban csak látszat, éppen olyan, mint a hogy egy város is más- és másnak tetszik, ha álláspontunkat változtatjuk, ha különböző helyekről nézzük, holott tényleg mindig ugyanazt a várost látjuk. A monasok e viszonya, egymásra vonatkozása, így közöttük a legszorosabb összefüggést állapítja meg, a mely megvan a nélkül, hogy kölcsönhatásban kellene lenniök. Ha valakinek oly egyetemes,

mindent átfogó pillantása van a világra nézve, a milyennel például a növényt illetőleg bír a botanikus, a ki annak egyes részeiből felismeri az egész szervezetet, az meg fogja látni a monasok bármelyikében is, nemcsak ennek az egynek a tartalmát, hanem az egész világot.

*

Az idáig előadottakban foglalkoztunk Leibniz substantia-fogalmával, a monas lényegével, élethivvánulásaival; megállapítottuk, hogy e substantciák teljesen önálló, egymást kizáró lények, melyek között azonban mégis van összefüggés s így bizonyos rend is. Hogy megalkothassuk magunknak Leibniz világának képét, szükséges lesz most már megismernednünk e rend mibenlétével, az anyagi és szellemi világban való érvényesülésével s ezzel együtt a mindenségnek a monasokból történt felépítésével is.

Azt mondtuk, hogy a monas az ő áthatatlanságánál, szenvedő erejénél, korlátoltságánál fogva testként jelenik meg, testnek tűnik fel, szóval tünemény. Tévedés volna azonban a tüneményt merő agyrémnek, pusztá látszatnak tekinteni, mert valamint a monas korlátoltsága, testi ereje állandó és szükségszerű, épp oly állandó és szükségszerű jelensége a monasnak a test, mint a korlátozottság következménye, eredménye. A testek tehát e meghatározás által koránt sem veszítenek reánk nézve természeti valóságukból, mert ha tünemények is, de egy biztos, szétrombolhatatlan alapnak szükségszerűleg jelentkező tüneményei, vagyis a test *jól megalapított tünemény* (*phaenomenon bene fundatum*).

Minthogy már most a monas, mint test, önkorlátozásban áll, ennél fogva magán kívül más monasokat, testeket is föltételez, s a mennyiben magát velük szemben korlátozza, annyiban meghatározott vonatkozásban, viszonyban van velük, annyiban fölismerhetők ezek is benne, az ő perceptiójában, képzetében, természetesen a korlátoltságnak megfelelő mértékben. Íme az önkorlátozás, a testiség nagy jelentősége! Egyrészt lehetségessé teszi, hogy a monasok egymáson kívül és egymás mellett létezzenek, másrészt, hogy egymással mégis rokonságban, összefüggésben legyenek, vagyis világot alkossanak. A monas tehát önmagát és a világot képzelő, megjelenítő test, korlátolt képzet. Minek a korlátolt képzete? A világnak, a mindenségnek. Saját lényét minden monas

tisztán, világosan, határozottan kifejezi, képzei; korlátoltsága csak a rajta kívül levő világ képzelésére, megjelenítésére vonatkozhatik. Valóban természetesnek kell találnunk, hogy a végtelen nagy mindenség a végtelen kicsiny egyénben, monasban nem jelenhetik meg teljes tisztaságában, hanem csak homályosan, zavarosan; világosan az egészből csupán az, a mi az illető monas külön egyéniségét teszi. Még pedig annál homályosabb és zavarosabb a világképzet, minél nagyobb a korlátoltság, azaz minél kevésbé erőyes a törekvés, minél kisebb hatálylyal működik a cselekvő (képzelő, megjelenítő) erő, szóval minél anyagiasabb a monas. S megfordítva. Csupán egy pillantást vessünk magunkra és a természetre s azonnal meggyőződünk ez állítás igazságáról. Hasonlítsuk csak össze az embert az állattal s az utóbbit a növénynyel s ki fog kételkedni, hogy az emberben, mint szellemibb lényben az egész világosabban ismerhető fel, mint az állatban; a növényben pedig homályosabban? — E tény megállapításával egy nagy lépést tettünk előre. — Azt már láttuk, hogy minden monas az összes többiektől különbözik; a különbség mibenlétét azonban nem ismertük. Most már tudjuk, hogy a monasok különbsége a világképzetek tisztaságának eltéréseiben áll s a perцепциáló erő különbségein alapul. A monasok mindegyike a perцепциáló erő egy bizonyos fokának képviselője s mivel az erő végtelenig menő lefokozást enged, azért a monasok száma is végtelen. Az állományok tehát egy végtelen, lépcsőzetesen haladó sort alkotnak, vagyis az anyag is végtelenségig van osztva hézag, üres tér nélkül. Az anyagnak minden egyes része úgy tekinthető, mint egy halakkal telt tó, melynek azonban minden cseppje ismét ugyanolyan tó, szintén állatokkal telve. A sornak tagjai pedig egymással az alacsonyabb és magasabb rangúak viszonyában állanak; azokat a monasokat, melyeknek perцепциáló ereje nagyobb és így tisztább világképet tüntet fel, tökéletesebbeknek kell tartanunk.

E rangfokozat által sikerült közelebb férköznünk a világ rend eszméjéhez is. — Mihelyt tudjuk, hogy a monasok oly foksorozatnak elemei, mely fölfelé mind tökéletesebb, lefelé pedig folyton tökéletlenebb substanciákat tüntet fel, akkor nagyon könnyen megfejthetjük az egyén fejlődésének jelentését is. Mi egyéb célja lehetne ugyanis e fejlődésnek, e fejlődésben nyilvánuló törekvésnek, mint nagyobb tökéletességnek, a foksorozat előkelőbb

helyének elérése? Így haladnak az alacsonyabb rendű, testiesebb monasok a magasabbak felé, így jutnak mindnyájan folyton tökéletesebb, szellemibb kifejlésre. Minél előbbre került egy lény a létrán, annál fejlettebb, annál világosabban percipialja a mindenséget, vagy a mi ugyanaz, annál többet percipial világosan mind a rajta kívül levőkből; önként értetődően, hogy minden lény világosabban percipialja az alatta levő fokozatokat, melyeken már áthaladt, mint a következőket, melyek felé tör. Ugyanaz áll az összetett testekre is, hol legvilágosabb példákat szolgáltatnak a szervezetek. Az emberben például több van az állatból, mint az állatban az emberből s hasonló a viszony állat és növény között is. — Az összetett testeket mind számtalan monas halmazaképezi, melyek azonban csak külső, látszólagos egységet, tömeget képeznek. Ebből már következik az is, hogy a kiterjedés az anyagi természetnek nem lényeges, hanem csak másodrendű sajátja, a mely föltételez valami tulajdonságot, a mely kiterjed. Ilyen például a tejben a fehérség, a gyémántban a keménység stb. — A kiterjedéstől meg kell különböztetni a tért, melyet a testek nem kell, hogy megtartsanak, mint a kiterjedést, hanem változtathatnak. A tér, épp úgy, mint az idő, nem is valós jelenség, hanem a dolgok, illetőleg a cselekvések viszonyai.

A magasabb rendű szerves lények szintén állományok halmazai, melyek alkotó elemei azonban egy központi monas köré úgy csoportosulnak, hogy vele egy egésznek, egy egységes monasnak tünnek fel. Holott ezek is mind önálló substanciák, azzal a különbséggel mégis, hogy a központi monas az összes, öt körülvevőket is teljes világossággal képzeli, míg a többiek csak önmagukat percipialják. Azért ez utóbbiak az előbbi egyhez oly viszonyban vannak, mint a percipialt a percipialóhoz, mint — közönséges értelemben véve — a test a lélekhez. Ha most már a mondotakból kifolyólag kissé rendszerezni akarjuk az emberre és természetre vonatkozó gondolatainkat, hogy róluk könnyebb áttekintést szerezhessünk, a közös tulajdonságok alapján bizonyos csoportokat állapíthatunk meg. Az emberi lelket, mint tudatosot (öntudatosat), megkülönböztetésül a monasok egyetemétől, melyek mindannyian lelkek, *szellemnek* nevezhetjük. Viszont elválasztandó az állatokat, mint érző lényeket, a szervetlen világtól: különbséget tehetünk a szorosabb értelemben vett (állati) *lelkek* és az egyszerű erők, *entelechiák* között, melyek lényegét a

legáltalánosabb, az összes monasokkal közös sajátosság. az élet teszi ki.

A határok azonban, melyek ez osztályokat elválasztják, korántsem merevek s a fölvetett elnevezések inkább csak a külső megjelenési formák főkategoriáit jelölik, míg maguk a substanciók között megszakítatlan átmenet van. Leibniz tesz ugyan különbséget tiszta és homályos képzet s tudatos és tudattalan lelkiállapot között, de ezek távolsága korántsem olynemű, a minő van Descartes-nál a természet és a szellem között. Az ember tudatos lény, mely képes a világos, tiszta ismeretekre, de azért magunkban is tapasztalhatunk különösen felületes ismertekből származó, teljesen homályos képzeteket, melyek tartalmáról egyáltalán nem tudunk magunknak számot adni; természetes, hogy a tudat is, mely az ilyen képzeteket kíséri, homályos. Viszont az állatok érzése pedig meg egyezik az emberek tiszta képzeteinek számos fájával, a milyenek például az érzéki észrevételek. Descartes-nál az állatok még pusztá gépek, melyek tisztán mechanikus törvényeknek engedelmeskednek, Leibniz elméjében ellenben képviselői a szellemi fejlődés egy fokának, mely az ember homályos tudatától végtelen csekély eltérést mutat. A *homályos tudat* egyenesen áthidalja azt a mélységet, melyet Descartes a kiterjedés és gondolkodás között létesített. A nagy mindenségben nincsen ugrás, hanem csak átmenet, s Leibniz az új fogalom által folytonosságot hoz létre a tudatos és tudattalan, az emberi szellem és a természeti világ között, illetőleg különbségüket végtelen kicsinyre szállítja le. A tudat nem kész állapot, hanem folyton fejlődő, kibontakozó a tudattalamból, a mely maga sem más, mint végtelen kis tudat. A mint nincs föltétlen (absolut) nyugalom, hanem csak nagyon kicsi, érzékeinkkel észrevehetetlen mozgás, úgy nincs teljesen tudattalan képzet sem. A monasnak, mint percepciónak, tudatállapota összehasonlítható az ájulásba esett vagy mély alvásba merült emberével. azzal a különbséggel mégis, hogy míg az embernél az állapot átmeneti, addig az alsóbbrendű lényeknek, a pusztá entecheióknak állandó sajátja.

A monasok fejlődési fokozatában tehát nincs szakadás, hanem csak végtelen kis különbségek vannak, vagyis az állományok egy végtelen és folytatódólagos foksort alkotnak, melynek minden tagja ugyanaz (monas) és mégis más (egyéniség). Ebben áll a hasonlóság (analogia) és folytonosság (continuitas) törvénye.

Az előbbi a természetben a lehető legnagyobb egyformaságot, az utóbbi, a legkisebb különbségek alapján, a lehető legnagyobb változatosságot állapítja meg. Ha e két törvényt egyesítjük, összeolvasztjuk, akkor eljutunk egy harmadikhoz, Leibniz főtörvényéhez, melyben gondolatai delelőjüket, legkimagaslóbb pontjukat érik el.

A hol egység van a sokságban, egyöntetűség a különféleségben, ott rend van, s ha ez összetételben az egyformaság épp úgy, mint a változatosság a lehető legnagyobb, akkor ugyanilyen a rend is, azaz tökéletes. A világban tehát a legtökéletesebb rend van; a mi más szóval annyit jelent, hogy a mindenséget alkotó lények végtelen sokaságának összes erőnyilvánulásai, testiek és lelkiek, s ennél fogva az okok és célok is egymással a legteljesebb összhangban vannak, még pedig eredeti, az állományok bensejében már kezdettől rejlő törvényeknél fogva. Ezt fejezi ki az *összhang* (harmonia) törvénye, a mely az eredeti törvényszerűség értelmében a monasokban már eleve elő van készítve (preformálva). — Ha most még egy lépést téve előbbre, sikerülend kimutatni, hogy a monasok istentől veszik eredetüket, akkor ezzel együtt be van bizonyítva, hogy az összhangot is isten állapította meg előre a monasok preformálása útján. — Innen az új törvény neve: *előre megállapított összhang* (harmonia praestabilita, harmonie préétablie).

Az előre megállapított összhang szolgáltatja Leibniznek az eszközt arra is, hogy a test és a lélek összefüggésének problémáját az eddigieknél kielégítőbben s az észnek megfelelőbben oldja meg.

Mint már megelőzőleg figyelmeztettünk, jól meg kell itt különböztetni a köztudatnak megfelelő és a szigorúan monadologikus, Leibniz rendszerére jellemző értelmét a test és lélek kifejezésének. Leibniz, midőn az ember testéről és lelkéről beszél, tulajdonképpen független substantciákat ért ezeken s teljesen elméletének szellemében jár el, ha az állományai között feltételezett tökéletes összhangot az emberre is alkalmazza.

Az emberi test és lélek viszonyának általa talált s az összes korábbiakétól eltérő, új magyarázatát az ő híres órapéldáján világítja meg. Hogy két óra pontosan együtt járjon, azt többféle módon lehet elérni. Vagy összekapcsolják a mechanikai szerkezeteket, mi által az órák egymást kölcsönösen szabá-

lyozzák; vagy figyel valaki a mutatók járására s állandóan őszzeigazítja őket; vagy végre mindkét óra oly tökéletes alkotás, hogy megindulásuk pillanatától kezdve, minden közvetítés nélkül is, saját eredeti berendezésüknél fogva mindig teljesen egyformán mutatják az időt. — A hasonlat első része a test és lélek physikai egymásra hatását példázza, a mint azt Descartes is vélte; a második az okkazonalisták tanára utal, a kik istent szerepeltették közbenjáróként; a harmadik pedig Leibniz felfogását, az előre megállapított összhangot jelzi.

Leibniz tudja, hogy magyarázata nem szüntette meg a csodát, a melyet az occasionalisták behoztak, de a csoda sokszoros ismétlődését istennek egyetlen tényére, beavatkozására szorította vissza, tudniillik az összhangzatos monasok alkotására. Mihelyt ez az egy csoda megtörtént, attól kezdve minden természetes úton megy végbe.

Meg kell itt még emlékeznünk az emberi lélek halhatatlanságáról, mely e rendszerben némileg külön megfejtésre szorul. Leibniz szerint minden egyén (individuum) testével és lelkével együtt, melyek elválaszthatatlanok, halhatatlan. Az állományok, a mint nem keletkezhetnek, úgy nem is veszhetnek el, s a mikor születésről és halálról beszélünk, tulajdonképpen nem szabad egyebet értenünk, mint bizonyos összetett alakzatok feltűnését és elmúlását, szétesését. Ez a felfogás azonban a vallás tanainak nem felel meg s Leibniz siet a halhatatlan substancziák között is az emberi léleknek, mint magasabb rendű monasnak, külön helyet biztosítani. Az emberi lélek halhatatlanságát, az általános, mindenre kiterjedővel szemben, személyes és erkölcsi halhatatlanságnak jelöli meg, mivel az ember erkölcsi lény, azaz öntudattal bír és képes tudatos célok szerint cselekedni.

*

Az eddigiekben fölépítettük a természeti világot, betekintettünk annak rendjébe és láttuk, hogy élete az előre törekvésben és fokozatos fejlődésben áll. Az elemek végtelen láncolatában sehol a legcsekélyebb szakadás, hézag nem észlelhető, hanem mindenütt csak átmenetek vannak, melyek a legalsóbb rendű lényektől elvezetnek bennünket a legmagasabbakig s kibékítik és összekapcsolják a látszólagos ellentéteket. Anyagi és szellemi világ nem lényegileg különböző s magukban szigoruan elhatárolt

területek, hanem egyugyanazon nemű erőnek a fejlettség más-más fokán jelentkező nyilvánulásai. Míg az egyikben az erő mintegy vakon végzi a törvényei megszabta tevékenységet a nélkül, hogy magát és működését megvilágítaná, addig a másikban ez erő nemcsak cselekszik, hanem tudja is, hogy cselekszik s így elkülöníti magát cselekvésétől s annak eredményétől, vagyis kétfelé választja magában a percipiálót és percipiáltat. E belső világosság, *tudatosság* az a sajáttság, melyet Leibniz a szellem különleges tulajdonsága gyanánt jelöl meg. — Feladatunk már most megállapítani közelebbről, mit értett Leibniz az emberi szellem fogalmán; kimutatni ennek alapjait, tevékenységének irányait s végre egy tekintetet vetni főbb alkotásaira: tudományra és erkölcsre.

Az emberi szellem, mint ilyen, fejlődésének első időszakában majdnem teljes homályba van burkolva s habár benne rejlő készségei magasan föléje emelik az egyszerű erőknél, entelechiáknál, de sok hasonlóságot tüntet fel az állati lélekkel, melynek jellemző sajáttsága az érzés, azaz érzéki benyomások felfogása. Az érzésben a képzet már bizonyos tisztaságot, határozottságot ér el, a nélkül azonban, hogy eszmélkedés s ez által tudat járulna hozzá. S így, ha az állat képes is megtartani és összekapcsolni a nyert benyomásokat, azok soha sem fogják átlépni az emlékezés és érzéki tapasztalat körét, sohasem válnak ítéletekké, mert az összefüggést az állat, eszmélkedés híján, nem fogja megérthetni. Sőt az ember is mindaddig, míg pusztán az érzéki tapasztalatra szorítkozik, vagyis megelégszik az egyes tények tudomásul vételével, az állatok látókörének határai között mozog.

Az emberi szellem azonban a benne rejlő magasabb lelki erőnél fogva, alkalmas körülmények között kibontakozik e korlátozottságból s fölemelkedik a fogalmakkal való gondolkodás magaslatára. — Fejlődésének alapját az úgynevezett tudattalan vagy kis képzetek alkotják, melyek nélkül semmiféle dolog nem képzelhető. Az állományok lényegét ugyanis az erő képezi, a mely, mint tudjuk, szüntelenül tevékeny, azaz állandóan percipiál, tehát akkor is, ha nem járul hozzá a tudat, például az embernél álom közben. Honnan és miből keletkezhetnének újra képzeteink, ha volnának pillanatok, mikor lelkünk teljesen üres. Semmiből semmi sem lesz, viszont képzet csak képzetből keletkezhetik, ennél fogva szakadás, lézag, ugrás felvétele a képzetek között épp úgy elfo-

gadhatatlan, mint a substantiák sorozatában. Van azonban köztük világosság tekintetében különbség. A szellemnek épp úgy, mint a szemnek, szintén van látóhatára, melynek közelében a képzetek, mint a természetben a tárgyak, nem látszanak oly tisztán, hanem csak homályosan, elmosódva; ellenben távolabb a szemkörtől, a látáspont közelében teljesen világosakká és tudatosakká válnak. Ha pedig átlépik a határvoalat, nteljesen eltűnnek szemléletünk köréből tárgyak és képzetek Mondhatjuk-e azért, hogy ott túl már semmi sincsen? A természeti világban nem, — de épp úgy a szellemiben sem. — Természeti hajlandóságaink, szokásaink, önkénytelen cselekvéseink, melyek végzéséről nem igen tudunk magunknak számot adni, mind e tudattalan, homályos képze-teinkben lelik magyarázatukat s ezek alkotják forrását a tudatosaknak is.

Mit is kell azonban értenünk a tudatosságon? Mikor percipálunk tudatosan? Egy pillantás saját bensőnkbe, könnyen meggyőzhet bennünket, hogy az emberi lélek, mikor képzel, egyszersmind meg is tudja magát különböztetni képzelésének eredményétől, a képzettől. Ilyenkor tehát a perceptio befelé fordul, saját magára eszmél, s ezt az állapotot nevezzük tudatosnak, magát a tudatos, eszmélkedő perceptiót pedig *felfogásnak*, *apperceptiónak*. „Különbséget kell tenni — mondja Leibniz — perceptio között, mely a monasnak a külső dolgokat megjelenítő belső állapota, és apperceptio között, mely nem más, mint tudat, vagyis azon belső állapotnak eszmélkedő megismerése, mely nem adatott minden léleknek.“ — Végül, ha a szellem, mint cselekvő alany, önmagát tudatosan percipálja, magát magának megjeleníti, akkor létre jön az *öntudat*, a mely így a tudatnak egy magasabb foka. Mindezeket összefoglalva, azt mondhatjuk, hogy az emberi lélek öntudatos monas.

A mint az állat képezi az átmenetet az egyszerű erő, entelechia és a szellem, a tudattalan természet és a tudatosan gondolkodó ember között, úgy kapcsolja össze az ember a physikai és erkölcsi világot. A szellemnek inént kifejtett fogalmából ugyanis nemcsak a tudatos képzelés, hanem a tudatos törekvés is következik; nemcsak az, hogy az ember képes a külvilágot s önmagát tudatosan percipálni, hanem az is, hogy képes tudatos czélok szerint cselekedni. Szóval az ember bír értelemmel és akarattal, ellentétben a mechanikus törvények

szerint működő physikai dolgokkal, s éppen ezért eszes és erkölcsi lény, személy, tagja az erkölcsi világrendnek. Mint eszes lény pedig megtestesítője a világrendben annak a fokosztálynak, a melynél kezdődik az észbeli megismerésre, tudományra való képesség.

A míg a lélek megmarad az érzéki felfogás körében, addig csak egyes tényekre vonatkozó ismereteket szerezhet, ellenben tudományos gondolkodásra, a dolgok lényegének és összefüggésének vizsgálatára és felderítésére nem alkalmas. Minden monas megjeleníti ugyan a létezők végső alapját, de a tudatos percepció legalsóbb fokon csak az embernél kezdődik. A dolgok eredeti természetéről, azok törvényeiről tehát csak az embernek lehetnek világos képzei, fogalmai, vagyis tudományra való képesség csakis neki tulajdonítható.

Dr. Vida Sándor.

(Vége köv.)

A NEMEK ARÁNYA ÉS A NEMKÉPZŐDÉS.

— Harmadik közlemény. —

Ez a tétel, hogy a fiútöbblet a férfi viszonylagos korával emelkedik, a legtöbb házasságra elfogadható. A korai házasságoknál azonban a tétel éppen fordítva áll. Ily házasságoknál a fiatal, 18—20 éves férfi a legnagyobb fokú nemi munkaképességtől távolabb áll, mint a nála idősebb, pld. 24—25 éves nő. Itt daczára annak, hogy a férfi jóval fiatalabb, a fiúszületés valószínűsége nagy. Később, a mikor már a férfi áll közelebb a legnagyobb nemzési képesség idejéhez, az ily korán kötött házasságoknál a viszony fordítottá lesz és leányszületési többlet mutatkozik. Ebből látható, hogy a Hofacker-Sadler-féle elmélet nem állhat fenn a maga eredeti formájában, hanem legfeljebb csak a most vázolt módosításban. Düsing tehát nem veti el, — mint Schumann, — a Hofacker-elméletet, hanem azt csak bizonyos változtatással fogadja el s szerinte a kérdés nem azon fordul meg, hogy az atya vagy az anya milyen korú, hanem azon, hogy *a szülők a szaporítási tevékenységi képesség maximumához közelebb vagy távolabb állanak-e* vagyis az a döntő, hogy mekkora a nemi munkaképesség az illető korban s a nemzők valamelyikénél kisebb-nagyobb fokú túlerőltetés következett-e be vagy nem? *Röviden az igénybevétel ereje, nem pedig a szülők életkora irányítja és határozza meg a magzat nemét.* A Hofacker-Sadler-féle törvény tehát csak a legtöbb házasságra, a hol t. i. a férfi jóval idősebb a nőnél s így távolabb van a nemzés-képesség maximumától, a házasságok túlnyomó számára s nem valamennyi házasságra érvényes.

A többes születésekre vonatkozólag Düsing úgy találta, hogy a mint az egyes születéseknél az atya korának az anyáétól mind

kisebb és kisebb különbsége mellett a fiútöbbslet emelkedik, úgy fordítva csökken az a többes születéseknél, tehát a kétféle születés nemi aránya ellentétes irányú s egymás kiegyenlítésére törekszik.

Kollmann a nemképződés statisztikai alapon való tanulmányozására különböző helyekről vett 801,131 megfigyelésre alkalmas adatot használ fel és pedig akként, hogy a szülők korának a gyermekek nemével való összefüggését nem a valóságos korévek, hanem az egyik vagy másik szülő koridőssége alapján vizsgálja. E szerint 100 újszülött gyermek közt,

	ha az atya					
	öregebb az anyánál	az anyával egykorú	fiatalabb az anyánál			
Elsass-Lotharingia	51·4 fiú, 48·6 leány,	51·8 fiú, 48·2 leány,	51·9 fiú, 48·1 leány.			
Oldenburg	51·6 " 48·4 "	51·7 " 48·3 "	51·6 " 48·4 "			
Berlin	50·6 " 49·4 "	52·1 " 47·9 "	52·5 " 47·5 "			
Norvégia	51·1 " 48·9 "	51·4 " 48·6 "	51·7 " 48·3 "			
Együtt	50·9 fiú, 49·1 leány,	51·9 fiú, 48·1 leány,	52·1 fiú, 47·9 leány.			

Ezen nagyszámú adatok világosan mutatják a Hofacker-Sadler-féle elmélet tarthatatlanságát és statisztikai alapon be nem igazolhatóságát, miután úgy együtt, mint külön-külön a háromféle helyen mindenütt legerősebb a fiútöbbslet ott, a hol az atya fiatalabb az anyánál s leggyengébb ott, a hol idősebb, Csak Oldenburgban van annyiban kivétel, hogy ott a legtöbb fiúszületés az egykorú szülőkre esik, de ott is legkisebb azon esetekben, mikor az atya idősebb az anyánál.

A Hofacker-Sadler-féle elmélet azon tételére, hogy a fiútöbbslet annál nagyobb, minél inkább mulja felül életévekben az atya az anyát, az adatok a következő feleletet adják, csupán a fiúk százalékát tüntetve föl:

Ha az atya idősebb	Elsass-Loth.	Oldenburg	Berlin	Norvégia	Együtt
1—5 évvel . .	51·3	51·6	50·9	50·9	51·1
5—10 évvel . .	51·0	51·4	50·0	51·3	50·7
10—15 " . .	(51·3)	(51·7)	49·4	50·6	50·4
15—20 " . .	(50·5)	(50·3)	(51·2)	(51·8)	51·2
20—25 " . .	(54·7)	(51·9)	(50·8)	(50·2)	(51·1)
25 éven felül .	(50·8)	(57·5)	(51·4)	(51·5)	(52·8)

E szerint az összes, tehát nagyobb számú adatot egybefoglalva a tétel beigazoltnak látszik, azonban már az egyes

helyek adatainál eltérések vannak s az emelkedés a korról nem határozott és kifejezett. Legnagyobb ugrás a legmagasabb korcsoportnál mutatkozik, a hol pedig már az adatok esekély számuk folytán nem olyan kifejezők s a véletlennek ennél fogva tág teret engedők. Erős felszökkenést mutat a 15—20 éves többletet mutató korcsoport is, a nélkül, hogy a növekedés innen felfelé pontos és határozott volna, tehát törvényszerűséget árulna el. A zárjelbe tett mutatók éppen azt jelzik, hogy az arányszámításnál alapul csak 5000-en alúli eset szolgált s kérdés, hogy ennyi adat elegendő-e valamely törvény felismerésére, annál is inkább, minthogy még ily esekély adat mellett is mind-egyik vidék eltérő, sajátos jelleget mutat.

Ha most már nem a relatív kort, hanem mint Schumann és Düsing tette, a mindkét szülő abszolút korát vesszük alapul, akkor a felvett adatok alapján az anya korához képest volt 100 újszülött közt fiú:

Ha az anya	Elsass-Loth.	Oldenburg	Berlin	Norvégia	Együtt
25 éves	51·9	51·9	51·2	51·5	51·4
25—30 éves . .	51·3	51·4	51·5	51·1	51·4
30—35 „ . . .	51·6	51·8	51·3	51·6	51·5
35—40 „ . . .	51·5	51·7	51·0	51·1	51·2
40 éven felül .	51·9	51·2	51·5	51·0	51·3

A változások az anya kora szerint, mint látható, sem nem jelentékenyek, sem nem határozott irányúak, csak annyi látszik bizonyosnak, hogy legnagyobb a fiútöbblet a 30—35 éves anyáknál, de ezen tétel alúl is már pl. Berlin kivétel s e mellett az a körülmény, hogy t. i. legnagyobb a fiútöbblet az ily korú anyáknál, még ha igaz is, a korelmélet szempontjából nem jelent semmit, minthogy úgy az ifjabb, mint az idősebb anyák egyaránt kisebb fiútöbbletet mutatnak s így ez a körülmény a kor magasságával s általában a korról semmi benső összefüggést el nem árul, az jelentőséggel nem bír.

Ezen adatok különben ellentétben állanak úgy Schumann, mint Düsing felfogásával. Schumann bár kijelenti, hogy az anya befolyása saját neme javára alig észrevehető, mégis azt állítja, hogy a nőknél a 25—30 éves korban a legnagyobb a szaporodásra és nemátvitelre való képesség és az általa felhasznált elsass-lotharingiai és norvégiai adatok tanúsága szerint csakugyan

legkisebb a fiútöbbslet az ily korú nőktől származóknál. Azonban más országokból vagy vidékekről vett adatok ezt a tételt nem erősítik meg, minthogy ezek tanúsága szerint nem a 25—30 éves nőktől származók közt legkisebb a fiúk aránya.

Düsing szerint a legnagyobb nemi képességgel bíró korcsoportba tartozó asszonyok legkisebb hajlamot mutatnak saját nemük átszármaztatására, tehát ebben a korban leginkább hajolnak fiúszülésekre. Ezt az állítást a felvett adatok beigazolni látszanak, de oly csekély mértékben és erővel, hogy ezen körülményben nem lehet valami határozott irányú és jelentőséggű tényezőt felismerni. Vagyis a közlött adatokból csak egy világos s csak az az igazság látszik megállapíthatónak, hogy *az anya kora nem gyakorol valami lényeges és feltűnő befolyást a nemképződésre.*

Ellenben már az atya korának befolyása az adatok alapján határozottabban észrevehető s bizonyos határozott irány és magatartás állapítható meg a különböző korú atyáktól eredő fiútöbbslet számbeli változásaiban. Volt ugyanis 100 újszülött közt fiú, ha az atya kora:

	Elsass-Loth.	Oldenburg	Berlin	Norvégia	Együtt
25 évig terjed . .	52.1	51.3	54.0	50.9	52.7
25—30 évig terjed	51.9	52.0	52.0	51.8	52.0
30—35 " "	51.4	51.6	51.2	51.4	51.3
35—40 " "	51.1	51.4	50.6	51.1	50.9
40—45 " "	51.5	51.5	50.4	51.1	50.9
45—50 " "	51.9	51.4	50.5	51.1	51.1
50 éven túl "	51.4	52.0	50.3	50.6	50.9

Az arányszámok tehát azt mutatják, hogy az atyák fiatalabb és előrehaladottabb korában erősebb a fiútöbbslet, mint a középéletévekben és pedig különbség nélkül mindegyik felvett vidéken, a mi már elég jelentős bizonyíték az atya korának a nemképződéssel való összefüggése és egyúttal Düsing elmélete mellett. Figyelemreméltó ez adatoknál az a körülmény is, hogy a 30—40, illetve 45 évig terjedő korban levő atyák utódainál a fiútöbbslet kisebb, mint az azon évekkal határos alacsonyabb vagy magasabb korévekben levő atyáktól származottak közt. Összeállított még Kollmann az általa felhasznált adatok segítségével egy, az atya és anya korát egybevető táblázatot is, feltűn-

tetve a bizonyos korú szülőktől származottak közt a fiútöbbslet nagyságát.

E szerint volt 100 újszülött közt fiú, ha :

az atyák kora	az anyák kora				
	25 évig	25—30	30—35	35—40	40 éven túl
25 évig terjedt	52·7	52·3	52·2	51·0	53·3
25—30 évig terjedt	51·4	52·1	52·6	51·3	54·1
30—35 " "	50·7	50·9	51·9	51·6	52·8
35—40 " "	49·3	50·5	50·9	51·2	51·7
40—45 " "	50·0	50·1	50·5	51·2	51·4
45—50 " "	52·2	53·3	51·4	50·8	50·7
50 éven felül "	50·5	52·0	51·0	50·8	50·8

Az anyák egyes korcsoportjai alá foglalt oszlopokon lefele haladva, azt látjuk, hogy az atyák középkora mellett leggyengébb a fiúk aránya, tekintet nélkül az anya korára, tehát az atya kora oly erősen hat a nemképződésre, hogy az még az ellentétesen ható anyai kor befolyása mellett is érvényesül, a mi ismét Düsing felfogását igazolja. Kollmann tehát a közlött adatok alapján a Düsing-féle elmélet elfogadhatóságára következtet, illetve az általa felhasznált adatokban a Düsing elméletének próbáját adja, a nélkül, hogy belátván maga is a bár tekintélyes anyag elégtelenségét, a kérdést teljesen eldöntöttnek tartaná. *S megnyugtató megoldást — statistikai alapon — ez a kérdés csak akkor nyerhetne, ha nagy mennyiségű és oly módon összeválogatott anyag alapján vizsgáltatnék, a mely mindegyik megfigyelendő korcsoportból egyenlő számú adatokat tartalmazna s a befolyást gyakorolható egyéb tényezők tekintetében lehetőleg egyöntetűséget, egyneműséget mutatna.* A Kollmann értekezése tehát csupán értékes kísérlet jelentőségével bír s még szélesebb alapon eszközözlendő megerősítésre szorúl.

Ezek után újból hangsúlyozzuk fentebb említett nézetünket, hogy mindezen elméletek, a melyeket jórészt Fireks és Kollmann munkái és adatai alapján ismertettünk, még az esetben is, ha egy vagy más irányban valószínűnek látszó nézetet fejeznek is ki, bővebb megvilágításra, nagyobb számú adat támogatására szorúlnak, de különben annyira határozatlanok, számos kivételnek helyt adók s egymásnak annyira ellenmondók, hogy még bizonyos feltevések és kikötések mellett sem fogadhatók el normatívumok gyanánt. Míg pl. egy részük csak az anya korának és maga-

tartásának tulajdonít döntő befolyást a nemre, addig más részük azt állítja, hogy az anya befolyása semmi, vagy igen csekély s elsősorban az atya korviszonyai és testi állapota irányadók.

De, jól megfontolva a dolgot, különösen azt, hogy a természetnek az emberi fajról, annak fentartásáról való gondoskodása jut érvényesülésre a két nem számbeli egyensúlyának fentartásánál s a fiú születési többletnél, tehát egy szigorú általános természeti szabály érvényesül, lehetetlen, hogy a szülőknek a társadalmi bonyolult, folyton változó, lényeges eltéréseket, sőt ellentéteket mutató viszonyok és állapotoktól annyira függő korviszonyai, a házasságoknak ugyancsak a különböző társadalmi viszonyoktól annyira függő megkötési kora és tartama mellett döntő befolyást gyakorolhatnának ennek az állandó és általános természeti törvénynek érvényesülési módjára. Sokkal mélyebben fekvő, állandó természetű s a társadalmi viszonyoktól függetlenebb tényezőknek kell megszabni az aránylagos nemképződés módját, a mi embertani, sőt általános fejlődéstani kérdésekkel függ szorosan össze.

Azon elméletek és nézetek, a melyek a nemképződést természeti alapon igyekeznek megfejtetni, nem új keletűek. Már a régi kor gondolkozói is foglalkoztak e kérdéssel s főleg a görögök nagy böleselői, a kik általában a lét, a világ eredete, a test és léleknek egymáshoz való viszonya s a végső ok kérdéseivel oly nagy előszeretettel foglalkoztak, szemlélődéseiket kiterjesztették az ember eredetére, fejlődésére, fennmaradásának természeti biztosítékaira s ezzel együtt a nemképződésre is.

Már Aristoteles foglalkozott ily fejlődéstani s szaporodási kérdésekkel. Leírta a fejlábúak (kephaloda) fejlődését, a méhek szűznemzését (parthenogenesis), a mely szerint a termékenyítettlen petékből a hímek, a megtermékenyítettekből a nőstények fejlődnek. Ő sejtette azt is, a mit a legújabb kutatások igazolni látszanak, hogy az új egyed számára az anyagot a nő szervezete szolgáltatja, míg a hím az anyag továbbfejlődését indítja meg.

Kösi Hippokrates s utána Galenus azt állították, hogy a gyermek neme már fogamzáskor meg van határozva oly módon, hogy a jobboldali tojás fiú-, a baloldali leánygyermeket nemz. Carus, Rathke, Burdach szerint is az embryo későbbi nemét már a nemzés által megnyeri, míg Meckel és Tiedemann azt vélik, hogy eleinte minden magzat nőnemű s csak későbbi kifejlődésük

által válik egy részük finemüvé. Müller és Home szerint a magzat kezdetben nem nélküli, illetve mind a két nem alkatelemeit magában hordozza, valamint az arra való képességet is, hogy külső körülmények hatása alatt fi- vagy nőnemüvé váljék.

Egy másik elmélet szerint a nem meghatározására a táplálkozás mértéke döntő. Jobb táplálkozás mellett több leány, hiányosabb táplálkozás esetén több fiú születik.

Némelyek ismét a tojás korától vagy a nő havi tisztulása és a fogamzás közötti idő tartamától teszik függővé az egyik vagy másik nem képződését. Így pl. Baust szerint a menstruációra következő három napon belül leány, nyolcz napon túl fiú, a közbeeső idő alatt pedig néha fiú, néha leánynemzés történik. Ploss hasonlóképen a menstruációval hozza összefüggésbe a nemképződést, míg Olshausen¹ 1887 óta berlini, azelőtt hallei orvostanár, a hallei szülészeti klinikán halva szülöttek közt mutatózó nagy fiútöbbség alapján figyelmessé tétetvén az anya test-szervezetének és medenczájének élettani befolyására, azt találta, hogy az anya medenczájének szűk vagy tágabb volta kihatással van az utód nemére s a szűk medenczájü, gyenge csontképződésü, főleg angolkóros nőktől született gyermekek közt igen sok a finemü, a miből arra következtet, hogy a szűk medencze a finem képződését mozditja elő. Ez a nézet azonban már a megfigyelési esetek csekély száma (521) miatt sem fogadható el általános alaptétel gyanánt.

Szintén csak néhány száz adat felhasználásával hasonló eredményekhez jutott Linden, míg Hoffmann az általa felhasznált, szintén kis számú adat alapján, nem látja beigazoltnak a medencze-elméletet, ellenkezőleg ő a szűk medenczájü asszonyoktól szülöttek közt még oly nagy fiútöbbséget sem talált, mint a mekkora az rendszerint lenni szokott.

Lexis fentebb kivonatolt munkájában a matematikai levezetés után a nemképződés physiologiai oldalára vonatkozólag, elvetve a Hofacker-Sadler-féle elméletet, azon legegyszerűbb nézethez csatlakozik, a mely szerint a nő tojásában nagy számmal fordulnak elő oly csirák, a melyek már eleve predestinálva vannak az egyik vagy másik nemre és pedig akként, hogy

¹ Robert Olshausen: Hat das enge Becken der Mutter Einfluss auf das Geschlecht der Kinder? Halle. 1874.

minden egyes nőnél a finemű csirák a nőneműeket ugyanazon arányban mulják felül, hogy a szokásos fiúszületési többlet állhasson elő, a mi megfelel azon hasonlatnak, a melyet fentebb a fekete és fehér golyóknak az urnából való egyenkénti kihúzásáról vettünk.

A csiráknak az összes nőknél meglevő nembeli aránya többé-kevésbé élesen jut kifejezésre azon néhány millió esetből levezethető viszonyban, a mely nem a fiúszületeknek a leány-születekhez, hanem a finemű csirák megtermékenyülésének a nőnemű csirák megtermékenyüléséhez való viszonya. Azt a viszonyt azonban még nem ismerjük.

Mily nagy a száma nemcsak az elvetéléseknek a terhesség első hónapjaiban, hanem azon csiráknak is, a melyek a megtermékenyülés után az első hetekben elhajtának, a nélkül, hogy arról az anya tudna! Ha Párisban négy hónap alatt, márcziustól júniusig 1868-ban 24 egy—három hónapos embryo és 156 három—öt hónapos embryo jegyeztetett fel, akkor feltehetjük, hogy az ily koraszülöttek összes száma nagyon jelentékeny és a feljegyzett, közönséges értelemben vett halvaszülöttek számát úgy lehet, hogy meghaladja.

Azonban a mint egy ország halvaszületései az egyik és másik nembeli születések összszámahoz csaknem állandó viszonyban állanak, úgy azt is feltehetjük, hogy a fel nem jegyzett és nem észlelt kóraszületek és elvetélések is a kétféle nemű születések megfigyelt számához szintén egy bizonyos állandó vagy csak esetleg, véletlenül változó viszonyban maradnak. Ez a feltevés elég jó arra, hogy a fi- és nőnemű csirák viszonyának állandósága a megfigyelt születések nembeli arányára nézve is, a valószínűségi elméletnek megfelelő eltéréseket mutató bizonyos normalértéket hozzon létre. Ez a megoszlási elmélet azután úgy az újszülöttek összszáma nézve, mint csupán az elveszülöttekre alkalmazható, miként azt Lexis idézett művében az előbbiekre vonatkozólag a porosz, az utóbbiakra nézve az angol és francia példaknál láthatjuk. Különben a csiráknak az összes női egyedeknél állandó arányára nézve — nagyobb egyszerűség kedvéért — felállított hypothesisünk — mondja Lexis — szükségtelen. Számos egyéni különbségek foroghatnak fenn, feltéve, hogy a megtermékenyítésnek kitett egyedekre vonatkozólag egy-egy megfigyelési területnek a másikkal való átlagos viszonya megközelítőleg állandó

marad. Egy-egy kerületben ez az átlagos viszony ingadozásokat mutathat, csak azok az ingadozások a véletlen jellegét viselik magukon. De az nem tagadható, hogy a valóságban a különböző specifikus behatások legalább is ezen átlagos viszonyoknak a Z megfigyelt értékeihez való viszonyait az egyes kerületekben különböző módon módosítják. *Így pl. a nagyvárosi népesség általában Z -nek kisebb értékét mutatja, mint a vidéki; ugyancsak a törvénytelen születéseknél egészükben Z számai kisebbek, mint a törvényeseknél.* Tehát a városi és vidéki népességnek, a törvényes és házasságon kívüli termékenységek egymáshoz való viszonya egy-egy kerület újszülötteinek megfigyelt nembeli viszonyára befolyással van a nélkül, hogy okvetlenül szükséges lenne azt feltételeznünk, hogy ezen behatások következtében a fi- és nőnemű csirák átlagos aránya különböző. Ezt a dolgot inkább a következőképen képzelhetjük el: Legyen A azon finemű és B azon nőnemű csirák száma, a melyek egy bizonyos kerületben bizonyos idő lefolyása alatt megtermékenyítették s kifejlődési folyamatuk már megkezdődött; α pedig legyen A -nak, β B -nek oly törtje, a mely az előző embryonális stadiumban, mielőtt a magzat halva születés czimén feljegyeztetnék, elapadt. Ekkor tehát a fiú- és leányszülötteknek ¹ megfigyelés alá vethető viszonya lesz:

$$\frac{F}{L} = \frac{A - \alpha A}{B - \beta B} = \frac{A}{B} \cdot \frac{(1 - \alpha)}{(1 - \beta)},$$

Tehát $\frac{A}{B}$ állandó maradhat, ha a $\frac{F}{L}$ a különböző csoportokra nézve különböző középértékeket mutat is: az csupán éppen azon törttől $\frac{1 - \alpha}{1 - \beta} = \gamma$ függ, a mely a házasságon kívüli születésekre vonatkozólag kisebb, mint a házasságból származókra, a nagyvárosiakra ismét kisebb, mint a vidékiekre vonatkozólag. γ -nak ily változékonysága, a mely egyik csoportról a másikra való átmenetnél α és β -nak változékonyságán nyugszik, nagyon elfogadhatónak látszik.

A halvaszülöttek százalékos tétele a házasságon kívüli szüle-

¹ A halva születések befoglalásával.

téseknél nagyobb, mint a törvényeseknél ; és tekintettel erre, nagyon valószínű, hogy a korai elvetélések és az első kifejlődési változatban megfuladt csirák százalékos tétele a törvényteleneknél nagyobb, mint a törvényeseknél. Másrésztől ha már a törvényes születéseknél eléggé elhibezhető az, hogy $\alpha > \beta$, tehát hogy γ valódi tört, akkor hogy a törvénytelen gyermekekre vonatkozólag α és β egyforma nagy mértékben növekedjenek, elegendő kisebb γ -t és így kisebb

$\frac{K}{M}$ -t is a születéseknek ezen osztálya számára felhozni. Ha azon-

ban egy törvénytelen koraszületésnek veszélye a finemű magzatra nézve erősebben növekedik, mint a nőneműre, a mint hogy az számos megfigyelésből a törvénytelen halvaszülettekre tekintettel tényleg kitűnik, akkor γ a törvénytelen születésekre vonatkozólag a törvényesekével való összehasonlításban még inkább fog kisebbedni.

A nagyvárosi születésekre vonatkozólag sem látszik túlzott feltevésnek, ha a koraszülöttek megnagyobbított százalékos tételét, vagyis α és β törtjeinek megnagyobbítását a finemnek erősebb megrövidítésével vesszük fel és általában valamennyi

állandó kisebb értéke $\frac{M}{K}$ -nek bizonyos csoportokban ezen úton fejtetik meg.

Különben ezen fejtegetésekben szükségtelen valamelyes physiologiai hypothésist felállítani a fiú születési többlet megmagyarázására, hanem, a mint már említettük, csupán egy szemléleti mód kifejtése szándékoltatott, a melynek segítségével az ezen jelenségekre nézve már korábban kifejtett szabályszerűségeket legkönnyebben és legkényelmesebben foghatjuk fel.

Végezetül még csak azt emeljük ki, hogy Z azonos normalértékének feltevése az összes megfigyelési körletekben már csak azért sem pontos feltevés, mert a törvénytelen és a városi születések a különböző kerületekben különböző befolyást gya-

korolnak, még ha A-nak B-hez való viszonya $(\frac{1}{B})$ az összes

kerületekben állandó volna is. Egy-egy nagyobb államban tehát Z-nek valószínűleg többféle, helyileg és földrajzilag meghatározott normalértéke van. Azonkívül ezen normalértékek még időbeli lassú változásoknak is alá lehetnek vetve, úgy hogy éppen

ezért helyesen járunk el akkor, ha a megfigyelési csoportok képzésénél rövidebb időszakokat veszünk.

A normalérték mindezen valószínű helyi változékonysága daczára a fentebbi levezetésekben mégis eléggé megnyugtató egybehangzást találtunk az elmélet és megfigyelés közt azon feltétel mellett, hogy azokat a levezetéseket csupán egy egyetlen normalérték esetleges módosulásaival együtt tehetjük. Ez által azt mutatuk ki, hogy a legtöbb megfigyelés a normalértékhez viszonylik, de csak azok, a melyek nem különböznek vagy csak kevésbé különböznek egymástól; egyes megfigyelési csoportok azonban messze félreeső középértékekhez tartozhatnak és a mennyiben ezek szintén az általános középértékre vonatkoztattak, valószínűleg többféle megzavarodások támadtak, a melyek, ha nem is jelentős módon, fentebb, az elmélet és megfigyelés közti összehangban kitiűntek.

Lexis iménti levezetéseiben matematikai képletek segítségével azt igyekszik beigazolni, hogy bizonyos állandó normalérték mellett folytonos változások fordulhatnak elő, melyek a jelenség törvényszerűségét nem döntik meg. Ő maga a nemképződés alaptényezőjére vonatkozólag elméletet nem állít fel, hanem az ő levezetéseivel leginkább megegyező nézethez csatlakozik s csak érinti azon hatásokat, a melyek a nemi arány változásait előidézhetik. De maguk az egyes elméletek is csak a felszínen usznak s egyszerű tényeket, számbeli viszonyokat, mint pusztán együttjáró jelenségeket vagy pusztá együtteségeket tesznek meg a nemképződés tényezőiül s nem férköznek közel a forráshoz, magához az életfolyamatok alapszervezetéhez, az egyén legkezdetlegesebb állapotú alakjához, a sejthez.

Mielőtt mi ezt megtennők s a sejt életébe való bepillantás után abból igyekeznénk az alapproblémát megfejteni, vessen bíráló szemünk egy futó pillantást az élettani alapon mozgó nézetekre, hogy vajjon, ha a statisztikusok különböző elméletei nem juthattak el megnyugtató eredményekre, ezen, az élet fészkehez közelebb férköző, de a fő szempontot mégis figyelmen kívül hagyó elméletek valamelyike legalább valószínű megoldását adta-e a nagy találynak?

A fejlődő tudomány által jórészt már teljesen megezáfolt régebbi felfogásoktól eltekintve, a medenczeelmélettel is röviden végezhetünk, minthogy a nő medenczéjének szűk vagy

kevesebbé szűk mivolta még valószínű magyarázatát sem adhatja a nemképződésnek s nem hogy valószínű volna, ellenkezőleg nagyon is valószínűtlen az, hogy a bölcs természet a nők életmódjától, a társadalmi életviszonyoktól annyira függő ezen körülménytől, a nő testi szervezetének gyengébb vagy erősebb voltától, a medencze kifejttségétől tette volna függővé az emberi faj fennmaradásának alaptényezőjét, a nemek képződését és arányát. A szűk medencze igenis valószínűleg befolyásolja a szülési képességet s a termékenységet is, de ha annak daczára születés történhetik, semmi elfogadható indok nem motiválja azt a felfogást, a mely ezen körülményben a fiú vagy ellenkezőleg a leányszületésre való nagyobb hajlandóságot keresi. A szűk medencze csak a magzat kifejlődését gátolhatja, de impulzust nem adhat egyik vagy másik nem keletkezésére, képződésére, annál kevésbé nem, mert a megejtett koponyamérések s a magzat súlya semmi oly lényeges eltérést nem mutatnak a két nemnél, a mely eltérésből joggal lehetne következtetni arra, hogy szűk medencze mellett csak az egyik vagy másik nem kifejlődése volna lehetséges, még ha bebizonyított dolog lenne is az, hogy a nem csak később, a fogamzás után bizonyos idő múlva keletkezik, az egyik vagy másik nemnek kedvező környezeti körülmények befolyása alatt. Ha ugyanis így állana a dolog, a medencze szűk volta ekkor is csak az esetben szerepelhetne döntő környezeti tényként a nemképződésre, ha a két nemű magzat közt súly vagy nagyság tekintetében oly lényeges különbség mutatkoznék, hogy annak folytán csak az egyik, a könnyebb és kisebb nembeli magzat kifejlődhetését engedné meg a szűk medencze.

Már jóval plausibilisebbnek s törvény jellegével bírónak látszik az, hogy maguk a megtermékenyítésre váró peték van nak egyik vagy másik nemre praedestinálva oly arányban, a mint a fiútöbbség a születésnél vagy a magzatoknál jelentkezik. De ez is természetesen csak elmélet s igazsággá ezt csak alapos orvosi vizsgálatok emelhetik, ha t. i. a műszerek tökéletesítésével lehetővé válik a pete minden tulajdonságának, részecskéjének, legegyszerűbb alkatrészeinek s ezek közt a két nem embriónális állapotban jelenlétének meghatározása.

Azt azonban, hogy két nemű peték volnának, az eddigi orvosi vizsgálatok nem igazolták, sőt általában a megtermékenyítés

módja, alapmozzanatai sincsenek teljes határozottsággal megállapítva. A mit eddig sikertült megállapítani, mindaz éppen ezen elméletnek ellenkezőjét bizonyítja. Nevezetesen a tudomány mai stádiumában azt mondja, hogy nemcsak az összes emberi, de általában az összes állati peték megtermékenyülésükig teljesen egyformák s a nem a megtermékenyült petének már viszonylag igen előhaladott fejlődési fokán észlelhető, körülbelül a 3. hónapban. Az is bebizonyításra vár még, hogy oly ikrek, a kik egy petéből származtak, (mert az ikerszületés egy petéből is eredhet), mindig egyneműek-e, vagy pedig egy petéből született ikrek egyike leány, a másika fiú lehet. Ha pedig így áll a dolog, azaz a későbbi alapos kutatások ezt a feltevést fogják megerősíteni, akkor ezzel az elmélet magától megdőlni, mert ez a körülmény világosan azt fogja bizonyítani, hogy a pete fogamzás előtt nem nélküli s egyazon petéből két nem is származhatik egyszerre. Sőt a hermaphroditák, akiknél ugyan az egyik ivarszerv mindig jobban ki van fejlődve, de azért a másik ivarszerv is megvan tökéletlenebb kifejlődésben, azt a feltevést erősíti meg, mintha a peték nemileg csakugyan nem volnának elkülönítve s ugyanazon petéből származott egyednél mind a két nem kifejlődni, képződni kezdene, de az egyik nem később visszafejlődne s ez a visszafejlődés a hermaphroditáknál magzatkorukban nem történt meg egészen. Feltehető és sok tudós ezen nézetben is van, hogy minden petéből mind a két nemű ivarszerv mindig kifejlődik, illetve mind a két ivarszerv jelentkezik a kezdetleges magzaton s csak később kezd az egyik mindjobban előtérbe lépni, viszont a másik visszafejlődni.

Itt ezen ellenvetések csak röviden említjük fel, minthogy későbbi fejtegetéseink éppen ezen kérdésekkel foglalkoznak behatóbban, a sejt szervezetére vonatkozólag eddig megállapított biológiai nézetek útmutatása mellett.

Hogy a nemképződés problémájához közelebb férközhessünk, közelebb kell férköznünk annak alapjához s a természettudomány mai fejlettségi állapotának világító útmutatása mellett vizsgálnunk kell azon alapjelenségeket, melyeken az élet felépül s a melyek a szerves életfolyamatoknak ágyát képezik. Nevezetesen a sejtélet s annak működése, a fejlődés és átöröklés jelenségei engedhetnek bepillantást ez élettani kérdésbe, bár ezen alapvető jelenségek tekintetében sincs teljes határozottság, kétséget kizáró megállapodott-

ság s az újabb kutatások és megfigyelések nemcsak újabb változatait tárják fel az élő természetnek, hanem sok tekintetben az eddig alapigazságoknak tartott tételeket halomra dönthetik és döntik. De a tudomány ezélja éppen újabb és újabb elméletek felállítása kísérleti alapon, mind egyszerűbb és általánosabb érvényű tételek megállapítása, mint Francé Rezső találóan mondja, „a világkép folytonos egyszerűsítése, a hasonló hatások csoportokba foglalása“; e tudományos búvárkodás módja pedig a tartahatatlannak bizonyult nézetek ktkapcsolása, a megállapított igazságoknak csupán „ideiglenesek“ gyanánt elfogadása s a felállított tételnek nem egyedül lehetséges, hanem inkább csak a lehetséges magyarázatok egy esete gyanánt tekintése, adatoknak adatokra halmozása, óvatosság valamely észlelt dolognak általános tételként felállításában s ha így lassan, kellő óvatossággal, úgyszólván porszemenként hordva össze a tudomány épületének anyagát, mind több és több szilárd anyagra tett szert apró részletekben, teremről-teremre kezdi építeni az emberi szellem tágas otthonát. „Minél több biztos pontot szerzünk, annál szűkebb mederbe szorul a lehetőségek árja s ily módon egyszer beáll az idő, mikor a lehető magyarázatoknak már olyan szűk mederben kell mozogniok, hogy végre már csak egy lehetőség felel meg valamennyi feltételnek.“¹ De ez az idő még messze van s talán hogy a tudomány örökéletű lehessen s módja legyen az emberi szellemnek folyton küzdeni s bizva bizni, sohase következik el s ha el is következik, sok delibáb készítette palotának kell még eltűnnie a felfegyverzett s látásában mindinkább erősülő emberi szem elől. Mind több és több álma a gyermek korát élő emberi nemnek fog szertefoszlani és légvárai, melyeket a phantasia épített, a porba fognak omlani. Mert a képzeteknek nemcsak a költők, de a természettudósok világában is tág tere van, „sajátsága már ez a kutató emberi szellemnek; az a theoria magaslatán szabad szárnyaira ereszti képzetét. Az igazságra törekvő leküzdhetetlen vágyának kényszere alatt kifejezésre juttatja sejtelseit, melyek kalandozó képzetének pihenőpontokul szolgálnak“.² A tapasztalat azután úgyis kizárja a nem lehetséges eseteket. Már maga

¹ Pótfüzetek a Term. Tud. Közlönyhöz. 1904. évi XXXVI. kötethez. 188. l.

² U. o. 98. l.

az is pusztá feltevés, hit, hogy az életjelenségekből az élet-folyamatokra következtetünk s hogy minden látható változás ugyan-azon életfolyamatnak felel meg. Így a sejtleltre nézve Pütter kimutatta, hogy „az életjelenségek nem tükrözik vissza a sejten valóban lejátszódó folyamatokat. Nagyon valószínű, hogy sokkal több történik a sejt belsejében, mint a mit mi kívülről láthatunk”.¹ Ő azt hiszi, hogy a protoplasmában specifikus erők vannak s lehetséges, hogy vannak külön plasmaszervek. Mi is hát az a sejt? Életegység, alapegység-e vagy pedig működése csupán részleges? Hogy erre felelhessünk, hívjuk segítségül azon nagy szellemeket, a kik e kérdést tanulmányaik tárgyává tették s bepillantani igyekeztek e mikrokosmosba.

A régebbi felfogással szemben ma már bizonyosnak látszik, hogy a sejt nem valami alapegység, hanem nagyon is bonyolult szervezet, életegység. Brücke szerint elemi szervezet, a melynek működéséből a physiologus az egész életfolyamat bonyolult jelenségeit iparkodik magyarázni. Az alapvető folyamatok, mondja Hertwig Oszkár,² melyekben a növények és állatok életfolyamata nyilvánul, már minden egyes sejten belül játszódnak le. Minden sejtnak megvan a maga anyagforgalma, a sejt környezetéből a maga táplálására különféle anyagokat vesz fel s mint valami kis chemiai laboratoriumban, különféle új chemiai vegyületekké alakítja át mindazon számtalan protoplasma-termék előállítására, a melyek a sejtek háztartásában igen fontosak. E mellett a sejtek nagyon érzékenyek bizonyos behatások, a hő, fény, elektromosság, mechanikai és chemiai ingerek iránt, a melyekre a sejt visszahatással felel abbéli tehetsége segítségével, hogy mozgást végezhet és más alakokat ölthet. Végül a sejtek, mintegy legkisebb élőlények végtelen szaporodásra képesek s bizonyos törvények szerint közösségben, valóságos sejtállamban élnek, „melynek minden egyes tagja az élet teljes jellemét viseli magán“, bizonyos munkát végez, kezdetben, a fejlődés alacsony fokán azonost, később pedig a munkamegosztás elve szerint csak bizonyos határozott functiókat. Minden egyes sejt, minden egyes szervezet számára különleges környezetbe kerül s általában csakis abban élhet meg. „A haladó munkafelosztás és differentiálódás folya-

¹ U. o. 188. l.

² Ld. Pótfüzetek a XXXVI. kötethez 132. l. Ford. Csopey László.

mata mindenütt megfelelő kiegészítésre talál a nagyobbodó alárendeltségnek oly fontos folyamatában, a mivel azután az elemi életegységek sokoldalú tagozódása közben a felsőbbrendű, magában befejezett, szorosan meghatározott és centralisált szervezet tevődik össze.¹ Az élő sejteken belül harmonisált erők működnek, a mennyiben a sejt a legkülönbözőbb anyagokat és erőforrásokat arra használja fel, hogy egy cél felé törekvő automatikus munkát végezzenek.²

Tehát a sejt szerves életre és szervezet felépítésére képes bonyolult összetételű egység, melyen már eddig is, a ma rendelkezésre álló műszerek segítségével több lényeges alkatrészt sikertűlt felfedezni s azon részek működését és szerepét többé-kevésbé pontosan megállapítani, bár még e tekintetben meglehetősen sok ellenmondás és bizonytalanság uralkodik.

A tudomány mai álláspontja szerint a sejtet a protoplasma és a mag alkotják. A hártya a sejtnak nem szükséges alkotórésze, többnyire csak a növényi sejteken fordul elő, az állatiaknál rendszerint hiányzik, de azért a protoplasmájuk legkülső rétege valószínűleg erősebb. A sejt leglényegesebb alkatrésze a protoplasma, a mely Dujardin felfedezése szerint alapjában egyenlő, de szemecskéket tartalmazó, idegek nélkül ingerlékeny, izmok nélkül összehúzódó, rugalmas, nyálkás anyagból áll, a melyet sarcodénak, húsnemű anyagnak nevezett.³ A sejt ezen alapanyaga a növény- és állatvilágban azonos s az élőlények belsejében végbemenő minden folyamat a protoplasmával függ össze.

Más elméletek a protoplasmát hálózatos, szivacsos szerkezetűnek s kétféle állományból, a tömörebb, alakult és az egészen folyékony, szerkezetnélküli állományból állónak tekintik. Heitzmann és iskolája pedig azt a protoplasma szerkezetet tekinti tipikusnak, a mely szabályos közökre eső csomópontokból áll, a melyekből minden irányban finom, küllőszerű összekötőszálak sugároznak ki. Az ily módon létrejövő, szivacsos váz közeit egyenlően, nem alakult állomány tölti ki, mely az előbbi, tulajdonképpen élő és összehúzódó anyaggal szemben a nem élő és

¹ Ld. Hertwig u. o. 137. l.

² Hérics-Tóth Jenő. Pótfüzetek a XXXV. kötethez. 151. l.

³ L. Entz Géza: A protoplasma szerkezete. Pótfüzetek a XXIV. kötethez. 210. l.

nem összehúzódó anyagot képezi, noha az ellenkező nézetnek, hogy t. i. a hálózatos szerkezet csupán a váz s az élet székhelye a kitöltő anyag (hyaloplasma), szintén vannak hívei. Sőt a Heitzmann nézete tulajdonképpen a természetten eddigi alapgondmájának, a sejtelméletnek, egyenes negatívja s abból, hogy a sejtek protoplasmája az egyik sejtből a másikba átható fonalak útján összefügg, arra következtet, hogy a növényi és állati testek szervezete nem sejtekből, hanem egyetlen ú. n. élő anyagból áll (bioplasson) és az, a mit eddig sejtnek tartottak, nem más, mint az élőanyag összefüggő hálózatának egy-egy nagy csomópontja s nem önálló rendszer és élettani egység.

Van oly nézet is, a mely a protoplasmát rekeszes, lépes, vagy habos szerkezetűnek, egy másik pedig kétféle folyadékból álló emulsioszerű folyadéknak tartja. A ma leginkább elterjedt s legvalószínűbbnek látszó nézet azonban az,¹ a mely a protoplasmát oly finom fonálatnak mondja, a melyet összekötőszálak hálózattá szőnek.

Dr. Illyefalvi V. Géza.

(Vége köv.)

¹ Fayod nézete. Ld. Entz i. m. 222. l.

HEGEL TERMÉSZETPHILOSOPHIAI RENDSZERE.

— Befejező közlemény. —

3. §.

Hegel természetphilosófiájának felosztása.

Megvilágítása álláspontunkon.

Természetphilosófiáját Hegel az eszmének hármas meghatározása szerint három részre osztja. Az első az eszme az *egymásonkívüliségnek* meghatározásában, mint *mechanika*; a második az eszme a *különösségnek* meghatározásában, mint *physika*; s a harmadik a *subjectivitás* meghatározásában levő eszme, mint *organika*. Vagy a mint ő maga mondja: Az eszme, mint természet *először* az *egymásonkívüliségnek*, a végtelen *elkülönítésnek* a meghatározásában, a melyen kívül a formának az egysége, ez tehát mint ideális csakis magánlevő (an sich seyende) s ezért csakis *keresett*, az *anyag* és az ő ideális rendszere — a *mechanika*. Másodszor a *különösség* meghatározásában, úgy hogy a realitás immanens alakmeghatározottsággal s rajta létező különbséggel van tételezve, oly reflexioviszony, a melynek magábanléte (Insichseyn) a természetes *individualitás* — a *physika*. Harmadszor a *subjectivitás* meghatározásában, a melyben az alaknak reális különbségei éppen úgy ahhoz az *ideális* egységhez hozattak vissza, a mely már megtalálta magát s maga számára (für sich) van — *organika*.¹

Az első részben tehát az eszme, a concret érzéki össztevékenység, a reális tényfolyamat és tényhullámozás egymásonkívüliségben és végtelen elkülönítésben van meghatározva, mert az egymást kölcsönösen feltételező és külön meghatározó egyedi

¹ 40. l.

testi és alaki meghatározásokon kívül, mint még csak tiszta és magánlétében ideális, tehát még csak keresett alaptevékenység szerepel. Az érzéki összetevékenység, az atomvonalfeszültségnek és terjeszkedésnek simultán, autonom, koordinált és positiv egyetemes világa, az együtteségében, egymásmellettségében, egymás mellé rendeltségében tekintett tényközösség, vagyis az anyag abban az ő abszolút tevékenységi közösségében. Ez a *mechanika*.

A második részben ez a concret érzéki összetevékenység már *különös* meghatározást nyer: mint immanens alakmeghatározottsággal bíró testeknek a világa szerepel. De még mindig csak mint reflexioviszony, mint individualitással forrott összetevékenység, azaz mint csak egyediség szemléltetik. Nem az ő egyediségének belső mibenléte és viszonyai kérdésesek tehát még e fokon, hanem csakis az ő individualitásának más individualitásokkal szemben mutatkozó egyetemes gondolati viszonyai. Az egyetemes feszültségátmenetnek rajtuk érvényesülő közös viszonyai. Ez a *physika*.

A harmadik rész az érzéki concret összetevékenységeknek már belső alakulásait keresi. Az egyedi összetényeket mint önmagukban megnyilatkozó subjectumokat vizsgálja. Itt az eszme reális formájában nyilatkozik már meg. Az alaknak reális különbségei az ideális egységet valósítják meg és tüntetik fel előttünk. Szóval a gondolati egység az összes concret érzéki egyediségeknek realisatiójaként mutatkozik. Ez az organika, a szervezetek alakulásának tana.

Hegel természetfilosófiája tehát a mi nyelvünkön fejezve ki *a)* az anyagnak erőtanára, *b)* az anyagi testek viszonyai s *c)* az anyagi testek belső alakulásai tanára oszlik. Röviden szóval: erőtan, tüneménytan és fejlődéstan.

4. §.

A mechanika s érzékeltetése álláspontunkról.

A mechanika *először* az egészen abstract *egymásonkívüliséget*: — a *tért* és az *időt*, *másodszor* az elkülönített egymásonkívüliséget s az ő vonatkozását abban az abstractióban: az — *anyagot* és a *mozgást* — ez a *véges mechanika*, s *harmadszor* az anyagot az ő magánlevő fogalmának szabadságában, a szabad mozgásban vizsgálja, — ez az *abszolút mechanika*.

A magánkivüllét — teszi hozzá a toldalékban — nyomban két formára oszlik: először a *positivre*, mint *tér*, azután pedig a *negative*, mint *idő*. Az első *concret*, ezen *abstract* momentumoknak az egysége és tagadása, az *anyag*.¹

És e sorokból már világosan kiolvasható a Hegel mechanikájának teljesen *abstract*, gondolati meghatározása; teljesen világossá lesz benne az ő egész természetphilosophiájának tehetlensége is egyszersmind. Mert a ki a *tért* és *időt*, a beláthatatlanul gazdag nagy tényegyüttességnek, a meghatározhatatlanul bonyolult atomvonalfeszültségeknek és önkiterjeszkedéseknek ezt a *simultan*, *autonom*, *koordinált* és *positiv* világát még mindig csakis „az egészen *abstract* egymásonkivüliségnek“, vagy a „magánkivüliségnek“ a formájában tudja szemlélni, más szóval, csakis úgy határozza meg, mint olyas valami *abstract* gondolatot és képzetet, a mely még mindig *magán kívül* van, mert *kívül* van a maga eredetijének *concret* természeti tényvilágán *magán* és így az *abstract* gondolati és képzeti jelenséget s vele szemben az ő *concret* természeti és érzeti létvalóságát még mindig csak az *egymásonkivüliségnek* a formájában veszi észre és vizsgálja: az még teljesen távol áll attól, hogy a természetet, ezt a mi igazán egyetlen *concret* érzéki létvalóságunkat abban az ő tőlünk teljesen függetlennek tetsző valóságában fürkészsze és határozza meg s ezzel a természetphilosophia tudományában *positiv* és tudományos magyarázatokkal szolgáljon. Az ilyen gondolkodó a *tért* és *időt* csakis az ő *abstract* gondolati alakjában fogja tudni még fürkészni. Az időnek és térnek csakis a *képzeti* jelenségével fog foglalkozni, mert még mindig nem veszi észre és nem szemléli a térnek és időnek *concret* érzéki realitását, nem vizsgálja az ő *érzeti* megnyilatkozásukat. Az ilyen természetphilosophus az első *concret* szemléletet, az anyagot, a tér és idő *abstract* momentumainak egységéből és tagadásából fogja származtatni, mert nem veszi észre, hogy *abstract* momentumokból sohasem lehet *concret* valóságot meghatározni, azaz gondolatilag újra teremteni.

Ezért is mondja a térről most már Hegel, hogy „a természetnek első, vagyis közvetlen meghatározása az ő *magánkivüllétének abstract általánossága*, — a melynek közvetítés

¹ 44. l.

nélküli közömbössége a *tér*. Ez az egészen ideális *egymásmellettiség*, mivel magánkívülett, s egyenesen *folytonos*, mivel ez az egymásonkívüliség még egészen abstract s meghatározott különbséget nem foglal magában.¹ Éppenséggel nem veszi ugyanis észre, hogy a concret érzéki tér általánosság ugyan, de legkevésbbé sem abstract *magánkívülett*, vagy abstract *egymásonkívüliség* minden *különbség* nélkül. mert akkor legkevésbbé sem lehetne egészen ideális *egymásmellettiség* sem, mivel a szintelen és különbségtelen abstract *egységnek* e szemlélete szükségképpen kizárja az *egymásmellettiséget*, a *valamiknek* együttes és egyenjogú önérvényesülését. Szóval a *térnek* érzéki concret szemléletét akarja Hegel, látja is már egy keveset az *egymásmellettiségben* és *folytonosságban*, a simultán és koordinált tényérvényesülésnek a formájában, de még mindig nem veszi észre, hogy ez épp ellenlábas a abstract gondolatiságnak, a magánkívülett és az egymásonkívüliség abstract általánosságának. A concret érzéki, vagyis az *érzeti térszemlélet* helyett az abstract gondolati, azaz *képzeti térszemléletet* rajzolja tehát így Hegel előttünk. A teljesen simultan, autonom, koordinált és pozitív tényegyüttességnek és tényközösségnek abszolút szemléletét felcseréli a csak *illusorius* simultansággal, autonomsággal, koordináltsággal és pozitivssággal, vagyis a gondolati végtelenül bonyolult és variatioiban meghatározhatatlan successivssággal, heteronomsággal, subordináltsággal és negativssággal.

Csakis ezért mondja most már, hogy „a tér pusztá forma, vagyis *abstractió* és pedig a közvetlen *külsőségnek* abstractiója. *Térpontokról* beszélni, mintha ők a pozitív elemét alkotnák a térnek, *helytelen* dolog, mivel a tér az ő különbözőség nélkülsége miatt csakis a lehetősége, nem az adottsága (*Gesetzseyn*) az egymásonkívülettnek és negativnek, ezért egyenesen folytonos; a pont, a magáranézvelét (*Fürsichseyn*) a térnek inkább a — és pedig benne tételezett — negatiója.“² „A tér tehát pontbeliség, a mely azonban semmis, tökéletes folytonosság. Ha pontot tételez az ember, akkor megszakítja a tért, ámde a tér ezáltal egyáltalán nincs megszakítva.“³ Valóban igaz, a pont semmiképpen

¹ 44 -45. l.

² 45. l.

³ 46. l.

se szakítja meg a tért, sőt ellenkezőleg tényleges alapelemében tételezi. Mert hiszen a tér csakugyan csak pontbeliség, még pedig egyáltalán nem semmis, hanem életelevenen és tevékenyen ható ténymomentumoknak, azaz mindenfelé érvényesülő és terjeszkedő vonalaknak határtalan együttessége. A meghatározott egyedi önérvényesüléssel, azaz bizonyos egyedi egyirányú feszüléssel ható pont ugyanis teljesen azonos az egyedi vonalterjeszkedéssel magával. És csakis így érthető meg a térnek mint egymásmellettségnek, folytonosságnak és konkrét érzéki általánosságnak a szemlélete. Csakis egyedi alapelemeknek egyediségi különbségek nélküli végtelen tényközössége mutathat ugyanis fel *egymásmellettséget*, még pedig azonos és különbség nélkül szemlélt elemeknek egymásmellettségét; csakis ilyenmű elemeknek tényleges együttessége lehet folytonos és mégis diszkrét, általános és mégis külső. Mert az *ideális* egymásmellettség és continuitás, a minek Hegel a tért szemléli, csakis üres szintelenség és sötétség, az igazi reális térnek magának csakugyan „semis” abstractiója és tartalmatlan képze.

Nagyon is fontos kérdése volt tehát mindig a metaphysikának, hogy vajjon realitás-e hát a tér, vagy a dolgoknak csakis a tulajdonsága. És mindazok, a kik valami substantialisnak tartják önmagában, csakis azért mondják olyannak, mint valami szekrény, a mely, még ha nincs is semmi benne, mégis mint valami különös dolog tartja fenn magának magát, mert egyszerű gondolati, üres abstractiónak gondolják. Csakis ezért hiszik, hogy a tér valami abszolút puha, semmi ellenállást nem mutat. Ezért hiszik, hogy senki se mutathat soha oly tért, a mely magamagában (*für sich*) tér volna; mert ez mindig *betöltött* tér és soha se különbözik az ő töltelékétől. A tér tehát „nemérzéki érzékiség és érzéki nemérzékiiség”, a hogy Hegel ügyes szójátékkal mondja. Nemérzéki, mert mint adott *egyes* érzéki tény nem szemlélhető; érzékiség, mert *minden egyes* érzékletünknek eltagadhatatlan ténye; tehát tényleg mégis érzéki, de csak mint *egyetemes*, azaz *egyedüleg* valóban nemérzékiiség. Ámde mért mondjuk azt, hogy a természeti dolgok a *térben* vannak s a *tér alapjuk* marad. Hiszen ha a betöltött tér soha se különbözik és szakítható el az ő töltelékétől, akkor miért nem mondjuk következetesen, hogy az úgynevezett térbetöltő dolgok maga a reális tér, más szóval, hogy a végtelen simultan, autonom, koordinált és positiv

tényközösség, vagyis az érzeti tényegyüttesség maga a térnek reális és concret szemlélete maga?!

A mikor tehát Leibniz a tért a dolgok rendjének mondotta, a melynek semmi köze sincs a noumenákhoz, és melynek hordozója a dolgokban van, egészen helyesen figyelmeztet arra Hegel, hogy ha a dolgokat elhagyjuk, a melyek a tért betöltik, azért a térvizonyok mégis függetlenül megmaradnak a dolgoktól; ez a figyelmeztetés egészen helyes, mert nem a mindenféleképpen tagozott és feldarabolt, azaz a legkülönbözőbb tértagozódású testekkel így meg amúgy tarkított térközösség maga a reális térnek egyetemes érzéki szemlélete, hanem épp az *egyformán* tagozott és feldarabolt, vagyis a teljesen simultán, autonom, coordinált és pozitív tényközösség maga, a melynek, mint tiszta egységnek és folytonosságnak, a szemlélete tökéletesen azonos az egyenletesen érvényesülő és hullámozó időbeliségnak gondolati jelenségével.

És már ebből is kitetszik, hogy nemcsak a térnek, hanem az időnek is kétféle szemlélete lehetséges. Az egyik a reális térrel azonos reális idő. A végtelen simultánságnak, autonomságnak, coordináltságnak és pozitivitásnak önmagán belüli szakadatlan tényközösségérvényesülése; az örökös tényátmenet, a soha meg nem szűnő feszültség-hullámozás. A másik az ideális térrel azonos ideális idő. A végtelen pontsuccessivitásnak, heteronomságnak, subordináltságnak és negativitásnak a ténye, a holt és gondolati pontoknak egy vonalszemléletben, vagy épp egy soha meg nem szűnő síkban való sorozata.

S épp ez az abstract, gondolati és képzeti idő az, melyet Hegel az időnek meghatározásában rajzol meg előttünk: „A negativitás azonban, a mely mint pont a térre vonatkozik s benne a saját meghatározásait, mint vonal és sík kifejti, épp oly jól megvan önmagában (*für sich*) a magánkívüllétnek körében, tétélezve mégis egyszersmind benne, mint a magánkívüllétnek körében, a maga meghatározásait, e mellett pedig közönbösnek tűnve fel a nyugalmas egymásmellettséggel szemben. Ekképp tétélezve ő önmagában az idő.“¹ „Az idő, mint a magánkívüllétnek negatív egysége, egyszersmind egyenesen abstract, ideális: ő a lét, a mely, a mennyiben *van*, annyiban *nincs*, és a mennyiben *nincs*,

¹ 52. l.

annyiban *van* — a *szemlélt* létesülés, azaz hogy az egyenesen ugyan *momentán*, vagyis közvetlenül megszűnő különbségek, mint külsők, azaz önmagukra nézve mégis külsők, meg vannak határozva.¹

Valóban az abstract, ideális pontsuccessivitás tényleg képzet *átmenet*, nem üres gondolat, hanem ennek megtagadása, a még meghatározott egyedi alakot nem öltött általános *lét*. Alapjában még meghatározhatatlan abstract lét, a mely, a mennyiben a szemléletben adva van, annyiban mint egyedi meghatározott lét nem lehet adva; másrésről, a mennyiben nincs a szemléletben, annyiban mint egyedileg elkülönödött jelenség szerepel. A tényleges pontátmenet és ponthullámzás, a gondolati létesülés, a melyben a momentán különbségek szakadatlan átmenetben vannak s mint egymásra következő, egymást háttérbe szorító momentumok teljesen különbösek az egymással egyenlő jogú és rangú pontegymássallettséggel szemben.

Mint képzet, az idő tényleg tiszta formája így az *érzékségek*, vagyis a szemléletnek. Ő a képzet *tényátmenet* maga. Jól mondja tehát Hegel: „az időben keletkezik és pusztul el, mondják, minden; ha mindentől, tudniillik az időnek a töltelékétől, épp a hogy a térnek a töltelékétől, abstrahálunk, akkor az üres idő, mint a hogy az üres tér, marad hátra; azaz ezek az abstrakciói a külsőségnek úgy vannak tételezve és képzelve, mintha magukban volnának. De nem az *időben* keletkezik és pusztul el minden, hanem az idő maga ez a létesülés, keletkezés és elpusztulás, a *létező abstrahálás*, a mindent szülő és magzatait elpusztító Chronos. A reális különböző ugyan az időtől, de épp oly lényegesen azonos is vele.”²

Csakugyan a reális, az egyedi érzéki, a közvetlen tapasztalati különbözik az időtől; ámde, igaza van Hegelnek, épp oly lényegesen azonos is vele: ő a minden tapasztalatnak, az egyetemes érzékinek, universális reálisnak tényegyüttessége és jelenségsynthesise maga. Az idő nem egyedi tárgy, sőt nem az összes tárgyak sem az ő egyedi adott formájukban, épp úgy mint a tér maga sem az egyedi test, vagy az egyedi testeknek végtelen tényegyüttessége. Az idő a végtelen tevékenységátmenet, az egyedi

¹ 53. l.

² 53—54. l.

tárgyakat alkotó alapelemi tényhullámozásnak, az atomvonal-feszültségek és önterjeszkedések beláthatatlanul gazdag tényegységségének örökkön-örökké folyó és hullámozó kiegyenlítődése és felbomlása. Az idő nem mozgás, nem bizonyos egyedileg szemlélt testeknek ilyen vagy olyan tovahaladása. Az idő *maga a mozgás*, maga a világmindenség *őselemeinek tényhullámozása*, a szakadatlan tevékenységfolyamatnak végtelen közössége. Az idő tehát a tér maga is egyszersmind; a tevékenységegységség, a tényhullámozásközösség, mely összegzésében soha sem változik meg, bármennyire módosulnak és hullámozanak is az ő kimondhatatlanul gazdag feszültségi és terjeszkedésbeli alapelemei, alkotja ugyanis az érzeti simultánságnak, autonomságnak, coordináltságnak és positivségnek megvalósulását, a mely egyszersmind a végtelen képzetű successivséget, heteronomságot, subordináltságot és negativséget magában egyesíti, azaz önmagában a reális téridőt, a gondolati téridőnek substantiális alapját is megvalósítja.

Már ennyiből is kétségtelen, hogy sem a tér, sem az idő, helyesen mondva, sem a *reális érzeti* téridő, sem az *ideális képzetű* téridő nem qualitasok, vagyis egyedileg és elkülönödött egységükben meghatározott alakulatok, hanem tiszta quantitasok. A természet tehát nem qualitasokkal kezdődik és qualitasokban alakul meg, hanem csakis quantitasokkal és quantitasokban. Alapelemeik sem qualitasok, hanem az önfeszültségnek, önkiterjeszkedésnek és önérvényesülésnek egyszerű quantitasai.

Jól mondja tehát Hegel, hogy a tér „általában tiszta quantitas, és pedig ez nem annyira mint logikai meghatározás, hanem mint közvetetlenül és külsőleg levő“. Más szóval tiszta quantitas a maga egész külső, nemtudatos, abszolút mibenlétében, az ő egész physikai és érzeti valóságában. S ugyanez áll természetesen az időről is. A térbeli itt és ott, ez vagy amaz, ide vagy oda, erre vagy arra, fel és le, fent és lent, valamint az időbeli most, ma, tegnap, tegnapelőtt, holnap, holnapután stb. már relativ vonatkoztatások, képzetű, quantitativ megkülönböztetések, a melyek, mint ilyenek, nem illetik a téridőnek rajtuk kívüli, abszolút, azaz még minden tudati és szemléleti vonatkoztatások nélküli egediségét és valóságát. A reális és objectív téridő csakis *érzetquantum*, azaz a végtelen átmeneti alapelemi önfeszültségeknek és önterjeszkedéseknek határtalan quantitása. Alapjában maga a végtelenség és szakadatlan tényfolytonosság tehát,

mert hiszen e folytonosságnak csak egy pillanatra való megszakítása és relativ képzeti elkülönítése is már gondolati és szemléleti kvalitásoknak tételezése, a melyek pedig e végtelenségnek és folytonosságnak épp az ellentétét, az ő megszakítását, tehát részben való megsemmisítését fejezik ki.

Valóban a térnek és időnek szemléleti meghatározásában igen mélyre hatol már a Hegel dialektikai gondolkodása. És habár nem is veszi még — épp az ő dialektikájának concret érzéki alapelemi hiányosságánál fogva — észre a téridő igazi valóságának és mibenlétének *kettős*, azaz érzeti valóságos és képzeti ismereti megnyilatkozását s bárha nem is látja még tisztán sem a *téridőérzet*nek a létvalósággal s a dologi magánvalókkal, sem a *téridőképzet*nek az ismerettel s a gondolati képpormával való s olyannyira benső összefüggését, mégis valamennyi eddigi tér- és időmeghatározás között ketségtelenül a Hegel meghatározása jár a legközelebb az igazi téridőszemlélethez. Ily határozott és tudatos felfogást nem találunk e kérdésben egyetlenegy más gondolkodónál sem. Ő nála nem pusztán csak subjectív szemléleti forma s így metaphysikailag szemlélve esetleg *semmi* az időnek mibenléte. Nem is valami tartó, a melybe, mint egy folyamba, van bele állítva minden és a mely tova folyik s leragad magával mindent. *Az idő a felemésztésnek csak ez az abstractiója.* Mivel a dolgok végesek, azért vannak az időben; nem pedig, mert időben vannak, ezért semmisülnek meg; hanem a dolgok maguk az időbeliség, így lenniök az ő *objectív* meghatározásuk. Így tehát *a valóságos dolgoknak a folyamata maga alkotja az időt.* És ha az időt a leghatalmasabbnak mondják, akkor épp így a legtehetetlenebb is.¹

Csak két kifejezését kell itt Hegelnek hangsúlyoznunk, a melyekből némi sejtelmét vehetnők észre az idő *érzeti* és *képzeti* megnyilatkozásának. „Az idő a *felemésztésnek* csak ez az *abstractiója.*“ És „a valóságos dolgoknak a folyamata maga alkotja az időt“. Az első kijelentés az időnek abstract, gondolati, képzeti sajátját, a második pedig az ő reális, természeti és érzeti valóságát látszik kifejezni. Mert a felemésztés, a megsemmisítés az ő abstract gondolati formájában csakugyan egyjelentésű a képzeti és ismereti változással, a képzeti és ismereti téridőfor-

¹ 54—55 l.

mával. Míg másrésről a valóságos dolgoknak a folyamata, a tényleges külső természeti és physikai tevékenységátmenet, a nemtudatos, abszolút atomvonalterjeszkedéseknek szakadatlan hullámlázó feszültségkiegyenlítődése teljesen azonos a reális és objektív téridőérzettel magával. Mind a kettő pedig bizonyos tekintetben ellenlábasa egymásnak. Mert amaz a tiszta gondolati successivitásnak, heteronomságnak, subordináltságnak és negatívségnek, tehát a puszta abstractionnak a tényében tűnik fel a szemlélet előtt; emez pedig a simultanságnak, autonomságnak, coordináltságnak és pozitívségnek végtelenül gazdag tényegyüttlenségét és tevékenység-hullámlázását tünteti fel előttünk. S csakis így lehet most már azt a Hegelnél is mutatkozó ellenmondásokat teljes alapjában megértenünk. Csakis így érthetjük meg igazán, hogyan mondhatja Hegel az egyik mondatában „a felemésztés abstractionjának“ azt, a mit a másikban már „a valóságos dolgok folyamatának“ állít. Egyszerűen csak úgy, hogy az egyikben a *téridőnek képzet*i, a másikban pedig az *ő érzeti* jelenségéről akarta homályos szemléleteit kifejezni.

Az időnek a dimensióit: a jelent, jövőt és multat is megvilágítja Hegel. „Az idő dimensiói“ — mondja¹ — „a jelen, jövő és mult, a külsőségnek létesülése, mint ilyen, és az ő feloldása a létnek a különbségeibe, mint a semmibe átmenő s a semminek feloldása, mint a létbe átmenő. E különbségeknek közvetetlen eltünése az *egyediségbe* a jelen, mint *most*, a mely, mint az egyediséget *kizáró* s egyszersmind egyenesen *folytonos* a többi momentumokba, maga a saját létének csak az eltünése a semmibe és a semminek eltünése a maga létébe.“ A folyton-folyvást át- meg átmenő tiszta tevékenység-folyamat, az egyedileg meghatározott egyediségbe még nem tagozódott tiszta tény-hullámlázás, a mely Hegelnél az abstract *semminek* a képzetében áll itt most előttünk, így fejezi ki ime a létnek és a semminek egymásba átmenő s egymásból újra szakadatlanul tova fejlődő tény-folyamatát. Míg másrésről e szakadatlanul átmenő tény-folyamatnak képzet, ismereti egyedi tagozódásait a jelen, jövő és mult momentumaiban szemléli Hegel. S azt gondolja, hogy a *jelen*, a *most*, a mely pedig átmeneti különbségeknek eltünése az *egyediségbe*, maga épp *kizárja* ezt az egyediséget s *folytonosan*

¹ 57. l.

át- meg átmegy a többi momentumokba, mert ő maga sem egyéb mint létének az eltűnése a semmibe s viszont a semminek az eltűnése a létbe. S ezzel világosan látja, hogy a jelen is, a jövő is, meg a múlt is egyszerűen csak *képzeti és ismereti relativ egyedi* momentumok, a melyeknek szükségképpen a *téridő-érzet* objektív és reális tényátmeneteiben és tevékenység-hullámzásaiban kell el-eltűnedezniök. És pillantott-e ennél mélyebbre philosophiai gondolkodó az időnek igazi mibenlétebe? Bárha az időnek igazi realitását, *érzeti valóságos téridőbeliségét* még nem tudja megvilágítani, mégis a lehető legmélyebbre hatolt el szemléletében, mivel mind a térnek, mind az időnek teljesen megoldotta az absztrakt, képzeti és ismereti megnyilatkozásait. Az ő megoldásait még ezen abstract alakjukban sem lehet többé semmiféle téri és idői philosophiai gondolkodásnak elmellőznie. Sőt épp e formájukban megoldandó problémájává kell őket tennie s pontról pontra kimutatnia, hogy e megoldások ezen abstract gondolati alakjukban a mi mai concret érzéki gondolkodásunk előtt nem lehetnek megfelelő megoldások többé; feltétlenül túl kell tehát mennie a philosophiai kutatásnak rajtuk, de nem úgy, hogy őket egyszerűen mellőzze és megvesse, hanem ellenkezőleg, hogy gondolkodása tárgyává tegye s alapjukban megmagyarázza.

De ha talán e fejtegetéseink nem igazolnák eléggé a hegeli tér- és időmeghatározásoknak komoly tudományosságát és mélységét, akkor szolgáljon igazolásukra Hegelnek az a nagyszabású alapgondolata, a melynek értelmében ő magát a *mozgást*, a physikai és psychikai létnyilvánulásnak ezen olyannyira egyetemes alapjelenségét is a priori magának a térnek és időnek, meg az anyagnak a fogalmából iparkodik megmagyarázni. Abból a saját-ságos alapellenmondásból, a mely a tér- és időszemlélet között szükségképpen fennáll s melynél fogva a tiszta tevékenységegyüttességnek, hogy szemlélhetővé és megismerhetővé lehessen, szükségképpen egységiségekre, azaz egyedileg elkülönödött térbeli és időbeli momentumokra kell szakadoznia, törekszik Hegel magukat a tér- és időpontokat s velők természetesen a *mozgást* magát is megvilágítani. S bárha ugyanaz az alaptévedés, a mely nemcsak tér- és időmagyarázatait, hanem összes philosophiai lét- és gondolatmegvilágításait is annyira egyoldalúan gondolatiakká teszi, rányomja az abstract egyoldalúságnak bélyegét ebbeli

fejtegetéseire is, mégis az inventió szellemi mélységet e gondolataitól se lehet megtagadnunk.

„A tér önmagában a közömbös egymásonkivüllétnek és a különbségtelen continuitásnak ellenmondása, önmagának a tiszta tagadólágossága s legközelebb *átmenet az időbe*. Épp így az idő, mivel az ő egyben összetartott ellentett momentumai magukat közvetlenül felosztatják, a közvetlen *egybeesés* a közömbösségbe, a különbségtelen egymásonkivüllétbe, vagyis a *térbe*. Így a *negatio* meghatározás, a *kizáró* pont, nem többé csak magánlétében a fogalmánál fogva van rajta, hanem *tételezett* és önmagában *concret* a teljes tagadólágosság által, a mely az idő; — az ilyképpen concret pont a *hely*.“¹

A térnek, mint Hegel szerint abstract s gondolatilag közömbös térpontok egymásonkivüllétének és egymásmellettségének, szóval a különbségtelen folytonosság, a meghatározhatatlan quantumság nyugodt állandóságának, ennek a szó szoros értelmében vett *semminek* szükségképpen a maga tagadólágosságába, azaz a maga egyedileg megkülönböztetett reális momentumaira kell széttagozódnia, más szóval az úgynevezett *időbe* kell átmennie. S viszont az időnek, vagyis az egyedileg elkülönödött széttagozódásnak magának, a reális momentumok külön-külön alakjainak ismét a teljes és tiszta közömbösségbe kell egybeesniök, az abstract, gondolati egymásonkivüllétnek és egymásmellettségnek, a különbségtelen folytonosságnak meghatározhatatlan quantumságába, vagyis a *térbe* magába kell beolvadniok. Mert hiszen a tér és az idő csakis *téridő*, azaz egyetlenegy érzettény tulajdonképpen, a melyet csakis az abstractió, az ismereti gondolkodás szakít szét *két* jelenségre: a tisztán csak nyugalmas *térnek* és a csupa mozgásszerű *időnek* szemléletére.

S már itt, a hol a természetphilosophiának egyre reálisabb és concretebb szemléleteket kell alapjukban megvilágítani, egyre jobban és jobban bonyolódik a Hegel abstract dialectikai gondolkodása. Meghatározásai egyre szövevényesebbekké és átláthatatlanabbakká lesznek, szemléletei folytonosan homályosodnak, mert magyarázó dialectikai abstract kiindulása egyre távolabb marad el a megoldandó problémáknak fokról fokra erősebben kidomborodó concret érzéki valóságától. Míg a jelenségeknek

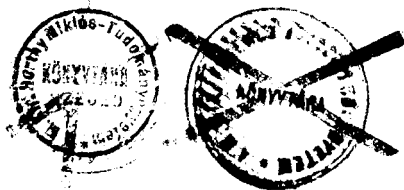
¹ 61. l.

tiszta abstract értelmezésében elemében volt s teljesen szabadon érezte magát a Hegel speculatiója, addig a természeti és objectiv jelenségek reális világában a concret érzéki tényeknek széttörhetetlen bilincseitől akadályozva teljesen lenyűgözöttek és tehetetlennek érzte magát. A *mozgásnak* és *nyugalomnak*, az *anyagnak*, a *tömegnek*, a *súlynak*, a *gyorsulásnak*, a *nehézkedésnek* szemléleti meghatározásában fokról fokra tornyosulnak az abstract dialectikai gondolkodásnak ama nehézségei, a melyek végre a *physikában* és az *organikában* teljesen üressé és illuzóriussá teszik a Hegel természetfilozófiai szemléletelemzéseit.

És bárha teljesen jól érzi Hegel, hogy a tényleges és reális *mozgást* magának a térnek és az időnek a szemléletéből kell a priori megszerkesztenie és szemléltetnie, már e fejtegetéseiben titáni harcztot vív az önmaga megteremtette abstract alapelemeknek ilyen meg olyan *negatióival* s *külsőségbe* való erőszakos ugrasztásaival. „A *hely*“ — mondja¹ — „mint a térnek és az időnek ez a *tételezett* azonossága, legközelebb épp úgy a *tételezett* ellenmondás, mint a hogy az a tér és idő, mindegyik a maga magánlétében. A hely a térbeli s ezzel a közömbös egyediség (Einzelnheit) és ez csakis mint *térbeli most*, mint idő: úgy hogy a hely közvetlenül közömbösen magával, mint ezekkel szemben, magának külsőleg, a maga negatiója és egy *más hely*. A térnek az időben és az időnek a térben való ez az elmulása és önmagaújratereemtése, úgy hogy az idő magának térbelileg mint *hely*, de ez a közömbös térbeliség épp úgy közvetlenül *időbelileg* tételeztetik, a *mozgás*. És a létesülés maga azonban épp annyira az ő ellenmondásának önmagába való egybeesése (Zusammenfallen), mindkettőjüknek *közvetlenül* azonos *meglevő* (daseynede) egysége, az *anyag*.“

„Az idealitástól a realitáshoz, az abstractiótól a concret megléthez (Daseyn), itt a tértől és időtől a realitáshoz való átmenet, a mely mint *anyag* jelenik meg, az értelemre nézve felfoghatatlan s ezért az ő számára mindig külsővé és adottá teszi magát. A megszokott képzet az, hogy a tért és időt *üresnek*, a maga töltelékével szemben közömbösnek és mégis mindig *teltnek* szemléljék: őket mint *üreseket kívülről* az anyaggal *töltessék meg*, és egyrésről ily módon a materiális dolgokat a

¹ 62. l.

térrel és idővel szemben közömböseknek s másrésről ugyanekkor térbelieknek és időbelieknek fogadják el.¹

Íme, a legegyszerűbb jelenségeket mily bonyolódott dialectikával kénytelen már Hegel abstract magyarázó alapfogolata miatt kifejezni. Az egyedileg meghatározott *hely* is ellenmondás Hegel szerint. Nem abszolút nyugalmas, nem ellentét nélküli örök-állandó jelenség tehát, hanem relative mozgalmas, más helyekkel szemben álló s folytonosan alakuló momentum éppen úgy, mint maga a téridőbeli tényhullámzásegyüttesség. Hiszen már azzal a kijelentéssel, hogy *ez*, feltétlenül ki van mondva az is, hogy *az*, vagy *amaz*. Mert csak ott lehet szó „*ez*“-ről, a hol a szemlélet háttérében vele szemben ott van az „*az*“, meg az „*amaz*“. Így tehát a bizonyos tételezett *hely* már ellenmondást rejt magában s önmagának lesz a megtagadásává, mint *más* hely. A tér átmegy az időbe, az idő meg viszont a térbe, mert az örökösen hullámzó tényközösség tényközösségbeli hullámzásfolytonosság is egyszerűsmind. A tulajdonképpeni reális és objectív létvalóság tehát a *téridőérzet* maga. S ez nem egyéb, mint a *térnek*, az *időnek*, a *mozgásnak* egyetlen egy közös szemléletben és tényben való önérvényesülése; maga az életeleven és öntevékeny *anyag*.

Csakhogy a Hegel dialectikai szemlélete és gondolkodása még sehogy sem bírja a térnek az időbe s viszont az időnek a térbe való ezen eltűnését és önmaga újratereztését teljes alapján megvilágítani. A kérdések kérdésére, e sajátos dialectikai fejlődésnek a *miértjére* már éppenséggel nem tud az ő philosophiája megfelelni. Miért tartja a megszokott gondolkodás *üresnek* a tért és időt s ugyanekkor mért *tölti* meg mégis mindig? Más szóval, miért állítja szembe a materiális dolgokat a térrel és idővel akkor, a mikor más részről e dolgokat mégis térbelieknek és időbelieknek állítja?! Vajjon nem a *téridőérzetnek* és a *téridőképzetnek* oly sajátos *ellenmondásos* viszonyában, szóval az *érzetnek* és a *képzetnek*, a *nemtudatosnak* és a *tudatosnak*, az *abszolútnak* és a *relatívnek*, a *simultánnak* és a *successívnek*, az *együttesnek* és a *sorozatiasnak* egymás mellett érvényesülő *kettős* jelenségében keresendő-e a tüneménynek igazi alapja?! Erre már sehol sem tud feleletet adni a Hegel természetphilosophiája. Mert a térnek és időnek belső átmenete, mint

¹ 62—63. l.

mozgás, s valamennyiöknek reális egysége, mint *anyag*, ő nála még csakis abstract gondolati szemlélet, üresen maradt kifejezések tömege, a melynek concret érzéki tartalmat, reális objectiv létvalósági alapot adni már, képtelen a Hegel abstract dialectikai gondolkodása.

S Hegelnek a természetphilosophiai alapfogalmak megvilágításában mutatkozó ezen abstract egyoldalúsága természetszerűen egyre jobban és jobban fokozódik a további feladatok megoldására való törekvésénél. A helyett, hogy most már mindinkább az *anyagnak* s vele a természetnek, hogy úgy mondjuk, a fizikai velejéig hatolna, abstract gondolati szóvariálgatások rendszérét adja, a melyben a negativitás mindig az abstractio megtagadásának, a concretnek, az egymásonkívüliség a realitásnak lesznek és maradnak kifejezői. „Az anyag magát a magamagával való azonossággal szemben az ő negativitásának, az ő abstract elkülönödésének momentuma által tartja szét egymástól. Ez az *anyag repulsiója, a taszítása*.“¹ „Éppen ilyen lényeges, mivel e különbözők egy és ugyanaz a dolog, egymásonkívüllevő magánakvalólétnak (Fürsichseyns) a negativ egysége; így az anyag folytonos, — ez az ő *attractiója, a vonzása*. Az anyag elválaszthatatlanul mind a kettő, és e momentumoknak negativ egysége, egyediség, de az anyagnak közvetlen egymásonkívüliségével szemben még különböző s ezért maga anyagilag még nem tételezett, ideális egyediség, középpont, — a *nehézség*.“²

Ugyanilyen abstract gondolathalmaz az anyag *nyugalmának, tehetetlenségének, az útésnek, a nyomásnak, az esésnek, a gravitációnak* megvilágítása is a hegeli természetphilosophiában. Így pl. a gravitatio — ez az igazán alapelemi önterjeszkedésbeli, önfeszültségbeli világtűnemény — „az anyagi testiességnek igazi meghatározott fogalma, a mely *eszmévé van realizálva*. Az egyetemes testiesség magát lényegileg *különös* testekre ítéli s az egyediségnek, vagy subjectivitásnak momentumához, mint a *mozgásban* megjelenő meglét (Daseyn), zárkózik össze, a mely (mozgás) ezáltal közvetlenül több testnek a rendszere“.³

Így lesz a „*qualifikált anyag*“, a melynek „abstract és

¹ 67. l.

² 68. l.

³ 94. l.

tompa (dumpfes) magábanléte, mint egyáltalán nehéz, formára határozta el magát“, „*physika*“¹ a Hegel természetfilosóphiájában. S ez a *physika* aztán a következő tartalmat foglalja magában: „először az egyetemes egyediséget, a közvetetlen szabad *physikai* *qualitásokat*; másodszer a különös egyediséget, a formának, mint *physikai* meghatározásnak vonatkozását a nehézségre és a nehézségnek általa való meghatározására; harmadszer a teljes szabad egyediséget“.²

„A *physikai* *qualitások*: először mint közvetlenül, egymáson kívül álló módon, mint a most már *physikailag* meghatározott *égi testek*; másodszer vonatkoztatva az ő egészüknek *individuais* egységére, a *physikai* *elemek*; harmadszer az a folyamat, a mely az ő egyediségüket hozza létre, a *meteorológiai folyamat*.“³

Hogy hova jut Hegel abstract dialectikai okoskodása természetfilosóphiájának e részeiben, arra igen érdekes lesz a *fénynek*, *csillagnak* és a *Napnak* meghatározását idéznünk: „Az első *qualifikált* anyag az anyag mint tiszta azonosság önmagával, mint a magára való vonatkoztatásnak egysége; s csakis így aztán ő az első, önmagában még abstract nyilvánulás. A természetben való meglétében (*daseyend*) a vonatkozás önmagára, mint *önálló* az egésznek többi meghatározásaival szemben. Az anyagnak ez a létező általános önje a *fény*: mint egyediség, a *csillag*; s ugyanaz mint egy egésznek a *momentuma*, a *Nap*.“⁴ „Az egyediség testének megvannak az elemi egész meghatározásai, a melyek közvetlenül önmagukban szabadon megmaradó testek, mint rajta levő alárendelt *motivumok*; így alkotják az ő általános *physikai* *elemeit*.“⁵

A *fénynek* az abstractiók spectralanalysisén keresztülilyképp átszűrte megvilágítása után „az ellentétnek testeire“ tér át Hegel. S először a *lunarikus*, azután a *cometarikus* testeket adja elő. Majd a *levegőnek*, mint „a különbségtelen egyszerűség elemének“ tárgyalása után „az ellentétnek elemeire“: „az egyediség magánaklevő (*fürsichseyende*) nyugtalanságára, a tűzre“,

¹ 124. l.

² 128. l.

³ 129. l.

⁴ 130. l.

⁵ 158. l.

továbbá a vízre és a földre irányítja vizsgálódásait. Ezután a meteorológiáról szól az ő abstract gondolati szempontjából iparkodva megoldani az idetartozó jelenségeket.

E fejtegetések után „a különös egyediség physikáját”: a fajsúlyt, a tapadást, azután „a materiális részeknek magukra való vonatkozását, mint létező idealitást és pedig először mint csak ideális megszüntetést: a hangot, azután mint reális megszüntetését a tapadásnak: a hőt fejtegeti”.¹ „Az egész egyediség physikájában”, mint harmadik részben, „először a maga fogalmában közvetetlen alakról, mint ilyenről s az ő abstract principumáról a szabad létezésben tűnve fel: a *magnetismusról*, *másodszor* a mint különbségre, a testi egésznek a különös formáira határozza el magát, mikor az egyedi elkülönödés a szélsőig fokozódik: *villamosságról*, *harmadszor* ezen elkülönödésnek *realitásáról* a chemiailag közömbös testről s vonatkozásáról: arról az egyediségről, a melynek testek a momentumai s a mely mint egész realizálja magát: a chemiai folyamatról”² értekezik.

Természetphilosophiájának harmadik részét az *organika* cím alatt adja elő Hegel. Tárgya az organikus physika, „a testnek reális totalitása, mint az a végtelen folyamat, hogy az individualitás különösségre vagy végességre határozza el magát s ezt éppen úgy megtagadja s magába tér vissza, a folyamat végén magát ismét kezdetül állítja oda, ezzel felemelkedés a természetnek első idealitásába” . . . „Az eszme ezáltal létezéshez jutott, legközelebb közvetetlenhez, az *élethez*. Ez először, mint *alak*, az életnek általános képe, a *geologiai organismus*; másodszor mint különös, formális subjectivitás, a *vegetabilis organismus*, harmadszor mint egyes concret subjectivitás, az *animális organismus*.”³

A korabeli természettudományoknak eltagadhatatlanul nagy és mindenütt mély és összefoglaló tudásával fejtegeti Hegel e részben is a maga abstract gondolati álláspontjáról az életnek összes tünetényeit.

De, fájdalom, mint a test nélküli árnyak, oly fellengzőek és légiesek Hegelnek e fejtegetései. Semmi realitás, semmi érzéki

¹ 190. l.

² 241. l., 241—422. l.

³ 423. l., 423—696. l.

megfoghatóság és concret szemlélhetőség nincs sehol e gondolataiban. Előadása az abszolút eszmének inkább a magasan csapongó poesise, mintsem a mélyen járó érzéki megvilágítása. Valami sajátságos középút a valódi költészet és igazi tudomány között. Költészetnek tudományos fejtegetés sok elméleti abstract szemléleténél fogva; tudománynak pedig költői előadás teljes alapjában hasonlatokon és gondolati képes vonatkozásokon felépülő rendszerénél fogva. Egy teljesen új ismeretelméleti és metaphysikai philosophiára van tehát utána szükségünk, hogy az érzéki és concret természetnek összes tüneményeit egyetlenegy ősalapon minden gondolati maradék nélkül megszerkeszt-hessük s ezzel egész mibenlétökben tudományos bizonyossággal megállapíthassuk.

De még ekkor is mint az emberi gondolkodásnak nem egy ponton a legmélyebbre hatoló természetphilosophiai speculatioja marad fenn számunkra a Hegel természetkutató gondolkodása.

Dr. Simon József Sándor.

AZ AMERIKAI PSYCHOLOGIAI LABORATORIUMOKRÓL.

— Ismertetés főleg *E. B. Delabarre*-nak, a providence-i pszichológiai laboratórium igazgatójának összefoglaló cikke alapján. —

(Első közlemény.)

Már ismételt volt itt alkalmam az amerikai pszichológiai laboratóriumokról általánosságban szólni, sőt az újabb amerikai pszichológiai irodalmat is ismertethettem. Most magukról az amerikai pszichológiai laboratóriumokról szeretnék részletesen egyet-mást elmondani, főleg *E. B. Delabarre*-nak e tárgyról írt, ismert, igen jó összefoglaló cikke alapján.¹

Az új pszichológiának, a kísérleti pszichológiának módszereit, mint már tudjuk, Amerika oly buzgalommal és oly gyorsan tette magáévá, mint egyik más ország sem. Ez új tudomány szigorúan a tényekhez ragaszkodó módszerével nagyon is megfelelt a gyakorlatias felfogású amerikai jellemnek. A régi, deductív pszichológia csak úgy tengődött az amerikaiaknál. Annál kedvezőbb fogadtatásra talált azonban ez az új, inductív pszichológia. És manapság már Amerika pszichológiai laboratóriumaival messze felülhaladja az összes művelt államokat. Laboratóriumainak száma meghaladja a negyvenet. Kísérleti eredmények dolgában is igen szép az, a mit felmutathat.

Már megelőzőleg is gyakorlatias jellemüknél fogva a pszichológiai irodalom is csak annyiban érdekelte őket, a mennyiben vagy a neveléssel volt kapcsolatos vagy a vallási problémákkal függött össze. Tényleg ilyesmik iránt érdeklődtek az amerikai gondolkodók. Ily irányú munkák voltak *Edwards*-tól *Az akarat*

¹ *E. B. Delabarre: American Laboratories of Psychology.* Francia fordításban *Année psychologique* I.

szabadsága (1754), *Haven-től Mentalis philosophia* (1837), *Jappan-tól Vitatkozások az akaratról* (1839—1840), *Hickok-tól Rationalis psychologia* (1848) és *Empirikus psychologia* (1854), *Wayland-tól Intellectualis philosophia* (1854), *Porter-től Az emberi értelem* (1868) *Cosh-tól Psychologia* (1887). Időközben a physikusok táborából sokan foglalkoztak a színes látás és a hallás tünetjeivel. Így *Rood* különösen a színes látást vizsgálta. Ma is jól használható kézikönyvet is adott a színes látás tünetjeiről *A színek tudományos elmélete*¹ czímen. Így foglalkoztak pszichológiai kérdésekkel még *Langley*, *Mayer* *Peirce* és mások. Az *American Journal of Science* e korbeli számai sok efféle tanulmányt tartalmaznak. A csillagtudósok 1858-tól *Mitchell*-el élükön reactio-idő-kísérleteket végeztek „személyes egyenlet” néven. A physiologusok meg *Bowditch*, *Lombard*, *Warren* az érzéketeket vizsgálták s a különféle reflexműködéseket. Hozzá kell még vennünk az elmegyógyító- és ideg orvosok munkásságát. Itt is foglalkoztak a hypnotismussal is. A nancy-i iskola felfogását fejezte ki *W. B. Fahnestock* *Mesterséges somnambulismus* (1869) című könyvében.

Az új irány megeremtői Németországban *Lotze*, *Fechner*, *Wundt*. *Wundt* 1878-ban nyitja meg az első pszichológiai laboratóriumot Lipcsében. Az amerikai hallgatók egymás után jönnek a német laboratóriumba s a német psychologia s az angol psychologia átalakítják az amerikai gondolkodást, úgy hogy mire az első laboratóriumokkal az új módszert behozzák, már kellően előkészített talajra talál. Az új irány első munkásai voltak *James* a Harvard-egyetemen, *Hall* a John Hopkins- és a Clark-egyetemen, *Ladd* a Yale-egyetemen és *Cattel* Pennsylvániában és Columbiában. Az első amerikai laboratóriumot, a mi azonban már megszűnt, a Hopkins-egyetemen szervezte Baltimoreban 1881-ben *Stanley Hall*, *Wundt* tanítványa. Öt évig egymaga volt. 1888-ban azután három laboratóriumot alapítottak, 1889-ben megint hármat, 1890-ben négyet, 1891-ben kettőt, 1892-ben ötöt, 1893-ban négyet, 1894-ben hatot s így haladt ez tovább. Az érdeklődés nőttön-nőtt a pszichológiai laboratóriumok iránt.

¹ Francia fordítása *Théorie Scientifique des couleurs et leurs applications à l'art et à l'industrie*. Bibliothèque Scientifique internationale. Paris, F. Alcan 2 e. éd. 1895.

Mint már multkor említettem volt, két külön folyóirat indult meg kizárólag a psychologia művelésére, ez az *American Journal of Psychology* Stanley Hall szerkesztésében és a *Psychological Review* Cattell és Mark Baldwin szerkesztésében, s Amerikai Psychologiai Társaságot is szerveztek. Hogy e két szakfolyóiraton kívül mely amerikai folyóiratok közölnek még psychologiai czikkeket, arról már multkor megemlékeztem. A Psychologiai Társaság minden esztendőben a karácsonyi szünet alatt jön össze a tagok értekezéseinek meghallgatására, megvitatására. 1884-ben még egy társaság alakult az *American Society for psychical researches*, a mely most a hasonló nevű angol társaságnak egyik osztálya.

Az egyes laboratoriumokban a rendes évi kurzuson kívül, mely szeptembertől vagy októbertől júniusig tart bezárólag, nyári kurzusokat is tartanak, a melyeken sok tanár vesz részt s e nyári kurzusok igen behatóak, alaposak. Érdekes volt a chicagói kiállításon (1893) a csak arra az időre a kiállítással kapcsolatban szervezett psychologiai laboratorium és psychologiai kiállítás, igen jelentős esemény volt ez a psychologia történetében, kézzelfoghatólag mutatja Amerika erős érdeklődését ez új tudomány, ez új kutatósmód iránt. A psychologiai kiállítás sok műszer- és készülékgyűjteményt mutatott be s egy kis működésben levő laboratoriumot is Witmer dr. igazgatása alatt a pennsylvaniai egyetemről s ezen kívül egy nagyobb, teljesebb felszerelésű laboratoriumot Jastrow tanár igazgatása alatt a Wisconsin egyetemről.¹ Ez volt az első alkalom, hogy nemzetközi kiállításon ilyesmit bemutattak. Egy rakás kísérletet végeztek a látogatókon, elemi elméleti képességeik természetének, fokának és pontosságának meghatározására Jastrow tanár rendelkezése szerint és továbbá ama tényezők kikutatására, a melyek képességeinket, kapcsolatukat, zavarukat szabályozzák. 26 pontból álló próbákat, úgynevezett *test*-eket gyűjtött össze mindenkiről, a mely látogató hajlandó volt ennek magát alávetni. Hivatalos kiadványban *Elméleti anthropologiai tanulmányok* czímen tették e kutatások eredményeit közzé.

¹ V. ö. *Official Catalogue of Exhibits*, Department M. pp. 50—60. Továbbá Baldwin: *Psychology past and present*. Psych. Rev. I. 1894. p. 377.

A legrégibb egyetemek laboratoriumai a Harvard- (az egyetemet alapították 1636-ban), a Yale-egyetemé (1701), a pennsylvaniai (1740), a princeton-i (1746), a columbiai (1754), a brown-i (1764). A legnagyobb egyetemek, a melyeken laboratorium van és pedig a tanárok számát tekintve: a Harvard-egyetem (310), a pennsylvaniai (277), a columbiai (226), a Yale-egyetem (195), a michigan-i (161), chicago-i (148) és a Cornell-egyetem (144); a tanulók számát tekintve: a Harvard egyetem (3150), a michigan-i (2800), a pennsylvaniai (2205), a Yale-egyetem (2000), a Córnell (1727), a columbiai (1641) s a Wisconsin-egyetem (1287). E számadatok az 1894. évből valók.

A legjobban felszerelt laboratorium a Clark-egyetemé (65,000 fr.), a Harvard-egyetemé (35,000 fr.), columbiai (22,000 fr.), a Cornell-egyetem (19,800 fr.), a nebraska-i, pennsylvaniai s a Yale-egyetemé (körülbelül 15,000 fr.) s a princeton-i (12,500 fr.).

A legtöbb szobás laboratoriumok: a Yale-egyetemé (15—21), a Clark (5—14), a McLean (8), a Harvard-egyetemé (7), a Leland Stanford (7), a Cornell-egyetemé (6), a columbiai, nebraskai és princetoni (5).

A legtöbb pszichologiai cursust tartják a következő egyetemeken, abc-rendben összefoglalva: Clark-, chicagoi, columbiai, Cornell, Harvard, illinoisi, pennsylvaniai, princetoni. A legtöbb pszichologiai tanára van abc-rendben: a Clark-, a chicagoi, a columbiai és a Harvard-egyetemnek. Kutatásokkal foglalkozó legtöbb tanítványa van abc-rendben: a Clark-, a Cornell-, a Harvard-, a Wisconsin s a Yale-egyetemnek. Mind ez adatok 1894-ből valók. Természetesen azóta még rohamosabban gyarapodtak a laboratoriumok s a laboratoriumokkal együtt mind ez adatok. A már meglevő laboratoriumoknak is felszerelése, javadalmazása gyarapodott.

Nézzük ezek után közelebbről az egyes laboratoriumokat:

Canadában a *torontoi* egyetemnek van pszichologiai laboratoriuma. Igazgatója *dr. A. Kirschmann*. Kivüle a munkálatok vezetője, vagy mint ott nevezik, az „instructor“ *dr. Tracy*. Tracy az általános pszichológiáról adott elő, Kirschmann a kísérleti pszichológiába való bevezetés czímen tartott előadásokat. Megfelelő laboratoriumi munkásság egészíti ki az előadásokat. A laboratoriumot 1892-ben alapította Baldwin tanár. Négy helyiségből áll és pedig 1. a laboratoriumból magából, 2. elő-

adóteremből, a melyet a reactio-idő-kísérletekre is használnak, 3. sötétkamrából és 4. az igazgató külön szobájából, a mit szintén kutatásra használnak. Felbecsült értéke 7500 fr. A kutatások legnagyobb része a pszichológiai optikára irányult. Könyvtárul az egyetem könyvtárát használják, de van egy kis külön kézi könyvtáruk is. Tracy dr.-tól megjelent *A gyermekkor pszichológiája*.¹

Áttérvén az Egyesült-Államokra, Californiában, *Palo Alto*-ban a *Leland Stanford Junior* egyetemen találunk pszichológiai laboratóriumot. Igazgatója dr. *Frank Angell*. Cursusokat tartanak az elemi pszichológiából, a tüzetes pszichológiából, a laboratóriumi dolgozásból, a physiologiai optikából és az érzéketeket mérő módszerekről. A laboratórium külön, téglából épült, kétemeletes épületben van elhelyezve, 7 szobában. A kutatások főleg a tanulók iskolabeli elfáradására és a környéki látóhártya színes látására vonatkoztak. Californiában még a *Berkeley*-egyetemen is van pszichológiai laboratórium.

Connecticut államban *Middletown*-ban a *Wesleyan*-egyetemen van pszichológiai laboratóriuma. Igazgatója tisztelendő *A. C. Armstrong*, Ir. M. A., a philosophia tanára. A munkálatok vezetője *W. I. Shaw*, B. A. Előadnak pszichológiát, physiologiai pszichológiát, tüzetes pszichológiát. Rendelkezésükre áll az egyetem 45,000 kötetes könyvtára, külön szakkönyvtárt is szerveztek. Megjelent *C. M. Child*-tól *Statistika a nem-tudatos cerebratiókról* (*American Journal of Psychology*, V, 2.) és *A. C. Armstrong*-tól *Az amerikai tanulók elméleti képzetkészlete* (*Psychological Review*, sept. 1894.).

Connecticut államban még egy laboratóriumot találunk és pedig *New-Haven*-ben a *Yale*-egyetemen, mely egyike a leghiresebbeknek. Igazgatója *E. W. Scripture* orvosdoctor (109 Elm. Str., New Haven, Conn.). Assistense *J. A. Gilbert*. Mechanikusuk *J. H. Hogan*. Előadják a physiologiai és kísérleti pszichológiát, pszichológiai laboratóriumi cursust kezdőknek és haladottabbnak, kísérleti pszichológiát, paedagogiai pszichológiát, rendszeres kutatások cursusát. A laboratóriumot 1892-ben alapították. 15 szobája van s ha szükséges, rendelkezésére áll még 6. 320 m² területet foglal el. A sok helyiséget következésképp használják: 1. a paedagogiai

¹ Dr. Tracy: *Psychology of Childhood*. Boston, 1893.

psychologiai gyűjteményre, 2. olvasó-terem, 3. psychometriai szoba, 4. műhelyszoba, 5. a műhely szobához való függelék, 6. öltöző, mosdóhelyiség, 7. rajzoló-terem, más kutatásokra is használják, 8. az igazgató szobája, 9. optikai, photometriai kamra, 10. műszerterem, 11. elszigetelt szoba, 12. chemiai szoba, 13. második műszerterem, 14. irattár, „chart and storeroom“, 15. a villamos elemek helyisége és raktár. A műhelyszobát ügyes mechanikus készítette, 2 lóerejű motorral, gyaluval, köszörülőkővel, legyező alakú szélcsapóval az elszigetelt szoba számára, és a kézi szerzőknek teljes gyűjteményével. Az elszigetelt szoba úgy van elhelyezve, hogy teljesen védve van zaj és világosság ellen. Felbecsült értéke 15,000 fr.; évi javadalmazása 7500 fr. és 1500 fr. a kiadványok költségeire. A laboratoriumot főleg eredeti kutatások végett szervezték. Célja a külső milieunek gondos ellenőrzése a kísérletek alatt. A Yale-egyetem könyvtára 200,000 kötetből áll. A laboratoriumban egész rakás új műszert szerkesztettek. Ilyenek az eredeti angol felsorolás szerint: 1. Standard drum, designed for recording time to the $\frac{1}{10,000}$ sec. with perfect accuracy, for the purpose of testing chronometers and tuning-forks; 2. monthkey, for recording speech-reactions by the graphic method; 3. pugilist apparatus, for recording simple and compound reaction-times in pugilist movements; 4. pistol-contact, for recording reaction-times of runners; 5. multiple key (See Studies, vol. I. p. II. 98); 6. tone-tester (Studies, i. 81), 7. reaction-key (Studies, i. 89.); 8. pendulum-contact (Studies, i. 99); 9. recording drum (Studies, i., 100); 10. habit-key; 11. pendulum chronoscope; 12. suggestion weights; 13. temperature hallucinator. Az összes kutatásokat közlik *A Yale psychological laboratory tanulmányai*¹ című időszakos kiadványban. Scripture dr. ezenkívül számos cikket írt Wundt „Philosophische Studien“ folyóiratába a képzetekről, érzésekről, képzetkapcsolásokról stb. Ladd, yale-i tanár több psychologiai munkát írt, így: *Psychology, descriptive and explanatory* (Scribners, 1894).

Illinois államban a *chicagói egyetemnek* van psychologiai laboratoriuma. Igazgatója James R. Angell, A. M. Tanárai: John Dewey orvosdoctor, Charles A. Strong, James H. Tufts orvosdoctor, G. H. Mead, kísérleti psychologiai assistens, Simon

¹ *Studies of the Yale-laboratory of Psychology.*

F McLennan. Előadnak psychológiát, kísérleti psychológiát, összehasonlító psychológiát, a psychologia módszereit, az újabb psychologiai elméleteket, a pathológiás psychológiát stb. A laboratoriumot 1893-ban alapították. Két nagy terem áll rendelkezésükre, azonkívül használhatják a physiologiai laboratorium sötétkamráját. Felbecsült értéke 9000 fr. Könyvtárában megvannak a főbb szakmunkák és a psychologiai folyóiratok. *Dewey* tanár egy *Psychológiá*-t tett közzé (*New-York*, 1887), több psychologiai cikket írt a „Mind“-ba is. *Donaldson* tanár megvizsgálta és leírta *Bridgman Laura agyvelejét és érzékszerveit* (*American Journal of Psychology*) s több egyéb psychologiai cikket írt. *Strong* közzétette a *görög psychologia történetét* (*American Journal of Psychology*, IV.) s egyéb cikkeket írt, épp úgy *Loeb* és *Boas*. Ugyancsak *Illionis* államban, *Champaign*-ban az *Illinois-egyetemnek* is van psychologiai laboratoriuma. Igazgatója *William O. Krohn*, orvosdoctor. Előadnak általános psychológiát, laboratoriumi psychológiát, összehasonlító psychológiát, paedagogiai psychológiát, bűnügyi psychológiát, az abnormis típusok psychológiáját. A laboratoriumot 1893-ban alapították. Három nagy szobája van. Egyik nagy terem, jól világítva, mellette külön olvasóhelyiség. Azután nagy sötét terem s végre az igazgatónak kutatóterme. Az egyetemi műhely sok műszert készít a laboratorium számára. Felbecsült értéke 9250 fr., évi javadalmazása 3250 fr. Különösen a bőrérzeteket vizsgálták. A laboratorium könyvtárában megvannak a fő folyóiratok és a kísérleti psychológiára és az abnormisok psychológiájára vonatkozó szakmunkák. A laboratorium szerkesztett egy műszert a bőrérzetekre vonatkozó emlékezés kísérleti vizsgálására s egy igen nagy chronoscopot. *Krohn* tanár *Gyakorlati leczkék a psychológiából* czimen kiadott egy kötetet, írt továbbá több cikket.

Indiana államban *Bloomington*-ban az *Indiana-egyetemnek* van psychologiai laboratoriuma. Igazgatója *William Bryan* orvosdoctor. Tanára még *John A. Bergström* orvosdoctor és *E. H. Lindley*, A. M., assistens *Ira Bordner*. Előadják az elemi psychológiát, a laboratoriumi psychológiát, a tüzetes psychológiát s kutató cursusokat tartanak. A laboratoriumot 1888-ban alapították, 1892-ben meg bővítették. Felbecsült értéke 10,000 fr. Különösen jól van felszerelve a psychometriát és a graphikai módszert illetőleg. Külön műhelye van és villamos erővel ren-

delkezik a műszerek készítésére. Könyvtárában teljes gyűjteménye van meg a tisztán pszichológiai folyóiratoknak, s részben a rokonkérdésekkel foglalkozók is képviselve. Számos pszichológiai szakmunka és monographia. *W. L. Bryan*-tól a következő czikkek jelentek meg: *Az akaratlagos mozgásképeségsébeli ügyesség kifejlődése* (*American Journal of Psychology*, V. 2. 1892). *A látásbeli és hallásbeli figyelem iskolás gyermekeknél* („A nemzeti nevelésszövetség Jelentése“-ben, 1893), *Tanulmány a gyermekekről* (*A Johnson-féle Encyclopediában*). *J. A. Bergström*-tól még e czikkek jelentek meg: *A physiologiai emlékezetre vonatkozó kísérletek, a képzetkapcsolások interferentiája segítségével* (*American Journal of Psychology*, V. 31), *Kísérleti kutatás az elmebeli tevékenység néhány feltételére vonatkozólag* (U. o. VI. 2.). *Az interferentiák és a gyakorlás viszonya a képzetkapcsolásokban* (U. o. VI. 3.).

Jowa államban, Jowa városában a jowai állami egyetemen találunk pszichológiai laboratóriumot. Igazgatója *G. S. W. Patrick* orvosdoctor, egyetemi tanár. Mellette egy assistens. Előadják a pszichológiát s laboratóriumi cursusokat. A laboratóriumot 1890-ben alapították. Négy terem áll rendelkezésükre: 1. olvasóterem, 2. és 3. dolgozó-szobák, 4. magánlaboratórium és írószoba, 5. tanuló-szoba és könyvtár. Felbecsült értéke 3125 fr. Könyvtárában jó segédeszközökül szerepelnek a legfőbb pszichológiai munkák és folyóiratok.

Massachusetts államban *Amherst*-ben az *amhersti kollegiumban* találunk pszichológiai laboratóriumot. Igazgatója *Charles E. Garman* tanár. Javadalmazása a laboratóriumnak 6500 fr.

Ugyanez államban *Worcester* városban a *Clark-egyetemen* van egyike a leghíresebb amerikai laboratóriumoknak. A laboratórium igazgatói az elnök *G. Stanley Hall*, orvosdoctor és *Edmond C. Sanford* orvosdoctor tanár. A többi tanárok *J. A. Bergström*, *J. B. Dresslar* laboratóriumi assistensek, *Clifton J. Hodge* orvosdoctor, physiologiai és neurologiai adjunctus, *W. Burnham* orvosdoctor, a pszichologia és paedagogia tanára és *A. I. Chamberlain* orvosdoctor, az anthropologiai pszichologia előadója. Előadják az idegrendszer és az érzékszervek anatómiáját és physiológiáját, épp úgy a többi szervekét is, főleg az izmokét annyira, a mennyiben a pszichologiai jelenségekhez hozzájárulnak. E cursusra külön laboratóriumot szerveztek. Előadják azután a physiologiai és kísérleti pszichológiát, és pedig elméleti

psychológiát, psychophysikát, psychologyai seminariumot, bibliographiai kutatásokat dr. Hall, az újabb psychológiát, az új psychologusok ismertetését, a kísérleti psychologia gyakorlati cursusát s psychologyai problémák ismertetését Dr. Sanford. Előadják még az abnormalis és pathológiás psychológiát az állami elmegyógyító intézetben Dr. Hall, továbbá anthropologiai psychológiát Dr. Chamberlain, szólnán a mythosokról, szokásokról, hiedelmekről, összehasonlító vallástudományról, a vallások psychológiájáról, az őskori művészetről, a nyelvészetről, a bűnügyi és pathológiás anthropológiáról, a vadak és gyermekek életéről, a serdülésről, az elvényülésről, a növekedés, a természet, az erő stb. törvényeit mutató physikai mérésekről s ez osztálynak is külön laboratoriuma van. Előadják azután az aesthetikát, az ethikát, a zenepsychológiát, a festészet, az irodalom psychológiáját, az akarás és az erkölcsiség jelenségeit és törvényeit. Épp úgy elő adják külön osztályban a psychologia és philosophia történetét, felkarolva a legfőbb intellectualis intézmények, a tudomány, az orvoslás, a kereszténység és a nevelés történetét is. Végre külön előadják az alkalmazott psychológiát, a paedagogiát,¹ a nemi vonatkozásokat, a fogyatékosságokat stb. Cursusokat tartanak a nevelés psychológiájából. A *Pedagogical Seminary* fontos, évnegyedes folyóiratot, a mely tisztán a paedagogia szolgálatában áll, épp ez az osztály adja ki. A laboratoriumot 1889-ben alapították, 5 szoba áll rendelkezésére a tisztán psychologyai kutatásoknak, 12—14 szobát foglal el a psychologyai és a rokon kutatások. Az állandóan használatban levő 5 a következő: 1. nagy terem a nyugalmat kívánó kísérletek számára, egyszersmind raktár, 2. nagy terem a közös kísérletek számára, 3. kis terem a chronometria számára, 4. kis terem írószobául és magánlaboratoriumul, és 5. műhelyszoba. A laboratorium mindennel, szakkönyvtárral együtt belekerült 65,000 fr.-ba. Évi javadalmazása 2000—2500 fr. A laboratoriumot igen jól szerelték fel és pedig egyaránt mindenféle kutatásra való tekintettel, talán némileg gazdagabban a térfelfogás vizsgálatára és a psychometriára vonatkozólag. A psychologyai könyvtárban sok psychologyai szakmunkát találunk és sok munkát

¹ Íme, így kell felfognunk a paedagogiát. Nem is egyéb az, mint „alkalmazott psychologia”. Ebből érthető, mit ér már most a paedagogia psychologia nélkül.

a mai irodalomra, épp úgy a criminológiára és a rokon kérdésekre vonatkozólag. Az összes főbb folyóiratok, több mint 40, megvannak. Nagy gyűjteményt találunk paedagogiai munkákból és folyóiratokból. A worcesteri közkönyvtár és egy 8000 kötetes orvosi könyvtár is nyitva áll a dolgozóknak. A laboratorium szerkesztett egy Scripture-féle thermo-aesthesiometert, Bryan-féle a mozgások gyorsaságát és pontosságát mérő eszközt, a fülre és arcra gyakorolt nyomás érzését mérő eszközt, kártyákat a képzetkapcsolások interferenciáinak tanulmányozására, mesterséges csillagokból álló készüléket a Weber-féle törvénynek a csillagok nagyságára való alkalmazása tanulmányozására, rhythmuskészüléket, a melylyel erőfokban és gyorsaságban változtatható hangokat hozhatunk létre, a tapintás vizsgálatára való s a Dresslar-féle tanulmányban (*American Journal of Psychology*, VI.) használt darabot, az egyidejű érintkezésekre (Krohn és Bolton) való készüléket, telestereoscopba átalakítható Wheatstone stereoscopot, ingás chronographot, látásmérésekre való készüléket, különféle érzékeknek majdnem egyidejű ingereket adó készüléket, különféle célra használt fekete dobozt, nagy fél-látótér-mintát a Listing-törvény tanulmányozására és a Helmholtz-féle iránykörök tanulmányozására s végre nagy szabályozó ingaszerkezetet a Hipp-féle chronoscop szabályozására. E laboratorium vizsgálatai főleg az *American Journal of Psychology*-ban jelennek meg, a melyet épp a Clark-egyetemen adnak ki. A megjelent főbb czikkek:

Nichols: Psychology of Time, Am. Jour. of Psych. III. és IV. Könyvalakban is megjelent (Henry Holt & Co).

Bolton: The growth of Memory in School Children. U. o. IV.

Dresslar: Some Influences which affect the Rapidity of Voluntary Movements. U. o. IV.

Bryon: On the Development of Voluntary Motor Ability. U. o. V.

Bolton: On the Discrimination of Groups of Rapid Clicks. U. o. V.

Dresslar: Pressure Sense of the Ear and Facial Vision. U. o. V.

Bergström: Experiments on physiological Memory by Means of the Interference of Associations. U. o. V.

Lenba: A New Instrument for Weber's Law with Indications of a Law of Sense Memory. U. o. V.

Bolton: Rhythm. U. o. VI.

Bergström: Experimental Study of Some of the Conditions of Mental Activity. U. o. VI.

Dresslar: Studies in the Psychology of Touch. U. o. VI.

Bergström: The Relation of the Interference to the Practice Effect of an Association U. o. VI.

Krohn (and Bolton): An experimental Study of simultaneous Stimulations of the Sense of Touch. Journal of Nervous and Mental Disease. XX.

Scripture: Arithmetical Prodigies. Am. Journ. of Psych. IV.

Fraser: Visualization as a chief Source of the Psychology of Hobbes, Locke, Berkeley and Hume. U. o. IV.

Fraser: Psychological Foundation of Natural Realism. U. o. IV.

Krohn: Pseudo-Chromaesthesia. U. o. V.

Calkins (Miss): Statistics of Dreams. U. o. V.

Fraser: The Psychological Basis of Hegelism. U. o. V.

Daniels: The new Life; a Study of Regeneration. U. o. VI.

Tracy: Language of Childhood. U. o. VI.

Chrisman: The Hearing of Children. Paedagogical Seminary, II.

Hancock: A Preliminary Study of Motor Ability U. o. III.

-- Dr. Pekár Károly.

(Vége köv.)

A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS UJONCZMEGSZAVAZÁSI JOGA.

— Második közlemény. —

ELSŐ RÉSZ.

A magyar országgyűlés ujonczmegszavazási jogának története.

1. §. Az ős-alkotmány kora.

Helyesen mondja Beöthy Ákos nagy munkájában, a magyar ős-alkotmányról beszélve, hogy a nemzet kiváló tulajdonai különösen megnyilatkoznak a magyar állam alapelveinél.¹ Mert már ott, az ős-alkotmányban megtaláljuk a magyar alkotmány nagy alapelveinek csiráit. Már az ős-alkotmányban, melynek alapelveit kétségtelenül, alkotmányunkból kimutathatólag, híven tükrözteti vissza az állítólagos vérszerződés, megtaláljuk a magyar nemzet alkotmányos szabadságának elveit, biztosítékait.

A mit az 1790. évi X. t.-cz. ünepélyes alakba öntve kimond, hogy t. i. „Hungaria est Regnum liberum“, azt a magyar nép életének és belső szervezetének objectív vizsgálója, Leo Sapiens már egy évezreddel előbb elmondotta róla: szabad ez a nemzet.²

Már az ős-alkotmány korában megillette a nemzetgyűlést, a „communitas“-t a haderő felett való rendelkezés, még pedig sokkal nagyobb mértékben, mint ma. Mert hisz az ő kezében összpontosult az állami souverainitas összessége s így mint ennek alkateleme, a hadfenségjog is.

Ebben a korban még mai értelemben vett ujonczmegajánlási jogáról az országgyűlésnek, nem lehet szó. Hisz ebben az

¹ Beöthy Ákos, A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. I. köt., 15. l.

² Leó Taktikája: XVIII. fejezet, 45. §.

időben még az egész nemzetnek főfoglalkozása a hadviselés volt; hisz ebben a korban még minden fegyverfogható férfi: katona. De már ebben a korban is megtaláljuk azon alapelvet, melyen az országgyűlés ujoncmegszavazási joga nyugszik, hogy t. i. senki sem tartozik fegyvert viselni, katonáskodni, hadba menni a nélkül, hogy ebbeli kötelezettségét az országgyűlés, vagy mint e korra nézve kronikáink nevezik, „communitas“, a „község“ állapítaná meg.

Szépen mondja Hajnik: „Az egyéni szabadság érzete, mely a szabad egyénnel hozzászólása nélkül rendelkezni nem enged s mely különösen a népek gyermekkorában szokott élnék lenni, követelte, hogy a határozás mindnyájokat egyaránt érdeklő s különösen mindnyájok közreműködését igénylő fontosabb ügyek iránt a hét törzs mindannyi szabad tagjainak részvételével történjék.“¹ Ez magyarázza meg világosan azt a körülményt, hogy a nemzetgyűlés, a „község“ mondotta ki, vajjon hadba menjen-e a nemzet. Vagyis csakis egyedül a nemzetgyűlés parancsára következett be — modern műszóval élve — a tetteges szolgálatba állítás.

Az általános és személyes hadkötelezettség ez ősi korában, midőn még a nemzetnek minden egyes fia katona, midőn tehát a háború a nemzet összes fegyverfogható fiának hadbaszállását jelentí, a nemzet-souverainitas természetes folyománya, hogy a hadüzenés és ezzel együtt a hadba szólítás joga egyedül a nemzetet: a nemzetet a maga összességében, a nemzetgyűlést illette. A nemzetgyűlés katonaaállítási joga tehát a nemzetgyűlés harczbaszólítási jogában érvényesül. Ez a *harczbaszólítási jog az első és legteljesebb alakja a magyar országgyűlés ujoncmegeajánlási jogának*. S hogy a hadüzenés és harczbaszólítás joga egyedül a nemzetgyűlést, a „községet“ illette meg, azt kétségtelenné teszi nencsak Konstantinos tudósítása, de a nemzeti hagyomány is.²

Kézai mester is így tudósít bennünket: „Antequam ergo baptizati fuissent Hungari et effecti Christiani, sub tali voce praecones in castris ad exercitum Hungaros adunabant: Vox Dei et populi Hungarici, quod die tali unusquisque armatus in

¹ Hajnik, Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt. 70. l.

² Erről: Timon, Magyar alkotmány- és jogtörténet. 35. l.

tali loco praecise debeat comparere, *Communitatis consilium, praeceptumque auditurus.*“¹ Kézai szerint tehát, még a kereszténység felvétele előtti időkben,ős-alkotmányunk korában, Isten és a nép nevében szólították hadba a hadsereget s az egybegyűlt fegyveresek, a nemzetgyűlés, a „communitas,“ — mint Kézai nevezi — parancsainak van alávetve; a „község“ határozott a hadbaállítás felett.

E korban tehát még az egész hadfenségjog magát a nemzetet, ennek összességét, a nemzetgyűlést illette meg. Megfelel ez ősi alkotmányunk legfőbb alapelvének, mely szerint a nemzet összes szabad egyéneinek a gyűlekezete az állami souverainitas tulajdonképeni birtokosa.²

Nem találkozunk változással e tekintetben a honfoglalást követő időkben sem. Csakhogy ebben a korban, minthogy, úgy látszik, a törzsek közötti szorosabb egység csupán a közös hadjáratok tartamára állott fenn, a hadfenségjogot a többi törzstől függetlenül, — csupán önmagukra nézve, — maguk a törzsek, a törzsgyűlések gyakorolták, a mennyiben az egyes törzsek rendszerint a többitől függetlenül, önállóan viseltek hadat. Ezen hadjáratok azonban inkább csak rablókalandozások jellegével bírtak s így már a dolog természetéből következik, hogy azokban csak ama törzsek vettek részt, melyek összegyűlekezvén, ezt önszántukból maguk határozták el. De ugyancsak ebből következik az is, hogy midőn az egész nemzetet érdeklő ok merült fel a hadviselésre, a midőn az egész nemzet hadbaindítására volt szükség, akkor ez csupán az egész nemzet: a fegyveresek gyűlekezetének határozatával történhetett.

Az egész nemzet haderejének fegyverbe szólítása tehát a vezérek korában is egyedül a nemzetgyűlést illette meg; de ebben a korban még az egyes törzsek, saját akaratukból, külön-külön is viselhettek hadat.

A magyarságot ért sok súlyos veszteség lassanként leszoktatta az ily kisebb tömegektől indított támadó hadjáratokról nemzetünket s így azután már e korszak végén ismét az a tényleges állapot, hogy a nemzet hadba csak a „communitas“ parancsára megy.

¹ Podhraczky kiadásában. 47. l.

² Hajnik i. m. 71. l.

A hadfelségjognak az egyes törzsek által separáltan való gyakorlását ezután végkép megszünteti Géza és István centralizáló törekvése és hatalma.

2. §. A Szent István-féle államszervezet kora.

Azok a nagy változások, melyeken nemzetünk Géza és még inkább István uralma alatt keresztülment, épp úgy, a mint átalakították a honvédelmi rendszert, természetesen nem hagyták érintetlenül a nemzet hadbaszólítási, — modern műszóval élve — katonaaállítási jogát sem.

Az eddigi portyázások, kalandozások hősei, kiknek pedig egyedül a harc volt az elemük, most már egymagukban, kisebb tömegek élén, nem üzhetik hadi kalandjaikat. Felajánlják tehát hadi szolgálataikat egyes kiválóbb fejedelmeknek, kik szívesen fogadják, zsolddal, anyagiakkal bőségesen ellátják őket. Így tesz Géza is,¹ mi által hatalmas, erős, érte mindenre kész, neki mindenben engedelmeskedő haderőre tesz szert, mely felett feltétlenül rendelkezik s melyet felhasználhat nemcsak a nemzeti haderő helyett, de a nemzet ellen is. S hogy azt meg is teszi, mutatják a nagy kegyetlenségéről szóló hagyományok.

Így azután Géza idejében lassanként elvesztette a nemzetgyűlés, a „communitas,” hadbaszólítási joga csaknem minden jelentőségét. Mert hisz helyesen mondja Marczali: „Mi volt az a község? a fegyveresen, nemek és ágak szerint fejedelmei körül csoportosuló magyarság. Összehívásának a legtöbb esetben nem lehetett más célja, mint a gyűlésről egyenesen a háborúba menni. Az ok megszűnt, a nemzetnek Géza kormányzása idejében nem volt egyetlen nagyobb háborúja sem, a község összehívása feleslegessé lön. A fejedelemnek már volt hada, melylyel ő maga rendelkezett. Így krónikáink egész helyesen Géza idejére teszik a községek hatalmának megszűnését. Nem is kellett azt eltörölni: a viszonyok változásával magától mult ki.”²

A fejedelemnek tehát megvolt a maga hada, a mely fölött egyedül maga rendelkezett; másrésről meg Géza idejében nem volt a magyarságnak egyetlen nagyobb háborúja sem, mely

¹ Marczali, A vezérek kora. 216. l. Szilágyi I. kötet.

² Marczali i. m. 219.

szükségessé tette volna és ezzel egyszersmind alkalmat is adott volna arra, hogy a communitas hadbaszólítási jogát gyakorolja. S a nemzetgyűlés hadbaszólítási joga gyakorlásának ezen feleslegessé válása annál nagyobb fontosságú, mert hisz ez idézte elő magának a nemzetgyűlésnek a kimulását is; ez tette lehetővé azt, hogy a nemzetgyűlés kimulásával az állami souverainitas s így az abban foglalt hadfenségjog is, egy személyre, a királyra szálljon át.

A fejlődést, melyet Géza megindított, Szt. István uralma tetézte be. Azé a Szent Istváné, ki a nemzetgyűlés jogainak tényleges birtokába lépven, a magyar nemzet, a magyar állam épületét új alapokra fektette, azé a Szt. Istváné, ki az elődje által megkezdett úton haladva, új alapokra fektette a magyar hadrendszert is.

Az új hadszervezet idejében már kétféle magyar haderőt találunk: a nemzeti s a királyi haderőt.¹ Az előbbi nem más, mint a nemzet általános fegyveres felkelése, tehát ez az ős-alkotmányunkban szereplő magyar haderő egyenes folytatása; az utóbbi pedig olyan részekből áll, — t. i. a királyi tisztviselőkől s katonáikból, a várjobbágyokból, a városok és kiváltságolt népek által állított katonákból, harczoló jobbágyokból, zsoldosokból és hűbéres katonákból, — melyek felett a király a közte s az illető hadkötelesek között fennálló viszony természeténél fogva, feltétlenül rendelkezett.

Szt. István a haderő ily szervezetével nagy érdemeket szerzett magának. Mert csak ez tette lehetővé a széthúzó törzsszervezet megbontását, az egységesítő királlysági intézmény megalapítását és fenntartását s ezzel együtt a kereszténység s a nyugati cultura elterjedését, megszilárdulását, a magyarság fennmaradásának, európai államiságának e megannyi biztosítékát, attributumát. Ha tehát Sz. István reformjaival úgyszólván teljesen elvette is a nemzetgyűlés hadbaszólítási jogának jelentőségét, intézkedéseinek nagy nemzetfenntartó erejénél fogva, ezért bő kárpótlást is nyújtott.

Szt. Istvánt egy ilyen, csak tőle függő hadsereg létesítésére

¹ L. az Árpád-kori hadügyre nézve: Timon i. m. 240. s k. l. Bárczay, A hadügy fejlődése. II. kötet, 429. s. k. l. Kerékgyártó Árpád, A miveltség fejlődése Magyarországon, 310—369. l. Horváth Mihály, A magyar honvédelem történeti vázlata. Kisebb történelmi munkái, 1868. I. kötet. 152—170.

az bírta rá, hogy ő — tekintve helyzetét, törekvéseit, — reformjainak, intézményeinek, uralmának, a kereszténységnek sorsát egyáltalán nem bízhatta a nemzeti haderőre, mert hisz éppen azok, a kik a nemzeti haderőnek tagjai valának, éppen azok, a kik maguk alkották volna a nemzetgyűlést, mely pedig egyedül volt hivatva a magyarságban erősen uralkodó közjogi érzék és igen élénk traditio szerint a nemzeti felkelés felett rendelkezni, éppen azok: éppen a honfoglalóknak hagyományaikhoz rendületlenül ragaszkodó szabad utódai voltak Szt. István reformjainak a legerősebb ellenesei. Tudjuk, hogy ezen nemzeti haderőre Szt. István nemcsak hogy nem támaszkodhatott, hanem éppen ellenkezőleg, főleg annak alkatelemeivel szemben volt kénytelen a királyi haderőt felhasználni. Így azután mivel magának, Szt. Istvánnak állott leginkább érdekében, hogy ez a nemzeti haderő egy tömegben össze ne gyűlhessen, természetesen nem is került a sor annak egybehívására, nem is került a sor arra, hogy a nemzetgyűlés, mely, mint előbb kifejtettük, egyébiránt már Géza idejében is elvesztette jelentőségét, harcbaszólítási jogát gyakorolhassa. Nem is tudunk arról, hogy e korban nemzetgyűlések tartattak volna.¹

Szt. István idejében tehát az volt a tényleges állapot, hogy a királyi haderő felett a király maga rendelkezett, a nemzetgyűlés hozzájárulása nélkül; s viszont meg a nemzeti haderő felett való rendelkezési jog gyakorlására a nemzetgyűlésnek nem nyílt alkalma. — Így mind erősebb gyökeret vert a nemzet jogi meggyőződésében az a tudat, annak elismerése, hogy a mint a souverainitas a királysággal átszállott a nemzet „communitas“-áról a nemzet királyára, akként az abban foglalt hadbaszólítási jog is átszállott a nemzetgyűlésről a koronás királyra. De, mint mindjárt látni fogjuk, már korán fellépett e mellett a nemzet azon törekvése, hogy a király eme joga alkotmányos korlátok közé szoríttassék, hogy így azután a király önkényüleg ne használhassa ki a nemzet honvédelmi kötelességét, saját — a nemzet érdekeivel talán meg sem egyező — céljaira.

A Szt. István halálát követő zavarokban a nemzeti haderő viszi a főszerepet. De a mint ezen belvillongások természetéből, e zavaroknak gyakran forradalmi jellegéből, következik, itt hiába

¹ A székesfehérvári törvényt napok csupán törvénykezési és nem törvényhozási gyűlekezetek voltak.

keresnök annak nyomait, hogy a nemzetegész valamely nemzetgyűlés határozata folytán fogott volna fegyvert. Hisz e belső küzdelmekben azt látjuk, hogy vagy éppen a nemzeti haderő alkatelemei állanak egymással szemben,¹ vagy hogy éppen a király küzd minden erejével a nemesség részleges lázadása ellen.²

Úgy látszik, hogy királyaink már I. Endre után, midőn tehát hadjárataiknál a *nemzeti* haderő is mind nagyobb jelentőségre tesz szert, a hadfenségjog terén is érvényesíteni akarják amaz elvet, hogy a királysággal a teljes állami főhatalom átszállott a nemzetgyűlésről a királyra, hogy a királyi hatalom — alakilag — teljesen korlátlan.³ De a magyarság alkotmányos érzeke, a „semmit rólunk, nélkülünk“ elvének érvényesülésével mindinkább oda vezetett, hogy a koronának ez irányban gyakorolt jogai megszoríttassanak. Természetes, hogy eleinte csupán a nagyok, a hatalmasak merték a királylyal szemben akaratukat nyilvánítani és érvényesíteni. — Már Kálmán idejében megtörtént, hogy az urak a viszálykodó testvérek mindegyikétől megtagadták csapataik kiállítását, a katonaaállítás, mivel nem találták indokoltnak a háborút;⁴ II. Istvánt pedig a Pázmán vezetése alatt tanácskozó urak cserben hagyják és hazatérnek, midőn őket a király — szerintük — tisztán magán ügyéből, szeszélyéből kifolyólag akarja továbbra is az ország határain kívül hadakoztatni.⁵

Így tehát már lassanként kidomborodni látjuk azt az elvet, hogy a nemzeti haderő, akarata ellenére, az ország határain kívül katonáskodni nem tartozik. Ekkor azonban még csupán a hatalmasok érvényesítik ezt. Midőn azonban mind sűrűbben vétetik igénybe az egész nemesség fegyverbe szólítása s így az általános és személyes hadkötelezettség mind súlyosabban nehezedett főleg az alsóbb nemesség vállaira, szükségessé vált annak kétségtelen megállapítása, hogy meddig terjednek az egész nemesség honvédelmi köteletségének határai.

¹ Így a Péter, Aba Sámuel és Péter meg Szár László fiai közti küzdelmekben, valamint Endre és Béla harczaiban. L. Pauler Gyula, A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. kötet, II. kiadás, 72. s. k. l.

² I. Béla és a pogány lázadás. L. Pauler i. m. 109. s. k. l.

³ László, Kálmán, II. István.

⁴ Marczali, Magyarország története az Árpádok korában. 243. s. k. l. Szilágyi II.

⁵ Képes Krónika, 68. fejezet.

Az erre irányuló törekvés vezetett az Aranybulla VII. cikkének megalkotására: „Si autom rex extra regnum exercitum ducere voluerit, servientes cum ipso ire non teneantur, nisi pro pecunia ipsius. Et post reversionem iudicium exercitus super eos non recipiat. Si vero ex adversa parte exercitus veniret super regnum, omnes universaliter ire teneantur. Item si extra regnum exercitum ducere voluerimus, et cum exercitu iverimus, omnes, qui comitatus habent, pro pecunia nostra nobiscum ire teneantur.“

Az aranybulla ezen czikkéből világos, hogy a nemes az ország határain kívül való katonáskodásra nem kötelezhető s a mennyiben az Aranybulla ezen czikke még alapot nyújtana azon feltevésnek, hogy a nemes abban az esetben, ha a király viseli a költségeket, külföldi hadjáratban is köteles résztvenni, az ez irányú kétséget határozottan és pedig negative oszlatja el az 1231-iki decretum¹ XV. czikke, mely így hangzik: „Nobis facientibus exercitum extra regnum nobiles nobiscum ire non teneantur, nisi comites et stipendiati et iobagiones castris et qui ex officio debito tenentur, et quibus amplas concessimus possessiones“. S ugyane decretum XVI. czikke kimondja: „Si vero exercitus super regnum venerit, universi et singuli ad defensionem patriae contra inimicos se opponere teneantur, represso superveniente hoste pro vindicta ipsos tenentur persequi“.

Nagy jelentőségű alkotmányjogunk szempontjából az Aranybulla ezen most idézett VII-ik s az 1231. decretumnak e czikk értelmét bővebben kifejtő említett két czikke. Itt találjuk első, kétségtelenül biztos jelét e korszakban annak, hogy a hadfenségjog körébe vágó kérdéstről, a hadkötelezettségről, annak határaitól, az országgyűlés rendelkezik. Itt van először törvényben kimondva, hogy ha ellenség támadja meg a hont, a nemesség annak határain belül katonáskodni köteles. Itt adja meg tehát először kifejezetten az országgyűlés a királynak a jogot, hogy az ország megtámadtatása esetén, a nemesség az ő felszólítására hadba állani köteles. De viszont ugyancsak itt állapítatnak meg először és pedig a törvényhozás által, a király ezen jogának korlátai, kimondatván, hogy a nemesség a király felszólítására csupán az ország határain belül köteles katonáskodni. S e rendelkezésnek különösen azért

¹ Közlök: Kovachich M. G. Vestigia Comitiorum 98. s k. l. és Endlicher: Rerum Hung. Monumenta Arp. 428—433. l.

van a mi szempontunkból nagy jelentősége, mert ennek logikus következménye, hogy a nemesnek az ország határain kívül való katonáskodása csupán az országgyűlés hozzájárulásával rendelhető el.

Az Aranybulla VII. cikkében foglalt nemesi szabadságnak¹ tehát az volt a következménye, hogy a nemességnek minden olyan megterhelése a hadügy terén, mely túllépi az ezen cikkben megállapított határokat, csupán az esetben volt megengedhető, midőn maga a nemesség, a nemzet, annak repraesentansa: az országgyűlés, ahhoz hozzájárulását adta. Ily magyarázatot nyert ez a gyakorlat által. — Csupán az országgyűlésnek állott jogában annak megállapítása, miben áll a nemesek hadkötelezettsége, az országgyűlés joga e kötelezettség szabályozása:² csupán az országgyűlés mondhatta ki, hogy a „háború terhéért mindenkinek a szokott mértéken túl, a legnagyobb készüléttel kell elvállalnia“,³ vagyis csupán a törvényhozás megszavazása alapján rendelhető el a rendes eszközökön felül való katonaaállítás; s ily esetben maga a király kénytelen a törvényben kijelenteni, hogy ilyen hadbaszállást nem fog hirdetni a jövőben.⁴ — Az Aranybullának ezen cikkelye alapján fejlődött tehát ki alkotmányunk amaz alapelve, hogy véradónak megállapítása, katonaujoncok (tirones militares) megajánlása csakis törvényhozási úton történhetik.⁵ Helyesen mondja tehát Ferdinandy egyik munkájában,⁶ hogy a magyar országgyűlés azon joga, mely szerint „az ujoncztulalekot időszakonként megállapítja, az ujoncztulalekot pedig ezenkívül évenként megszavazza, az Aranybulla VII. cikkében foglalt nemesi kiváltságból fejlődött ki és így ezt e tekintetben ma is alap-törvénynek tekinthetjük“.

¹ E cikk rendelkezését megismétlik: 1435. évi dekrét.; 1439: III. 1. §; 1454: III—XV. cz.; 1474: VII., XV.; 1492: XVII—XX.; 1498: XVI—XXI.; 1518: I. (tolnai); 1518: XXXIV. (bácsi); 1522., 1523., 1526-iki decretumok.

² L. az előbbeni jegyzetben idézett törvénycikkeket.

³ 1526: IX.

⁴ 1454: XIV. Hasonló intézkedés pl. a következőkben: 1741: 63., 1790: 66. stb.

⁵ Ezen elvet kifejezetten az 1790/91: XIX. iktatta törvénybe

⁶ Ferdinandy, Az aranybulla. 176. l.

3. §. A vegyes-házbeli királyok kora.

Az Árpád-ház alatt — mint láttuk — a magyar haderő kétféle elemből állott: a királyiból s a nemzetiből. De már az Árpád-kor vége felé e hadrendszer gyökeres bomlásnak és átalakulásnak indul. Míg ugyanis egyrészt a királyi hadsereg elveszti jelentőségét, másrészt meg a királynak a nemzeti haderő felett való jogai is mindinkább korlátok közé szorulnak.

A királyi haderő alkatelemei közül a zsoldosok száma mindinkább mecsappan, mert hisz a király elvesztvén óriási ingatlanait, fenntartásukról nem tud gondoskodni; a királyi haderő többi alkatelemei pedig lassanként kisiklanak a király közvetlen hatalma alól. Így a várjobbágyok részben nemesítettnek és így a nemzeti haderő alkatelemeivé lesznek, részint pedig a királyi javak túlságos mérvű eladományozásai révén az egyes főurak uralma alá jutnak, kik azután csupán akkor segítik a királyt hadaikkal, ha nekik tetszik. Hiába mondta ki az 1231: XV. törvényezikk, hogy hadaikkal a királynak feltétlenül engedelmeskedni tartoznak azok, „quibus amplas concessimus possessiones“. Még maguk a megadományozottak talán engedelmeskedtek, de már utódaikra mint öröklött vagyon szállott az ingatlan s így azt olyannak tekintették, mint a melyen semmiféle külön honvédelmi teher nem nyugszik; és ezek már csupán a rendes nemesi honvédelmi kötelességgel terhelteknek ismerték el magukat.

Még az utolsó Árpádok úgy segítettek magukon, hogy különféle kedvezményekkel s főleg a körükben való tartózkodással teljes mértékben megnyerték maguk számára a *kúnokat* s így a kúnok csapataiban bírtak egy nekik engedelmeskedő, még a magyarsággal szemben is felhasználható haderőt. De már az 1279-ben kiadott privilegiumban a kúnok hadkötelessége a nemesekével teljesen megegyezőnek mondatott ki¹ s a többi kivált-

¹ Constitutio de Cumanis. 8. pont: „Precise expressimus, quod domini et nobiles Cumanorum universi et singuli ad nostrum exercitum ad quem nos personaliter accesserimus, venire teneantur sicut ceteri regales servientes.“ Endlicher i. m. 562. l.

ságos népek által kiállítandó katonaság is az úgynevezett nemzeti haderőt gyarapította.¹ Ily módon a Szt. István-féle államszervezet királyi hadseregeinek alkatelemei kisiklanak a király közvetlen rendelkezési jogköre alól s beleolvadván a nemzeti haderőbe, lassanként — mint annak részei — az országgyűlés hatásköre alá kerülnek; vagyis az országgyűlésnek a nemzeti haderőre vonatkozó — megajánlási — jogai rájuk is kiterjednek.

Az Árpád-ház kihaltával tehát, mondhatjuk, hogy a magyar állam védelme egyedül a nemesi haderőn nyugszik; ez az ország egyetlen hadereje. És így most már ismét egész terjedelmében *ténylegesül* az az állapot, hogy az Aranybullában megállapítottakon túlmenő hadi szolgálatra az állam *egész* hadi ereje *csupán* az *országgyűlés megszavazása alapján* alkalmazható.

S hogy e jogelvnek mily nagy az ereje s hogy ezt a jogelvet még oly óriási anyagi hatalommal rendelkező fejedelem, mint Nagy Lajos is, mennyire tiszteletben tartotta, talán legjobban mutatja az, hogy a nemesi haderő felett való ez irányú rendelkezési jogát az országgyűlésnek oly természetesnek találta, hogy mikor elnyerte a lengyel koronát, e jogot a lengyel országgyűlésnek is megadta; azt elismerte.²

Az Anjouk trónraléptekor tehát nem volt hazánknak más hadereje, mint a nemesi felkelés. A nemesi felkelés pedig részint gyakorlatlan voltánál fogva, — hiszen akkor már kezdett a magyarság a békés foglalkozásokhoz hozzászokni s elszokik a harctól, — részint pedig mivel voltaképen az országgyűlés rendelkezett felette, semmiképen sem volt olyan, melyre az Anjouk akár belpolitikájukban, akár pedig nagyarányú külpolitikájukban támaszkodhattak volna. Kénytelenek voltak tehát a hadszervezet regenerálásáról, illetve új hadszervezet létesítéséről gondoskodni.³

¹ Az 1290: X. t.-cz. ezt mondja: „Saxones Transylvani, predia tenentes, et more nobilium se gerentes“. Az 1273-iki slavon statutum 16. pontja ugyancsak ezt mutatja, hogy a slavon nemesség is a nemesi felkelés alkateleme. Endlicher i. m. 539. l.

² Hüppe Siegfried, A lengyel alkotmány. Ford. Szathmáry. 460. l.

³ Az Anjouk ez irányú törekvéseiről s általában a banderális hadrendszeréről l.: Pór Antal, Az Anjouk kora. 136. l. Szilágyi II. köt. Horváth i. m. 172. s k. l. Bárczay i. m. II. köt. 469. s k. l.

Károly Róbert először vissza akarta állítani a régi várrendszert. Sorra megkísérelte az elfoglalt várbirtokok visszahódítását. Midőn azonban látta, hogy a várrendszer visszaállítására irányuló törekvése eredményre nem vezet, politikát változtatott s most a helyett, hogy továbbra is az olygarchák hatalmának megtörésére igyekezett volna, inkább magához édesgette a főurakat, hogy hadaikkal azután az ő erejét gyarapítsák.

A meghonosított nyugati szokások, a czimer- és lovagrend-adományozás, harczjátékok, annak megengedése, hogy a bizonyos számú fegyveresből álló csapatot kiállító urak saját zászlójuk (banderium) alatt jelenhessenek meg a hadban, teljes mértékben felkeltették a nemesség harcz- és becsvágyát. Károly vetélkedés tárgyává tette a főurak közt azt, hogy ki minél nagyobb csapatot vigyen a hadba; s az urak, midőn fegyverviselésre kötelezett szabad enbereikből nem tellett ki a szükséges létszám, felfegyverezték parasztjaikat is. Ekkor kezdték a banderiumok létszámának alapjául a jobbágytelkek számát venni; itt van a portális katonaság eredete.

A tömeges nemesítés is csak a megyei zászlók alatt harczoló köznemesség számát gyarapította.

Így azután Károly Róbert czéltudatos munkálkodása révén kialakult a *banderialis hadrendszer*; a melynek tehát alapja a vagyon, a földbirtok nagysága. Kiki tehetsége szerint állít ki katonát. Így a király, az ország főtisztviselői, valamint főpapjai és világi főurai jövedelmeik szerint egész banderiumokat állítanak ki; míg a köznemesség a vármegyék zászlói alatt, a megyei banderiumokban, egyedül, személyesen harczol.

A banderialis hadszervezet tehát mint tényleges fejlemény áll elő. Létrehozásában az országgyűlésnek része nincs. Sőt Károly Róbert nem is gondoskodott arról, hogy az általa létesített hadszervezetet az országgyűlés elfogadja, hogy az törvényi alapra helyeztessék. De azután éppen ennek, tehát az országgyűlés hozzájárulása nélkül való létesülésnek a következményei minden kétséget kizárólag mutatják, hogy már e korban uralkodott az a jogelv, hogy nemcsak az tartozik az országgyűlés hatáskörébe, hogy a tényleges vér- és pénzadót megszavazza, hanem egyszersmind a hadkötelezettség, a hadszervezet, a szervezeti egységek, a banderiumok számának és létszámának a megállapítása is.

Látjuk ezen jogelvek érvényesülését mindjárt Károly nagy utódának, Lajosnak uralma alatt, ki pedig maga is oly sokat tett a banderiális hadszervezet továbbfejlesztése érdekében. Sem a nemzet, sem maga Lajos nem tekintette a banderiumok kiállítását a nemzet *kötelességének*. Nagy Lajost csupán az önként jelentkezettek kísérik háborúiba.¹ Hogy a nemzet kötelezőnek ismerje el a banderiumok kiállítását s hogy a király ne legyen kénytelen megelégedni pusztán az önként kiálló banderiumokkal, ahhoz törvényhozási megszavazás volt szükséges. A mit az amúgy is elégséges hatalmi eszközökkel rendelkező Károly és Lajos elmulasztottak, megtette Zsigmond: az országgyűléssel egyetértőleg törvényi alapra helyezte a banderiális hadrendszert. S míg az eddig felhozottak csupán mintegy negatív bizonyítékai azon jogelv uralmának, hogy az országgyűlés hatáskörébe tartozik nemcsak az Aranybullában megállapított terhet túlhaladó véradó megszavazása, hanem a hadszervezet s a kiállítandó csapatok létszámának a meghatározása is: addig már a Zsigmond-féle „javaslat“ s az 1435. évi első decretum, ezen jogelvek e korbeli uralmának kétségtelen, pozitív bizonyítékait adják.

Zsigmondot a tapasztalat megtanította arra, a mit egyébként már Nagy Lajos is kénytelen volt elismerni, hogy t. i. a nemzet semmiféle katonaaállítási kötelezettséggel, semmiféle hadi szervezet létesítésével, az országgyűlés hozzájárulása nélkül meg nem terhelhető. Már pedig Zsigmond zsoldost csak kevés számú tarthatott, pénze kevés lévén; a nemesség pedig ragaszkodott felkelési kötelezettsége korlátolt voltaához. Minthogy ennél fogva azon haderő, melylyel Zsigmond rendelkezett, elégséges nem vala, kénytelen volt a honvédelmi rendszer reformálását országgyűlési, illetőleg törvényhozási úton kísérelni meg.

S ezen honvédelmi törvény s különösen annak előkészítési módozata méltán tekinthető alkotmányfejlődésünk egyik legfontosabb mozzanatának.

Az a javaslat,² a melyet Zsigmond a banderiális hadrendszert törvényi alapra fektetése s egész honvédelmi rendszerünk

¹ Bárczay i. m. II. kötet 472 l.

² Közli Kovachich: Supplementa ad Vestigia Comitiorum, I. köt. 344. l.

reformálása végett 1432-ben, vagy 1433-ban készítettett, a magyar országgyűlés ujoncmegszavazási jogának valóságos codificatiója. A mit eddig az Aranybulla VII. cikkéből s annak megismétléseiből csupán a contrario következtethettünk, a mit eddig csupán a szokásjog állapított meg, azt most itt a király által világosan, kifejezetten elismerve találjuk.

Mindjárt a javaslat I. fejezete kimondja, hogy az országgyűlést illetik a honvédelemre vonatkozó intézkedések s a XXV. fejezet ismételten azt hangoztatja, hogy ez, az egész hadszervezetet felölelő munkálat csupán „tervezet, melyet elfogadni, módosítani, vagy elvetni, szabadságában áll a nemzetnek; s a főpapok, zászlósok, az országgyűlésen megjelent tekintélyesebb nemesek s a vármegyei nemesek követei határozzanak; parancsolják és rendeljék el azt, a mit az ország javára jónak látnak“. Már pedig ez a tervezet nem csupán a banderiumok számának és létszámának megállapítására, nem csupán a nemesség hadi terheinek tágitására nézve tartalmaz javaslatokat, hanem még a királyi csapatok szervezetének megállapítását is törvényhozási joggá teszi. A miből világos, hogy az a királyi kijelentés e tervezetben, mely szerint az országgyűlést illetik a honvédelemre vonatkozó intézkedések, nem pusztá phrasis, hanem alkotmányos valóság. S hogy ez a gyakorlatban is így volt, azt mutatja a hadszervezetre, a katonaaállításra, a létszám-megállapításra vonatkozó törvényeknek egyre bőségesebb sorozata.

Így mindjárt az 1435-iki pozsonyi országgyűlés szabályozta az egész hadügyet.¹ S az a körülmény, hogy Zsigmond maga oly nagy súlyt fektetett arra, hogy a javaslatában foglalt elveket, melyek pedig az Anjouk hadszervezetével szemben alig tartalmaznak újítást, a törvényhozás fogadja el; az a körülmény, hogy Zsigmond még büntetés terhe alatt is kötelességévé tette a nemeseknek, hogy a tervezetet a megyékben megvitassák, hogy így a követek már tájékozva és utasításokkal ellátva jelenhesse-
nek meg az országgyűlésen, végül, hogy az országgyűlés egész önállóan, még a tervezettől is eltérve szabályozta a honvédelem ügyét,² kétségtelenné teszik azt, most már törvény világos ren-

¹ 1435-iki első decretum.

² Pl. szemben a „tervezet“-tel, nem szüntette meg azon elvet, hogy a nemesek csak 15 napig tartoznak táborozni a határon; s

delkezései által, hogy a nemzetnek véradóval való megterhelése és mindaz, a mi ezzel kapcsolatos, csupán az országgyűlés hozzájárulásával lehetséges. S midőn egyik királyunk meg akarja sérteni a nemzet azon jogát, hogy terheket csupán az országgyűlés megszavazása alapján tartozik magára vállalni, a gyűlésre összegyűlt megyék annak kijelentésére kényszerítik, hogy a nemzet szabadságait megsérteni nem kívánja.¹

Későbbi törvényeink is mind arról tesznek tanuságot, hogy az országgyűlés állapítja meg a védrendszerre vonatkozó általános elveket, állapítja meg előzetesen, hogy szükség esetén mely banderiumok tartoznak előbb kiállni s határozza meg előre a kiállítandó telekkatonaság számának a kulcsát. Vagyis későbbi törvényeink is tanuságot tesznek arról, hogy már e korban is a törvényhozást illette meg a nemzet által kiállítandó katonák létszámának megállapítása s általában véve mindazon viszonyok szabályozása, melyeknek rendezése ma a véderőtörvényben történik.

Törvényben állapítják meg a politikai nemzet tagjainak hadkötelezettségét, még pedig minden kétséget kizáró precizitással vonva meg annak határait, meghatározván a véderő részeit, azok célját, egymáshoz való viszonyát a honvédelemben.² A törvényhozás állapítja meg a portális katonaság létszám-megállapítási kulcsát.³ Az országgyűlés állapítja meg a portális katonaság kiállításának módját, a jobbágyok összeírását egy, a megye szolgabiráiból és a megye közönségéből választandó bizottságra bízva.⁴ Törvény határozza meg, hogy kik mentesek a hadkötelezettségtől,⁵ s a mentesség fenforgásának a megállapítását a most említett bizottságra bizza.⁶ S törvény állapítja meg azok büntetését, kik magukat hadkötelezettségük alól kivonni akarják.⁷

ugyancsak szemben a „tervezet”-tel, daczára a portális miliczia megajánlásának, nem szüntette meg a birtoktalan nemesek személyes hadviselési köteleességét.

¹ Fraknoi: A Hunyadiak és a Jagellók kora. 125. l. Szilágyi, IV. kötet.

² 1439: III.; 1492: XVIII., XIX.; 1498: XVII.; 1523: XX.

³ 1454: IV.; 1492: XX.; 1498: XVI.; 1518: I.; 1523: XIX.

⁴ 1454: IV.

⁵ 1454: IV—VI.

⁶ 1454: IV.

⁷ 1454: XI., XII.; 1522: LIV.

A magyar országgyűlésnek tehát már e korban kétségtelenül megvolt az a joga, hogy a nemzeti haderőre vonatkozó általános szabályozás s a nemesség korlátolt honvédelmi kötelességét meghaladó véradó megállapítása kizárólag az ő hozzájárulásával történhetik. De már most felmerül a kérdés, vajjon az országgyűlés által ily módon előzetesen szabályozott és megállapított haderő tényleges kiállításának elrendelhetőéhez szükséges volt-e az, hogy azt az országgyűlés esetről-esetre külön megszavazza?

Corpus Juris-unk erre a kérdésre igenlő választ ad. A mennyiben azt látjuk, hogy az ilyen haderő tényleges kiállításának megszavazását *gyakorolja*¹ az országgyűlés. És mint-hogy ily esetben az országgyűlés szavazta meg egyszersmind a nemesség általános, személyes felkelésének a felhívhatását is,² a nemesi felkelés elrendelésének a megajánlása is törvényhozási joggá lesz.

A zsoldos-katonaság tekintetében egészen más a helyzet. Királyaink természetesen e korszakban is tartanak zsoldos katonákat. Ilyenek voltak Nagy Lajos szolgálatában pl. Werner és Wolfart német condottierik hadai,³ és ilyenekből állott Mátyás híres állandó hadserege.

Minthogy az ily zsoldos katonák kiállítása *nem a nemzet* feladata volt s minthogy ezek a leggyakrabban nem is voltak magyar honfiak,⁴ s minthogy ezek szolgálati kötelezettsége nem is volt közjogi jellegű, hanem bérszerződésen alapult és így magánjogi; ennek következtében az országgyűlés ujoncmegszavazási joga ezekre nézve nem bírt actualitással. Volt ugyan közvetett befolyása e zsoldos csapatok fentartásának, létszámának kérdésére, a mennyiben annak terjedelme részben a nemzet adóitól függött, már pedig az adómegszavazás már e korban is kizárólag törvényhozási jog; de nagyobb intenzitású befolyással e zsoldos katonaság létszámának a megállapítására nézve nem bírt. Találkozunk ugyan erre irányuló törekvással, a mennyiben

¹⁻² 1454: XVI; 1518: II. (tolnai); 1526: XXIX.; 1498: XV. s köv. cikkei.

³ Bárczay i. m. II. kötet. 472. l.

⁴ Még a fekete sereg zömét is idegenek — Giskra csehei — alkották.

az országgyűlés 1454-ben egy általa kiküldendő bizottságra bízta a királyi jövedelemből fenttartható és így fentartandó zsoldosok létszámának megállapítását, de e határozat, bár törvénybe foglaltatott,¹ sohasem hajtatott végre.²

Végül szinte fölösleges külön megjegyezni, hogy a magyar országgyűlés ujoncmegszavazási joga e korban is a nemzet egészére terjed ki.³

Dr. Tihanyi Lajos.

(Folyt. köv.)

¹ 1454 : II.

² Fraknói i. m. 130. s köv. l.

³ Pl. az 1454 : IX. t.-cz. így rendelkezik: „*Szlavonország és a többi tartományok, úgy szintén a királyi városok Magyarország más lakóinak módjára kötelesek katonáskodni*“. Ugyancsak erről tesz tanúságot az 1526 : II. t.-cz. is.

NATORP PÁL PAEDAGOGIAI RENDSZERE.

— Első közlemény. —

Annak az élénk érdeklődésnek és tevékenységnek, melyben különösen Németországban a paedagogiának, mint tudománynak elméleti kérdései a legújabb időben részesülnek, gyöngyei hullámai mi hozzánk is némileg eljutottak és alkalmunk volt nem egy folyóiratunkban részint „a tudományos paedagogia feladatairól”,¹ részint az úgynevezett *egyéni és társadalmi paedagogiáról*,² végül a *paedagogia reform-járól*³ egyes tájékoztató közleményeket olvasnunk. Valamennyien megegyeznek abban, hogy a paedagogiának, mint tudománynak alapvetése, vagy reformja körül különösen Németországban kifejtett vitát részletesebben nem ismertetik, még kevésbbé szállanak le a vitás kérdések mélyére, hogy egyrészt az érdeklődőket tájékoztassák, másrészt e problémákat egyéni gondolkodásuk tükrében mutatva fel, maguk is a küzdők közé álljanak és e mozgalomnak esetleges eddigi eredményeit s annak új irányait felmutatva, azokat gyümölcsöztessék a hazai irodalom és cultura számára.

Ismeretes, hogy a jó öreg Heraclitus a folytonos mozgásban, az ellentétek küzdelmében, az antagonismusban, a harcban látta az életet s ez jellemzi a legújabb paedagogiai irodalmat is. Itt is forrongás, harc észlelhető a tudósok között, különböző irányok egymástól függetlenül törekednek a cél felé; a kísérletek, a reformok vágya dagasztja a gyakorlati férfiak lelkét is,

¹ Lásd Veszely Ödön cikkét a Magyar Philosophiai Társaság közleményei XV. füzet.

² Magyar Paedagogia, Veszely és Gömöri cikkei.

³ Mérái Horváth: Huszadik század, 1905 június.

ámde sem itt, sem ott nincs megnyugvás; nincs kibékülés, nincs egyezség és az élet és a tanítás halad a maga útján, a régi kitaposott úton. A németek, úgy látszik, nem is nagyon kapnak iskoláik reformálásán s megvárják a tudományos elmélkedésnek, kutatásnak kilátásba helyezett eredményeit, gyümölcseit, azon helyes elvtől vezéreltetve, hogy az elméletnek kell megelőznie a gyakorlatot és hogy csak szilárd alapokra lehet paedagogiai reformokat felépíteni.

A tudományos kutatás két irányban látszik haladni és új eredményekkel kecsegtetni. Az egyik a *kísérleti*, a másik a *sociológiai paedagogiai irány*. Wundt és tanítványai megalapították az új, a physiologiai kísérleteken felépülő lélektant, de egyrészt az új módszert még nem alkalmazták a paedagogiára, másrészt eddig még nem vizsgálták meg tüzetesebben, értékesíthetők-e és mennyiben ennek az új lélektannak az eredményei a nevelő munkásság terén. A munka fonalát ezen a téren Wundt kiváló tanítványa Meumann ragadta meg s tőle és új folyóiratától „Die experimentelle Pädagogik“ sokat várhatunk. Majdnem ugyanazt a célt szolgálja a Schiller és Ziehen által megindított, most Ziehen és Ziegler által szerkesztett paedagogiai vállalat, a melynek a címe: Sammlung von Abhandlungen aus dem Gebiete der pädagogischen Psychologie und Physiologie. (Eddig 8 kötet jelent meg.) Ismeretes, hogy a vállalat egyik megindítójának, az azóta elhunyt Schillernek, az volt a törekvése, hogy a régi paedagogia elveit és tanait összhangzásba hozza az új Wundt-féle lélektan elveivel és eredményeivel.

A másik irány a legutóbbi húsz év alatt végzett sociológiai és statisztikai kutatás eredményeit akarja értékesíteni a paedagogiai tudományban és gyakorlati eljárásban egyaránt. Ehhez tartozik különösen Bergemann, Natorp, némileg Willmann és Lehmann.

Külön helyet foglal el az újabb paedagogiai irodalomban Natorp 1899-ben s azóta második kiadásban is megjelent *Socialpädagogik-Theorie der Willenserziehung auf Grundlage der Gemeinschaft* című művével, kihez alapelv tekintetében Münsterberg is csatlakozik *Grundzüge der Psychologie* című művében (megjelent 1900). Megegyeznek abban, hogy a paedagogiának az alapvetését nem a lélektanban, hanem a logikában, aestetikában és etikában keresik és találják meg.

Natorp, Herbart, Pestalozzi und die heutigen Aufgaben der Erziehungslehre című művében élesen bírálja Herbartnak nagy tiszteletben álló paedagogiai rendszerét és kimutatja, hogy annak alapja egészen hibás s Herbart a lélektant és etikát nem hogy tovább fejlesztette volna, hanem Kantnak szerinte kiváló philosophiáját megérteni sem volt képes s elhagyta azt az *egységes és szilárd* ismeretelméleti alapot, melyre Kant bölcsészetének épületét fektette. Lélektana telve tévedésekkel. Ezek a lelki jelenségek atomisálása a képzetek, mint önálló erők által; ezeknek mechanikus kapcsolata; az érzelem és akarat önállóságának elmosása, holott Kant tisztán megkülönböztette az emberi tudatnak eme három tartományát (értelem, érzés, akarat); a receptivitásnak a képzetanyag fontosságának egyedüli jelentősége mellett, a lélek spontaneitásának teljes mellőzése stb. Ethikája nem egy egységes alapelvből kiinduló következetes rendszer, hanem mozaikmű, az öt mintafogalomnak a conglomeratuma. Az ízlést emeli Herbart az akarat felé s az állapítja meg a jó és rossz cselekedeteket, az az erkölcsiségnek a kriteriuma.

Natorpnek ezt a hevesen és élesen támadó kritikáját Herbart követői nem hagyhatták szó nélkül és a mester tanainak védelmére, tekintélyének megóvására a legjelesebb herbartisták léptek sorompóba. Leghamarabb Willmann Ottó, a prágai egyetem tanára az idealismus történetének írója, kiváló, bár kissé felekezeti színezetű paedagogus; egyrészt a Wogt által szerkesztett „Jahrbuch des Vereins für wissenschaftliche Pädagogik“ című folyóiratban közölt „Über Socialpaedagogik“, másrészt a Flügel és Kern által kiadott herbartista folyóiratnak egyik czikében „Der Neukantianismus gegen Herbarts Pädagogik“ címmel törekedett Natorp támadásait visszaverni és a paedagogiának herbarti alapvetését védelmezni. Willmann, a scholasticismus felé hajló idealismusnak, Natorp a Kant-féle rationalistikus és autonomikus világnézetnek híve, a melyek úgy különböznek egymástól, mint a feketétől a fehér s azért a kölcsönös közeledés és megértés köztük, a mint az a vitából is kitűnt, lehetetlen volt. Sokkal nagyobb mérséklettel, engedékenységgel, alkalmazkodással mint Willmann, védelmezik a herbarti álláspontot Flügel, Just és Rein, kik ugyanazon herbarti folyóiratnak, a „Zeitschrift für Philosophie und Paedagogik“ címűnek egyik közösen írott (1900) czikkében Flügel az etikát, Just a lélektant és Rein a

mester paedagogiáját érő támadásokat igyekeznek meggyöngíteni, illetőleg visszaverni.

Ránk nézve, — kik egyik párthoz sem tartozunk — felesleges volna ezt a vitát részletesen ismertetni s jogunk van nekünk is arra, hogy Herbart paedagogiáját olvasóinknál ismeretesnek tételizzük fel, ezért csak az bír érdeklél és értéklél, hogy ebből a vitából az általános érvényű és tárgylagosan is elfogadható tanulságokat és eredményeket leszűrjük. E végből azonban, míg Herbart bölesészeti és paedagogiai rendszerét mellőzhethőnek véljük, a Natorpéval okvetetlenül meg kell ismerkednünk.

I.

A paedagogia alapvetése és helye a tudományok rendszerében.

A *nevelés* szót Natorp csak az akarat fejlesztésére óhajtja alkalmazni, az értelem és érzés fejlesztését a *tanítás* vagy a *mívelés* szónak kell *jelölnie*. Ez utóbbi igen alkalmas kifejezés arra is, hogy általánosabb értelemben használjuk és beszélhesünk tudományos, technikai, művészi és erkölcsi mívelésről, mint a hogy beszélünk földmívelésről, szőlőmívelésről, állatmívelésről (tenyésztésről), az egészség míveléséről stb. A „mível“ transitiv ige s ebben a formájában jól kifejezi azt, hogy a *mívelés*-ben benne van az emberi czéltudatos vagy tervszerű akará, mint alany s ennek az akarának megvan a maga tárgya: az értelem, a kézügyesség, művészeti képesség, erkölcsi hajlam stb.

Ebben az esetben a mívelés alanyát és tárgyat kettőnek képzelhetjük. Natorp úgy gondolja, hogy a *nevelés* szót akkor használjuk, a mikor a nevelő alany akaráta van hivatva a növendék, a nevelendőnek az akarátat fejleszteni, vagyis a nevelő tervszerű, öntudatos tevékenysége (akaráta) vagy az idegen akarat fejlesztésére, vagy e fejlődés akadályainak elhárítására irányul, vagy a saját akarátának fejlesztésére. Ez utóbbi esetben beszélünk *önnevelésről*. *Magyar nyelvérzékünk azonban nem igen érzi e distinctiónak mélyebb értelmét, mert hiszen a mível szót ez utóbbi esetre is alkalmazhatjuk, épp oly joggal beszélhetünk az akarat míveléséről, mint a földmívelésről, beszélhetünk önmívelésről*. Ezekkel ellentétben áll aztán az igének intransitiv alakja:

a nevelődés, művelődés, növekedés, növés stb. A Natorptól való ezen csekély eltérésebből következik, hogy mi lehetőleg mindenütt a „művelés“ szóval fogjuk jelölni az embernek azt a tevékenységet, a mely részben a természeti tárgyak, részben az ember *tökéletesítésére* kell hogy irányuljon.

Abban mindenkinek meg kell egyeznie, hogy a művelés (nevelés) *emberi tevékenység* s ilyen tevékenységet az állatok ki nem fejthetnek. A paedagogus tevékenysége rokon a művészével, a lelkipásztoréval, a kormányzóéval, az orvoséval, a földművelőével, az állattenyésztőével stb. Valamennyien gyakorlati tevékenységet fejtenek ki, a mely az ember céljainak, egyéni és társadalmi hivatásának szolgálatában áll és a melyet ellentétbe szoktunk helyezni tisztán a tiszta tudomány szolgálatában álló elméleti tevékenységgel, a gondolkodással, az önmagáért való kutatással. E szempontból különböztetünk meg aztán *elméleti* és *gyakorlati tudományokat*, a mely utóbbiak vannak aztán hivatva arra, hogy az embernek fentemlített különféle tevékenységeit irányítsák, azoknak célokat tűzenek és kifejtsék egyúttal az azokhoz vezető eszközöket, módokat, eljárásokat. Natorp ezeket a gyakorlati eljárásmódokat Sokrates után *techniká-nak* nevezi. Ezen technika szolgálatában álló tanokat mások *műtanoknak* hívják. J. St. Mill logikájának egyik szakaszában, a gyakorlati működésre vonatkozó szabályokat és követelményeket szoros értelemben nem a tudomány, hanem a művészet területéhez vagy fórumához utasítandóknak nyilvánítja, és tagadhatatlan, hogy azok teljes jelentőségüket és létjogukat éppen az alkalmazásban, a gyakorlati működés terén nyerik és mutatják meg.¹ Az akart dolognak megvalósítása a *technika* ügye; legáltalánosabb értelmében véve e szót, t. i. a természet felett való uralom törvényszerűségének ismerete által. Mi lehetne az emberi akaratnak anyaga (tárgya), a mi nem ennek területéhez tartoznék. A causalitás uralja tehát az összes emberi tevékenységet, a mennyiben az az *akartnak* megvalósítására irányul.

A technika területéről hajt ki a *kell*-nek, a feltételes *kellőség*-nek a közönséges fogalma, a helyesnek és helytelennek, a jónak és rossznak a fogalma, de mindebben csak az egyszerű

¹ Medveczky Frigyes: A normatív elv jelentőségéről az etikában. 14. lap.

causalitas érvényesül. Az korlátlanul uralja minden egyes választott célhoz való eszköznek a választását; mert hisz az eszköznek a célhoz való viszonya általában nem más, mint az oknak az okozathoz való viszonya. A *technikának* sokféle *nemei* azért egészen a tudományok felosztása szerint alakulnak. A physikai-chemiai technikától (szorosabb értelemben vett technika) megkülönböztetjük a biológiai: a növényeknek és állatoknak tenyésztését, culturáját; ennek körén belül az anthropologiait: az ember physikai culturáját, a mely végül nemcsak a hygiéniát, gymnastikát, orvostudományt, hanem végül az embernek összes physikai jellegű életét és működését magában foglalja, mint például ide tartozik az emberi munkának minden alkalmas szabályozása a physikai munkaerők fentartása végett, szóval a nevelésnek egész physikai része. De van egy pszichologiai technika is, a melynek feladata a lelkek felett való *uralom*, a lekekkel való bánásmódnak a művészete, a melyben a pszichiatria, az egyéni psychikai nevelés, mindenféle rendű és körű kormányzás és végül minden olyan tevékenység részt vesz, a melyben bárminő fokú és nemű tudatos és tervszerű pszichologiai, azaz a tudat subjectivitását érintő *hatás* másokra foglaltatik. Ezen pszichologiai technikának nagyobbított formája végül a sociologiai technika, a melyen a közösség rendjének külső alakja alapszik, valamint a nevelésnek mint tevékenységnek is egy jó része, a mely a közösségben való élettől és a közösség szervezetének nemétől függ.

Paedagogiájának socialis részében („Grundklassen socialer Thätigkeiten“ cz. fejezetben) is kijelöli a nevelő tevékenységnek helyét a többi társadalmi kulturtevékenységek csoportjában. Itt az emberi és társadalmi tevékenységnek három alapfaját különbözteti meg, t. i. a gazdasági, a kormányzó és a nevelő tevékenységet. Ez utóbbinak az eredménye a tudomány, erkölcs, művészet és vallás, melyek sociologiai szempontból egy csoportba tartoznak (153. lap).

Maradjunk meg kissé a szélesebb értelemben vett „mívelő tevékenységek“ fogalma mellett, vagy a technika elnevezés mellett. Natorp physikai mívelést és psychikai mívelést (lélekmívelést) különböztet meg. A földmívelést, növény- és állattenyésztést egy kalap alá vonja a lélekmíveléssel és egyúttal azokat ettől el is választja. A föld- és növényművelés és a lélekmívelés párhuzamba állításából eredhető hasznót és tanulságot a jó Comenius már

eléggé kihasználta a „Didaktika magna“-jában; míg a másik analogia, a mely a paedagogus, aztán a művész, lelkész, sociologus tevékenysége között constatálható, még mindig elég termékenynek ígérkezik.

Eddig a paedagogiai tevékenységről mint emberi működéstről, mint praktikus vagy socialis technikáról volt szó. Önként felmerül a kérdés, vajjon a nevelés több-e pusztá gyakorlatnál, technikánál, lehet-e a nevelésnek tudománya? Hisz akkor is gyógyítottak és neveltek már, mikor még nem volt orvos- és neveléstudomány. És első pillanatra is világos, hogy az orvostudománnyal jobban állunk, mert annak csak a testtel van dolga, a melyet némelyek szerint már jobban ismerünk, mint a lelket. Hisz az ilyen, a gyakorlati tevékenységre irányuló s azt szabályozni hivatott tanokat St. Mill általában véve kizárná a tudomány köréből és azt a művészet birodalmába tartozónak állítja. Azonban azon tanoknak, szabályoknak vagy követelményeknek megállapítása mégis az értelem (ezt Natorp Kant után praktikus észnek nevezi; *elméleti ismeretet és tapasztalást*; aztán *gyakorlati practikus ismeretet és eszmét* különböztet meg) körébe tartozik, ezeknek szabatos fogalmazása, értelmezése, egy közös alapra való visszavezetése elméleti feladat és tudományos elméletnek — szóval tudománynak tekinthető.

Ha ez nekünk közvetlenül evidens, nyilvánvaló is, tényleg még ma is vannak sokan, a kik a paedagogiát mint elméletet, mint tudományt lenézik, vagy attól nem sok sikert várnak. „Minden elmélet szürke“, e szállóige sokaknál visszhangra talál. Sok sociologus azt mondja nem minden alap nélkül, hogy hasznosabb dolog tanítani, nevelni, mint a tanítás, nevelés elméletével foglalkozni. Ehhez a mondáshoz trivialitas tekintetében csak az hasonlít, mikor egyik bölcsészünk anyagismeretre vágyott s azt kívánta volna, hogy a formalis elveknek hagyjunk békét. „Enni, jóízűen enni akarunk (mi magyar közönség) és nem arról oktatást venni, hogy hogyan eszik jóízűen az ember.“ A sociologus is azt mondja, azt kívánjuk a nevelőtől, hogy neveljen és tanítson és nem azt, hogy arról elmélkedjék, hogyan kell helyesen és jól tanítani, mert hát az elmélet, a gondolat a cselekvést *megbetegíti*.

Ebben a meglehetősen paradox állításban is van némi igazság. Münsterberg is legújabb művében helyesen utal arra, hogy

a gyakorlati tanítókat nem szabad lélektani megfigyelésekkel terhelni, zaklatni, mert az ember nem szakadhat kétfelé. Herbart és Natorp is abban térnek el egymástól, hogy amaz az elmélettől sokkal több eredményt vár, mint emez. Ismeretes, hogy Herbart azt tartotta, ha jól tanítunk az iskolában, egyúttal neveljük is növendékeinket, ő nemcsak intellectualista, hanem optimista is e szempontból. Natorp nemcsak a tanításnak, még az iskolának sem tulajdonított ily nagy értéket nevelői szempontból, ő sociologus és az iskolával szemben némileg pessimista. Míg Herbart óta beszélnek a nevelői oktatás ikerfogalmáról, Natorp azt vallja, hogy az iskola tanít, az élet nevel. Az életközösség nevelő hatását az iskola nem pótolhatja. Azt értjük, hogy az iskola a tapasztalást kiegészíti, de hogyan egészítse ki a hiányzó érintkezést (Umgang), mint Herbart állítja. Ha a hiányzó *életközösséget*, Herbart szerint a hiányzó érintkezést, az iskolával és az iskolában akarnánk pótolni, ez olyan volna, mintha a napvilágot nélkülözni és a gyertyafénnyel megelégedni akarnánk.¹ Bármennyire töredékes legyen is az érintkezés, illetőleg az eleven közösség és bármennyire összefüggő is a tanítás, amaz a napvilág marad, emez a gyertyafény.

Dr. Székely György.

(Folyt. köv.)

¹ Lásd Natorp, Herbart, Pestalozzi. 64. lap.

AZ EUGENICS KÉRDÉSE.

(Lapok az Eugenics kérdésének történetéből.)

— Első közlemény. —

Már *Lykurgus* törvényhozási politikájának sarkelve a faj javítása, az *Eugenics* volt. Nem a munka, hanem a testi erő az eszményképe. Az erőtlen, csenevész gyermekeket, a nyomorultakat, a betegeket pusztulásra szánja. Az újszülötteket hideg hegyi kristályvízbe mártották, a gyengéket kitették a Taygetos hegyére. A földbirtok nem volt örökölhető és a fényűzés tiltva volt. Az étkezés kevés és egyszerű volt. Főelve a nevelésben az erő s ügyesség. Plutarchus életrajzaiban azt írja Lykurgusról, hogy a nevelés, melyet a törvényhozó legnagyobb és legfontosabb föladatának tartotta, egészen előlről kezdette és főképen a házasságokra s a gyermekek nevelésére tekintett. Mindenkinék házasodni kellett.

Először is arra törekedett, hogy a szüzek testét futással, versenynyel, a dobókorongok és dárdák vetésével edzze, hogy az erős testben létrejött gyümölcs erővel teljesen sarjadozzék és tenyészhessen, ők maguk pedig a szüléshez szükséges erőket megszerezzék, a fájdalmakat könnyen és veszély nélkül elviselhessék. Hogy minden elpuhulást, kényeskedést és minden más női tulajdonságot kiirtson, megszoktatta a lányokat épp úgy, mint a fiúkat, hogy ünnepies felvonulásokban ruhátlanul jelenjenek meg és így bizonyos ünnepeken az ifjak jelenlétében is szemei előtt tánczoljanak és énekeljenek. A házasodás úgy történt, hogy mindenki szüzet rabolt a maga számára, ki házasságérett volt. A vőlegény akkor nem italoktól elkábultan és kéjelgéstől elsenyvedten, hanem teljesen józanul, miután mint rendszerint megebédelt, titokban hozzálopózott, megoldta övét

és ágyba fektette. Miután rövid időt vele töltött, ismét erkölcsösen eltávozott, hogy rendes helyen a többi ifjú emberek társaságában aludjék. A fiatal házások továbbra is így éltek. Megengedte, hogy az idős férfi, kinek fiatal felesége volt, valamely derék ifjú embert feleségéhez vezesse s az általa nemzett gyermeket vállalja. Másfelől a férfinak is szabadságában állott, ha valakinek feleségét termékenysége és erényei miatt becsülte, annak férjét kérni, hogy vele élhessen.

Minthogy a gyermek az állam tulajdona, azért azt akarta, hogy ezek a legjobbaktól, nem pedig bárkitől származzanak. Nem csupán az atyától függ, vajjon a született gyermeket akarja-e felnevelni, de a legidősebbek gyülekezete elé kellett vinni. Ezek megvizsgálták és ha erővel teljes és jó termetű volt, elrendelték felnevelését és 9000 részből álló sorshúzásnak vetették alá; ha pedig gyenge és csenevész volt, a Taygatos hegyek mélységébe vetették, mert az volt a meggyőződésük, hogy a gyengék és törekenyek önmaguknak, valamint az államnak terhére esnek.

Xenophon Kyropaidiasát Compayré¹ a spártai élet eszményképül állításának nevezi. Janet² a Rousseau Emil-jéhez, Fénelon Félémaque-jához hasonlítja és Tacitus Gernamiájához. A katonai nevelésnek tervezete: Az oktatás közös. A gyermekeket átveszi az állam s még az ifjú sem rendelkezhetik önmagáról. Iskolázás után az ifjakat ezredekbe kell sorozni, közös laktanyában elhelyezni. E fegyelem alól ne szabaduljanak soha.³ Mintaképe Sparta aristokrátiája.

Plato a Politika, a Köztársaság és a Törvények című könyveiben tárja fel politikai nézeteinek fejlődését. Valódi politika az emberek javítását tűzi ki czélul. (ὅπως ὅτι βέλτιστοι οἱ πολῖται ὦμεν... τοῦτο δεῖν πράττειν τὴν πολιτικὸν ἀνδρα — Gorgias, 515.) A politika olyan tudomány, mely az embereknek gondját viseli. A politikának az a rendeltetése, hogy „kiválasztván azoknak szilárd és törhetetlen jellemét, kik az erőt szeretik s a mérsékelt, szelid és hajlékony jellemet, mely hasonló a fonálhoz, a kettőt gyöngéden kösse és fűzze össze egymással.”

¹ Histoire des doctrines de l'éducation. 51. l.

² A politikai tudományok története az erkölcsstanhoz való viszonyában. Kiad. A M. T. Akad. könyvk. h. I. 120 l.

³ Aristokrata — Alfred Croizet: Xénophon, son caractère et son talent.

A tudomány isteni kötelékéhez, mely a lelkeket egymáshoz hajlítja és közelebb hozza, a politika a földi kötelékeket, a testek egyesítését csatolja. Fölügyl a házasságokra, az egymással rokonszenvező jellemek egyesülését nem mozdítja elő, sőt lehetőleg elhárítja, a szelid lelkűeket az erélyesekkel egyesíti, hogy a jövőendő nemzedékek lelke szerencsés egyensúlyban álljon s az állam polgárai tökéletességre jussanak.

A nő- és a gyermekközösséget hirdeti az állam eszményi céljából. A nők is polgárok, ugyanazon köteleességeket teljesítik, mint a férfiak; ugyanazon gyakorlatokban vesznek részt, sőt még háborúba is mennek. Egyetlen különleges hivatásuk, hogy az államnak polgárokat szülnek. E hivatásuk közérdekű; a gyermekek az állam gyermekei. „Mihelyt megszületnek, az anyák őket többé nem ismerik; az állam nevében adnak nekik tejet, mint a hogy életet is adtak, de a nélkül, hogy valami joguk volna a közösség tömegébe beolvadt e kis lények fölött, emlőjüket a vak véletlen szerint hol az egyiknek, hol a másiknak nyújtván, inkább táplált, mint édes gyermekeik vannak.”

A tökéletes állapot föntartásának egyedüli elve a nevelés. A nevelés két eszköze: a zene és a testedzés. A gymnastika is a lélek nevelésére való, épp úgy, mint a zene; a különbség csak az, hogy más-más módon fejlesztik a lelket. A helyes nevelésben az istenek e kettős ajándékának egyesülniök kell, hogy az emberi lélek, majd a kellő feszítés, majd az idejében való lazítás által, bátorságra és bölcseségre tegyen szert. Ez a harczos nevelése.

A házasságot a törvényhozónak és az államnak őrszemére bizza. Természeti hajlamaink arra visznek, hogy hozzánk hasonlókkal keljünk egybe; az állam érdeke azonban az ellentétek egyesülését követeli. A különböző vérmérsékleteknek keveredniök kell az államban, mint a folyadékoknak a serlegben, hová ha bort töltünk csupán, az gyöngyözik, habzik és hevit, míg ha a józan istenség elemével vegyítjük, e szerencsés egyesülés következtében egészséges és mértékletes italra teszünk szert. „Nehéz törvénynyel erőszakolni az ilyen házasságokat, ezért a rábeszélés szelid útján (ἐπαίδοντα πείνθειν) kell rávenni a polgárokat. Platon fölhatalmazza az államot és a hatóságot, hogy avatkozzék be a házasságba, hogy a leggyöngédebb és legtitkosabb viszonyokat szabályozza és ellenőrizze.

Campanella a Nap országában (*Civitas Solis*, Utrecht, 1643.) a két nem egyesülését a legaprólékosabb részletekig rendszabályozza.

Condorcet Vázlat az emberi szellem haladásának történeti képeről könyvében (*Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*) hitét, határtalan bizodalmát fejezi ki az emberiség haladásában és az emberi látás végtelen meghosszabbításáról, képességeinek határtalan tökéletesítéséről álmodott. A haladást, melyet az emberi nem javára remél, három pontra vezeti vissza: 1. A nemzetek közt az egyenlőtlenség megszüntetése. 2. Az egyenlőség haladása ugyanegy népnél. 3. Az ember valódi tökéletesedése. Az emberi nem tökéletesítésének módszerei: 1. A módszerek tökéletesítése, mi által az emberek kevesebb idő alatt az ismeretek nagyobb tömegét minél jobban elsajátítják. 2. A főtálatások tökéletesítése, mely együtt fog járni a tudományok haladásával. 3. Az erkölcsi és a bölcséleti tudományok tökéletesítése, az ember értelmi és erkölcsi képességének elemzése által. 4. A társadalmi tudomány tökéletesítése az által, hogy a valószínűségi számítást alkalmazzuk a tudományra. 5. Az intézmények és a törvények tökéletesítése. 6. A nemek egyenlőségének eltörlése. 7. A hódító háborúk kevesítése vagy eltörlése. 8. Egyetemes tudományos nyelv megalapítása. Azt hiszi, hogy az emberi élet átlagos tartama végtelenül növekedhetik, folyvást közeledve természetes korlátjához. Azt reméli, hogy a prophylaktikus orvostudomány, vagyis a közegészség tudománya, egykor elejét veheti az örökölhető és ragályos betegségeknek, vagy legalább korlátozhatja hatásukat; a halál csak rendkívüli balesetek következménye, vagy az életerők folyvást lassabbodó megsemmisülése lesz.

Plato, a lykurgusi törvényhozás és az utopisták az állam fönmaradásának és virulásának alap gondolatától vezérelve, az államforma tökéletesítésétől és a neveléstől várták az állam megszilárdulását és fejlődését. Itt-ott eugenetikust elvet is alkalmaztak. Plato a Köztársaságban részletesen leírta, mit kell tenni, hogy az államban az uralkodásra hivatott osztály (φύλαξις) úgyszólván beltenyésztése végett a legderekabb férfiakat és asszonyokat engedjék nemzeni. Legapróbb részletekig leírja, mint nevelendők, mint történjek közöttük a legjobbak és legtehetségesebbek kiválasztása, hogy a következő nemzedék mindig jobb legyen az előzőnél.

Az *Eugenics* Galton meghatározása szerint — 1904 május 16-án az angol társadalomtudományi társaság gyűlésén — azon tudomány, mely mindama befolyásokkal foglalkozik, melyek tökéletesítik a faj született tulajdonságait, tehát azokat, melyek a legtöbb előnyt hoznak létre.

Mint tudomány rendszere és gyakorlati disciplinája, az *Eugenics* alig több 40 évesnél.

Darwin „Az ember származása” című munkája II. részének végén így ír: „Az ember aggályosan vizsgálja lovai, marhái és kutyái jellemvonásait s származásfaját, mielőtt őket párosítja. Ha azonban saját házasságáról van szó, ritkán vagy sohasem vesz magának annyi fáradságot. Majdnem, mint az állatok, ösztönszerűleg cselekszik, bár ezek fölött áll... szellemi ingerek és erények nagyrabecsülése által, mégis pusztja jólét és rangviszonyok befolyásolják. Ha a kiválogatás és öröklés törvényeit jobban megérténék, nem fognák törvényhozó testületeink tudatlan tagjai visszautasítani a kérdés megfajtására induló terv megvitatását, vajjon vérrokonok házassága káros-e vagy sem. Miként minden állat, úgy az ember is kétségkívül jelen fejlett állapotára a létért való küzdelem által gyors szaporodása útján ért, ha tovább is haladni akar, félő, hogy heves küzdelemnek marad továbbra is kitéve. („it si to be feared — ezt elsikkasztották a fordítók — that he must remain subject to a severe struggle”. The descent of man II. Ed. London, 1882. 618. l.) Különben közömbösségbe süllyedne és a nagyobb tehetségű emberek sikerei az életben nem volnának sikeresebbek, mint a csekélyebb tehetségűeké. Tehát természetes szaporodásunk bár sok és nyilvánvaló bajokhoz vezet, semmi eszköz által sem kisebbithető.”

Másutt ugyancsak e munkájában azt mondja: A mi a testi szerkezetet illeti, a csekély mértékben tehetségesebbek kiválasztása és ugyancsak a csekély mértékben kisebb tehetségűek kiküszöbölése és nem az erősen jellegzetes és ritka anomáliák föntartása az, a mi valamely faj javulásához vezet. Hasonlóan fog történni a szellemi képességeknél is. Ha valamely nemzet az értelmesség magaslatait és az értelmes emberek számát szaporította, az eltérés galtoni törvénye szerint várhatjuk, hogy a lángész csodája gyakrabban és előbb megjelenik.

Royer Clementina 1864-ben a Darwin munkájához írt előszavában azt mondja, hogy Darwin elmélete erkölcsi és humanitarius

szempontból termékeny. A természetes kiválasztás törvénye az emberre alkalmazva meglepetéssel, sőt fájdalomra kitérít, minő tévesek voltak politikai és magánjogi törvényeink, miként valláserkölesi fogalmaink. Miután a háború, a tétlenség, a plutokratia következményeit vizsgálja, könyvet ígér a darwinizmus következményei felől a kiválogatódás áldásainak feltüntetésével.

Galton (*Hereditary Genius* — London, 1869., új kiadás 1892.) főfeladatául vallja, hogy a lelki átöröklést kutassa. A kiválogatódás (selection) fejezetben szól az értelmi osztály késő házasságáról, az egyház öngyilkos politikájáról a coelibatus intézménye, az inquisitio kiválogatása, a nantes-i rendelvénynek visszavonása által és ama föltételekről, melyek a faj rendszeres megjavítását idézik elő.

„A polgárosodás legjobb alakja a faj tökéletesedésének szempontjából azon állam, hol kevés a kiadás, a hol a jövedelmek sokkal inkább munka útján, mint örökségből származnak; a hol mindenkinek módja van kitüntetni alkalmatosságát. Ha képeségek birtokában él, fensőbb nevelést nyerhet, megválaszthatja karrierjét; a házasságot oly nagy tisztességben tartják, mint a régi zsidók; a faji önértetést bátorítják; a gyenge elegendő menedéket lel a coelebsek községekben, hol a kíváncsiak és menekülők alkalmasabb fajtáját magukhoz vonzzák és utódait befogadják.”

1883-ban írja *Inquiries into human Faculty and its development* című könyvét. Legfőbb czélom — írja a Bevezetőben — hogy följegyezzem a különböző örökletes tulajdonságokat és a családok s fajok között megállapított különbségeket. Kutatom, minő határok között mutatja megvalósíthatónak a történelem az alacsonyabb emberfajok helyettesítését előkelőbb fajok által. Vizsgálom, nem észszerű-e minden törekvés a fejlődés siettetésére, mi kevésbbé fáradságos, mintha saját erejéből történék.

Felsőbb rendű alanyok létesítésében a fajra alapítja tervét. Ha valamely egyén fensőbb természeti tulajdonságokkal van fölruházva, ez vagy valamely alsóbbrendű faj kivételes példánya, vagy felsőbbrendű faj tagja. Az eredet különbsége mutatkozni fog leszármazottainál, vissza fog ütni fajára, az első esetben rosszabbodás (deterioration) lesz, a másodikban nem.

A kiválogatás (selection) szigorú eszközeit kell alkalmazni. A hiányosan fölszerelt fajok és családok helyébe más eugenit-

fajokat és családokat kell helyezni. Nem hirdeti a szellemileg egyszerűek véres kiirtását, elegendőnek véli a létért való küzdelemben kedvezésben részesíteni az örökletes fensőbb egyéneket, különösen az előkelőbb és felsőbb családokhoz tartozókat.

Tanulmányozza a családi érdemek főlényeit és a nekik juttatandó kiváltságokat. Ha értékes egyén származik olyan szülőktől, kiknek családjai termékenyek, értelmi és physikai tökéletesedésben élnek nemzedékeken keresztül, ezek eugeneták. Leszármazóik nem a faj középtypusára törekeshetnek, hanem ama tökéletesebb család typusára, melynek képviselői. A kiváló elődök közeli befolyása egyensúlyozza a közepes távolabbi elődök sorát és érezteti a közvetlen tökéletesebb elődök befolyását. Kedvező föltételek között a haladó fejlődés folytatódik. Az államnak hivatása, hogy kedvezzen az eugenetáknak, elsőséget adván, kitüntetvén őket, hogy megkönnyítse kedvező föltételek mellett házasságukat. Ajándékozza meg őket a közhivatalokra való versengés közepett a fajokat megillető aránylagos positióval. Az angol statistika óriási különbséget mutat az eugeneták és a közepeszerű faj szolgálatai között, kiknek személyes értéke a visszaütés (atavismus) kockázatára vagy a fejlődés véletlene.

Már a Hereditary Genius II. kiadásának előszavában kifejezi azon komoly reménységét, hogy történelmi kutatásai meggyőzik az észszerű politikai működés lehető eredményei felől, melyek által az emberiség siralmasan alacsony szintjét oly magaslatra emelhetjük, hogy a philantropikus álmok gyakorlati lehetőségekké válnak.

Kozáry Gyula.

(Folyt. köv.)

EGYETEMI TANÜGYI IRÁNYZATUNKRÓL.

— Hatodik közlemény. —

Míg az első szaktanárokat az egyetemi kar felterjesztésére a minister nevezte ki s az első szabályzat szerint is a szakosztályok körébe vágó gyakorlatokat és kísérleteket *rendszerint* az illető szaktanulmányokra alkalmazott *egyetemi tanárok* vezetik (§ 6.): addig az új javaslat szerint „a képezde szakvezető tanárait az *igazgató* ajánlatára a közoktatásügyi minister nevezi ki (§ 4.).

Míg az első szabályzat szerint az igazgatónak kinevezése csak 3 évre szól (§ 3.): addig emennél ezen kinevezés — már csak azért, mivel királyi — minden időbeli korláttól eltekint s így végleges. — (§ 2.)

Míg az első szabályzat szerint az igazgató a fontosabb ügyeket a tanárokkal időszakonként tartandó tanácskozmányok határozata szerint intézi el és hajtja végre (§ 4.): addig a javaslat szerint az igazgatói adminisztratív tevékenységnek ezen megszorítása nincsen meg, sőt ellenkezőleg az igazgató valódi bürokratikus s így absolutistikus módon a tanártestület fölé emelkedik, midőn nem az egyes tanárok tesznek az ő működésükről jelentést, hanem az igazgató tesz évente részletes jelentést az intézet állapotáról s a tanártestület és a gyakorló tanárjelöltek működéséről s a növendékek előmeneteléről (§ 51.).

Míg az első szabályzat szerint a szakvezető tanárok száma a bölcsészeti és természettudományi karok tanárai számával szemben elenyészőleg csekély (5 és esetleg még a paedagogiai osztályhoz alkalmazható nem egyetemieket § 6.): addig emebben a 17 főszaknak megfelelően *legalább* ugyanannyi rendes vezető tanár (§ 5.) és ezenkívül tanársegédek, a kiket a vezető tanárok javaslata alapján a tanártestület nevezi ki (§ 6.).

A bölcsészeti kart „kiegészítő“ (így a fölterjesztő iratban) intézet egy egészen önálló intézet monarchikus, hogy ne mondjam, absolutistikus szervezettel, a melyben a király által a minister ajánlatára kinevezett igazgató függetlenebb, mint bármely egyetemi kari dékán, a mennyiben semmiféle hatóság útján, hanem közvetlenül van a ministeriumnak alárendelve; hatalmasabb, mint bármiféle más tanintézeti igazgató, mivel az ő ajánlatára nevezi ki a ministerium tanárait, a kik fölött részletes jelentések útján is ő viszi az ellenőrizést és felügyeletet s végre mutatósabb is bármely igazgatónál, mivel az ő tőle függő tanártestület a segédtanárokkal együtt jóval felülhaladja a 20-at is.

Engesztelő, engedményes a felterjesztés hangja a bölcsészeti kar követelményeivel szemben, de a mellékelt szabályzati javaslat a bölcsészeti kar panaszait teljesen igazolja, a már is létező önállóságot még inkább fokozza egész a függetlenségig.

A kolozsvári egyetemen ez ellentét az egyetemi karok és a tanárképző közt nem fejlődött ki. Az első rectori beszéd (Berde Ároné) súlyt fektet az egyetem bölcsészeti és természettudományi karaira és az ezekkel kapcsolatba hozott tanárképzédére, mint a melyek Erdély szabad levegőjében a szabad vizsgálgatás terjesztése s tanárok képzése által a közművelődés és szellemi előhaladás fölvirágoztatására vannak hivatva“ (Beszédék 18. l.); a két kar 1872. nov. 19. és 20-án tartott üléseikben egyezően *égető* szükségnek mondják, hogy addig is, míg a tanárképző rendszeresen életbeléptethető (a rendes tagsághoz egy évi egyetemi tanulmányozás feltétel) már 1872/3. II. félévben nyitassék meg, mint némiképpen előkészítő folyam rendkívüli tagokkal s a bölcsészeti kar szaktárgyakra tekintve, a classica philologiai és a történeti szakosztályokkal, a melyekhez azután és pedig kezdetben minden díjazás nélkül a magyar nyelv és irodalmi (1373. nov. 18-iki 31,675. m. sz.) és a német nyelv és irodalmi szakosztályokkal (1874. ápr. 25-iki 11,422. sz.) s még csak 1885-ben erős megokolással (l. 1885. jan. 11. teljes ülés jegyzőkönyvét) a philosophiai és paedagogiai szakosztálylyal. A gyakorló-iskola felállítását, melyet Szamosi az orsz. középisk. tanár-egyesület közlönyének V. évfolyamában (327—334. l.) az egyetem jellegével összeférhetlennek tartja; de már az első kolozsvári szabályzat (1876) kívánja a nevelés-oktatástani szakosztály gya-

korlati munkálkodása feltétele s eszközeként (79—99. §), s később ugyancsak Szamosi rectori beszédében a tanárképezdére nézve, a mint égető szükségnek tartja a philosophiai és paedagogiai gyakorlatok szervezését, úgy egy *gyakorló-iskola* beállítását is. (L. Rectori Beszéd 1886/7. 65. l.) A mint a nézetek hullámzást mutatnak: úgy a gyakorlati eljárás is zavaros volt. A philosophiai kar nem az ő, hanem a tanárképzőnek hatáskörébe vágó ministeri rendelkezéseket minden megjegyzés nélkül elfogadja. Így közzéteszi a középiskolai tanárvizsgálatra vonatkozó szabályzatot (1875. okt. 28. 26,077. sz.); megjegyzés nélkül fogadja a ministernek 1880. júl. 14. 17,396. sz. rendeletét, a melyben a tanácsot arról való gondoskodásra szólítja fel, hogy a tanárjelöltek az általános és részletes követelményekben megállapított egyes tanok elsajátítását valósággal és fennakadás nélkül eszközölhessék; nem reagál a ministernek 1882. jan. 30. 4567. sz. alatt kelt azon közlésére, melyben arról intézkedett, hogy tüzetes útmutatás is készítettessék és külön kiadványban is adassék ki, melyben minden egyes *tantárgy lényeges* tartalma, valamint az, a miben csak általános tájékozottság kívántatik, tétélekbe foglalva legyen és a tanárjelöltek által tanulmányaik berendezésénél figyelembe vétessék: közönnysel veszi, hogy a tanácsot s nem a tanárképzőt értesíti arról, hogy a budapesti egyetem bölcsészeti karának, illetve az országos középisk. tanárvizsgálóbizottságnak előterjesztésére új szakcsoportokkal egészíti ki az eddigieket (1883. febr. 8-án 143. sz.); megjegyzés nélkül veszi hogy a minister nem a bölcsészeti hallgatók, hanem a *tanárjelöltek* ügyében, hogy t. i. mikép hallgassák ezek a rendszeresíteni szándékolt közegészségügyi folyamat, fordul a karhoz, (1884/5. évi 89 j. p. a minister 48,404. sz. rendelete) s végre rendén találja, hogy a minister 1887 máj. 3-iki 18,340. sz. a. rendeletében a *bölcsészeti kart*, illetőleg a tanárképzőintézetet figyelmeztetendőnek találja arra, hogy mivel hallgatóinak nagy része a tanári pályára készül, legyen tekintettel ezek érdekére s a lehetőségig minél gyakrabban adjon módot arra, hogy a tanári vizsgához megkövetelt philosophicumokat hallgathassák s hogy a *kari dékán* a beiratkozások alkalmával figyelmeztesse őket külön is ezek hallgatására.

Mintha bizony a bölcsészeti kar mindezen rendeletek vételekor azonosította volna magát a tanárképzővel, mintha meg-

feledkezett volna egyetemi facultási jellegéről s így arról is, hogy facultásán sincsenek tanárjelöltek, hanem kizárólag csakis bölcsészethallgatók (a jogi karon sincsenek ügyvédjelöltek vagy bírójelöltek, hanem egyszerűen joghallgatók, valamint az orvosi karon nem orvosjelöltek, hanem orvostanhallgatók). Annál meglepőbb, hogy viszont a tanárképzőnek tanári kara a bölcsészeti kar autonómiájának védőjeként lépett fel, midőn a budapesti tantervet elfogadja ugyan: abban azonban csak *eszményt* lát, a melynek megvalósítására kell ugyan törekedni, de elérni azt a mostani csekély számú tanerők miatt lehetetlen és pedig annál is kevésbbé, mivel az egyetemi leczkerend a *tanszabadság* alapján állapíttatik meg s arra a tanárképezde tanári karának *befolyása nincsen s nem is lehet.* (L. 1875. jan. 27-én tartott tanárképezde tanári kara ülésének 3. pontját).

Később maga a tanárképző-intézet tanári kara a kötelező tantervet próbaként egyenesen beszünteti (ezen beszüntetés kedvezőtlen hatásáról tesz jelentést az elnök 1896. ápr. 23-iki ülésén; l. a jegyzőkönyvet); a tanárképzői gyakorlatokat ki-ki nem a szabályzat, hanem a tanári lelkiismeret szavát tartva szeme előtt, végzi, úgy hogy alig túlzott a minister 1884/5. iskolaévről szóló XIV. jelentésében, midőn a budapesti, valamint a kolozsvári tanárképző intézetekről azt mondja, hogy fölötte laza szervezettel bírnak és majdnem csak a tanári tiszteletdíj és a növendékek ösztöndíjai által képeznek a bölcsészeti karon belül körülhatárolt intézetet! Hogy az ily intézményről az oly gyakorlati érzékű minister már 1875-iki júl. 16-án a közoktatási tanácshoz intézett leiratában azt mondja, hogy „jelen szervezetükben a czélnek még nem felelhetnek meg teljesen s az általuk felmutathatott eredmény. a kezdet nehézségeitől eltekintve is, sem a reájok fordított költséggel, sem — még kevésbbé — közélettanodáink szükségletével nincs kellő arányban”: ezt csudálkozva nem vesszük. Az egyetem egészséges szervezete meglapuló conniventiajának és dagadozó felháborodásának hullámváltozásai után végre is a tanárképző-intézetet gyakorló iskolájával önmagából kihelyezte, az elméletet mélyítő, a befogadást öntevékenyítő czélzatával pedig a tudós-seminariumokban az egyetem természetének megfelelő életre támasztá.

Valóban érdekes a tanárképzőnek e természetes sorsa. Hivatalos jellegű csirájában: az Eötvös féle szabályzatban már

megvolt a *πρώτον ψευδος*, a mennyiben a szakszerű tudós-seminarium gondolata mellett megvolt a gyakorlati paedagogico-didaktikai szakosztály intézménye is, és pedig oly formán, hogy annak csekély számú (10) rendes tagjai *csakis* azok lehettek, kik az egyetemi vagy műegyetemi tanfolyamot *már bevégezték*, s kik közül azok bírtak előjoggal, kik a tanári vizsga követelményeinek is megfelelték (§ 8); s mely intézménynek tanáraiul, tekintettel arra, hogy egyes tanulmányok módszertani kezelésére nézve gyakorlati ismeretek is szükségesek, *középtanodai gyakorlott tanárok*, vagy más szakférfiak is alkalmazhatók (§ 6.). Van tehát „az egyetem bölcsészeti karának *kebelében*“ egy oly tanintézet, a melynek tanulói az egyetemet végezték, tehát *nem egyetemi hallgatók* s melynek tanárainak legalább egy része nem egyetemi tanár. Ez absurdum. A hol nincs egyetemi hallgató és a hol nem egyetemi tanár tanít: ott nincs is egyetemi tanintézet. Ezen szerencsétlen hazug *egyetemi* iskolával, a mely igazában középiskola volt, bevonult akaratlanul is a hazugságnak szelleme, a középiskolai vagy legjobb esetben a szakiskolai szellem, mely azonfelül úgy adta ki magát, mintha még csak ő volna igazán főiskolai az egyetembe a tanárképzői szabályzatok útján. Azon czímen, hogy a philosophiai kar még csak úgy válik a többi karok egyenjogú testvérévé, ha épp úgy, mint a többi kar, az életre, a kenyérpályára tekintettel rendezi be tanfolyamait, azon czímen, hogy methodologiai szempontok a tárgyak előadásában és hallgatásában a tantárgyak megállapított sorrendszerűségét kívánják s végre támaszkodva azon tapasztalati tényre, hogy vannak egyetemi hallgatók, kik a tantárgyak rendszertelen választásával az egyetemi studiumot meddővé teszik: megszállták a tanárképző útján a bölcsészeti kart a tantervszerű kötelező tantárgyaknak, gyakorlatoknak, vizsgáknak, a kötelező erejű tanácsoknak legiói, a melyek most már azt a gyámolatlan, fegyelmezendő, ellenőrzendő philosophert megnyerik az élet, a magasabb tudomány számára.

Már az első szabályzat (1870) is pazarolja az ily áldását a hallgatási szabadság elvére állított egyetemi hallgatóra. A tanárképzőnek rendes tagja, a bölcsészeti karnak vizsgák útján kipróbált kiváló tagja köteles „az összes szakosztályabeli s ezzel járó egyébkénti (?) gyakorlatokban tetteleges részt venni“ (7. §). Ez nem csekély feladat. A gyakorlatok ugyanis írásbeliek és

szóbeliek. Az írásbeliek száma félvévenként az ó-classicai philologiai szakosztályban kettő, (33. §), a történet-földrajziban négy (49. §). Az értekezés *tárgyát* vagy a tag választja, vagy pedig a tanár jelöli ki (32. §); a földrajziban a tag választja ugyan, de a tanár jóváhagyása mellett (50. §). Mindkét szakosztályban a tanár készen tart alkalmas feladványokat (a többi osztálybeli közli is azokat, u. o.); a philologus a tanárnak a tárgyra vonatkozó nézetét is kikéri (hát ez tudományos eljárás?) s a nyert utasítás szerint használja a könyveket és az egyéb segédeszközöket (32. §).

Ezenkívül köteles minden egyes tag a többi tagoknak lehetőleg minden 2 hétre eső egy-egy értekezését hozzászólás céljából elolvasni, kettő köteles minden egyes értekezésre bírálatot is készíteni (35—37. §). Az értekezés a képezdei iratárba kerül. (39. §).

Schneller István.

(Folyt. köv.)

A TÁRSADALMI, GAZDASÁGI ÉS ÁLLAMI FEJLŐDÉS ALAPJAI.

— Első közlemény. —

1. §.

A társadalmi, gazdasági és állami fejlődés alapjai.

Az európai continensnek társadalmi, gazdasági és állami fejlődése azon intellectualis és erkölcsi tényezők befolyása mellett ment végbe a XIX. században, a mely tényezők a francia forradalom lezajlása után társadalomban, gazdaságban és államban uralomra emelkedtek.

Társadalom, gazdaság és állam fejlődésükben csakis az emberi intellectualis megismerési képességnek és erkölcsi akarat-erőnek a termékei.

Azon tényezők, melyek az ember intellectualis megismerési képességének és erkölcsi akaraterejének kifejlődését befolyásolják: szinte nélkülözhetetlen tényezőkként ismerendők fel a társadalom-, gazdaság- és államnak, mint az ember történelmi létezési életformáinak fejlődésénél.

A concret ember történelmi létezésének életformái, vagyis a társadalom, a gazdaság és az állam szükségszerűleg kénytelenek az emberi értelmi megismerési képesség és erkölcsi akarat-erő kifejlődésének szenvedésteljes útján végig haladni.

Az emberi létezők felismerésére való képességnek, valamint a felismert létezők megvalósítására irányuló erkölcsi akarat-erőnek szenvedésekkel telített fejlődési útja: képviseli a concret ember azon történelmi létezési életformáinak természet-szerű alapját, mely életformákat társadalom, gazdaság és állam nevezetekbe foglalva ismerünk.

Hogy a XIX. század continentalis emberisége történelmi létezési életformáinak a társadalomban, gazdaságban és államban megnyilatkozó fejlődését megismerhessük: kénytelenek leszünk

az emberi életcélok intellectualis megismerési képességének, kénytelenek leszünk a felismert életcélok megvalósításához szükséges erkölcsi akaraterő azon fejlődési menetét, mely az európai continens társadalmában, gazdaszatában és államaiban a XIX. század folyamán megnyilatkozott — vizsgálódásunk tárgyává tenni.

Az emberi életcéloknak társadalomban, gazdaszatban és államban való intellectualis megismerése, valamint a felismert társadalmi, gazdaszati és állami életcélok megvalósításához szükséges erkölcsi akaraterő: az európai continens területén a humanismus és a renaissance, valamint a reformatio és ellenreformáció nagy küzdelmei folytán lettek a felvilágosodott absolutismus tanrendszerévé kialakítva.

A fejedelmek és tanácsosaik lettek az európai continens területén a haladó társadalmi, gazdasági és állami életfejlődésnek képviselőivé.

A fejedelmek és tanácsosaik lettek azon vezértényezőkké, melyek az európai continens történelmi társadalmának intellectualis megismerési erői és erkölcsi akaraterői által a társadalmi és gazdaszati életfejlődés vezetésére évszázadokon keresztül gyakorolt, **de mindinkább elhanyagolt befolyást**, a háttérbe szorították és saját hatáskörükbe vették át.

Ezért látjuk a francia forradalom pusztító viharában azon ténynt nyilvánulásra kerülni, hogy a forradalom már csak az európai continens népei történelmi, társadalmi és gazdaszati szerkezetének életképtelen romjait söpörte tulajdonképen el. — Az uralkodó társadalmi és gazdasági rend képviselői ugyanis már maguk is régóta elvesztették azon társadalmi, gazdasági és állami életcéloknak létjogában való hitet, a mely életcéloknak intellectualis megismerése hatotta át a mult nagy szervezőit.

Azért nem bírták a történelmi, társadalmi és gazdasági szerkezet képviselői az uralkodó társadalom erkölcsi akaratarejét azon társadalmi, gazdaszati és állami életcélok megvalósítására felhasználni, melyeket még a mult nagy szervezői ismertek fel.

Hol találhatjuk tehát ezek után fel azon **ellenmondás** forrását, mely az európai continens társadalmi, gazdaszati és állami szerkezetének *történelmi alapja* és az emberi életcélok felismerése, valamint ezen életcélok megvalósításához szükséges erkölcsi akaraterő között az európai continens társadalmában nyilvánulásra jutott?

Micsoda szellemi tényezők okozták Európa continentalis emberiségének a társadalmi, gazdasági és állami életcélok intellectualis megismerésének mezején tapasztalt radicalis szaggatottságát?

Hogy Európa continentalis emberisége a társadalmi, gazdasági és állami életcéloknak intellectualis megismerésében a történelmi multtal szakított: azt a romanisták jogász-iskolájának kell felrónunk, a mely iskola a humanismus és renaissance korszaka óta az európai continens társadalmában uralomra emelkedett.

A romanisták jogász-iskolájának az európai continens társadalmi, gazdasági és állami életére gyakorolt befolyása magyarázza meg azon óriási különbséget: Anglia társadalmi, gazdasági és állami fejlődése és az európai continens társadalmi, gazdasági és állami életének fejlődése között.

Midőn a romanisták jogász-iskolája az antik világ szellemi fejlődésének utolsó gyümölcsét, a római magánjogot ültette át a humanismus és renaissance korszak óta Európa continentalis emberiségének eszmevilágába: akkor egyúttal az európai continens fejedelmeit és államférfait azon bölcséleti tanokkal saturálta, melyek a süllyedő római világbirodalomban az ember társadalmi, gazdasági és állami életcéljait illetőleg uralkodók voltak.

2. §.

A társadalom, a gazdaság és az állam alapja az antik világban.

Hogy a romanisták jogász-iskolájának az európai continens társadalmi, gazdasági és állami életére gyakorolt befolyását mérlegelhessük, az antik világ társadalmának, gazdaságának és államának alapját kell tisztába hoznunk.

A világirodalomban alig van talán mű, mely az antik világ benső világát oly világosan tárná elénk, mint Fustel de Coulange könyve az ó-kori községről. — Fustel de Coulangenek világos fejtegetéseiből tudjuk azt, hogy az antik világ társadalmi, gazdasági és állami szervezetének *alapjaként*: az emberiség társadalmi, gazdasági és állami életcéljait szabályozó dualistikus rendnek intellectualis megismerése, valamint az erkölcsi akaratereinek ezen életcélok megvalósítására irányított iskolázása szolgáltak.

Az emberiség társadalmi, gazdasági és állami életcéljai

dualistikus rendjének intellectualis megismerése: az ősök tisztelete, a „szent tűzhely“, valamint a házi istenek cultusa útján jutott nyilvánulásra.

Az antik világ emberiségének társadalmi, gazdasági és állami életcéljai az ősök tiszteletében, a „szent tűzhely“ és a házi istenek cultusában nyerték meg azon magasabb szentesítést: mely az akaratnak a társadalmi, gazdasági és állami élet feladványaira való erkölcsi iskolázását gyakorlatilag lehetővé tette.

Azon intellectualis és erkölcsi tényezők, a melyek a „szent tűzhely“ és az ősök cultusában központosultak, olyan szilárd társadalmi, gazdasági és állami rendet alapítottak: hogy az antik világ emberiségének ezen rendje még azon időkben is fentartotta magát, midőn ezen rendnek tulajdonképeni intellectualis és erkölcsi alapja már régóta elpusztult.

A „szent tűz“ a hellenek Prytaneumában és a rómaiak Vesta-templomában még mint egy intellectualis és erkölcsi rend jelképe lett akkor is fentartva, midőn már az antik társadalom nem volt többé az emberi élet azon intellectualis és erkölcsi rendjének birtokában.

Midőn az antik világ társadalmának legszélesebb rétegei Demokritosnak atomistikus monismusa és Epikurnak materialismusa által voltak saturálva: el kellett pusztulni azon intellectualis és erkölcsi tényezők uralmának, melyek az ősök tiszteletében érvényesültek, az értelmiségek és szívek kapcsolatának a „szent tűzhely“-lyel meg kellett szűnnie.

Azért látjuk az antik társadalmon belül azon fejleményt nyilvánulásra jutni, hogy a mikor a monismus az antik társadalom széles rétegeiben elterjedt: az államszervezet vette át kizárólag a társadalmi élet vezetését s az államszervezeten belül az államhatalom physikai és gazdasági ereje lett a „szent tűz“ szellemi erkölcsi kötelékének elpusztulása után az államélet összekötő kapcsa.

Csakis így vagyunk képesek azon történelmi tényt megérteni, hogy a monismus és materialismus uralomra jutásának korszakában: úgy Athaenben, mint Rómában, nem maradt az emberi törekvés számára a közélet mezején magasabb cél, mint az államhatalom gyakorlásában való részvétel, mint azon társadalmi és gazdasági előnyök kizsákmányolása, melyek ezen részvétellel járnak.

Úgy Athaenban, mint Rómában, egyformán bocsátotta árúba szavazatát a polgár. Ennélfogva vonultak vissza a közélet mezejéről a nemesebb elemek s Athaenben a bölcelet, Rómában a jogtudomány művelésében kerestek kárpótlást.

Az antik állam, mint közhatalom, azonban fenntartotta mindazon igényeket az egyes állampolgárral szemben, mely igények alapját az állami életfeladványoknak dualistikus rendje képviselte.

Az antik állam az egyes állampolgárnak úgy szellemerkölcsi, mint physikai individualitásával szemben korlátlan és feltétlen hatalmi jogkört igényelt.

Midőn Sokrates az emberi személyiség erkölcsi szabadságát követelte s az államhatalomnak az emberi egyéniség intellectualis és erkölcsi világa felett való uralmát visszautasította: a méregpohár lett osztályrésze.

Az állam theokratikus mindenhatósága fenn lett tartva az antik világ közéletében, ámbár már rég kiveszett azon cultuscselekmények gyakorlati hatékonyságába helyezett hit, mely hitre az államnak a szellemerkölcsi világ felett igényelt uralma alapítva volt.

Egy dualistikus világrend uralmát mutató intellectualis és erkölcsi tényezőknek képviseletére való igény, mint a közhatalom feladata: volt az antik állam alapja.

A mint az antik társadalomból kiveszett azon igények alapjaként szolgáló dualistikus világrendben, az állam intellectualis és erkölcsi erőinek rendeltetésszerű missiójában való hit: az antik államnak alapjaiban kellett megrendülnie.

A mint az antik állam társadalmában azon állami életfeladványok intellectualis felismerésére való képesség, a bölcelet lesüljedése, a naturalismus elterjedése következtében elpusztult, a mely állami életfeladványokat az antik államszervezet nagy alapítói határoztak meg: el kellett szükségképen az állami életezőlok megvalósítására irányított erkölcsi akaraterőnek is pusztulnia.

Az antik bölcelet aláhanyatlásával az antik államszervezetnek is a materialismus árájában kellett elsüllyednie.

3. §.

Társadalom, gazdaszat és állam a kereszténység befolyása alatt s az antik monizmus-renaissance a római jogász-iskola befolyása következtében.

Az antik világ társadalma, gazdaszata és állama elpusztult ugyan a materializmus árjában, de az európai emberiség éppen a római világbirodalom felbomlásának korszakában új alapokat nyert az emberi személyiség társadalmi, gazdaszati és állami életfeladványainak intellectualis megismerésére, új alapot nyert az európai emberiség az emberi személy erkölcsi akarateréjének a társadalmi, gazdaszati és állami életfeladványok megvalósításához leendő felhasználására.

Miután a társadalmi, gazdaszati és állami életfeladatok felismerése nem lett az antik világban az egyes emberi egyéniségek életkörébe utalva, hanem az életfeladatok ezen felismerése csakis az uralkodó társadalmi alanyok életkörébe lett utasítva: ennél fogva az életfeladványok megvalósítására irányuló erkölcsi akaraterőnek érvényesítését csakis a nagy társadalmi alanyok képviselői, vagyis csak elenyésző csekély számú egyéniségek teljesíthették gyakorlatilag (fejedelmek, hősök).

Hogy tehát az emberiség életfeladványainak megvalósításához vezető pálya szabaddá tétessék: az emberi személyiség intellectualis és erkölcsi életkörét kellett emancipálni a társadalmi, gazdaszati és állami szervezetnek uralkodó befolyása alól.

Hogy az emberi személyiség intellectualis megismerési képessége és erkölcsi akarateréje számára a függetlenséget kivívja: jelent meg a világ megváltója, Jézus Krisztus, a római világbirodalomban akkor, midőn a Janus temploma bezárattott s a pax romana uralkodott a földkerekségen.

Jézus Krisztus világtörténelmi missiója abban állott, az emberi életfeladatok intellectualis megismerését minden ember számára lehetővé tenni, — s az erkölcsi akaraterőnek a felismert emberi életfeladatok megvalósítására leendő felhasználását, minden egyes ember kötelességeként megjelölni.

Csakis Jézus Krisztus fellépte óta létezik az emberi életfeladatoknak olyan intellectualis megismerése, mely minden emberi személyre egyaránt vonatkozik. Csakis Jézus Krisztus fellépte

óta létezik minden ember számára azon *kötelezettség*: az erkölcsi akaratot a felismert emberi életfeladványok megvalósítására fordítani.

Csakis Jézus Krisztus üdvözítő tanrendszerének életbelépte óta van minden egyes emberi személyiség arra hivatva: az emberiség életfeladatának felismerésénél és megvalósításánál közreműködni.

Ez képviseli a világtörténelemnek nagy fordulópontját. Ez idő óta létezik csak egy emberiség, létezik csak emberi történelem, létezik csak emberi élet: miként ezt H. S. Chamberlain a „XIX. század alapjai“-ról írt művében mesterileg előadja.

Jézus Krisztus üdvözítő tanrendszerének lényegét: az embernek az Istenséggel való közvetlen összekapcsolása képezi, az Istenséggel, mely csak lélek s melyet csak lélekben szabad imádni. — Az embernek az Istenséggel való ezen közvetlen kapcsolata által nyerte csak meg az emberi személy azon jelentőséget, azon nagy méltóságot, melyet az antik világban csak a félistenekre és a hősökre korlátozva lelünk meg. Az embernek az Istenséggel való azon közvetlen kapcsolata útján, melyet Jézus Krisztus, a világ megváltója létesített: lett az emberi haladásnak végeztélja- és pályájaként a Végtelen kitűzve.

Dr. Kiss Mihály.

(Vége köv.)

IRODALOM.

Rivista Philosophica, 1905. V.

A Rivista Philosophica 1905. évi utolsó füzete két önálló értekezést tartalmaz. Az elsőt *B. Varisco* írta *Az élet czélszerűségéről*. Czikkének keletkezésére alkalmat *J. Reinke*, *A botanika philosophiája* című művének megjelenése szolgáltatott. Reinke e könyvében azt hangoztatja, hogy a biológiai jelenségek magyarázatánál a czélszerűséget is éppen úgy tekintetbe kell venni, mint az okozatosságot; sőt az előbbi bizonyos tekintetben magasabb helyet foglal el, a mennyiben az okozatosság számos biológiai tényben a czélszerűség szolgálatában áll. Általában pedig a czélszerűségi és okozatossági viszonyok a biológiában egy-ugyanazon tünemény két oldalának képviselői. A biológia tehát nem tekinthető a szervezetek egyszerű physikájának és chemiájának, miután a czélszerűségi elv érvényesülésével is számot kell vetnie. A czélszerűséget azonban itt természetesen adott tényként kell elfogadni; a tudomány feladata csupán felfedezni a szervezetekben a czélszerűségi kapcsolatokat, a czélszerűség alapjának kutatása ellenben már a metaphysikába utasítandó. — *Varisco* e felfogással szemben nem helyezkedik a tagadás álláspontjára, ha az nem akar egyebet jelenteni, mint hogy a biologus, mint ilyen, a jelzett problémát megoldani nem köteles, vagy nem képes. De nem nyugodhatik bele, ha a feladat megoldhatatlanságát akarja állítani. Szerinte Reinke összezavarja némileg a czélszerűség és okozatosság körébe tartozó fogalmakat. A czélok ugyanis — mondja a czikkíró — épp úgy, mint a természettörvények is, vagyis az általunk feltételezett szabályosság, tisztán subjectiv elemek, míg maga az okozatosság, azaz a történéseknek bizonyos módon való egymásra következése valóság. A czélszerű és nem czélszerű történések feltételei egyébiránt nem zárják ki egymást. Az élet tudniillik, a mennyiben külső tényekben nyilvánkozik, nem képez kivételt az energia megmara-

dásának elve alól, de nincs kizárva, hogy a szerves testek szerkezete (strukturája) meghatározza az energia átalakulásait. Az így keletkezett folyamatokat nevezzük azután életbelieknek (vitalis), a melyek azonban szintén physikaiak abban az értelemben, hogy (bár a szerkezettől függő) physikai energiák átalakulásainak eredményei. Az általunk képzelt czélok tehát a történésben bizonyos testek szerkezetétől megvalósíttatnak s így a szerkezet a valóságnak az az eleme, mely megfelel a czélképzet létesítette subjectiv elemnek ; épp úgy, mint a tények objectiv kapcsolódása a valóságnak azon eleme, mely megfelel a törvények fogalmában létrejött subjectiv elemnek. A növényélet szükséges és elégséges feltételei is a végtelenül finom belső szerkezetben rejlenek. A mint a világban csak annyiban érvényesülnek bizonyos, általunk kifejezett törvények, a mennyiben a világnak sajátos alakulása van, épp úgy annyiban követnek bizonyos lények czélokat, a mennyiben bizonyos szerkezettel bírnak.

A második cikk *A. Pagano*-tól való s *A sociologia s a közép- és felső oktatás* czímen egy modern paedagogiai kérdéssel foglalkozik. A sociologiai alapon való oktatás ma már nemcsak közműveltségi, hanem socialis és politikai szükséglet. Különösen áll ez a középiskolai és jogi oktatásra. A közélet vezető emberei ugyanis jó részben a középiskolát és jogi tanulmányokat végzettek köréből kerülnek ki, s mivel az előbbi első sorban irodalmi képzést nyújt még ma is, az utóbbiak pedig főleg csak fogalmi és törvényismeretet tartalmaznak, azért korunk vezető elemei kevésbé tudnak számot vetni az új idők követelményeivel. A középiskola tanulóit a képzetek, formák, szavak világába vezeti, melyek csak részben tükrözik a való világot ; a jogi tauintézetek pedig, mikor beviszik hallgatóikat az eszmék birodalmába, megmutatják ugyan nekik a valóságot, de nem e valóság átalakításának eszközeit. Régebben ez megjárta. De hogy ma, midőn mindenki a közintézmények által nyújtott minden eszközzel saját érdekének kielégítését keresi, a positiv jogban ne lássunk mást, mint elvont eszmék dialektikus átalakulásának eredményét, holott az a különböző társadalmi erők küzdelméből fejlődött, ez több az anachronismusnál. Hogy az állapotok változzanak, abban mindenekelőtt közre kell működni a classikus irányú középiskolának. Mi módon tehetné ezt a középiskola a jelenleg érvényben levő tanítási szabályzat minél csekélyebb változtatásával, arra próbál feleletet adni e cikk első része. Az irodalomnak mindig fontos szerepe volt a népek erkölcsi és polgári életében s a mellett hathatós eszköz ismereteink bővítésére és

mélyítésére. Helytelen volna tehát az irodalmi oktatás ellen küzdeni, annál is inkább, mert éppen az újabb irodalom számtalanszor szegődik erkölcsi és társadalmi problémák megoldásának szolgálatába. A legnagyobb írók pedig minden időben kiváló kutatói, történészei. pszichológusai voltak a gazdasági és társadalmi jelenségeknek is. Nagyon alkalmasak továbbá az irodalmi művek arra, hogy közvetlen kapcsolatba juttassanak bennünket más korok embereivel, megértésük velünk azok élő szavát, eszméiket, szenvedélyeiket, törekvéseiket, bemutassák a személyes és collectiv vélemények és akaratnyilvánítások kölcsönös egymásra hatását. A fejlődés kezdetén levő gyermek nem is volna képes felfogni a tudományok elvonásait, az irodalom pedig elősegíti szellemi erőinek harmonikus kialakulását. S a természettudományok különben sem tudnak bennünket a valódi emberi világba bevinni, a mely nem más, mint a történelmi és társadalmi világ. De szükséges, hogy az irodalmi oktatás éppen azon szempontok szerint történjék, melyek az imént, mint az irodalmi tanítást korunk férfára eredményessé tevő tényezők, kiemeltettek. Ma már, szerencsére, erős áramlat indult meg a nyelvtani pedanteria ellen, de ennek helyét újabban bizonyos aesthetikai formalismus kezdi elfoglalni, holott másrésről sürgető elméleti és gyakorlati problémák várnak megoldásra, a mely megoldás csak az új szellemben nevelt tömegek működésétől várható. Ezért szükséges, hogy a classikusok tárgyalásánál ne csak philologiai és aesthetikai szempontok uralkodjanak, hanem első sorban történetiek és társadalmiak. Be kell hatolni az irodalmi művek segítségével ama régi korok intézményeinek szellemébe s kimutatni azon tényezőket, melyek századokon keresztül szabályozták az emberi öntudatot és életet. De minthogy pl. a latin irodalom óriási anyagából a classikai oktatás tárgyát csak a legjelesebb munkák alkotják, azért úgy kell ezeket megválogatni, hogy a stoikus és epikureus eszméket hirdető írók könyvei helyett inkább oly költők, szónokok és történészek alkotásai jussanak a tanuló kezébe, a kik a római társadalom és műveltség titkaiba avatják olvasóikat. Általában az irodalmi tanításnak inkább történeti jelleget kellene adni; a történelmet magát pedig egyenesen az oktatás középpontjává kellene tenni. Milyen legyen azonban a történelem tanítása? A történeti kézikönyvek még ma is majdnem kizárólag politikai és katonai eseményekkel foglalkoznak, holott itt különösen helyén való volna a növevédeket megismertetni a gazdasági, társadalmi és pszichologiai jelenségekkel s így előkészíteni őket a nevezett tudományok későbbi szakszerű tanulására. Némelyek

talán nehéznek fogják mondani az ily mélyebbre ható oktatást, azonban itt nem politikai és gazdasági elméletek előadásáról van szó, hanem csak bizonyos tényekre való utalásról. S ha nem is fogadható el a történelmi materialismus azon főtétele, hogy minden társadalmi jelenség főmozgatója a gazdasági szükséglet, az megczáfolhatatlan tapasztalati tény, hogy minden emberi intézménynek, minden, akár erkölcsi, akár általános szellemi áramlatnak, hogy növekedjék, erősödjék és virágozzék, szüksége van gazdasági alapra. Ennélfogva a középiskolai történelmi tankönyvekben nagyon is helye volna a különböző népek és államok gazdasági és pénzügyi viszonyai összegező ismertetésének, az iparnak, kereskedelemnek és gyümölcsöző munkának mint a béke műveinek fejlődéséről szóló fejezeteknek. A megszokás, hogy a történelmi tényekben bizonyos individualis és collectiv lelki szükségletek és törekvések eredményeit lássuk, igen jó eszköz volna azon előítélet kikerülésére, a melytől ma a legműveltebbek sem igen mentek s a mely bizonyos választott népek eredeti hivatásának tulajdonítja a különböző idők azonos követelményeiből kisarjadzó állandó áramlatokat. A mai középiskolai oktatásban azonban a legsiralmasabb képet a vallástörténet mutatja. Ennek átalakításában azonban nagy óvatosságra van szükség. Mindenekelőtt meg kell különböztetni a vallástörténetet, mint doctrinát, a vallástörténettől mint pszichológiai és socialis tényről. A kereszténység eredetére irányuló legújabb kutatások mutatják, hogy mily nehéz még ma is megírni a kereszténység belső történetét vallásos vagy vallásellenes elfogultság nélkül. A belső történetnek a középiskolába való bevitele az előítéletek bevitelét is jelentené s ez mai nap mindenesetre káros és oktalan dolog volna. De a vallások és különösen a kereszténység külső története bővebb helyet foglalhatna el a történelem tanításában s ennek hatása kétségkívül jótékony volna. Itt természetesen csak a vallásnak, mint hitnek, érzelemnek, törvénynek és szokásnak történetét kell értenünk s nem szabad azt összezavarnunk az egyház történetével, mely már külön rovat alá tartozik. A vallástörténettel szorosan összefügg egy másik mostohagyermek sorsa, a philosophiáé. E tekintetben szükséges volna a philosophia tanítását mindenekelőtt kiegészíteni a philosophia történetével, mert csak a philosophia történeti tárgyalása adhatja meg a bölseleti oktatásnak azt az objectiv jelleget, melyre a középiskolában szükség van. Hasonlóképen szükséges a philosophia történetének ismerete úgy a történelmi mozgalmak megértésére, mint a jogi és társadalmi tudományok észszerű tanulmányozására. — Ezek volnának

röviden azon reformok, melyek keresztülvitelével tán meg lehetne adni a középiskolai tanulóknak azon történelmi alapú műveltséget, melyre mint szilárd alapra ráépíthetnék a modern irányzatok szellemében nyrendő későbbi ismereteik tárházát.

A bíráló ismertetések közül kiemelhetjük *A. Franzoni* cikkét *Nietzscheről*, melyben a cikkíró Drewsnek, Holitschernek, De Roberty-nek és Bourdeannak a jeles német gondolkodóról nyilvánított nézeteit bonczolgatja.

Dr. Vida Sándor.

*

Archiv für Geschichte der Philosophie. Herausgegeben von *Ludwig Stein*. Neue Folge. XI. kötet. 1904—5.

E kötetből mindenekelőtt kiemeljük *Otto Buck* tanulmányát *Az atomelméletről és Faraday anyagfogalmáról*. Faraday tudományos jelentősége nemcsak felfedezéseiben, de rendszeralkotó gondolkodásában is gyökerezik, melynél fogva a természettudományi kutatás logikai jellegét helyesen ismeri fel. Azt tanítja, hogy nem a tény a kutatás igazi kiinduló pontja, de a logikai elv, mert a ténynek is ez adja meg jelentőségét. A tény és a törvény nincsen készen adva; ezeket az ész választja ki principiumai alapján. A hypothesisnek is az ad értéket, hogy észelvben gyökerezik: ezért használhatatlan oly feltevés, mely valamely észprincipiummal ellenmondásban van. Faradayt is azon meggyőződés vezeti, mint Kantot, hogy t. i. az ész csak azt láthatja be, a mit saját tervezete szerint létrehoz. Fizikájának tehát idealistikus jellege van, mert abból indul ki, hogy minden törvény csak a tiszta gondolkodás által előírt módszer alapján állítható fel. A természet tehát nem idegen a gondolatról: az emberi szellem nem alatta, de fölötte áll a természetnek. F. éles bírálat tárgyává teszi az atomfogalmat. Főkézfogása, hogy az atomelmélet a continuitas elve ellen vét, midőn absolut kemény és oszthatatlan testcskéket vesz fel általában hibája, hogy sok segédhypothesist tesz szükségessé. E tekintetben ugyanazon nézetet vallja, mint Leibniz, Malebranche és Kant. Itt is végelemzésben azon meggyőződés vezeti, hogy a természet nem a tudat mellé coordinált kész valami, a melyet gondolkodásunk teljesen kimeríthetne, hanem olyasvalamit jelent, a mit meg kell észelveink alapján construálnunk. A gondolkodás sohasem áll kész entitások lemásolásában. F. az anyagot erővonalakból állónak gondolja; e theoriának továbbfejlesztője S. William Thompson (Lord Kelvin) napjainkban.

Prof. P. Sakmann: Voltaire mint philosophus. Egyöntetű fejlődés nem mutatható ki V. bölcészeti gondolkodásában. Ezért philosophiáját csak úgy állapíthatjuk meg, ha az egyes problémákhoz való állását derítjük fel. „Philosophia“ alatt V. nem a rendszeres bölcészeti vizsgálódást érti, hanem e szó nála bizonyos józanságot jelent, melynél fogva csak azt követjük, a mi bizonyos és hasznos. A bölcész békeszerető s így a politikai állandóság legbiztosabb oszlopa. Ismeretelméletileg Locke tanítványa, a mennyiben szintén elveti a feleslegesen eszmék tanát, de eltér mestere álláspontjától, a mennyiben csak a külső érzékeket ismeri el ismeretforrásnak. Új vonás nála az ösztön szerepének kiemelése a lelki életben, melyet gyakran az ész jelentőségénél többre becsül. Bár elismeri az érzéki menőségek subjectivitását, a naiv realismus alapján áll s az emberi értelmet még inkább szenvedőlegesnek tartja, mint Locke. A lelki tehetségekről, mint magyarázó elvekről, mitsem akar tudni. Nemcsak a gondolkozás, de már az érzet lényegét mysteriumnak tartja, általában semminek sem ismerjük végső okát. Scepticismusa némelykor a természettudományi ismerést is megtámadja. V. világképe általában mechanikus, bár nem marad ehhez mindig következetes. Az atomismus híve és fölveszi az üres tér létét, tisztán látja azonban szemben az encyclopaedistákkal, hogy a materialistikus mechanizmus nem fogadható el, mert az ész léte ennek ellentmond. Bölcészünk három istenbizonyítékot használ, melyek közül a szerző az elsőt természettudományinak, a másodikat hedonikusnak, a harmadikat socialpaedagogiaiának nevezi. Az első körében V. egyaránt kényszerítőnek tartja úgy a cosmologikus, mint a teleologikus bizonyítást, melyet különösen a szervezetek célszerűségére épít. Hedonikus istenbizonyítékának lényege, hogy a boldogság létéből következik egy jó istenség léte. A theodicea nehézségeit úgy oldja meg, hogy az isten csak nagyon hatalmas, de nem mindenható, különben a rosszat megakadályozná. A harmadik istenbizonyíték lényege, hogy a büntető-jutalmazó isten létét fel kell tennünk, különben maga a társadalom és az erkölcsiség egyaránt lehetetlenekké válik. Egyébként V. elítél minden anthropomorphismust az istenségre vonatkozólag, a mi néha egész az agnosticismusig fokozódik. A lelket folyamatnak fogja fel, melyet sem anyagtalan substantiával, sem materialistikus föltevésekkel nem magyarázhatunk. Eleinte indeterminista, de később a determinismust vallja, általában élete vége felé mindinkább kialakul elméjében az egyetemes szükségképiség eszméje, mely a valóságot minden ízében áthatja.

Dr. Goedeckemeyer: A görög philosophia felosztása. Szerző a következő felosztást ajánlja: I. Az ontologikus korszak. 1. A naiv ontologismus. 2. A sophisták és a módszeres ontologismus. II. Az eudaemonologikus kor. 1. A pyrrhonikus scepsis, Epikur és a Stoa. 2. A carneadikus scepsis és compromissum-bölcselet. 3. Aenesidemikus scepsis, kinyilatkoztatási bölcselet és positivismus.

Paul Wapler: Schopenhauer világnézetének történeti alapjai. Sch. gondolkozására mindenekelőtt korának transcendentalphilosophiai törekvései hatottak: ő is az alanyból akarja a világot magyarázni. Goethén kívül, kivel személyes érintkezésben is állott, kora költői közül csak Tieck volt reá nagyobb hatással. A természettudományi érdeklődéssel kapcsolatos egyetemes rendszerességre való törekvést Schelling tanulmányozásának köszöni, valamint világnézetének voluntaristikus alapgondolatát is. De azért lényeges eltérés van közöttük: Schellingnél az akarat az értelmi működés homályos háttere, a mely azonban nem teljesen vak; addig Schopenhauer mereven állítja az ész és akarat dualismusát. Az előbbinél az akaratot intellectualis szemlélet által ismerjük meg; ez utóbbinál a szervezeti érzetekkel kapcsolatban. Schelling metaphysikája teleologikus monismus, Schopenhaueré az akarat teljesen vak működését hirdeti; az előbbi a világ végeczélját a békés harmoniában látja, ez utóbbi azonban ember és természet végtelen harcát tanítja: innen fakad pessimismusa. Ez utóbbi vonása gondolkodásának nemcsak temperamentumának, de részben Voltaire hatásának is tulajdonítható, melyből történeti érzékének hiányossága is magyarázható. Kanton kívül Schulze Aenesidemusa irányította leginkább gondolkodását, különösen ez utóbbi tana a magánvaló kiküszöböléséről és az alanytárgy merev dualismusáról. Ez utóbbi gátolta őt abban, hogy Fichte, Schelling és Hegel törekvéseinek igazi jelentőségét fölismerje. Fichte ethikája mindazonáltal mély benyomást tett reá. Gondolatvilágának betetőzését mindazonáltal az ind bölcselet és Jakob Böhme tanulmányozása eszközölte. Szerző elveti némelyek azon föltevését, mintha Schopenhauer rendszerének alapgondolatát Bouterwektől kölcsönözte volna.

G. L. Duprat: A szenvedélyek psychophysikája az ókori bölcseletben. A szenvedélyek és indulatok azon fölfogását, hogy azok nem jöhetnek létre a megfelelő testi változások megérzése nélkül, már az ókorban megtaláljuk. Hippocrates iskolája hangsúlyozza a diaphragma és a szív fontos szerepét az indulatban, sőt magát az indulat lényegét e physiologiai elváltozásokban látja. Platon és Aristoteles idevágó

tanai bár nem azonosítják az indulatot magával a testi elváltozással, de ez utóbbinak mindazonáltal nagy szerepet tulajdonítanak. Az előbbi az indulatot a testi vágygyal hozza kapcsolatba s a megnyugvást kielégedésnek minősíti. Az utóbbi szerint a psychophysiologiai változások közös oka a $\pi\nu\epsilon\upsilon\mu\alpha$, a szervezet mozgatója, mely a szívben székel s a melynek összehúzódásából vagy kitágulásából ered a test mozgása. A $\pi\nu\epsilon\upsilon\mu\alpha$, mint a test és lélek közvetítője, megvan úgy Theophrastos, mint a stoikusok, epikureusok és neoplatonikusok tanai-ban; a Descartes- és Malebranche-féle „állati lélek“ is ennek felel meg.

C. Bos : *A boldogság fogalma Spinoza és Leibniznél*. Mindkettő a boldogságot az abszolútumban való megnyugvásban látja, mert szerintük a legfőbb jó az istenség intellectualis szeretete. Fichte szerint ezt az ész által, Spinoza szerint azonban csak a kinyilatkoztatás segítségével érhetjük el: ez eltérésben a görög, illetve a zsidó hatás mutatkozik. A boldogság elmélete szervesen függ össze az egész rendszerrel, Spinozánál mint Fichtenél.

Th. Gomperz : *Platon eszmetana* című értekezésében bírálatot mond *Natorp* : *Platon's Ideenlehre* című munkájáról (1903.), mely nagy feltűnést keltett a platói bölcelet új és eredeti magyarázatával. Natorp szerint a platói eszme nem entitast, hanem törvényt, methodust jelent: jelenti az ész eljárását az ismeretek szerzésénél. Az eszmékben való részesedés, a „ $\mu\epsilon\theta\epsilon\sigma\iota\varsigma$ “ tehát úgy értendő, hogy az ismerésben a tüneményt az észelv alá soroljuk. Platon tehát megpillantja a logikait, az eszművetet, mint minden ismereti tárgy alapját s ennyiben Kant transscendentalis idealismusának előhírnöke. De félreértették, mert már Aristoteles ontologiai értelemben vette az eszmetant s így szó-szerint magyarázta azon metaphorákat, melyekkel Platon tanait magyarázni akarta. Így a tudásnak, mint emlékezésnek a tana voltaképen azt jelenti, hogy a tudás forrása az öntudatban, az észfunktcióban van: a tudás tehát öneszmélés. Gomperz az eszmetan e felfogásait, mint erőltetett magyarázatot, elveti, de elismeri Natorp nagy érdemeit a „Parmenides“ magyarázata körül.

A kötet többi czikkét csak czimük szerint említhetjük. Ezek a következők: St. von Dunin-Borkowski: *Zur Textgeschichte und Textkritik der ältesten Lebensbeschreibungen Benedikt Despinosa's*. H. Reuner: *Karl Steffensen u. seine Geschichts-Philosophie*. W. Uebel: *Herder und Tetens*. H. Derenbourg: *Le commentaire arabe d'Averroës sur quelques petits écrits physiques d'Aristote*. L. M. Billia: *Vétilles d'un lecteur de Platon*. F. Picavet: *Paul Tannery, historien de la*

philosophie. A. Buchenau : Zur Geschichte des Briefwechsels zwischen Leibniz und Malebranche. J. Lindsay : Some criticism on Spinoza's Ethics. J. Maldidier : Bossuet probabiliste. Th. Lorenz : Weitere Beiträge zur Lebensgeschichte Berkeley's.

Dr. Pauler Ákos.

*

Revue philosophique de la France et de l'étranger.
Dirigée par *Th. Ribot*. XXX. évf. 10—12.

P. Sollier : A tudat és fokai. Minden tünemény tudatos, a melyről tudomásunk van, hogy mi vesszük észre, vagy hogy általunk producáltatik abban a pillanatban, midőn észre vesszük. Tudat és természeti jelenség nem teljesen heterogenek, mert hiszen ez utóbbinál is előfordul, a mit némelyek a tudat jellemző sajátosságának tartanak, hogy t. i. a productum egészen más természetű, mint a tényezők. Tudatos és tudattalan fokozatosan átmennek egymásba : abszolút tudattalanság semmiféle agyműködésnél nincs. A tudat nem a maximalis agyenergiához van kötve, hanem a disponibilis agyenergia maximumához egy adott pillanatban.

C. Bos : A nyelv affectiv elemei. Az újabb psychologia mindinkább fölismeri az affectiv mozzanatok szerepét a lelki életben s egyúttal arra törekszik, hogy a tudatfolyamatokat ne elvonásban elszakított elemekből állóknak gondolja, de mint életteljes egységet magyarázza. A szavak nemcsak értelmi jelek, de egyúttal bizonyos érzelmek kifejezői. Már a szó megalkotása értékelésen alapszik, a mennyiben pl. a főnév valamely tárgy oly tulajdonságának kiemelése által jő létre, mely legjobban érdekel bennünket. A szó affectiv jellege egyéni s így közölhetetlen ; mindenki azon nyelvet fogja legszívesebben használni, melynek alapját az övéhez leginkább hasonló érzelmvilág képezi. Ez azonban nem szükségképen az anyanyelv. Csak akkor bírunk egy nyelvet teljesen, ha érzelmileg is megértjük, különben csak a szavak intellectualis mozzanatait ismerjük. Oly esetek, midőn valaki egy rég elfeledett nyelvet pathologikus körülmények között újra beszélni kezd, úgy magyarázhatók, hogy az illető ismét ugyanazon affectiv állapotba jut, mint akkor volt, midőn a kérdéses nyelvet beszélte. A régi érzéssel megtalálja a régi szavakat is.

Draghicesco : A társadalmi tudományok lehetőségéről. Ma még nem lehet oly értelemben törvényekről szó a társadalmi tudományok-

ban, mint a természettudományban. De nem azért, mintha az előbbieknél nem lehetne ugyanolyan determinizmusról szó, mint az utóbbieknél, hanem mert a társadalom sajátos törvényszerűsége még nem alakult ki. A társadalom ma ugyanis még ugyanazon chaotikus, forrongó állapotban van, mint volt naprendszerünk kialakulása előtt. Még csak most szerveződik s valamint Newton nem találhatta volna meg a gravitatio törvényeit, midőn világunk csak ködfolt volt, épp úgy ma még nem lehet megállapítani a társadalmi folyamatok törvényszerűségét. A társadalom ma még forrong és halad — haladás és rend pedig kizárják egymást. E forrongás nagyrészt a különböző társadalmak kölcsönös penetrációjának eredménye: csak elszigetelt társadalom lehet állandó egyensúlyban. A socialis törvényszerűség majd akkor fog világosan mutatkozni, ha a távol jövőben mindazon különbségek eltűnnek, a melyek a mai társadalmakat egymástól elválasztják.

Matienzo: A logika, mint objectiv tudomány című tanulmányában az kívánja, hogy a logikát ne a gondolatok, de a dolgok objectiv viszonyai tudományának tekintsük.

G. Richard: Az erkölcsi solidaritas törvényei. Csak társadalmi élet képes erkölcsi értékelést létrehozni: az erkölcsi érték eszméje magába foglalja a solidaritas gondolatát. Az egyén csak úgy ítélhet cselekedetei erkölcsi értéke fölött, ha azok társadalmi következményeit is mérlegeli. A legnagyobb erkölcsi értéke annak a tettnek van, mely a legtágabb értelemben vett emberi társadalom javát előmozdítja. Mindazonáltal az erkölcsiség több, mint automatikus socialitas, mert erkölcsi érték csak ott van, a hol nehézségeket kell legyőznünk. Azon szokások, melyek automaticæ folynak a társadalmi életből, még akkor sem volnának erkölcsileg becsesek, ha tényleg hasznot is hoznának a társadalomnak. Az így keletkező szokások azonban inkább arra alkalmasak, hogy az erkölcsös életet zavarják.

L. Dugas: Az emotionalis elvonások. Az elvonást rendszeren úgy magyarázzák, hogy több képzetből a közös mozzanatokat kiemeljük, míg a különbözőktől eltekintünk. Az elvonás azonban több mint a képzetek ilyenmő egymásra rakása, a mennyiben combinatioit és lelki synthesist tesz fel. Minden elvonásnak érzelmi alapja van, a mennyiben azon vonásokat emeljük ki a képzetekből, a melyek bennünket érdekelnek. Az érzelem vezeti és irányítja a gondolatot: az, a mit általános eszmének neveznek, gyakran nem egyéb, mint képek összessége, mely az érzelem köré csoportosul s ez adja meg egységüket és összetartozásukat. Maguk az érzelmek is képezhetik elvonás tárgyát.

G. Dumas: Az intellectualista és a formalista előítélet a kifejező mozgások elméletében. A kifejező mozgás alapja nem czélszerűség, mint Darwin, Spencer és Wundt tanítják, hanem egy mechanikus ok: az izomzat tonusának változása. Szerző a mosoly, öröm, bánat, félelem és haraggal járó kifejező mozgásokról kimutatja, hogy azok ama centrifugális áram erősségének változásai nyomán jönnek létre, a melyek az izomzat tonusát meghatározzák. A kifejező mozgások tehát mindenekelőtt biológiai tények és két polus körül forognak, melyek az excitatio és a depressio. Lelki életünk is e két véglet között mozog.

Luquet: Reflexio és introspectio. A reflectált és a köznapit úgy viszonylanak egymáshoz, mint a tudományos és közönséges ismerés. Az önszemlélet úgy aránylik a reflexióhoz, mint a művészet a tudományhoz: az előbbi a concret valóságot egészében szemléli, az utóbbi pedig mindent elvonásban tekint. Ennélfogva az önszemlélet analitikus, a reflexio synthetikus jellegű.

R. d'Allonnes: A belső érzetek szerepe az indulatoknál és az időtartam perceptiójánál. Szerző egy oly kóros esetet ír le, midőn az indulatok külső jelei (kifejező mozgások, reflex mozgások) megvannak ugyan, de maga az érzelem hiányzik. Föllép azonban a beteg tudatában annak a constataciója, hogy adott pillanatban bizonyos érzelmekkel kellene bírnia s ezért hajtja végre a megfelelő kifejező mozgásokat. Szerző kimutatja, hogy a beteg úgy külső bőrfelületén, mint visceralis szempontból majdnem teljesen érzéketlen. Ennek tulajdonítja azt is, hogy időérzéke is hiányzik, vagyis csak következtetés által tudja valamely elmúlt időtartam nagyságát megítélni. Vágyai is vannak, de megfelelő indulatai nem. Szerző mindebből azt következteti, hogy a visceralis érzetek játszzák a legfőbb szerepet az indulatban, míg a mozgásérzetek fontossága csak másodrangú.

Tardieu: A gyűlölet. Forrása az önfentartás: alkalmi oka a physikai ellenszenven kívül az érzelmek ellentétessége és a sértett önérzet. A nő gyűlölködőbb a férfinál. Legjobb ellenszere a vidámság. Renan szerint, a mit a vidámságnak adunk, a gyűlölettel s a gonosz-ságtól veszszük el.

Dr. Pauler Ákos.

A CULTURA ÉRTÉKÉRŐL.

— Befejező közlemény. —

Képzeljünk el olyan lényeket, a kik csak a jelenben élnek, a kiknek csak a mindenkori jelenről s az ebben a jelenben lejátszódó történeésekről van tudatuk, a kik csak azt tudják, a mi minden pillanatban velük és körülöttük történik s nem emlékeznek vissza azokra a dolgokra sem, a mik a megelőző pillanatokban velük és környezetükben történtek. Ezeknek a lényeknek tudatába állandóan újabb és újabb képek lépnének, de ezeket a képeket, érzelmeket, érzéseket . . . (ha egyáltalában beszélhetnénk ilyenekről) semmi belső kapocs sem tartaná össze. Minden pillanatban más és más tudattartalmuk volna ezeknek a lényeknek, a nélkül, hogy tudnák, milyen képek, érzelmek és érzések merültek fel tudatukban a megelőző pillanatokban. Ezeknek a lényeknek szellemi életéből hiányoznék az a tehetség, hogy az időben változó jelenségekben meglássák a különbséget és az azonosságot. Még ha külső környezetük állandóan változatlan maradna is, ezek a lények képtelenek volnának arra, hogy felismerjék ezt a változatlanságot.

A visszaemlékezés hiánya megszüntetné az individuumnak azonosságát. Mert mi egyébnek köszönhetjük azt a tudatot, hogy önmagunkkal a múltban és a jelenben azonosak vagyunk, hogy én ma ugyanaz vagyok, a ki tegnap voltam, mint a visszaemlékezésnek.

A köznapí tapasztalás bizonyítja, hogy évről évre, napról napra, sőt óráról órára és perczről perczre is változunk és megváltozunk. A tudomány pedig kimutatja azt is, hogy bizonyos idő alatt testünk anyaga is teljesen áteserélődik. És mi mégis azonosnak tartjuk magunkat önmagunkkal a múltban, jelenben, sőt még a jövőben is.

Hiszszük és tudjuk, hogy nemesak tegnapi és mai énünk azonos egymással, hanem visszaemlékezünk régmúlt időkre, olyan

időkre, a melyeknek külső körülményei teljesen megváltoztak, talán már el is tűntek; visszaemlékezünk azokra az időkre, a mely időknél a tanui ma már a temetőben vannak; látjuk és tudjuk magunkat mint gyermekeket, visszaemlékezünk játékszereinkre, a melyek már régen elpusztultak, megelevenednek lelki szemeink előtt régi, gyermekkori játszótársaink, a kikről gyermekkorunk óta semmi hirt sem hallottunk, a kik életüket azóta tudatunk körén kívül éltek le — és azt mondjuk: az a gyerek én voltam, azok a játékszerek az enyémek voltak, azok a játszótársak az én régi játszótársaim voltak, — azé az éné, a ki most itt állok testben-lélekben megváltozva, játékszerek nélkül, más emberek társaságában.

A mennyire emberileg lehetséges: a visszaemlékezés menti meg részünkre a multat.

Visszaemlékezés nélkül én magam is elvesznék a multba; — egyéniségem, személyiségem, a mely pedig részt vett a mult eseményeiben: gondolkozott, törekedett, cselekedett — teljesen elmerülne a feledés örök éjszakájába.

És a mit önmagunkról mondhatunk, ugyanazt állíthatjuk a nagy mindenség minden dolgairól egyenként és összesen egyaránt. Az intellectusnak visszaemlékezése tartja össze az egész materiális világnak időbeli állandóságát.

Ha nem emlékeznénk vissza semmire sem, a világ dolgait s a dolgoknak rendjét nem tarthatnók állandónak és törvényszerűnek. Ha tudattartalmunk minden egyes pillanatban teljesen elzárt, mintegy „ablak nélküli“ volna, úgy hogy abba a multnak még emléke sem szivároghatna be, semmi jogunk sem volna még arra sem, hogy a dolgoknak a változások közepette időbeli állandóságát s a dolgok rendjének törvényszerűségét bár merészen is sejtjük, vagy éppen következtessük. Ez esetben gyermekes, semmivel sem bizonyítható, de még valószínűnek sem mondható állítás volna azt mondani, hogy az anyagnak és erőnek mennyisége állandó, hogy az anyag örökké fennmarad, az erő el nem vesztet: hogy semmiből nem lesz semmi sem stb. — Világfelfogásunknak legbiztosabb oszlopai még valószínű feltevés értékével sem bírnának. — Nem tudnánk semmit sem a multról, nem tudhatnánk semmit sem a mult idői dolgainak rendjéről; — a világ minden egyes pillanatban újra teremődnek részünkre a semmiből s minden pillanatban ismét semmivé válnék.

Hogy az emberiség története és történelme ez esetben teljesen érthetetlen fogalom volna, felesleges mondanunk, hiszen saját életemnek sem volna története és történelme, saját életem is csak a mindenkori, jelenlevő pillanatra szorítkoznék, elmerülne a jelenbe.

Teljes vakságban élnénk, a mely vakságot csak hozzávetőleg tudjuk elképzelni, ha a jövőre gondolunk, a mely végtelen időnek (t. i. a jövőnek) minden egyes pillanata tényleg ismeretlen előttünk. — De a jövő a multon és a jelenen épül fel s ha nem is tudjuk előre megmondani a jövőt, a multból és a jelenből valószínű következtetéseket vonhatunk a jövőre. Ezek a következtetések sok esetben nem válnak be, de azért mégis némi támpontokat nyújtanak a gondolkozás számára. És éppen azért, bár bizonytalan a jövő, de azért nem teljesen ismeretlen, hiszen számtalan tapasztalás és megfigyelés arról győzött meg, hogy, ha más viszonylatokban és kombinációkban is, de azért a jövőben is csak a mult és a jelen tér vissza . . .

Mennyivel tökéletesebb lények volnánk, ha a mult eseményei valamennyien, vagy legalább is mindazok, a melyeket átélünk, hamisíthatlanul megrögződnének elménkben! Mennyivel élénkebb volna tudattartalmunk, mennyivel tartalmasabb volna életünk! Ily tökéletesség azonban embernek nem adatott osztályrészül.

De azért hihetjük, hogy semmi, a mi csak a világon történik, történt és történni fog, nem semmisül meg nyom nélkül.

Egy-egy dajkamese legzsengőbb gyermekkorunkból végig kísér egész életünkön.

Az emberiség életével is így vagyunk; a történelemnek rég letűnt alakjai s azoknak példái hány és hány embert ösztönöztek, buzdítottak nemes tettekre, lelkesítettek a haza, az emberiség és Isten szolgálatára.

Még ennél is tovább mehetünk. Valószínű, hogy volt idő, a mikor még intelligens lény nem volt ezen a világon s valószínű, hogy lesz idő, a mikor már nem lesz intelligens lény ezen a világon. De mi úgy képzeljük, s e nélkül a hitünk nélkül nem tudunk ellenni, hogy az értelmes lények fellépése előtt is volt történés ezen a világon és az emberiségnek és minden intelligens élőlénynek halála után is lesz történés ezen a világon. És hiszszük, hogy minden történésnek — s így az egész culturának — legalább az emléke fennmarad . . .

... Minden időben történik. A meglátás, megismerés is időben történik. A közvetlen közelünkben levő dolgokat az időnek oly csekély töredékében fogjuk fel, hogy azt hiszszük, ezeknek a dolgoknak meglátásához, felfogásához nem is volt időre szükségünk. De ez csak látszat. A fény terjedése is időben történik. Ismerünk úgynevezett állócsillagokat, a melyekről bizonyosan tudjuk, hogy oly nagy távolságra vannak tőlünk, hogy fényük csak évtizedek alatt érkezik le földünkre. De ki számolta meg a csillagtengert, ki mérte fel a végtelen mindenséget? Ki tudja, hol van a csillagrendszernek határa? Háttha határtalan a csillagrendszer s talán léteznek csillagok, a melyekről nem évtizedek és évszázadok, hanem évezredek, évmilliók és számmal alig kifejezhető idő alatt érkezik le földünkre a fény.

Talán a mérhetetlen távolságban levő csillagokon tökéletesebb lények, mint a milyenek mi vagyunk, éppen most figyelik meg a föld geológiai revolúcióit, az első ember fellépését, látják a pyramisok építését, a trójai háborút, Caesar meggyilkolását, Krisztus keresztfeszítését, Róma égését, a Vezuv kitörését, Attila dulásait, a keresztesvitézek hadakozásait, Hunyadi hőstetteit és Napoleon csodatetteit.

Vagy ha a távoli csillagokon nem is léteznek ezek a tökéletes lények, a kik földünk és az emberi nem történetének nagyszerű panorámáját látnák, a fényt tovaszármaztató, rezgő aether ezeket az emlékképeket másodpercenként 40.000 mérföldnyi gyorsasággal tovább és tovább viszi a megmérhetetlen végtelenségbe.

Az emlékképek megvannak és talán örökre meg is maradnak, de vajjon mi célból és kinek részére? Vajjon mi állja útját az örök feledésnek, vajjon felfogja-e valaki és ki fogja fel ezeket az emlékképeket? Talán minden, de minden történés és annak leghalványabb emléke is elvész a végtelenségbe...

A tudomány nem tud megfelelni erre a kérdésre, de a hit megfelel. A végtelen, legtökéletesebb lény tudatát nem kerülheti ki semmi sem, tanítja a hit; — a végtelen, legtökéletesebb lény tud mindenről, számon tartja minden tettünket s látja a megmérhetetlen világegyetemnek minden eseményét, mert nála az örökkévalóság csak egy pillanat, a mely jelenlevő pillanatban benne foglaltatik a végtelen múlt és a végtelen jövő.

De bármilyen poetikus is legyen ez a felfogás az emlékek fennmaradásáról s ha feltételezzük is, hogy az absolute legtökéletesebb lény tudatát nem kerülheti el semmi sem s így az emberi culturának sub specie aeternitatis is megvan ez az emlék-realitása, még sem hihetjük, hogy a mindenség életéből és az emberiség küzdéseiből, elért és még ezután elérendő eredményeiből csak ennyi és csak ilyen realitás maradna fenn. Hiába: az emlékeknek realitása mégis csak annyi, mint az árnyékoknak realitása s miknek tartsuk az árnyékokat test nélkül? Egyáltalában elképzelhetők-e ezek a test nélküli árnyékok?

A non omnis moriar nem jelentheti csak az emlékeknek fennmaradását; a non omnis moriar tényleg minden gondolkozásban azt jelenti, hogy legértékesebb és legnemesebb kvalitásaink felett a halál sem diadalmaskodhatik.

De hát melyek ezek a legnemesebb és legértékesebb kvalitásaink? Melyik az emberi létezésnek és a culturának az a legértékesebb része, a mely megérdemelné, hogy túlélje a halált? Miről ismerjük meg ezeket az örök érvényű értékeket, miről ismerhetők meg a culturának ez a legnemesebb része?

A kérdések olyanok, hogy csak tapogatóznunk lehet. Semmi bizonyos és határozott feleletet sem adhatunk kérdéseinkre. Állandóan lehetőségekkel és valószínűségekkkel kell operálnunk. De éppen azért, mivel ilyen lehetőségekkel és valószínűségekkkel kell operálnunk, szívesen kell látnunk minden olyan segítő eszközt, a melyről csak remélhetjük, vagy sejthetjük is, hogy kérdéseink valószínű megoldásához közelebb visz. Nem szabad tehát megvetnünk a communis opiniót sem és nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk az emberek egybehangzó véleményének.

A communis opinio szerint az erkölcsi értékek örök érvényességgel bírnak. Az erkölcsi törvények mintegy az örökkévalóság számára szabják meg cselekvésünk elveit s ezek a törvények, a közönséges gondolkodás szerint, az őszvalóságból származnak. De még ha az erkölcsi normáknak és erkölcsi értékeknek statuálását az emberi önkényre is vezetjük vissza, mindez természetesen nem zárja ki, hogy ez az úgynevezett emberi önkény valami bene fundatum legyen, — valami, a mi végelemzésben az őszvalóságra vezethető vissza.

Az erkölcs nagy értéke mellett szól az a tény is, hogy eszményeink legértékesebb részét az erkölcsi elem képezi; Platon

nyelvén szólva: az ideák világában az első helyet a jónak eszméje foglalja el.

Ez nem jelenti azt, mintha szemet akarnánk húnyni egy pillanatra is az előtt a tény előtt, hogy az erkölcsnek felfogása, az erkölcsnek parancsai voltaképen nem örökvényűek, mert állandóan változnak, térben és időben változók, alávétvők a fejlődés és hanyatlás törvényeinek, függenek az élet- és kulturfeltételektől, a civilizációtól és a gazdasági viszonyoktól stb. De mindaz, a mi ezeket a változásokat előidézi, mégis lehet bene fundatum, szükségszerű, az őszvalóságból eredő, a hívő ember nyelvén: Istentől való. S az emberek tényleg az erkölcsi törvényeket magasabb törvényhozótól származottnak tekintették s az emberek minden időben úgy gondolták, hogy egykor valamikor ez előtt a magasabb törvényhozó előtt, vagy másképpen valahogy számolniuk kell cselekedeteikről. S az emberek minden időben azt hitték, hogy az erkölcsös étellel érhető el legtöbb, talán éppen minden, ha nem is ezen, de a másvilágon.

Az emberek úgy gondolták, hogy a kármá (cselekedeteink erkölcsi sommája) létesíti a kedvezőbb újjászületési feltételeket s a fokozódó tökéletesedéssel elérhetjük a nirvánát (buddhaismus). A keresztény tanítás is lényegileg ezt mondja, állítván, hogy jó szándékkal és jó cselekedetekkel, igaz erkölcsökkel, igazi keresztény étellel megnyithatjuk a mennyek országának kapuit s elérhetjük a legmagasabb boldogságot: Istennek színéről színre való szemléletét.

*

És most ismételjük kérdésünket: Van-e értéke a kulturának? S ha igen, minő értéket tulajdoníthatunk annak?

A feleletet immár könnyűszerrel megadhatjuk: a köznapi emberi élet szempontjából a cultura a legalkalmasabb s állandóan tökéletesíthető eszköz értékével bír és teljes mértékben az élet célját szolgálja.

Általánosabban kifejezve: kérdésünket arról az álláspontról tekintve, a mely az életnek értéket tulajdonít, feltétlenül elismerendő a kulturának nagy értéke.

De a halál szempontjából már nagyon is kétségessé válik a cultura értéke. Ha az étellel szemben elismerjük a halálnak igazi realitását, ha a halált az élet végének, a nemlétnek, a lét és valóság negatiójának tekintjük, akkor ebből a szempontból aligha

tulajdoníthatunk valamelyes értéket az élet céljait szolgáló culturának. Hiszen nem az életnél, hanem a halálnál van minden realitás. Az élet hiábavaló. A nemlét a valóságosan létező.

De a mint láttuk, bárminő félelemmel és borzadályal töltse is el a halál az emberi lelket, az emberek gondolkozása mintegy nem bírja meg a halál realitásának gondolatát. Úgyannyira, hogy magát a halált is és minden azzal összefüggő többi jelenséget besorozza az élet jelenségei közé (a halál culturája) s a halált magát áttöri az élet, a nemlétet megsemmisíteni törekszik a lét, mert az élet minden időben azt a hitet hirdette, hogy a halálon túl nem a halál és a nemlét, hanem az igazi valóság, az igazi élet, az örök élet van.

Igy felfogva és értelmezve a halált, az a hatás, a mit a halál és a nemlét realitása gyakorolna a cultura értékére, módosítatik az élet és a cultura javára. Most már csak az lehet kérdés tárgya, hogy a culturának melyik része örökérvényű, melyek azok a culturértékek, a melyek a halállal szemben is megtartják a jövő életre is érvényes értéküket?

Láttuk, hogy bármiképpen is értelmezték az emberek a halálon túli életet, mégis minden időben minden nép megegyezett egymással abban a hitben, hogy első sorban az erkölcsi értékek bírnak értékkel és érvényességgel a jövő, a halálon túli életben és létben.

Arra a kérdésre, hogy ezek az értékek az eljövendő létben miképpen érvényesülhetnek s az emberi lét az árnyékszerű emléképeken kívül miképp mentheti meg a haláltól a lényegét, természetesen még sejtésekkel sem felelhetünk meg. Itten tág tere nyílik a phantasiának.

*

Az életjelenségek totalitásának értelmezésében mindeddig voltaképpen csak a közönséges gondolkozást követtük, — a philosophiai s metaphysikai pantheismust csak en passant érintettük, — s merészebb és mélyebb metaphysikai értelmezéstől lehetőleg tartózkodtunk. És mégis : eredményképpen, a közönséges gondolkozást követve is, oly feltevésekre, olyan végső feltevésekre jutottunk, a melyek nagyban és egészben megegyeznek azokkal a végső feltevésekkel és követelményekkel, a melyek a lét és élet legmélyebb felfogásának képezik következményeit.

Az élet és a lét legmélyebb felfogásának tekintem azt a felfogást, a mely az érzékelhető lét, a jelenségek, a megismerhető mellett feltételez örök eszméket, önmagában való létet, megismerhetetlent (Platon, Kant, Spencer).

Életünk minden nyilvánulásaival együtt az érzékelhető létre, a jelenségek világára, a megismerhetőnek világára szorítkozik. Minden életnyilvánulásaink, — mivel az előadottak értelmében a cultura életnyilvánulásainknak egyik fajtát képezi, — egész culturánk az érzékelhetőnek, a jelenségeknek, a megismerhetőnek világára szorítkozik. A cultura a lehető leghathatósabban szolgálja az élet czélját. Ha tehát az érték fogalmát ebből a világból kölesönözzük s azt mondjuk például: mindaz értékes, a mi az életet kellemesebbé, szebbé, jobbá, tehát tökéletesebbé teszi, akkor a culturának, mivel teljes mértékben beleesik az érték fogalmának sphaerájába, értéket és pedig a lehető legnagyobb értéket kell tulajdonítanunk. Úgy hogy ebben az esetben kérdésünkre feltétlen igennel kell megfelelnünk.

De a jelenlevő világ: az érzékelhetőnek, a jelenségeknek, a megismerhetőnek világa csak egyik oldalát, talán csak a felületét vagy éppen csak egyik kis részét képezi az igazi örök valóságnak; az eszmék, a noumenonok, a megismerhetetlen világának. Már most az az első kérdés, vajjon mi sohasem kerülünk, sohasem kerülhetünk semmiféle vonatkozásba sem ehhez az igazi, örök valósághoz vagy pedig valamikor valamimódon relatióba jutunk ehhez az örök valósághoz?

Ha soha semmiféle relatióba sem kerülhetünk ezzel a valóságosan létezőnek képzelt világgal, ez az egész világ mit sem érdekelhet bennünket, még annyira sem érdekelhetne bennünket, mint phantasiánknak valamely unaloműző kalandos ábrándozása. Ez esetben maradna az élet és — a halál. Ez esetben, más választásnak lehetősége ki lévén zárva, a halál, a mely végtelenül realisabb volna az életnél, megsemmisítene minden életértékeket s az örök negatio a cultura értékét közel nullára szállítaná le.

Ha azonban azt hisszük, s lehetetlen azt nem hinni, hogy nekünk igenis közünk van az örök valósághoz: az örök eszmékhez, az önmagában létezőnek képzelt világhoz, a megismerhetetlenhez, hogy nem csak földi létünk előtt és földi létünk után voltunk, illetve leszünk relatióban ezzel az örök valósággal, hanem hisszük, hogy mi magunk még földi létünk tartama alatt is részesei,

tagjai vagyunk ennek az örök, abszolút valóságnak, azaz lényegileg én magam is abszolút valóság is vagyok; Platon nyelvén: örök eszme, Kant nyelvén: noumenon (Ding an sich), Spencer nyelvén: megismerhetetlen (unknowable), *vagyok*, voltam és leszek mindennütt és minden időben, akkor, ebben az esetben, az életet és a halált egy magasabb fogalom alá subsumálom. Ez a magasabb fogalom éppen az örök eszmének, a noumenonnak, az unknowable-nek fogalma. Az élet és a halál pedig mint az érzékelhetőnek, a tapasztalati jelenségeknek, a megismerhetőnek világához tartozó tünetények jelentkeznek s ez esetben az élet és halál közül abszolút realitás egyiknek sem tulajdonítható. S ha a halál meg is szünteti azt a folyamatot, a mit életnek nevezünk, megrontani, megsemmisíteni nem képes az abszolút létet: az örök eszmét, a noumenont, a megismerhetlent, a mely abszolút valóság részeséinek tartjuk, kell tartanunk magunkat is (*Élet, halál és cultura feletti álláspont*).¹

A létnek ezen legmélyebb értelmezéséből folyólag, ebből a legmagasabb szempontból, két lehetőség képzelhető el, a mely két lehetőség közül az egyik igennel, a másik nemmel felel meg a cultura abszolút értékének kérdésére.

1. Állíthatjuk ugyanis, helyesebben elképzelhetjük, hogy az örök, abszolút valóság dolgai és a jelenlevő világ dolgai teljesen disparatak, hogy az abszolút, transzcendens világ rendje, — a melyet sokan ethikai világrendnek szeretnek nevezni, — teljesen különbözik a jelenlevő világ rendjétől. Ez esetben elis-

¹ Bővebb fejtegetést alig igényelhet az az igazság, hogy e mellett a transzcendens valóságba vetett hit mellett a különben megoldhatatlan kérdések, mint a milyen az egyéni és socialis individuum megsemmisülésének kérdése, a történetnek célja, az emberiség s az emberi cultura elpusztulásának eshetőségei: — az emberiség elpusztulása célja elérése előtt vagy után, az emberi cultura megsemmisülése aggság vagy valamely kosmikus katastrophá következtében s a hasonlónak örök visszatérése — voltaképpen már nem is tekinthetők igazi aggodalmat keltő problémáknak. Mindez voltaképpen csak az immanens valóságot aggaszthatja. Hiszen minden élet és elmulás, minden úgynevezett fejlődés és hanyatlás s végül minden célkitűzés és minden céltalan körforgás csak tapasztalati vagy képzelt jelenség lehet; mindegyik jelentőségét a transzcendens valóság szempontjából: az örök eszme, a magánvaló, a megismerhetetlen szempontjából, még analogia útján sem tudjuk megérteni és magyarázni. A racionális magyarázat itten lehetetlen lévén, csak a hithez fordulhatunk.

merhetjük ugyan, hogy ebben az abszoltnak képzelt világban is vannak értékek, de, mivel ez a világ teljesen különbözik a jelenlevő világtól, annak értékei is teljesen különbözni fognak a tapasztalati világunk értékeitől. Ez esetben azt kell mondanunk, hogy a culturának, ennek az abszoltnak képzelt világnak szempontjából, ennek az abszolút, disparat világnak értékelése szerint, semmi értéke sincsen: az emberi cultura teljesen irreleváns erre az abszolút világra.

2. Állíthatjuk, helyesebben: elképzelhetjük, hogy az örök, az abszolút valóság dolgai nem különböznek teljesen a tapasztalati valóság, világunknak dolgaitól, hanem a jelenlevő világ dolgai participálnak, részt vesznek az abszolút realitásban s e világ értékei részt vesznek az abszolút értékekben. Ez esetben állíthatjuk azt is, hogy a cultura mintegy részt vesz az abszolút világ dolgaiban s mintegy ennek a világnak a céljait is szolgálja, ez esetben a culturának még ilyen abszoltnak nevezhető szempontból is értéket kell tulajdonítanunk.¹

Az emberi cultura abszolút értékét csak hinni lehet. Csak az a hit menti meg az emberi cultura abszolút értékét, hogy a transzcendens világ rendje legalább is némileg megegyezik a jelenlevő világ rendjével. Ez a hit mindenesetre legalább is a cultura bizonyos elemeinek abszolút értékét megmenti. Úgy hiszszük, hogy első sorban az erkölcsi értékeket menti meg ez a hit, mert ezeket az értékeket legnagyobb becsünek s mintegy első sorban a transzcendens ideáltól kölcsönözteknek tekintjük. A mennyiben azonban az erkölcsi felfogás, erkölcsi elvek és

¹ Van olyan felfogás is, a mely a jelenlevő világ rendjének az abszolút világ rendjéhez való vonatkozását merőben negatívnak tartja. Állítván, hogy a mi az életben értékes, az a transzcendens világra teljesen értéktelen, sőt káros is. Ilyen felfogással találkozunk a buddhizmus és a kereszténység egyes sectáinál; — ez a felfogás teljes következetességgel elítéli és kárhoztatja az egész emberi culturát.

Némelyek — s köztük több philosophia-történetíró is — ilyen culturaellenesnek tartják Schopenhauer Arthur pessimistikus philosophiáját is. Ez az ítélet helyes is. De azért azt is el kell ismernünk, hogy Schopenhauer legalább is közvetítő és átmeneti értéket tulajdonít a culturának, mert a megváltást a magas tökélyre fejlett intellektustól várja. Schopenhauer annyira megy, hogy még azon hitének is kifejezést ad, hogy az emberiség nem csak önmagát, hanem az érzénelküli mindenséget: az állatokat s a többi organikus és anorganikus mindenséget is megváltthatja.

normák finomodása és tökéletesedése összefüggésben áll a cultura többi nyilvánulásaival s a culturának ezek a nyilvánulásai mintegy előfeltételét képezik az erkölcs tökéletesedésének, általában hihetjük, hogy a culturának legalább is legnemesebb elemei, legnemesebbnek és legideálisabbnak tartott értékei abszolút szempontból is valódi értékeket képviselnek.

A hit az az erő, a mely életünket és culturánkat értékessé teheti. A hit a kulturális és optimistikus világfelfogásnak legerősebb oszlopa. Ha az ember életéből kihagyjuk a hitet, a közönséges pessimismus és az anticulturális felfogás csak nyitott ajtókat törhet be.

A ember-termelte értékek semmiképpen sem látszanak állandóknak és abszolutaknak, ellenkezőleg állandó változásnak vannak alávetve. Különben is az összes emberi értékek csakis az élet szempontjából értékek, a halál miuden életértéknek semmis voltát fedi fel. De a hit a halállal is daczol. Nem hátrál meg előtte. A hit a temetők bejáratára azt írja: „Feltámadunk!” s a halálon túl megsejti a végtelen létet. A hit az az erő, a mely a tapasztalati, sok tekintetben tökéletlen világunkat kiegészíti az eljövendő örök szépnek, örök igaznak és örök jónak tökéletes világával s az emberrel elhitheti, hogy a jelenlevő világnak igazi értékei valójában értékeknek ismertetnek el az örökkévalóság világában is s azért ezek az értékek még az örökkévalóságnak, a befejezett tökéletességnek szempontjából is értékek maradnak, a mely értékek felett sem az állandó változásnak, sem pedig a halálnak nincsen hatalma.

A hit nyelvén szól Tolsztoj Leó gróf a következő szavakban: „Az ember élete jólétre való törekvés s a mire törekszik az ember, azt el is éri: eléri azt az életet, a mely nem lehet a halál, eléri azt a boldogságot, a mely nem lehet a boldogtalanság.”¹ Ezek a szavak azt a hitből fakadó reményt fejezik ki, a mely a legtöbb öntudatos ember gondolkodásában újra és újra megismétlődik s az ember ebből a reményből bizalmat merít az élethez s ezzel a reménynyel elüzi magától a halálnak és a megsemmisülésnek komor s az életkedvet és élettevékenységet megbénító gondolatait és képzeletit.

*

¹ Tolsztoj Leó gróf: „Az életről” — „Befejezés” —, németül Adele Bergertől, Berlin 1902.

Valóban mély felfogásra vall az a gondolat, hogy a jelenlevő világ dolgai még létüket is a transzcendens világ rendjének köszönik. — Éppen ilyen igaz az a másik, ezzel rokon gondolat is, hogy a jelenlevő világ értékei csak abban az esetben lehetnek (abszolút értelemben is) valódi értékek, ha azok a transzcendens világ czéljait is szolgálják.

Platon csak annyiban ismerte el az érzékelhető dolgokat valóságoknak, a mennyiben azok az örök ideáknak is részesei; mi csak annyiban ismerünk el abszolút culturértékeket, a mennyiben azok a transzcendens értékeknek is részesei.

Azok az értékek, a melyeket abszoltnak tartunk s az abszolút értékűnek tartott világrend: az örök szép, örök igaz és örök jó világa, a hiten alapulnak s a meglevő s az élet szempontjából feltétlenül értékesnek elismert cultura abszolút értéke is a hiten alapszik.

Emberi álláspontból, — s mi csak ilyenről beszélhetünk, — az emberi életnek és az emberi culturának abszolút értéke vagy értéktelensége felett tehát végső elemzésben a transzcendens világ rendjébe vetett hitünk, illetve ennek hiánya dönt.

Pál apostol a keresztény *hit* értékét egy ténynek valóságától tette függővé: „Hogyha a Krisztus fel nem támadott, hiábavaló kétség nélkül a mi prédikálásunk, hiábavaló a ti hitetek is.”¹

Mi, ellentétben Pál apostollal, a cultura abszolút értékét egy *hittől* teszszük függővé: ha nem hiszszük, hogy a cultura az abszoltnak és transzcendensnek képzelt lét czéljait is szolgálja, hiábavaló és értéknélküli az egész emberi cultura . . .

Dr. Bárány Gerő.

¹ Pál I. levele a Korinthusbeliekhez. XV. rész 14.

A KÖZVETLEN TAPASZTALÁS ÖSSZEFÜGGÉS- RENDSZERE.

— Első közlemény. —

Bevezetés.

Annak a ténynek felismerése, hogy a logika és az általa postulált ismeretkritika empirikus alapon, a psychologia datumai-val nem építhető fel, nem zárta el az evidens (a priori, axiomatikus) igazságok e két rendszerét régi positiv alapjaitól. De a logika és lélektan összefüggése az empirikus és idealistikus (a priori) logikában lényegesebben eltérő nem is lehetne. Ott a logika a lelki tünemények egy csoportjának rendszerezése a megismerés és a tudományos kutatás szempontjából, vagy, a theoria egyes változataiban ilyen tünemények alkalmazása, normatív fordulata, itt a psychikai tények a lelki történés kapcsolatából kibontva, keretéből kinövesztve, a mindent felölelő általánosságban felfogott tünemények (valóságok) egyik alapformájaként jelennek meg. A psychikai alapformának teljesen abstract jellegét élesen kiemeli a modern idealistikus logika képviselője, Husserl, a mikor a lelkit *mint alapformát* transcendáló *tárgyi formának* a lelki jelenségek összefüggésébe beletartozását hangsúlyozza. A Berkeley problémája új fogalmazást, mélyebb értelmet kapott. A valóság, a Gegenständlichkeit „lelki“ is — és ez nem mond ellent annak, hogy a lelkit *logikailag* transcendáló általánosan tárgyi is.

A Husserl fenomenologiai leírása tehát a lélektani kapcsolatok kibontott, tárgyi (abstract) minőségek typusainak megállapítása, ezek leírása. Egész más úton jár az a leírás, a mit ebben a dolgozatban fogok adni. Merő ellentétben Husserl-lel, ez a direct lelki történés formáinak, összefüggésének leírása; ezen formák

és összefüggések fogalmi ismerete fogja megadni az általános tárgyi csoportosítás elveit, ezzel az ismerettan és logika alapköveit. A mivel az empirikus irány felé egy lépést sem tettünk; a lelki történések része gyanánt a logika tételeit nem állítottuk fel; a logikai alapfogalmak pszichológiai genesisét nem adtuk. De ezen alapfogalmakat a direct lelki történések fogalmi (abstraháló) feldolgozásának szemléletében találjuk. Az alapfogalmak megállapítása teljesen kidolgozott abstractio-elméletet követel. Ez a dolgozat csak az említett összefüggés fogalmi megismerését öleli fel, szükségképeni kiegészítője lesz az abstractio-elmélet és a logikai kategóriák részletes kidolgozása. Ezek közül egyre, a legfontosabbra rámutatunk; ez az első, az alapvető; ehhez directe jutunk el; a többi ennek a felhasználásával jön létre.

A lelki történések összefüggései vizsgálatánál természetszerűleg merül fel ez összefüggések egy sajátos, a részletes pszichológiában egyáltalán nem szereplő forma, a mit transzformációnak fogunk nevezni. A részletes lélektan és a mi vizsgálatunk különbségét leghathatósabbban úgy illusztrálhatjuk, hogy kimutatjuk, hogy ezen forma a közönséges lélektan egyik elemével sem azonos.

ELSŐ FEJEZET.

A transformatio fogalma.

Delirium tremensben az alkoholista apró, mozgó fénypontokat lát a levegőben; a fénypontokat bizonyos intensitás elérése után mindenféle alakban, mint apró, mozgó ördögöket látja a beteg. Ez a hirtelen átalakulás nem associatio. Hasonlósági associációról szó sem lehet. Egymásutáinak csak akkor lehetne mondani, ha már sokszor előfordult; a betegség kezdetén nem lehet az, a normalis agy ezt a jelenséget nem mutatja. (Sokan, a kik az associatio-törvényekhez nem akarnak nyulni, mégis hasonlósági associációt fognak benne látni. De a hasonlóság, a minek alapján a kettő társul, abstract vonás, nem részleges egyenlőség. Másrészt az eset az associatióknak abba a legkétesebb kategóriájába tartozik, a hol a második tag az elsőt teljesen kitörli a tudatból; azaz a hol a két tag között *megfigyelhető* összefüggés nincs; a hol tehát az associatio szó technikus terminusnál kevéssel több.) Az ördögök visiója *mindig* akkor jön,

mikor a fénypontok megjelennek. Ebből az együttmegjelenésből Binet sem következtet associatióra;¹ nála a fénypontok *nem* az ördögöktől külön megjelenő tagok, hanem azoknak integrans részei, nemcsak föltételei vagy előzményei. Ez az első példája a jelzett tüneménynek.

Az egészséges agy érzékillúsiói a másik példa. Az illusio pathologikus formáitól tudvalevőleg úgy különböztetjük meg őket, hogy az illúsiót keltő és a képzelt tárgy közt realis hasonlóságot keresünk. Ennek a megléte az illusio normalis voltának criteriuma. Azonkívül az illúsiók nagy része, a mi a lefolyás tudattalan (helyesebben: érezhető átmenet nélküli) voltát illeti, nem egészen analog az előbb említett pathologikus formával; a folyamat érezhető mindig, a mikor az illúsiót határozatlanság, tapogatózás, sejtés, valószínűség előzi meg. Csakhogy a *folyamat* érezhetősége semmit sem mond arról, a mi az első példában charakteristikus volt: a két tag közötti átmenet, a két tag relatiója itt éppen úgy nem érezhető (tudatos), mint ott. A valószínűség, sejtés egyrészt, és az illusiorikus tárgy felmerülése másrészt, olyan két része a jelenségnek, a miket egymásból folytonos átmenettel leszármaztatni nem lehet; a kép felmerülése új elem, a folyamatnak egészen új jelleget ad. Mondhatnánk, hogy a tünemény első és második része a tudattartalomban választóvonalat, szakadást jelöl. Hogy ez a szó fogalomra mutat, a következőkben kiviláglik. Az illúsiót illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy annál a teljes formánál, a hol a kételkedés, sejtés etc. megvan, a „szakadás” nem ott történik, a hol a végleges illusio-kép fölmerül, hanem mindegyik fölmerülő és be nem fejezett (azaz a rögtön rákövetkező által kiszorított) kép szakadást képvisel; ilyenformán: ez a valami medve, — ember, — szobor, — fatörzs, — árboc. Valamennyi új képnél a tudattartalom változása. Az mindenesetre bizonyos, hogy félig transformált, transformálódóban lévő tudattartalmat nem ismerünk. A narcosis, valamint a paralysis egyes jelenségei, a hashis evés utáni fantasmák ugyan láthatólag változnak; a látott alakok nőnek, vagy zsugorodnak, *láthatóan*. Ez azonban a mi esetünkkel csak látzólag azonos jelenség. Itt az érzéki kép megadása *után* történik a változtatás, a megadott contourok széthúzása vagy összenyo-

¹ La psychologie du raisonnement.

mása ; de a transformatióra éppen az érzéki kép *belépése* jellemző. Ha az operatio össze nem függő tagokkal történne, akkor lehetne szó transformatióról. Ha például a látott alak egyszerre, átmenet nélkül, más fajtának látszanék — vagyis a definíciónknál vagyunk. Transformatio a disparat tagok nem érzékelhető összefüggése, a miről egyelőre semmit sem tudunk, de a mi definíciójánál fogva kizárja a folytonos, szemléletes változtatást. Az operatio szemlélhetetlen, középtagok nincsenek.

Világos, hogy szemlélhetetlen az átmenet ott, a hol a tüne-mény két tagja nem egymemű, pl. érzet és képzet. Ide tartoznak azon illusiók, a miket egy megelőző érzéki képtől suggerált képzetek, vagy szavak idéznek elő. A hol képzet képzetre jön, ott is gyakori a középtag nélküli, transformationalis egymásrakövetkezés. Egy festett oroszlánt képzelek, a nélkül, hogy a szint határozottan elgondolnám és most mondom : most fehér, — most piros, — most zöld. Nem megyek át egyik színből folytonosan a színskálán keresztül a másikba ; a mint a szót kimondtam, vagy gondoltam, előttem áll a szín. Ellenvethetnék, hogy a szín a szóhoz asszociálódik rendszeren és itt se történik más. De először is a szóhoz a szín csak a visualis typusnál társul. És ezeknél is a szóhoz járuló szín igen határozatlan valami, nem biztos körvonalú, nem biztos árnyalatú szín. Itt azonban határozott contour, az elképzelt oroszlán formája lett zöld, piros, kék. A színfolt éppen akkora és olyan alakú, mint az oroszlán. Az oroszlán formája a határozatlanul asszociálódó színeképzetet (de épp így lehetne mondani, hogy a szóképzet a szintelen oroszlán képzetét) határozott formájúvá transformálja. Miután nincs folytonos átmenet köztük, éppen nem mondhatjuk meg, hogy melyik a transformáló és melyik a transformált. Ha ebben az előzetes vizsgálatban részletekre is ki akarunk térni, elsőnek az a kérdés merül fel, hogy csak ugyanazon érzékezők érzete ad-e transformatiót, vagy különböző érzékezők is ? Tanulságos itt a térszemlélés genesisére gondolni. A térszemléletet tapintás-érzetek, primitív színérzetek és helyi jegyek synthesise adta. A tapintás-érzetek a térszemlélet kifejlett állapotában sokszor hiányoznak. A mozgás-érzetek távolabb fekvő síkok látásánál egészen hiányozhatnak, három dimenziós tér szemléleténél sohasem. Síklátásnál a mozgás-*képzetek* is hiányozhatnak. Van-e itt transformatio ? A végső forma a két vagy több alkotó elemet magában hordja, de ezek közül egyik

sem forma-adó a kész alakra. Az elemek sajátos *synthesis*e adja itt meg a végső alakot. A transformatióban mindkét alak *explicite* szerepelt a végső formában. A *synthesis*ben a végső forma az elemek formáira egyáltalán nem enged következtetni a két v. több formából alakul egy harmadik, $(n + 1)$ -edik és a két alkotó teljesen elveszti specialis formáját. A transformatio és a *synthesis* elkülönítésére elég arra hivatkozni, hogy a transformatio két tagja tetszőlegesen összeválogatott lehet; egy concret tárgy képzetét transformálja e tárgy egy abstract vonásának képze, egy vele rokon tárgy, egy előzetes ítélet stb. Hogy mindezek a *synthesis* belső egységébe nem olvadnak össze, az eleve valószínű; hogy ezek a képletek a *synthesis*től tényleg különbözök, azt a direct tapasztalat elég világosan mutatja. A különbség karakteristikumát megadni nem ide tartozik. Mindenesetre ott válik el a kettő, a hol az egésznek tagjaihoz való relatióit keressük; ez a relatio a *synthesis*nél határozatlan; mesterséges *analysis* terméke, a melynél a valóságos, *analysis* nélkül is fennmaradó tapasztalatot nem lehet megfognunk. A transformatiónál a relatiók határozottak, *értelmiek*; és a lelki történések szerkezetét vizsgálva, vizsgálatunk végén ennek a felismerésére jutunk el.

A transformatióban tehát izolált elemekről lehet szó; meg fogjuk látni, hogy az „izolált elem“ már abstractio-termék. Mielőtt erre rátérnénk, figyelemmel kell lennünk arra, hogy mi a különbség a transformatio és a Wundt *assimilatio*-, meg *complicatio*-fogalma közt. *Assimilatio* a simultán *associatio*k azon alakja, a mely egynemű lelki képletek elemeit köti össze. A *complicatio*k a nem egynemű képletek elemeinek összekötése. „Az *associatio* legvilágosabban mutatható ki akkor, ha az *assimilatio* termék egyes componenseit egy külső érzéki benyomás nyújtja, míg mások korábban létezett képzetekhez tartoznak. Ebben az esetben az *associatio* előállása éppen az által constatálható, hogy a képzeteknek bizonyos alkotórészei, a melyek az objectiv benyomásban hiányoznak, vagy másoktól képviseltetnek, *kimutathatólag* korábbi képzetekből erednek.“ (Wundt: A lélektan alapvonalai, ford. Rácz Lajos, 212.) Tehát *kimutatható* alkotórészei. Példa: a szóképzetek, a miket akárhányszor hiányosan hallunk és korábbi hangbenyomásokból egészítettünk ki. „A *complicatio* pedig azáltal különbözik az *assimilatiótól*, hogy a képletek különmeműsége a kapcsolatot, bármily szabályos is az, mégis lazábbá teszi, úgy

hogy, ha az egyik alkotó rész direct, a másik reproducált, emezt könnyen meg lehet *közvetlenül* különböztetni.“ (Wundt. u. o.)

Tehát mindkét esetben a képletek elemeinek egymásmellett állása, többé-kevésbbé szorosán, többé-kevésbbé megkülönböztethetően a *reflexió* számára. Közvetlen megjelenési formájában, mondhatnók, jelenre vonatkozó formájában; többé-kevésbbé világos elemek együtt szereplése a tudatban, az együttléthől becslések, ítéletek, érzelmek keletkezése; a középtagok lehetnek nem-tudatosak. A transformatiót a simultan asszociációval szemben jellemzi, hogy se a reflexióban, se a jelenre vonatkozó formában nem adható meg az elemek azon csoportszerű többsége és a synthesis jellegével bíró alaki egybeolvadása. Újra hangsúlyozzuk az alaki egybeolvadással szemben az értelmi relatiót. Simultan associatio pl. egy újrafelismerési folyamat; a tegnap látott kép a ma látottba beleolvad, annak a részleteit részben elmossa, részben hangsúlyozza. Transformatio pedig akkor van, ha a most látott képet valamilyen megelőző tudattartalom „miatt“ másnak látom, mint a milyennek azt a képet más tudattartalom után látnám. (Persze rögtön itt a nehézsége annak, hogy megadhatók-e olyan tudattartalmak, a mik legalább egy csoport más tudattartalomra nem hatnak transformálólólag, — hogy tehát megállapítható-e minden tudattartalom-typusnak egy normal-alakja, a mikhez mérhetnők a transformatiókat; vagy mindig transformált képletek töltik-e be a tudatot. Nagyon messze vagyunk attól, hogy erre megfelelhetnénk.) A simultan associatio tehát nem határoz meg transformatiót. Ha egy simultan associatio n tagú, akkor, ha a képlet a mellett transformált, avagy az n tag egyike, a mellett, hogy az associatio tagja, transformál is, vagy van egy $n + 1$ -edik tag. Mindkét esetben kimutatható a transformatio-elem, mint egység és az associált elem-csoport, mint másik egység, a simultan associatio egyes elemeinek összefüggésétől teljesen heterogen összefüggése. Viszont transformált elem, a melyik simultan associatio nélkül merül fel a tudatban, a lelki élet gyakori jelensége. Tehát a két, első tekintetre analog lelki jelenség közt még az állandó együttfellépés ténye sem áll fenn. A successiv associatio szokott formulázása, két képzetnek a hasonlóság és egymásutániség szerinti kapcsolata, a hol a két képzetnek a tudat összertalmához való viszonyáról mitse mondunk, a transformatiót megfogalmazhatatlan kérdéssé teszi.

A laboratoriumi ú. n. szabad associációs kísérlet, a hol megadott szóra, vagy képre, vagy más jelre az első tudatos associatiót mondja a kísérleti alany, feljegyzi a hívó szó vagy jel és az associált képzet kimondása között letelt időt, constatalja a megadott és associált szó heterogen vagy homogen képzetkörhöz tartozóságát, följegyzi a kísérleti alany psychéjének állapotát (egész általános terminusokban) a kísérlet előtt, érdeklődik az associatiók létrejöttére szükséges idő tudatos és félig tudatos tartalma iránt. A kísérleti egyén sokszor igen jellemző *egyes tagokat* jelez e tartalom tudatos részei gyanánt, ha bizonyos feladatot kell megoldania. Ezek a tagok a feladattal, a megfejtés keresésével különböző relatiókban állhatnak. Különös készül utak, mesterseges segédeszközök, az alany ön-ismeretének sikeres felhasználása, — mindezek, a kísérlet megtörténte után, a kísérleti egyén *reflexiói*. Ebben a reflexióban a kísérleti alany nem lehet tekintettel arra az *összfolyamatra*, a minek a felemlített tagok részei. Nem lehet tekintettel 1. azon körülménynél fogva, hogy emez összefolyamat, vagy totalis tudatállapot a reflexióban *egyáltalán reproducálhatatlan*; ennek a nem-reflectiv, a közvetlen megjelenési forma integrans jellemvonása („lényege,“ ha úgy tetszik); ha ez a nem-reflectiv vonás nincs, nincs *teljes* tudattartalom; vagy máskép kifejezve, folyamat voltában, lefolyásában teljes. Ezt a folyamatot az emlékezetnek időbeliség nélküli pillantása (helyesebben: az eredeti idői elosztást *csaknem* ponttá zsugorító) csak „kivülről,“ tehát már nem közvetlen formájában tekintheti. Azaz a szó igaz értelmében nem reproducálja; ama ténynél fogva, hogy állandóan a jelen a *centralis állapot*, a mult centralis állapota mint ilyen nem fogható fel; az excentrikus marad és ha a psychologiailag képzett öntudat ezt a centralis jelleget hozzáteszi mult állapota jellemzéséhez, azzal csak jelen centralis állapotából, e centralitas megalkotott és készenlétben levő, magasan abstract vonását teszi hozzá a mult állapotához, a mivel annak a jelennel azonos lefolyása symbolizáltatik, de a mult állapotnak az emlékezetben centralissá tevéséhez de natura nem járulhat hozzá. Más szóval: lehet *elgondolni* saját centrumunkat; lehet a centrum-képzethez ragasztani az emlékezetképet; de ez a centrum az által, hogy *elgondolt*, kihelyezett centrum, nem az minek gondolata mutatja. Mult centrumomat, mint multat fogom fel; de a „mult“ itt nem a közvetlen tapasztalat ténylegessége (ebben a centrum

momentumról momentumra jelen), hanem értelem (jelentés, Bedeutung; ennek beható analysét l. Husserl: *Logische Untersuchungen*, II.). Tehát a kísérleti egyén a lefolyt összefolyamatnak kívülről tekintett burkát, a görberendszer enveloppejét, a sok szám végösszegét (ezt is csak idealisan jó esetben; az esetek túlnyomó nagy részében ez összegnek kis töredékét) kapja. Nem lehet tekintettel a kísérleti alany a totalis tudatállapatra 2. azért sem, mert éppen határozott, éppen különválasztható, éppen fogalmazható, osztályozható *egyes tényeket* keres. Szavakra, tendenciákra, habozásokra emlékezik; a szó valahogyan kivált az összefolyamatból; része is volt egy tendenciának, talán végső tagja, talán megindítója, talán közepe; a tendentia és habozás *szembeállása* nem az az elkülönített valami, a mit a kísérleti alany, éppen a distinguálhatót, a megtarthatót, az elmondhatót keresve, az összefolyamatból kiválaszt. E kiválasztott elemek — és itt már a lelki jelenségek legmélyebb megértésének gyökerénél vagyunk — azok, a mik *reproducálhatók*. (A dolog helyes értelme természetesen: csak a reproducálhatók *választhatók* ki). Mit jelent ez? Ha a kifejezés rövidsége kedvéért a reproducálható elemeket formális, a reproducálhatatlanokat amorf alakoknak nevezzük, akkor mondhatjuk: formális alakok centralitását nem meghatározott amorf alakok, hanem általában a történetesen szereplő amorf alakok teszik.

Tehát egy formalis alak lehet centralis két esetben (természetesen akárhány esetben), a hol a két eset amorf elemei merőben mások. A „centralitas“ tényét később részletesen leírjuk; egyelőre tudjuk, hogy a belső tapasztalásban az élmény „is not this thought or that thought, but *my* thought. James *Principles of Psychology*, Chapter I.). Ezzel a formalis alak centralis reprodukciójának lehetősége evidens. Circulusról csak látszólag lehet szó; formalis alak az, a mi reproducálhatatlan, a formalis alak reproducálhatatlan, a redroducálhatatlan reproducálhatatlan; ez a látszat nem látja az igen látható centralis fogalmat, a mi a második ítéletnél belép és a mi az okoskodást egy hypothetikus ítéletből vont következtetés tiszta formájára viszi vissza: *ha van* reproducálhatatlan alak, akkor az mindig *centralisan* reproducálható, mert a centrumhoz kapcsoló reproducálhatatlan alakok közül akárhány (tehát egy későbbi momentumbeli is) lehet előzménye a reproducálható részeknek; a reproducálható és a reproducál-

hatatlan alakok létezéséről a belső tapasztalás bizonyít. Ennek a bizonyitásnak a hitelességét is meg fogjuk vizsgálni később.

Az összefolyamat abban a két esetben, a hol a formalis alakok azonosak (nagyon hasonló), az amorfok nem azonosak, teljesen különböző; a második összefolyamat nem reproducálhatja az első összefolyamatot, mint egészet. Az amorf alak megváltozása a formális alakot megváltoztatja beállításában; hogy a formális alak lényeges, jelentőséges tulajdonságait képes-e megváltoztatni, az részletes kutatás nélkül nem dönthető el. Ez a „jelentőséges“ tulajdonság nem egyezik egészen a Husserl merev Bedeutung-jával; annak a merevsége logikai szempontjával jár; bizonyos azonban, hogy az amorf alak által meg nem változtathatóság olyan qualitas, a mi a velük felruházott lelki tényeket a Husserl Bedeutung-tényének megközelítő egyes esetévé teszi. És beláthatatlan fontosságú tény az, hogy az idealis logika, a reine Logik absolut kategoriáit is meg lehet közelíteni pszichologiai tényekkel. A lényeges tulajdonságnak ez a megközelítése jellemző, de csak egy oldalról; részletes analysise itt még nem adható; itt elég a negatív meghatározás, hogy: a *beállítás* azon tudattények összege, a mik *nélkül* a formalis alak, pl. egy képzet megmarad ugyanolyan formalis alaknak — ugyanazon képzetnek példánkban; a lényeges, vagy jelentőséges, vagy formaadó tulajdonság azon lelki tények összege, a melyek bármelyike, *ha elvülasztható a formalis alaktól*, egyszerűbben, ha van olyan formalis alak, a mi másik formalis anyag *n* lényeges tulajdonságából *n*—1-gyel rendelkezik (és —e gyszerűség kedvéért — többel és mással nem), akkor az ilyen formalis alak más formalis alakká lesz, vagy ugyanazon genusnak másik egyede. Egy indulat, a melynek tárgya hirtelen megváltozik, de az indulat szóval jelölt csoport más tagja lesz. — Emlékezem valamire; elmondom olyannak, a ki maga is átélte velem azt, a mit elmondok; egy részletre kijelenti, hogy nem jól emlékszem, az egyáltalán nem volt az eset részletei közt; tudom, hogy a memoriája jobb, mint az enyém; a jelenet, a mit elbeszéltem, még előttem van, de már nincs benne a hozzám-tartozásának az a színe, a mi még az előbb emlékképpé tette. Kiesett egy formaadó elem, a formalis alak más formalis alakká változott, emlékképből képzetté.

Tény az, hogy a formalis alak lévén éppen az, a mire emlékezünk, az egyszer centralisan reproducált formalis alakot

egy *harmadik* összehasonlító emlékezeti actusban az első formalis alakkal egyező, vagy attól különböző formájúnak ítélni. A legközönségesebb tapasztalat (az összehasonlító actusok óriási tömege) azt mondja, hogy igen sok, egyező formában reproducált formalis alakom van. E formalis alakok egyes típusait azért ki is képezhetem.

Az amorf elemek centralisan nem reproducálhatók. A reproducálhatatlanság tehát, a mivel definiáltuk őket, a *centralis* reproductio értelmében veendőnek látszik. Akkor azután ezen megszorítás nélkül nem mondhatnók, hogy egyáltalán nem reproducálhatók, mert a rájuk emlékezésnek van bizonyos formája; e nélkül nem is ismerhetnők őket, de *centralis* ez a reproductio nem lehet. De először: az emlékezet, a mi ezekre az amorf alakokra vonatkozik, *indirect*; az amorf alak, a mi volt, nem *tapasztalható újra*, mint a formalis alak, mint *ugyanaz* az alak. A formalis alakra, mint *multa*, rámutat az emlékezet; ez a rámutatás a reproductiót éppen nem teszi szükségessé. Tehát abból, hogy az amorf alakra emlékszem, annak reproductiójára következtetni nem lehet. Így az a *harmadik actus* se léphet föl, a melyik a két összefolyamat hasonlóságát, vagy azonosságát állítaná. A mikor a köztudat erről beszél, pl. teljesen abban a hangulatban, abban a lelki állapotban voltam stb., mint a multkor, — akkor mindig formális alakok azonosságát állítja, a mik éppen a köztudat hite szerint teljesen jellemzik a lelki életet. Azután az amorf elemnek nincs beállítása. Ő maga lehet formális elemek beállítója; de a formalis elemeknek vannak formális beállításai is, azaz formalis elemek is adhatják a beállítást. Ezen formalis beállítások egyik tipikus formája az, hogy a reproducált formai elemhez hozzájárul a többé-kevésbé homályos, többnyire csak hozzá érzett tudás, hogy ez a formális alak reproducált. Hogy ez a tudás az előbb említett *harmadik actusból* járul, a *genesis* folyamán beleolvadva, a *második actushoz*, az bizonyos. Az összehasonlítás megtételére — erre a *psychológiának* egy véleménye van, — szükséges két tagnak egy *syntheticus actusban* való megpillantása. De ebből a *syntheticus actusból* abstraháljuk a reproductiónak azon tudását, a mit elválasztva a *harmadik actustól*, a *második actus reproductio-jellegének* fölismerésére használunk. S ez még a beállítás legkevésbé formalis, legsymbolikusabb alakja. A reproductio-jelleget sokkal élesebben teszi tudatossá az a folyamat, a melyben

reprodukálni akarok. Néven nevezem egy képzetemet; legyen a „nagyerdő“, reproducálni akarom és tudom. Itt a beállításnál az *abstract* repraesentatio karakter, az azonosság karaktere előre be van állítva, előre meg van adva, függetlenül a képzettől, sokszor teljesen hamis reproductiókhoz hozzájárul.

Tehát a formalis elem előre reproducálnak vehető, vagy pedig ez a karakter utólag tehető hozzá. Az amorf elem, mert kiszámíthatatlan, nevén, vagy más symbolumon előre föl nem hívható jellege éppen a magától jövés, a közvetlen megjelenési forma lévén, a reproducáltság jellegét föltétlenül nélkülözi. Végre az amorf elemre nem emlékezhetem.

A formalis elemeket identificáló synthetikus folyamatban a két formális elem *egy centrumú* és a mellett mind a kettő közvetlen megjelenési formájában lép föl. Az amorf elemek két csoportja, pontosabban: két olyan összetartozó csoportja, a mik két összefolyamatot alkottak, *egy centrumból* és a mellett közvetlen megjelenési formában nem idézhetők fel. Tegyük fel, hogy egy amorf elemcsoport felidéz egy másik amorf elemcsoportot. A másik csoport vagy nem lesz centralis; vagy ha az lesz, saját (időileg független, időileg egyetlen) centruma lesz; lehetetlen a centrum fogalmat megkerülni, lehet az összefolyamat azon csoportját, a mi a centrumhoz közvetlenül tartozik, egy másik ilyen csoporttal egy centrumúvá tenni; mindkettő közvetlenül „jön ki“ a centrumból; nem lehet egyik közelebb, mint a másik. Ha pedig a centrumhoz közvetlenül esatoljuk mind a két csoportot, akkor a lelki életnek a mechanizmustól éppen a centralításban, ezáltal azonban totalisan elütő törvényszerűsége folytán van egy harmadik csoportom, a mi az első kettővel, a mellett, hogy anyaga a kettő összege, *rokonságban* lehet is, nem is; valószínűbb, hogy nincs; törvényszerűségről, állandóan visszatérő identificálásról szó sincs. Ne felejtsük el, hogy itt a pszichikai tünemények introspectiv ismerete alapján állítottunk fel egy tételt. Hogy a tétel teljes bizonyosságára olyan hypothetikus esethez kellett fordulnunk, a minek a valóságban előfordulását nem constatalhatjuk, ezzel a bizonyítás érvényességének nem léptük túl azon határait, a mit a matematika követ, jól ismert definiált mennyiségeinek általunk meghatározott föltételekbe hozásában, rajtuk műveletek végrehajtásában. Az sem tárgyilagos ellenvetés, hogy a successiv associatio tényét elfogadtuk, azzal több ízben operáltunk a bizonyítás közben. Az, a

mit bizonyítani akartunk, a successiv associatio tényével semminemű ellenmondásban nem áll, mi a successiv associatio létét nem tagadtuk. Csak azt mondtuk ki, hogy az egy ténycsoportnak bizonyos szempontból, a formalis elemek és a formalis elemekre való emlékezés szempontjából való, tehát nem teljes vizsgálata. A successiv associatio törvényszerűségeit kereső laboratoriumi módszer értékére ezzel épp oly kívéssé mondtunk ítéletet, mint a hogy nem ítéljük el a számelméletet azért, mert az egész számok tulajdonságaival foglalkozván, a számok túlnyomóan változatos részének, a rationalis és irrationalis törteknek relatióit nem veheti számba. A successiv associatio ezen vizsgálata az egész számok elméletéhez hasonlítható; az egész számok, a formalis elemek közt fekvő. fontosságban ezek mögött hátra nem maradó amorf elemek vizsgálata kívül esik körein. Oda az a psychologia juthat el, a melyik a lelki életet nem az elemek (a hol egyéb iránt „elemek“ alatt *mindig* formalis elemek: érzet, képzet, érzelem, indulat, akarat) szempontjából, hanem a lelki történés egészének szempontjából tekinti. Ilyennek tekinthető sok részben a Wundt psychológiája, ilyen nagy mértékben és következetesen a W. James psychologiai munkája. Meg fogjuk látni, hogy a transformatio jelenségének vizsgálata csakis ezen psychologia szempontjából történik.

Zalai Béla.

(Folyt köv.)

A PRODUCTIV (TRANSSCENDENTALIS) KÉPZELETERŐ VISZONYA A TRANSSCENDENTALIS APPERCEPTIÓHOZ A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJÁBAN.¹

— Első közlemény. —

Azon mélyreható interpretációk után, melyeket *H. Cohen* és *A. Riehl* a Tiszta ész kritikájáról adtak, most már világosan láthatjuk, hogy a „Tiszta értelmi fogalmak deductiója“ az a centrum, a melyben a transscendentalphilosophiának minden szála összefut. *Kant* itt a tapasztalás egységét az öntudat synthetikus egységéből vezeti le és ezzel egyszersmind egy mély transscendentalis tant állít fel a tudat, illetve ismerésünk természetéről. Mert a mikor kimutatja, hogy a kategoriák mikép alakítják ki a tapasztalást, hogy fogalmaink mikép vonatkozhatnak tárgyakra, egyúttal meghatározza azt az összefüggést és viszonyt, a melyben a tapasztalást lehetővé tevő synthetikus functiók és velük a tiszta szemléletek a transscendentalis apperceptióval állnak. Azért a „Transscendentalis aesthetika“ tanai csak itt jutnak tökéletes megalapításukhoz. A produktiv képzeleterő és a transscendentalis apperceptio viszonyának megállapításánál is, a kategoriák deductiójának fejezetét kell alapul vennünk és pedig mindkét kidolgozásában. (A Tiszta ész kritikájának első és második kiadásában.) Mivel pedig *Kant* az utóbbiban határozottan utal a „Tiszta értelmi fogalmak sematismusá“-nak fejezetére, mint olyanra, mely a deductio egy fontos problémájának bővebb kifejtését szolgáltatja ² és

¹ Azon idézetek, a melyeknél utalás nincsen-, vagy pedig csak lapszám van feltüntetve, a *A tiszta ész kritikája*-nak *Alexander* és *Bánóczy*-féle fordítására (Philosophiai írók tára IX. k.) vonatkoznak.

² V. ö. 113. l.

mivel e fejezet tárgya a „Tiszta értelmi fogalmak deductiója“-val tényleg a legszorosabban összefügg,¹ azért kell, hogy azt is vizsgálódásaink körébe vonjuk. Mielőtt kitűzött feladatunk megoldását megkísérlenők, röviden rá akarunk mutatni a két deductio jellegének különbségére. Ilyen formán már előzetesen látni fogjuk, hogy melyiktől mit várhatunk.

Kant a Tiszta ész kritikája első kiadásának előszavában a kategoriák deductiójáról többek közt ezt jegyzi meg: „Ez elmélkedésnek — két oldala van. Az egyik a tiszta értelem tárgyaira vonatkozik és *a priori* fogalmainak objectív érvényét kell előadnia és érthetővé tennie —. A második arra irányul, hogy a tiszta értelmet lehetsége és amaz ismereterők szerint, a melyeken maga is nyugszik, tehát subjectív szempontból tekintse —.“ (519. l.) Itt tehát a deductiónak két oldalát különbözteti meg, objectív és subjectív oldalát. Ha a Tiszta ész kritikája két kiadásának deductióját figyelmesen elolvassuk, azt vesszük észre, hogy az objectív oldal az elsőben, a subjectív rész pedig a másodikban van erősebben kidomborítva, bővebben kidolgozva.

Az első deductio jellege határozottan psychologikus-analízis. A tudat egységesítő functiói itt pszichológiai reflexió által nyomoztatnak ki. Az argumentáció nehézkes és igen homályos.

Kant azonban csakhamar érezte, hogy transzcendentál-kritikai vizsgálódásoknál nincs hely a pszichológiai reflexió számára és azért — habár már az első kiadás előszavában világosan mondja, hogy a deductio gondolatmenete független a pszichológiai interpretációtól — szükségesnek találta azt (a második kiadásban) tisztán transzcendentális alapon, pszichológiai reflexiók mellőzésével újra kidolgozni.²

A második deductio egyenesen a tudat fogalmából indul ki, tekintet nélkül annak empirikus-pszichológiai kifejlődésére. A kategoriák objectív érvényének világos argumentációja itt az

¹ V. ö. *Riehl*, Der philosoph. Kriticismus. I. 401. l. „Schematismus der reinen Begriffe — dessen Gegenstand ebenso gut, ja natürlicher im Zusammenhange der Deduction hätte behandelt werden können.“

² Az első deductióban előforduló pszichológiai tételek nyilván csak arra hivatvák, hogy a gondolatmenetet érthetőbbé és világosabbá tegyék. V. ö. *Riehl*, Der philos. Kriticismus. I. 372. l. és *P. Hensel*, Über die Beziehung des reinen Ich bei Fichte, zur Einheit der Apperception bei Kant. 9. l.

ítélet egy új, transzcendentális definícióján alapul. *Kant* erről a deductióról azt állítja, hogy csak a kidolgozás formájában tér el az elsőtől, hogy a bizonyítási-, illetve magyarázati elv tekintetében megegyezik vele.¹

Kétségtelen, hogy a második kidolgozás a methodikailag tökéletesebb és ez a körülmény nem csekély jelentőségű a transzcendentális kérdés megoldása szempontjából. *Kant* itt az ítélet definíciója kapcsán megvilágította a synthetikus functióknak a transzcendentális apperceptióhoz való viszonyát, a mely az első deductióban még homályos volt és ez által a tudat fogalmának egy precízebb és mélyebb meghatározásához jutott. Már ebből is sejthetjük, hogy kérdésünk világosabb megoldásához a második deductio vizsgálatánál fogunk jutni. Tanulmányunk mindazonáltal nem szorítkozhatik csupán erre, ki kell terjeszkednie az első deductióra is, mert maga *Kant* figyelmeztet bennünket a két kidolgozás egybevetésére.²

Már említettük volt, hogy az első deductio gondolatmenete igen homályos. *Kant* szerint ez onnan ered, hogy a megoldás itt nem direct.³ (E deductio principiumát tudvalevőleg kerülő úton, psychologiai reflexió által nyerte.) *Riehl*, *Adicks*, *B. Erdmann* és *Vaihinger* ez irányú vizsgálódásaik kiderítették, hogy az első kidolgozás valóságos conglomeratuma az egymástól időbelileg és tartalmilag különálló megoldási kísérleteknek. Hogy annak tan-
tétélei, illetve szakaszai, eredetileg a mai sorrendjüktől egészen eltérő egymásutánban concipáltattak és a szerkesztésnél csak laza

¹ V. ö. „Előszó a második kiadáshoz.” — Már a „*Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*” cz. munkájában mondja *Kant*, hogy az a kérdés: mikép jön létre a tapasztalás a kategoriák által — könnyen, rövidebb úton mint az első deductióban, az ítélet (transzcendentális definíciójából vont következtetés által oldható meg. Azután így folytatja: „Daher ich die nächste Gelegenheit ergreifen werde, diesen Mangel“ [der ersten Deduction] „(welcher auch nur die Art der Darstellung nicht den dort schon richtig gegebenen Erklärungsgrund betrifft) zu ergänzen.“ V. ö. *Kant* műveinek *Rosenkranz* és *Schubert*-féle kiad. V. 316. l.

² V. ö. „Előszó a második kiadáshoz.” 21. l.

³ „Die Dunkelheit, die in diesem Theile der Deduction — anhängt — ist dem gewöhnlichen Schicksale des Verstandes im Nachforschen beizumessen, dem der kürzeste Weg gemeiniglich nicht der erste ist, den er gewahr wird.“ V. ö. *Kant* műveinek *Rosenkranz* és *Schubert*-féle kiad. V. 316. l.

összefüggésbe hozattak (vagy talán össze is kevertettek). A gondolatmenet homályosságának tulajdonképpen magyarázata tehát ebben keresendő.

Az első deductio chronologikus reconstruálását legújabbban *Vaihinger* kísérelte meg sok ügyességgel és finomsággal.¹ Habár e reconstructio, hypothetikus voltának daczára, becses eredményekhez vezetett, mi bátran eltekinthetünk tőle; mert a productiv képzeleterő és a transscendentális apperceptio viszonyának meghatározását lényegében nem módosította.

*

A kategoriák deductiójának *első kidolgozásában*, a melyet most a kérdéses viszony megállapítása czéljából fejtegetni fogunk, *Kant* a képzeteknek három subjectiv forrását különbözteti meg, a „melyek“, úgymond, „minden tapasztalat lehetőségének föltételeit tartalmazzák és maguk az elmének semmi más tehetségéből nem származtathatók.“ (529. l.) Ugyanis az *érzék*et, a *képzeleterőt* és az *apperceptiót*. Ezeken alapul: „1. a különfélének *a priori synopsis*ise az érzék által, 2. e különfélének *synthesis*ise a képzeleterő által, végül 3. e *synthesis* *egysége* eredeti apperceptio által.“

Az *a priori* synopsisből magából, sohasem támadhat ismeret, mert tisztán receptív képesség, a mely csak a szemlélet különfélét mint olyant adja. „A *receptivitás* csak *spontaneitással* összekötve tehet ismereteket lehetségessé.“ (531. l.) A synopsishez ez okból *synthesis*nek kell járulnia. Minden ismeretben szükségképp egy hármass *synthesis* fordul elő és ez: „a képzeteknek, mint az elme szemléletbeli modificációinak *apprehensiója*; azoknak *reproductiója* a képzetben és *recogniciójuk* a fogalomban.“ Lássuk most mi a szerepük ezen *syntheticus* functióknak ismereteink transscendentális kialakításában.

Bárhonnan származzanak is képzeleteink, legyenek azok eredetüket tekintve akár *a priori*ak, akár pedig empirikusak, „mint az elme modificációi“ a belső érzékhez tartoznak és azért formális feltételének, az időnek vannak alávetve. Valamely szemlélet különféléje ugyanis, mint ilyen nem volna képzelhető, ha nem különböztetnők meg az időt a benyomások egymásutánjában,

¹ V. ö. Die transcendentale Deduction der Kategorien in der 1. Auflage der Kr. d. r. V. Halle a. S. 1902.

„mert mint *egy pillanatban foglalt* a képzet, soha sem lehet egyéb, mint abszolút egység.“ (532. l.) Ahhoz, hogy a tartalmak különfélesége a szemlélet egységévé váljon, „először a különfélén áthaladás és azután annak összefoglalása szükséges“. Ez a functió az *apprehensio synthesise*. Mivel pedig a tér és az idő a priori képzetei is, csak azon különfélének *synthesis*e által jönnek létre, a melyet „az érzékiség az ő eredeti receptivitásában nyújt“, az *apprehensio a priori synthesisével* birunk.

A synthetikus functiók ezen első formája elválhatatlan kapcsolatban van a *reproductio synthesisével a képzetben*. Jóllehet a képzetek társulásának, illetve reproductiójának törvényszerűsége empirikus, kell hogy annak transzcendentális a priori feltétele legyen. „Ha egy bizonyos szó majd ennek, majd annak a tárgynak tulajdoníthatnák, vagy ugyanaz a dolog majd így, majd amúgy nevezetnék, a nélkül, hogy ebben egy bizonyos szabály, melynek a jelenségek már maguktól alávetvék, uralkodnék, akkor a reproductio empirikus *synthesis*ének nem lehetne helye.“ Kell tehát, hogy valami legyen a mi a képzetek reproductióját lehetővé teszi. Ha meggondoljuk, hogy sohasem ismerünk meg magánvalókat, hanem csak jelenségeket és hogy a priori képzeteink is csak az által válhatnak ismereteinkké, hogy a különfélének oly kapcsolatát képezik, a mely lehetővé teszi a reproductio „teljes“ *synthesis*ét, akkor könnyen érthető, hogy a reproductio a priori elveken alapul, hogy annak transzcendentális *synthesis*ét kell felvenni, a mely feltétele a tapasztalás lehetőségének. Ha gondolatban húzok egy vonalat, akkor annak előző részeit a következő részekben való áthaladásnál képzeletemben reprodukálnom kell, mert ha azokat elfelejteném, sohasem támadhatna a vonal „egész képzete“ és így a tér (és az idő) „alapképzete“ sem. Az *apprehensio* és a reproductio *egy synthesissé* egészítik ki egymást és ez a *synthesis* a *képzeleterő*, mely a különfélét *egy képhe* egyesíti.¹

A képzetek reproductiója azonban hiábavaló volna a *recognition*io, vagyis az eredeti és a reprodukált képzet azonosságának tudata nélkül. „Annak tudata — hogy a mit gondolunk, ugyanaz, a mit egy pillanattal azelőtt gondoltunk“, feltétele minden reproductiónak. Egy bizonyos képzet különféléjének egysége csak

¹ Ez azonban még nem egy „tárgy“ képzete. A *kép* még nem ismeret. (Ennek részletes magyarázatára később fogunk rátérni.)

a tudat egysége által lehetséges. „Mert ez az egy tudat az, a mi a különfelét, az egymásután szemléltet és azután reprodukál-tat is egy képzetbe egyesíti.“ (534. l.) Habár a tudat ezen actusban sokszor csak gyöngé illetve homályos lehet, mégis mindenkor egy tudat képezi feltételét, mert enélkül a fogalmak és tárgyak megismerése lehetetlen volna.

De vajjon mit ért *Kant* a képzet *tárgya* alatt? „E tárgy“, mondja, „csak mint valami általában = x gondolandó, minthogy ismeretünkön kívül úgy sincs semmink, a mit az ismerettel mint megfelelőt szembe állíthatnánk.“ (535. l.) „Azt találjuk azonban, hogy gondolatunk minden ismeretnek tárgyára való vonatkozásáról valami szükségességgel jár“, hogy ugyanis az ismeretek ezen vonatkoztatása nem önkényes, hanem szükségképi. Azért a „midőn“ ismereteinknek „egy tárgyra kell vonatkoznio, szükségképen erre vonatkozólag egymással is meg kell egyezniök, azaz azzal az egységgel kell birniök, mely egy tárgy fogalmát teszi.“ Mivel pedig nekünk csak a képzeink különfeléje van adva és az ezen különfelének megfelelő és a töle különböző x (tárgy), a mi számunkra semmi, a szükségképi egység a tárgy fogalmában nem egyéb, mint a tudat saját „formális egysége“ a képzetek különfeléjének synthesisében. „Akkor mondjuk, hogy megismerjük a tárgyat, ha a szemlélet különfeléjében synthetikus egységet eszközöltünk.“

A tárgy „az a valami, melyről a fogalom a synthesis szükségességét kifejezi“. A fogalom formáját tekintve mindig valami általános, a mi szabályul szolgál, a mi a jelenségek különfeléjének synthetikus egységét „a róluk való tudatban kifejezi“. Minden szükségképiségnek pedig kell, hogy egy transzcendentalis feltétel képezze alapját. Az apprehensio és a reproductio synthesise a képzeleterőn alapul. A recognitio synthesisének is kell, hogy transzcendentalis feltétele legyen, a mely e synthesis egységét a fogalomban lehetővé teszi. És ez a feltétel a *transzcendentalis apperceptio*.

„Saját magunk tudata állapotunk határozmányai szerint a belső észrevevésben“, mely „csupán empirikus, mindenkor változó“, az *empirikus apperceptio*, vagyis a *belső érzék*. A belső jelenségek folyásában (a belső érzék ebben áll) állandó és maradandó „En“ nem lehetséges. A belső szemléletekkel együtt, változik azoknak subjectiv alapja is.

Hogy ha elvonatkoztatunk a jelenségek empirikus tartalmá-

tól, a melyre a tudatnak — mint empirikus apperceptionnak — egységesítő functiói irányulnak és a tudat synthetikus egységét az idő és a tér tiszta szemléleteinek synthesisére vonatkoztatjuk, az eredeti, a transscendentális apperceptio fogalmát nyerjük.¹ Ez az a „tiszta és eredeti változatlan tudat“, a mely a tapasztalást és minden ismeretünket mindenek előtt lehetővé teszi. az által, hogy a képzetek különféléjének, illetve a jelenségeknek a priori törvények szerinti összefüggését alkotja. Az elme nem gondolhatná az ő saját azonosságát képzeteinek különféléjében, még pedig a priori, ha nem tartaná szem előtt cselekedeteinek azonosságát, a mely minden synthesist egy transscendentális egységnek vet alá és ez által a jelenségeknek a priori szabályok szerinti összefüggését mindenek előtt lehetővé teszi.

A transscendentális apperceptio fogalmának ezen meghatározása után, most már fogalmunk „egy tárgyról általában“ is pontosabban határozható meg. A fogalom tudvalevőleg vonatkozást fejez ki valamire. Azt, a mire vonatkozik, tárgynak mondjuk. Nékünk azonban tárgyul csak jelenség adható. Tehát csak képzet és nem magánvaló. Képzeteink tárgyat már nem szemlélhetjük „és azért a nem-empirikus, azaz transscendentális tárgynak = x “ nevezhetjük. „E transscendentális tárgynak tiszta fogalma az, a mi minden empirikus fogalmunknak általában egy tárgyra vonatkozást, azaz objectiv realitást szerezhet.“ (537. l.) Ez a tiszta fogalom pedig nem tartalmaz egyebet, mint azt az egységet, a mely a különfélében egy tárgyra vonatkozólag recognoskáltatik. És ez az egység ismét a tudat egy formális egységet teszi fel. Így alapul minden ismeretünk, ismerésünk minden tárgya, a transscendentális apperceptión. Mint a tér és az idő formális feltételei az érzéki jelenségeknek, úgy a transscendentális apperceptio egysége, feltétele minden lehető képzetünknek (tehát a tér és az idő tiszta képzetének is).

Azon tiszta fogalmak, a melyek által a recognitio történik, a *kategoriák* „nem egyebek, mint a *gondolkodás föltételei egy lehetséges tapasztalatban*“. Egyszersmind azon „*alapfogalmak* is, melyek szerint a jelenségekhez tárgyakat általában gondolhatni“ és ezért a priori objectiv érvényük van.

A transscendentális apperceptio a kategoriák által a jelen-

¹ V. ö. *Riehl*, Der philosoph. Kriticismus. I. 380. l.

ségek *transscendentális affinitását* alkotja, a melynek azok empirikus affinitása („a különféle associációja lehetőségének oka, a mennyiben a tárgyban rejlik“) csak pusztá következménye.

Hogyha meggondoljuk, hogy a természet csak annyiban válhatik tapasztalatunkká, a mennyiben a transscendentális apperceptio synthetikus egységének feltételeivel megegyezik, akkor nem hangozhatik „idegenszerűen“ a deductióból folyó azon tétel, hogy: a természet, a tárgyak összesége „apperceptiónk subjectiv oka után igazodik, sőt törvényességét tekintve, tőle függ.“ (540. l.) Hogy a tiszta értelem (a kategoriák apparátusa) forrása a természet törvényeinek, hogy „formális egysége a természetnek“. Ezen „formális egység“ alatt azonban nem szabad a speciális természeti-törvényeket értenünk, mert ezek nem vezethetők le a tiszta értelemből magából. De viszont minden empirikus törvény csak különös meghatározása az értelem tiszta törvényeinek.

Kant a deductio harmadik fejezetében — a melyben azt, a mit eddig (a második fejezetben) a képzetek subjectiv forrásairól és a rajtuk alapuló synthetikus functiókról „elkülönítve és egyenkint“ adott elő, „egybefoglalva“ tünteti fel — határozza meg a productiv képzeleterő fogalmát és annak viszonyát a transscendentális apperceptióhoz.

A recapitulációt a „legmagasabb pont“-nál, a tudat azonosságánál „képzeteink minden különféleje *egységének transscendentális elvé*“-nél kezdi. A különfélenek egysége, mondja, egy alanyban synthetikus. „A tiszta apperceptio tehát a különféle synthetikus egységének principiumát minden lehetséges szemléletben adja kézhez.“ (541. l.) E tétel nagy fontosságú. Minden képzeteink szükségkép egy lehetséges empirikus tudathoz tartoznak. Mert ha ez nem volna, akkor nem bírhatnánk róluk tudattal, akkor számunkra nem is léteznének. Minden empirikus tudat pedig szükségkép egy „transscendentális (minden részleges tapasztalatot megelőző)“ tudatra, a transscendentális apperceptióra vonatkozik. Szükséges tehát, hogy minden empirikus tudatom „egy (magamról való) tudathoz tartozzzék.“ A különféle synthetikus egységének ezen tétele, a mely „a priori ismertetik meg“, „gondolkodásunknak általában *föltétlenül* első és synthetikus alaptétele“. Az „*En*“ pusztá képzele minden más képzeletre nézve, („melynek collectiv egységét lehetőségessé teszi“) a transscendentális tudat. Hogy vajjon e képzet („*En*“), *mint empirikus tudat* világos-e, vagy pedig

homályos, „sőt még az is, hogy valóságos-e“, az itt teljesen mindegy; „hanem minden ismeret logikus formájának lehetősége szükségképen az apperceptióhoz való viszonyon nyugszik.“

A különféle synthetikus egysége a transscendentális apperceptio azonban feltesz, illetve magába foglal egy a priori synthetist és ez a *képzeleterő productiv synthesise*.

A különféle synthesise a képzeleterőben transscendentális, ha nem vonatkozik semmi egyébre, mint a különféle *a priori* kapcsolatára.¹ E synthesis egysége pedig akkor transscendentális, „ha az apperceptio eredeti egységét illetőleg *a priori* szükségesnek gondoltatik“. Mivel pedig az utóbbi, minden ismeretünk lehetőségének alapját képezi, azért a productiv képzeleterő synthesisének transscendentális egysége, „minden lehetséges ismeret tiszta formája,“ a mely által a lehető tapasztalat tárgyait a priori kell, hogy gondoljuk.

Minden formális egység a képzeleterő synthesisében a kategóriákon, ezek egysége pedig a transscendentális apperception alapul. A productiv képzeleterő tehát a transscendentális apperceptióval elválhatatlan vonatkozásban, viszonyban áll. „Az *apperceptio egysége a képzeleterő synthesisére vonatkozásban az értelem* és ugyanaz az egység a *képzeleterő transscendentális synthesisére* vonatkozólag a *tiszta értelem*.“ (542. l.) Ezen mind a productiv képzeleterő, mind pedig az értelem jelentőségére nézve nagy fontosságú tétel szerint az utóbbi nem egyéb, mint egy merő relatio, „mint két ismerési functio vonatkozásának kifejezése“. ² E vonatkozáson (a mely két ismerési feltétel között áll fenn) alapul minden tiszta ismeretünk lehetősége. „Az értelemnek az apperceptióhoz való viszonya tisztán az, mint a fajnak a nemhez való viszonya.“ ³ Hogy ha ugyanis az apperceptio általános törvényegységét, azon synthesisre (a productiv képzeleterőre) vonatkoztatva gondoljuk, a melyben a különös törvényegységnek (a kategóriának) nyilvánulnia kell, úgy abban értelemmé válik.

A tiszta képzeleterő synthesise magában véve, „bár *a priori* gyakorolva, mégis mindenkor érzéki, mert a különfélét csak úgy kapcsolja össze, a hogy a szemléletben *megjelenik*“ —. Functiója

¹ Csak a képzeleterő ezen tiszta synthesise lehet a priori, mert annak reproductiv synthesise a tapasztalat feltételein nyugszik.

² V. ö. *Cohen*, Kants Theorie der Erfahrung. 2. kiad. 310. l.

³ Ibid.

csak a transzcendentális apperceptio hozzájárulása által válik intellectualissá. A fogalmak, a melyek a különfélének az apperceptio egységéhez való viszonya által keletkeznek, csak a productiv képzeleterőnek az érzéki szemléletre való vonatkozása által állhatnak elő és tartozhatnak az értelemhez.

A szemlélet különféleje, a tiszta képzeleterő által függ össze a transzcendentális apperceptióval. „Mindkét szélső végnek, ugyanis az érzékiségnek és értelemnek, a képzeleterő transzcendentális funkciójánál fogva kell összefüggniök“ —, mert e nélkül nem volnának lehetségesek fogalmaink a tárgyakról, nem volna lehetséges a tapasztalat. A productiv képzeleterő jelentőségére nézve igen fontos az, hogy nem produkálhatja a szemléletet magát és nem szerepelhet mint „intellectuális szemlélet“. Hogy productivitása csupán az *értelemre*, illetve annak synthesis-egységeire, a *kategoriákra* vonatkozik.¹

Az értelem „termékeny ismertető jele“ és „lényegét közelebből éri“ az, hogy a szabályok tehetsége. Az érzékiség a szemlélet formáit adja, az értelem pedig *szabályokat* ad. Ezek objectivek, mert szükségkép járnak a tárgy ismeretével és azért *törvényeknek* is mondhatók. Az értelem tehetségénél fogva, nemcsak a jelenségek összehasonlítása útján alkotunk szabályokat. Az „értelem maga törvényhozás a természet számára“ és nélküle nem volna lehetséges a jelenségek különféléjének synthetikus szabályok szerinti egysége. A jelenségek szükséges törvényszerűségének transzcendentális oka pedig a tapasztalatban, a *transzcendentális apper-*

¹ Hogy miért nevezte Kant e vonatkozást képzeleterőnek, azt Cohen a következőkép magyarázza: „Die Kategorien enthalten die Einheiten für die reine Synthesis; aber in diesen Einheiten fixirt sich doch unleugbar ein Bild; also ist die Synthesis eine Handlung der Einbildungskraft. Nur bezieht sich dieses Bild nicht auf eine einzelne Anschauung, sondern auf die Einheit der Apperception. Die Kategorien bilden also die Einheit der Apperception in jeder Synthesis; in ihnen recognoscirt die Apperception die Identität der durch alle die vorhergenannten Formen der Synthesis gebildeten Vorstellungen und auf Grund der Identität jener Vorstellungen die Identität des eigenen Selbst. Jene Beziehung aber, in welcher diese Recognition sich vollzieht, in welcher das Bild zum Begriffe wird, lernten wir als Verstand kennen; die Einheit, an welcher sie sich vollzieht, ist daher der reine Verstandesbegriff . . . die productive Einbildungskraft producirt daher nicht sowohl das Bild, als vielmehr den Begriff.“ V. ö. Kants Theorie der Erfahrung. 2. kiad. 311. l.

ceptio egysége. Ez „a képzetek különféléjét tekintve: a szabály és a szabályok e tehetsége: az értelem“. Minden jelenségnek és magának a tapasztalatnak formális lehetősége tehát az értelemben rejlik.

Már a „Tiszta értelmi fogalmak deductiója“ első kidolgozásának vizsgálatából kitűnik, hogy *Kant* a productiv képzeleterő felvétele által, voltaképp a szemlélet különféléje és a transzcendentális apperceptio, — illetve az érzékiség és az értelem összefüggésének lehetőségét akarta magyarázni.

Fejtegetéseink fonalán, a transzcendentális apperceptiót, mint a képzeiteink különféléje synthetikus egységének transzcendentális principiumát, — a kategoriákat pedig, mint a tudat-egység synthetikus functióit ismertük meg.¹ De vajjon mikép vonatkozhatnak már most a kategoriák, a melyek nem érzékiek, az érzékiségre?² Ez a vonatkozás, *Kant* szerint, nem történhetik közvetlenül, hanem csak közvetve, a *productiv képzeleterő* synthesise által. Erről megtudtuk: egyrészt, hogy érzéki, mert a különféléit csak úgy köti össze egy képbe, a mint az a szemléletben megjelenik; másrészt pedig, hogy, a különféle a priori kapcsolatára vonatkozik, hogy ezen vonatkozásában, minden formális egysége a kategoriákon (a melyek minden synthesisben az apperceptio szükséges egységét képezik) alapul és hogy ennyiben intellectuális. Világos, hogy a productiv képzeleterő conceptiója éppen ezen kettős (érzéki és intellectuális) jellegénél fogva alkalmas arra, hogy „az emberi megismerés két törzse“ — az érzékiség és az értelem összefüggésének magyarázatául szolgáljon. Láttuk, hogy a tiszta értelem (mint a kategoriák mechanismusa) maga is, csak az apperceptiónak a productiv képzeleterő synthesisére való vonatkozása által lehetséges. De hogy mikép függ össze ez utóbbi a kategoriával és magával a transzcendentális apperceptióval, továbbá hogy mennyiben és mikép járul hozzá a productiv képzeleterő synthesise a tapasztalat tárgyának és általában ismereteinknek transzcendentális kialakításához, az mindeddig homályos maradt.

*

¹ A kategoriák azon tiszta fogalmak, a melyek által a *recognitio synthesise* történik. Ez pedig a transzcendentális apperceptio synthetikus egységén alapul. Azért a kategoriák a tudategység synthetikus functiói.

² *Kant* ezzel a kérdéssel a „Tiszta értelmi fogalmak sematizmusa“ cz. fejezetben foglalkozik tüzetesen. Erre azonban csak a t. é. f. deductiója második kidolgozásának vizsgálata után fogunk rátérni.

Kant a Tiszta ész kritikájának második kiadásában a „Tiszta értelmi fogalmak deductiójá“-t, a kapcsolat (synthesis) fogalmának magyarázatával vezeti be, a melyben a transzcendentális apperceptio fogalma teljesen világossá válik. Valamely különfélenek kapcsolata, mondja, soha sem kerülhet belénk az érzékek útján „és nem is foglaltathatik az érzéki szemlélet tiszta formájában“; mert az értelem spontaneitásának actusa. Minden kapcsolat, „akár tudunk róla, akár nem,“ akár az érzéki, — akár a nem érzéki szemlélet különfélejének kapcsolata, akár pedig többféle fogalom kapcsolata, „értelmi cselekedet,“ vagyis synthesis. „Semmit se gondolhatunk a tárgyban egybekapcsoltnak, a mit magunk nem kapcsoltnak előbb egybe.“ (93. l.) Valamennyi képzeleteink között „a kapcsolat az egyedüli, melyet nem a tárgy adhat, melyet magának az értelemnek kell végeznie, mert öntevékenységének cselekedete“. E cselekedetnek pedig eredetileg egységesnek, minden kapcsolatra egyenlő érvényűnek kell lennie. Az értelem csak ott bonthat fel, a hol előbb összekapcsolt valamit, vagyis az analysis, a felbontás, mindenkor feltételezi a kapcsolatot, a synthesisist.

A „kapcsolat a különféle *syntheticus* egységének képze“. Ezen *egység* nem származtatható a kapcsolatból magából, mert csak az által, hogy a különfélenek képzetéhez hozzájárul, teszi a kapcsolat fogalmát lehetségessé. Miben áll tehát ez az *egység*, a mely a kapcsolat fogalmát *a priori* megelőzi? Az „egység kategóriája“ nem lehet, mert a kategóriákkal a kapcsolatot már gondoljuk. „Ez egységet tehát még följebb kell keresnünk.“

Minden képzetünket kell hogy kíséresse az: „*én gondolkodom*“; mert különben oly képzetünk lehetne, a melyet nem gondolhatnánk, a mely képzet tehát vagy lehetetlen, — vagy legalább is a mi számunkra semmi volna.

Azon képzetnek, „a mely minden gondolkodás előtt lehet adva,“ szemlélet a neve. Ennek különféleje szükségkép vonatkozik az „*én gondolkodom*“-ra „ugyanabban az alanyban, a melyben a különféle találattatik“. Az „*én gondolkodom*“ képze nem tartozhatik az érzékiséghez, mert a spontaneitásnak actusa. Az, a mi „megalkotja“ ezt a képzetet, pedig azon „öntudat — mely minden képzetünket kell hogy kíséresse s minden“ (empirikus) „tudatban egy és ugyanaz,“ — vagyis a tiszta, eredeti apperceptio. Ennek egysége az *öntudat transzcendentális egysége*. Ez

ismerésünknek *legfelsőbb* principiuma, mert magának a *synthesis* *lehetőségének* képezi transzcendentális alapját.

Egy bizonyos szemléletben adott különféle képzetek, csak az által lehetnek az én képzeteim és csak az által tartozhatnak egy öntudathoz, hogy megfelelnek azon feltételnek, „mely mellett egyedül *lehetnek* együtt egy általános öntudatban, mert különben nem lehetnének valamennyien az enyéim“.

De mikép történhetik a képzeteknek az apperceptio egysége való vonatkozása? Az empirikus tudat, a mely a különböző képzeteket kíséri, magában véve „szétszóródott“ és nincsen néki vonatkozása az alany azonosságára. Csupán az által, hogy minden képzetet tudattal kísérek, még nem történhetik ez az alany azonosságára való vonatkozás, hanem csak úgy, hogy az egyik képzetet a másikhoz „*hozzáteszem* s *synthesisük*ről tudatom van“. Csak mert a képzetek különféléjét *egy tudatban* kapcsolhatom egybe, gondolhatom „*magát a tudat azonosságát e képzetekben*“. Vagyis „az apperceptio *analytikus* egysége csak valamely *syntheticus* egység alapján lehetséges“. A *synthesis* egyedül az értelem műve, a mely maga sem egyéb, „mint az *a priori* kapcsolás s adott képzetek különféléjének az apperceptio egysége alá való hozatalának képessége“. (96. l.) Ez az alaptétel az emberi ismerés legfőbb tétele.

Enyvéári Jenő.

(Vége köv.)

A NEMEK ARÁNYA ÉS A NEMKÉPZŐDÉS.

— Befejező közlemény. —

A protoplasma, melynek kéregrétege (ectoplasma) többnyire tömörebb és szemecskézetlen, bélállománya (entoplasma) ellenben higabb, szemecskézett és gyakran tartalmaz víztiszta nedvvel telt kisebb-nagyobb üröcskéket (vacuolum), igen bonyolódott összetételű szerves vegyületeknek, kiválólág fehérjenemű anyagoknak az élet tartama alatt folytonosan változó keverékéből áll és physiologiai értékét tekintve ismeretlen természetű, rendszeren tömörebb összeállású gömbölyded testet, a magot, ez pedig egy vagy több magocskát s ez utóbbi ismét néha még egy apró szemecskét rejt magában.

A protoplasmának, bár ezt még a tudósok egy része kétségbe vonja, finom és állandó szerkezete van, melynek külső és belső rétege közt némely tudós még egy harmadik keskeny s a lüktető üröcskéket tartalmazó középréteget (mesoplasma) különböztet meg. Sőt több tudós, hogy a sejt szerkezeti voltát, architecturáját beigazolják, a sejt plasmájában külön élettani rendeltetéssel bíró négy elkülönült réteget különböztet meg, melyek közül a legkülső a mozgató s a táplálék felvételére szolgáló, a második, keskeny, finoman szemecskézett réteg a lélekző, majd ezen belül a következő szélesebb réteg a táplálékplasma, a mely nyúlós állományában már áthasonított anyagokból álló rögöcskéket is tartalmaz, végre a magot körülvevő világos rész a tápláló plasma, mely a táplálékplasmába nyulványokat bocsát s a táplálékrészeket megemésztí. A szemecskék (mikrozomák) nem lényeges és állandó alkatelemei a protoplasmának, bár más nézet szerint (bioplast-elmélet) ezen elemek nemcsak hogy állandó, tipikus alkatelemek, hanem az egész protoplasma elemi szemecskékből (mikrozyma) van összetéve,

melyek belőle, mintegy telep kötelékéből kiléphetnek s kiszabadulva tovább élhetnek.

E szerint tehát a protoplasma finom csöves fonalak hálózatos szövédéke. A csöves fonalak, (a spirospartok) nagyon nyúlékony és tágulékony finom hártvás hüvelyen belül, három szinten csöves fonálból vannak összetéve. Valamennyi fonál szerkezete kisebb méretekben az egész spirospart szerkezetét ismétli, úgy hogy az ugyanazon szerkezetű fonalak mintegy egymásba vannak tokozva.¹ A spirospartok tengelyfonalai összenőhetnek egymással s így fejlődnek ki a protoplasma szövevényes hálózatai, az egész protoplasma pedig, — a csöves fonalak maguk is spirospartokká változván, tömegében belülről kifelé növekedik.

A spirospartok a csöves fonalakon kívül szemecskéket (mikrosoma) tartalmazó folyékony állományt is foglalnak: magukban s ezen anyagnak a spirospart hüvelyén való áramlása, mint protoplasma áramlás ismeretes a természettudományban. A protoplasmának, illetve a sejtnak nélkülözhetetlen élettani alkotórésze a mag. Sem a protoplasma, sem a mag nem képes önállóan folytatni életét s egyik a másikat nem tudja pótolni. A mag feltétlenül szükséges az emésztő folyadékok keletkezésében, vagyis a mag és a protoplasma egymásra való hatása kémiai természetű s az a termékek kicserélésében áll. A protoplasma mozgásában is lényeges szerepük van a magból a protoplasmába folytonosan szivárgó kémiai anyagoknak, szóval a protoplasma és a mag alkot csak együttesen élő egységet, vagyis e két alkotó rész teszi ki az élet elemi szervezetét: a sejtet, melynek eleven főtömege a protoplasma. A mag, éppen úgy, mint a protoplasma, nem egynemű, hanem több részből alakul. Külsejét a sokszor kétrétű s mindig rácsozatosan átluggatottnak látszó maghártya, belsejét a maghálózat képezi, melynek közeit a magnedv (achromatin) tölti ki, a szálak közt pedig a magocskák rejtőznek, melyeket szintén a hálózattal összefüggő hártya burkol. A mag szilárd részének legjava a nuclein. A mag tözszomszédságában, gyakran a mag testén támadó bemélyedésben, sokszor pedig a mag anyagába beágyazottan fészkel a van Beneden által felfedezett sarki testecske, a centrosoma, a mely többnyire már a fiatal testben kettéoszlik. Némely sejtben három, sőt több

¹ L. dr. Entz Géza: i. m. 220—223. l.

centrosoma is van. A centrosomák tájékán helyezkednek el a kerekded, tömötten szemcsézett protoplasma-részletek: a sphaerák, melyeknek mitom-szálai a centrosomában bogozódnak össze. Mások szerint a sejtmag közelében tartózkodó sphaera közép-pontjában fekszik az egy vagy több centrosoma. E mellett míg némelyek a sphaerát a sejt egyik legfontosabb alkatelemének s a magoszlás egyik fontos tényezőjének tekintik, addig mások a sphaerát a sejtbe behatolt parasitáknak vagy a sejttel symbiosisban élő idegen sejteknek tartják, melyek egészen önállóan fejlődnek.

Ez volna a tudomány mai álláspontja szerint az elemi szervezeteknek, a sejteknek szerkezete. Látjuk, hogy a jól fegyverzett szem elég mélyen be tud már pillantani ez apró életműhelyek szerkezetébe, de még mindig csak homályt és mélységet találunk magunk előtt, ha a sejt tudomány igazi végcélját akarjuk megoldani, azt t. i., hogy milyen a sejt életműködése, az egyes alkatelemek mire valók s hogy vesznek részt s mily fontosságúak az egyes életműködésekben a sejt alkatelemei, oszlás, belülről kifelé való növekedés vagy társulás útján történik-e valamely szervezet felépülése, hogyan megy végbe a megtermékenyítés s a megtermékenyített sejt csak kifejlődik-e az illető egyeddé, vagy pedig az egész szervezetnek, az anya szervezetének összevágó munkája teszi lehetségessé, hogy fokról-fokra, sejtről-sejtre történjék a növekedés egészen a születés pillanatáig. Kísértsük meg röviden összefoglalni azon eredményeket, melyeket a természettan a sejt működésére s a megtermékenyítés folyamatára vonatkozólag megállapított s ezen eredmények alapján döntsük el a főkérdést, hogy t. i, vajjon a nemképződés a megtermékenyült sejtnek alapminősége avagy legalább alapműködése-e vagy pedig éppen ellenkezőleg a nemképződés későbbi folyamat s nem a sejt alapminőségétől, hanem a környezet hatásától vagy egyébtől függ.

Tudományos alaptétel gyanánt vehető a sejt működésére vonatkozólag az, hogy a sejtben végbemenő életfolyamatok, physikai-chemiai természetű hatások és változások. A protoplasmában levő, valamint a környezetében elhelyezkedő anyagok indítják meg azon chemiai folyamatokat, a melyek a sejtek belső átváltozásait előidézik. Ez anyagcserében nagy szerepük van azon ismeretlen összetételű szerves vegyületeknek, a melyek a legújabb vizsgálatoknak legérdekesebb anyagát képezik s a

katalysatoroknak egyik osztályát képezik: a fermentumoknak. Ezek az anyagok pusztán jelenlétükkel bizonyos chemiai folyamatokat előidézni képeseknek látszanak s főszerepük az, hogy oly chemiai folyamatot, mely magában csak végtelen lassúsággal menne végbe, jelenlétükkel meggyorsítanak. A legtöbb adat arra vall, hogy a fermentumok fehérjeneműek vagy ahhoz hasonlóak, de bizonyára colloidalis testek és élő anyagnak köszönik eredetüket.

Legtöbben azon véleményben vannak, hogy a fermentumok hatásának alapját valamely fém, főleg a vas jelenléte, s annak oxydatiója és reductiója teszi. Haliburton és Claude-Bernard szerint a fermentumoknak oly tulajdonságai vannak, mint az élő anyagnak s maga az élő anyag számos tulajdonságát fermentumok jelenlétének köszöni. A fermentum éppen úgy, mint az élő anyag bizonyos irányú változást tart fenn környezetében. Ugyanazon körülmények, melyek az életjelenségeket fokozzák, a fermentumhatást is fokozzák, viszont pedig a melyek az élő anyagot működésre alkalmatlanná teszik, a fermentumokra is ugyanígy hatnak s a mint a hő általában bizonyos fokig minden életfolyamatra előmozdítólag hat, úgy hat a fermentumokra is; különböző chemiai szerek egyformán hatnak élő anyagra és fermentumra, a kiszáritás éppúgy megöli a fermentumot, mint a protoplasmát s az élő szervezetek mérgei csaknem oly hatással vannak a fermentumra, mint a protoplasmára s nincs az a protoplasmára ártalmas hatás, mely a fermentumra is ne hatna károsan. Mindez a hasonlóság valószínűvé teszi azt, hogy az élő anyag változásaiban a fermentumokra való hatás nyilvánul. Minden élő anyagban van fermentum s ha ez elpusztul, megszűnik az élő lény is, ha pedig csak hatásában gátoltatik, az élő lénynél az az állapot fejlődik ki, melyet több állatnál és növénynél észleltek, melyben a test nem él, de képes élni s mintegy holteleven állapotban van; actualis élet tehát csak oly körülmények közt lehetséges, melyekben a fermentumok munkára alkalmasak és minden élő sejt fermentumokkal dolgozik, minden egyes chemiai jelenségnek, mely az étellel kapcsolatos, egy-egy specifikus fermentum felel meg. Minden sejtben számos fermentumnak kell jelen lenni, a melyek együtt és egyszerre dolgoznak, működésüket pedig az a körülmény szabályozza, hogy a fermentumhatás származékai a folyamatra gátló hatással vannak, sőt az egész folyamat megfordulhat.

Azonban bármily fontos szerep jut a fermentumoknak az anyag életnyilvánulásaiban s azok kisebb vagy nagyobb intenzitása bármennyire a fermentum-működések fokától függ, mégsem a fermentum a főalap, hanem a protoplasma, ez válogatja ki a céljaira szükséges fermentumokat tápláló anyagai szerint s maga a fermentum is élő anyag terméke. „Az élő anyagra a környezet chemismusának valamiképpen hatnia kell, hogy a fermentum fejlesztése a helyes irányban megkezdődjék. Kell, hogy a tápláló-anyagnak valami minimalis része magához az élő anyaghoz jusson s csak azután indul meg a fermentum képződése. A fermentumokat tehát az élő anyag készíti, de csak az ő működésüknek köszönheti, hogy anyagot kap hozzá. Ők dolgozzák át a táplálék moleculáit úgy, hogy alkalmas legyen az élőanyagba lépésre, miért is természetes, hogy a fermentumok elpusztulásakor megszűnik minden életjelenség, mert megszűnt valamennyinek az alapja: az anyagforgalom első nagy phasisa. Az élő anyag legfőbb jellemvonása s egyetlen chemiai működése a fermentumok képzése s az összes többi chemiai folyamat vagyis az egész anyagforgalom fermentumhatások eredménye.¹

Előttünk áll nagy körvonalakban a sejt szervezete s szerepe az élet szempontjából. Látjuk, hogy a protoplasma nemcsak szerkezeti alapegysége az életműködéseknek, de azoknak rugója, megindítója is a fermentumok kiválasztása és képzése útján. Ez az a piczinyke csatatér, melyen az életnek kedvező és kedvezőtlen hatásai megküzdenek egymással, itt dől el a lenni vagy nem lenni nagy kérdése. Tárgyunk szempontjából most már az a kérdés, hogy ezen kezdetleges alapéletnyilvánulások körében ott szerepel-e a nemképződés s a megtermékenyülés alkalmával jut-e olyan anyag a sejtbe, mely a nemképződés irányát meg szabja vagy pedig, hogy a megtermékenyülés után közvetlenül jelentkeznek-e oly élettani folyamatok, elváltozások, a melyek a sejtnek nemi meghatározását mutatnák? E célra nézzük meg a megtermékenyülés módját s azon hatásokat, a melyeket a sejtben a megtermékenyítés maga után von.

Minden élő lény sejtéből fejlődik, vagy mint Hertwig Oszkár

¹ Az egész fermentum-ismertetés Dalmady Zoltán: Fermentum és protoplasma című értekezése nyomán. Pótfüzetek a XXXVI. kötethez 77—88. lap.

mondja: „minden állat és növény fejlődése folyamán egyszer átmegy a peteállapoton, a melyben nem más, mint egyszerű sejt. Az emberi pete a női petefészkek Graaf-féle tüszőiben képződött sejt, a melyen a peteburkot, a protoplasmatikus sejtállományt, a sejtmagot és csirafoltot lehet megkülönböztetni. A petesejt csak akkor indul fejlődésnek, ha megtermékenyül, a mely úgy történik, hogy a női ivar-elem a hím ivari elemmel jut kapcsolatba. A megtermékenyült s fejlődésnek indult pete egysejtű, míg a belőle fejlődő szervezet számtalan sejtű, miből következik, hogy az embryonális fejlődés alapja egyedül csak sejtszaporodás lehet. A petesejt először két sejtre, két önálló fiókejtre különül, mindkettő azután tovább osztódik s ez az osztódás mindaddig ismétlődik, míg csak az a végtelen sok sejt elő nem áll, a melyből az új egyén teste alakul. Ez az ismételt sejtosztódás nem egyenmű sejteknek szabály nélküli halmazát alkotja, hanem minden állatfaj petéje olyan, hogy a belőle származó sejtek a fejlődés minden szakán határozott, egymástól eltérő sajátságúak s egymással törvényszerű viszonyban állanak, úgy hogy a petesejt származékai minden egyes sejtsorozatban rejlő külön alakító irányzatossággal s kölcsönös egymásra hatással mindig szorosan meghatározott szerkezetű sejteket hoznak létre mindaddig, míg végre a kész szervezet elő nem áll, melyben az összes sejtek felsőbb rendű egységben együttműködnek, tehát a kész szervezetet nem módosult vagy megnövekedett pete, hanem a petesejt számtalan származékának rendezett sokasága alkotja.

Maga a megtermékenyítés a hímsejtnak, a spermatozoának a női petesejtbe jutása útján történik, mely után a két (a hím és női) sejt egy sejtben egyesül, egy új egyén fejlődésének kezdőponját alkotva meg. A termékenyítés tehát — eredményét tekintve — nem más, mint új fejlődésre ösztönző működés, miért is önkéntelenül az a kérdés tolul elénk, hogy mit visz a spermatozoa a petesejtbe, hogy fejlődésre való készségét megteremtse, vagy szorosabban formulázva a kérdést, mi hiányzik a petében, a mi nélkül tovább nem fejlődhetik s mi újat visz bele a spermatozoa, a mi azután a pete osztódását, vagyis az egész fejlődés menetét eredményezi?

A hím és női ivarsejtek közti különbség nem eredeti, ősi állapot. Kezdetben minden ivarsejt önálló fejlődésre volt alkalmas. A fejlődés alsó fokán az egyedek egyenlők egymással s

mindegyik mindegyikkel párosodhatik, két sejt egyesülése s a fejlődés kezdete között nincsen szoros kapcsolat s az alsóbbrendű lényeknél az új szervezet fejlődéséhez szükségtelen a sejt-egyesülés. A párosodás e szerint nem multhatatlanul szükséges a szerves élet fentartására. A párosodás célja tehát általában nem lehet más, mint egy fajhoz tartozó két lény egyéni sajátságainak új szervezetben való egyesülése, tehát lényege egyéni sajátságok keverődésében áll. Élő szervezetek azonban csak sejt-állapotban keverődhetnek és pedig nem valamennyi, hanem csak a csirasejtek útján s ezzel magyarázható meg, hogy az összes felsőbb rendű szervezetekben a keverődés a szaporodáshoz, t. i. ahhoz az állapotokhoz van kötve, midőn az új egyén még csak mint ivarsejt van meg. Ez állapotban két különböző egyénből származó csirasejt összeolvadhat s az így előálló sejtéből fejlődő szervezetben mind a kétféle egyéni sajátságok keverődése kifejezésre juthat. A két egyesülő csirasejt közül a petesejt szolgáltatja az összes protoplasmát és tápláló anyagot, míg a mozdatlan petesejteket felkereső spermatozoák az osztó anyagot, a centrosomát szolgáltatják. A kettő között tehát bizonyos munkafelosztás van. A spermatozoát a protoplasma hiánya gátolja továbbfejlődésében, a petesejt ezzel ellentétben protoplasmájában, sejtmagjában és tápláló anyagbeli készletében a továbbfejlődésre szükséges összes feltételeket egyesíti, kiképi a fermentumokat, az anyagforgalom műszereit, de az osztókészülék, a centrosoma vissza van benne fejlődve. Az új egyén összes centrosomái a spermatozoa centrosomájából fejlődnek. E szerint a két ivarsejt mindegyike csak a másikkal való egyesülés után, már mint összeolvadt egység érheti el továbbfejlődésre alkalmas voltát.

A termékenyítés, a két ivarsejt munkamegosztáson alapuló egyesülése tehát az egyéni sajátságok keverődésének eszköze, módja. A hím és női ivarsejtek bármily eltérők is, sejtmag-állományukban, azaz a spermamag és petemag nagyságra teljesen egyenlők, a belőlük keletkező magelemek, az erősen festődő anyagból, a chromatin-állományból fonálszerű testekbe tömörülő chromosomák száma szintén egyenlő, úgy hogy végeredményben alakra, nagyságra, számra teljesen egyenlően fekszenek a pete állományában egymás mellett az apai és anyai chromosomák, a melyek száma bizonyos állatfajra nézve állandó s melyeket hosszában történő kettéhasadás útján a sejt osztókészüléke, a centrosomák

meglepo pontossággal származtatnak át egyenlo combinatióban a főksejtekre. Ezen apai és anyai chromosomákban rejlenek azon erők, a melyek a fejlődő új szervezetben a faj jellemvonásai mellett mindkét szülő egyéni sajátosságait kombinálva kifejezésre juttatják.

A most előadottakból mindenekelőtt világos az, hogy az élet tűzhelye, keletkezésének s fejlődésének szintere a sejt s mivel az élet mozgás, minden mozgást elősegítő vagy akadályozó tevékenység hatással van rá. Az élő sejteken belül harmonizált erők működnek chemiai és physikai folyamatok útján s a sejt a legkülönbözőbb anyagokat arra használja fel, hogy egy célra törekvő, automatikus munkát végezzenek s azon egyensúlyi állapotok, melyek a fokozatosan építő s ezzel járó szétbontó műveletekben előállanak, helyes mederben tartassanak. "Az élő sejt maga teremti meg, fejlesztí azon műszereket, a fermentumokat, melyek a távol eső anyagokat táplálék céljából átdolgozzák s a chemiai folyamatokat megindítják, a protoplasmát általában az adott viszonyokhoz alkalmazkodóvá teszik s megvédi egyes káros hatások ellen.

Magára az életerőre vonatkozólag két ellentétes vélemény küzd egymással. Az egyik szerint az élet az anyagon, annak tulajdonságain kívül eső fogalom s valamennyi életnyilvánulás az élő plasmához van kötve s nem az ő chemiai alkotórészeihez. A másik felfogás ellenben az életet egyszerű chemiai-mechanikai folyamatnak minősíti, melynek főrugói a fentebb ismertetett katalytikus hatású testek. Bármelyik nézet legyen igaz, az bizonyos, hogy az élet legelemibb nyilvánulásai a sejtekben folynak le chemiai-physikai úton. Nagyon valószínűnek látszik, hogy az első életnyilvánulások elektromos folyamatok s e chemiai bomlást és egyesülést az elektronok kisülései indítják meg. Tényleg egyes természettudósok a katalysátorokat nem is tekintik másnak, mint az atomokat összekötő elektromos áramot ki és bekapcsoló, áramszabályozó testeknek s a protoplasmában levő anyagok jellemük szerint vándorolnak az elektromos áram hatása alatt az anodhoz vagy a kathodhoz, sőt oldatuk szerint majd elektropositívek, majd negativek, anionok vagy kationok. Az elektromos feszültséget pedig, mely az egyes hatásokat előidézi, azon hőmérsékleti differentia idézi elő, mely az egyes molekulák között fennáll, végső sorban pedig a napfény és hő hatására

vihető az vissza. Az élet alapokától eltekintve, mely különben is irrelevans úgy az életjelenségek, mint az életszükségletek tudományos vizsgálatánál, bizonyos az, hogy az életnek szemünk előtt végbemenő tünetényei az elemek elektromos töltésén, dissociation, contact hatásokon alapulnak. Sokat várhatunk e tekintetben az elektrolysis, az ultraatomelmélet s a radiummal folyó kísérletek fejlődésétől, tökéletesedésétől. Ma még nem vagyunk ott, hogy a sejt minden egyes alkatelemének szerepét, viselkedését pontosan megállapítani tudnánk, s valószínű, hogy „az élő sejt a maga elrendezett vegyületeivel, a legkülönbözőbb viszonyokhoz, állapotokhoz alkalmazkodni tudó műszerével a kutató előtt mindig rejtvény marad.“

Vonjuk le az eddig ismertetett megállapításokból a nemképződés valószínű módjára vonatkozó eredményeket. A termékenyüléskor két ivarsejt egyesül, válik egységes szerkezetté. Eredetileg a párosodás két egynemű sejt egybekeléséből áll, tehát a különmemű sejtek egyesülése nem a szaporodás ösereleti módja és célja, hanem a két ivar tulajdonságainak átöröklése, új egyedben való egyesítése. Úgy a hím, mint a női ivar összes tulajdonságainak átöröklésére megvan a képesség és a tendencia, ennél fogva az ivari tulajdonságok átöröklésére is. Ebből következik, hogy az élő és megtermékenyült sejt, a két ivarszervből egyesült embryo mindkét ivarszerv kifejllesztésére kész és képes. De ez a készség és képesség csak potentialis s a kifejllesztésre való képességet a környezet adja meg. Minden sejt minden szervezet számára különleges környezetbe kerül s csakis abban élhet meg és fejlődhetik s az anya szervezetének, az egész szervezetnek alá van rendelve. A felsőbb rendű szervezetben, az eredetileg egynemű sejtek egy része a többi életfunctiók elhanyagolásával csak bizonyos functiókat végez, az egyes hatások irányában különösen ingerlékenynyé válik. A Graaf-féle tüszőben elhelyezkedő peték a megtermékenyített ivarsejttel összeköttetésbe lépnek, táplálkozásra és fejlődésre szolgáló anyagokat kapnak a környezettől a központi hatalom összeműködtető hatása alatt; az anya szervezete az oszlás útján növekvő, barázdalódásnak indult petét megfelelő környezettel látja el s lehetővé teszi az oszlódás, a fejlődés oly irányát, mely az illető fajnak megfelelő szervezet kiépülésére vezet. A kifejlődés az embrióban mindkét ivar irányában megindul s az eddigi vizs-

gálatok szerint bizonyosra vehető, hogy az első hetekben az embryón mindkét ivarszerv kezdetleges képletei megvannak. A nemi szervek látható alakja a harmadik hónapban lép fel, mikor már az embryo nem a protoplasmából, hanem a köldök-zsinóron át vérkeringés útján táplálkozik. Ettől az időtől kezdve az embryo, már mint egyivarú, határozottan him- vagy nőnemű egyén fejlődik, bár néha a másik ivarszerv nyoma visszafejlődött állapotban a születés után is megmarad. Ez a kettős tény, hogy t. i. az ivarszerv határozottá csak a fejlődés bizonyos fokán lesz, s hogy a hímnősöknél mindkét ivarszerv — az egyik mindig fejletlenebb, illetve visszafejlődött állapotban — megvan, azt mutatja, hogy a mindkét szülő ivarsejtjéből előállott embryo, örökölve a mindkét szülő tulajdonságainak átvételére való képességet, kezdetben a két szülő ivarát is magában hordozza s csak később fejlődik vissza egészen, néha csak részben a másik ivarszerv, minthogy a faj jellege azt követeli, hogy az új egyed, a fajfentartó utód nemileg meghatározott legyen, mivel a szaporodás az embernél a két nem egyesülése útján történik, de ez az egyesülés csak a sejtállapotban történhetik, az egyik nem a spermatozoát, a másik az életműködésre teljesen berendezett petét szolgáltatván.

A visszafejlődése az egyik szervnek s az ősellapotba való visszahelyezés valószínűleg a fentebb ismertetett katalysatorok munkája, a melyek képesek az elért hatásokat visszafejlesztteni s az ellenkező hatást előidézni. A kedvezményezett ivarszerv azután, mikor az új egyén mintegy önállóságot nyert s nem a protoplasmából táplálkozik többé, nincs már kitéve a visszafejlesztés veszedelmének, a mit mutat az a körülmény is, hogy ha addig az időpontig a visszafejlesztés nem sikerül, mindkét ivarszerv megmarad az új egyéneken.

A hogyan az anya szervezetének faji jellege a megtermékenyült petét az illető faj tulajdonságai szerint fejleszti ki, úgy azt a tulajdonságát is kifejleszti, hogy az illető faj módjára tudjon az új egyed is a fajfentartáshoz hozzájárulni, t. i. ivaros szaporodás útján. Hogy azután melyik nem fejlődik ki az egyén-nél, arra a valószínűség egyforma s ez az igazi, tiszta természet-tani valószínűség, mikor mind a két irányú fejlődésre disponált egyed vagy az egyik, vagy a másik irányban halad tovább a fejlődés bizonyos fokán túl. Az egyforma lehetőség az

egyforma arányban való képződést biztosítja. Csakis ebben lehet magyarázatát keresni és megtalálni a nemek arányának, hogy t. i. minden egyes megtermékenyült pete mindkét ivar tulajdonságait örökli, de azok közül a nemet, a fajfentartás és átöröklés eszközét csak oly módon, tehát csakis az egyik nem alakjában örökli, hogy ezáltal ő maga is képessé váljék az illető faj módjára végbemenő szaporításra.¹

A megtermékenyítés közvetlen célja az új egyén létrehozása s benne a szülők tulajdonságainak átöröklítése, egyesítése. Csak másodlagos cél, helyesebben az előbbi cél következménye az, hogy az új egyén maga is szaporításra képes legyen az illető faj mintájára. A megtermékenyült petének is tehát elsőrendű közvetlen feladata az új egyén életének biztosítása, oly életműködések folytatása, melyek az új egyén kifejlődését biztosítják, szabad teret engedve mindkét ivar tulajdonságainak érvényesülésére. A megtermékenyülés után megindult kémiai és mechanikai folyamatok oly alapéletműködések, melyek azt mutatják, hogy a sejtnak kezdetben nem sok gondja lehet a nem képződésével, hanem csak azon életfunkciókat végzi, a melyek egyes tulajdonságok és alkatrészek későbbi kifejlődhetését és kialakulását előkészítik, biztosítják. A legelső életfolyamatok oly kezdetlegesek, egyszerűek, alapvetők, a legalsóbb rendű, egysejtű lények életműködésével annyira egyformák, hogy ezekből tisztán látható, miként itt kizárólag egy nagy bonyolult felépítésű szervezet alapjai rakatnak le csupán s arra szolgálnak kizárólag e működések, hogy a mindkét szülő által átszármaztatott tulajdonságok, faji jellemek potenciális állapotukból az új egyén testében később tényleges alakulatokká fejlődhessenek.

Akár igaz Haeckel theoriája, hogy az embryo, míg tökéletes kifejlődését eléri, átmegy mindazon fajok alakján és szervezeten, melyeken az emberi nem a természetes és ivari kiválás útján átment, vagyis más szóval az ontogenesis a phylogenesis rövid ismétlődése s az embryonális fejlődés hosszabb tartama éppen arra való, hogy ez az átmenet gyors egymásutánban megtörténhessék oly módon, hogy a fermentumok ezen kémiai folyamatokat, melyek csak végtelen lassúsággal mennének végbe,

¹ V. ö. Lexis valószínűségi számításával, a legvalószínűbb normalértékkel és valószínű hibával.

jelenlétükkel sokszorosan meggyorsítják; mondom akár igaz ez a nézet, akár nem, az bizonyos, hogy valamely magasabb rendű szervezet kifejlődését nem lehet a bizonyos kémiai anyagokat tartalmazó s kezdetleges kémiai folyamatokat végző sejt működésének kizárólag tulajdonítani; kell, hogy az egész szervezet összes működésével közrehatson a fajbeli egyed kifejlődéséhez és az évezredek során kialakult faj munkája is hozzájáruljon a hozzátartozandó új egyén megfelelő kialakulásához, a mi csak a már kifejlett szervezet, az anya testének közreható ereje útján lehetséges. A pete maga még nem ember, de még állat sem, egyszerű elemi életegység, s hogy az mivé fejlődjön, arra az anya szervezetében már kialakult faj ereje, tehát a környezet kényszerítő hatalma irányadó, a mint a víz a pohárban annak alakját kénytelen felvenni, úgy az élő sejt a maga fejlődésében is kényszerítve van az anya emberi szervezetéhez idomulni, annak alakját venni fel az élet csatornáit, a véredények közvetítésével, nemét pedig azon valószínűségi arány szerint nyeri, a mely arány szükséges az emberi nem szaporodásához, vagyis az élő emberek közt mutatkozó nembeli arány fenntartásának lehetősége szerint. Éppen azért, mert mindkét ivar sejtje együtt alkotja meg az új egyén elemi szervezetét, egyenlő a valószínűség a hím vagy női ivar öröklésére, a mi, mint már említettük, az igazi és természetes valószínűség. Az ivari elkülönítés és határozódás útján jelentkezik tényleg az egyén úgy, mint általában az élet, a lét, az utódokban örökélet eszköze és nem mint öncél, sőt még a faj is alárendelt szerepre van hivatva, kezdete és vége van annak is, mint az egyénnek, a faj sem cél, az is csak eszköz az élet s életet teremtő természet kezében, a faj maga is csak rendszertani dolog, alaki igazság, tűnő lényeg. Igaz csak maga az élet, állandó, benső lényeg maga a lét.

Hogy képzeltető hát, hogy a nemképződés esetleges, az egyének vagy tulajdonságaik által meghatározott, kortól vagy mástól feltételezett legyen!? Itt egy örök törvény működik, a mely sem nem az egyén, sem nem a faj érdekében való s melynek a nemképződés is egyik eszköze. A nem csak arra való, hogy a természet egyes esetekben így teremtsen életet, alkosson egyéneket, kiknek vagy melyeknek útján az átöröklés, az őserő folyton élő, átszármaztató hatalma megbizonyosodjék, az élet

szikrája folyton lobogjon s mint ösztön vagy öntudat örökmécesként égjen.

Összegezzük még egyszer röviden az eredményeket.

Az élet alapszervezete a sejt, a szaporodásé a megtermékenyült ivarsejt. Az egyén s annak tulajdonságai a környezet hatása alatt fejlődnek ki. A megtermékenyítés útján mindkét ivar tulajdonságai átöröklődnek az utódra, az egyes tulajdonságok tényleges kifejlődése azonban a környezet magatartásától függ. Az ivarszerv is mindkét nem irányában kezd kifejlődni, de később a faj jellemének megfelelően az egyik túlsúlyra jut s a másik visszafejlődik. A visszafejlődés a fajfentartás törvényének megfelelő valószínűség arányában történik. Az új egyén vérkeringésének megindulása után rendszerint már csak a diadalra jutott ivarszerv marad meg és fejlődik s a másik eltűnik. A hím (finemű) utód azonban rendszerint nemcsak az ivarszervnek, hanem egyéb tulajdonságok és sajátságok tekintetében is különbözik a nőténytől, vagyis a pete későbbi kifejlődése ezen többi tulajdonság kiválásával is jár. Ez a nézet Darwin elméletével, a természeti és ivari kiválással is összevág.

A pete a nemképzésre csak későbbi korban fordít gondot, illetve az ivarszervek csak a fejlődés bizonyos fokán jelentkeznek. Első sorban a pete oly életműködéseket végez, melyek a fenmaradást és fejlődést biztosítják, milyenek a táplálkozás, oszlás, anyaggyűjtés, kialakulás, védő-kötő szövetek képzése, légző szervek, stb. kiképzése. Ezen idő alatt a nemi elkülönülés még szükségtelen s nem tartozik az első rangú életfeltételek közé, tehát a pete nem gondol még az ivari meghatározással, hanem engedi a két szülőtől átöröklött tulajdonságainak s ezzel mindkét ivarnak irányában a fejlődést. De bizonyos idő múlva, a szervezet kifejlődésének bizonyos fokán az egyed kialakulása érdekében már szükség van az egyik ivar irányában való kifejlődésre, a mi azonban nem csupán az ivarszerv meghatározódására szorítkozik, hanem az azzal járó ú. n. másodrendű ivari tulajdonságokra is kiterjed.

Az öröklés és kifejlődés két különböző dolog, bár karöltve járnak, mondja Darwin.¹ A különbséget azon ismertető jegyeken

¹ Darwin, Az ember származása és az ivari kiválás. Ford. Török Aurél és Entz Géza. Budapest, 1884. év. 349, 363, 366, 369. l.

látjuk, melyek az élet korábbi szakában szállanak át, azonban csak az ivarérettség szakában vagy a magasabb életkorban jutnak kifejlődésre. Még világosabban látjuk ezen különbséget a másodrendű ivarjellemeken: mert ezek mindkét ivaron át örököltetnek s mégis csupán az egyiknél fejlődnek ki. Oly jellemek, melyek az élet későbbi szakán jelennek meg valamelyik ivarnál, kizárólag ezen ivar által örököltetnek, míg az oly jellemeknek, melyek korai életszakon fejlődnek, hajlamuk van mindkét ivarra átszállni. Kivételek, rendellenességek természetesen előfordulhatnak. A szaporodásbeli működésekre nézve az ivarok szükségképen különböznek egymástól, mert azon szerkezeti változások, melyek ezen működésekkel állanak viszonyban, csak az egyik ivarra szorítkoznak s mivel az élet késői szakán keletkeznek, csakis az egyikre szállottak át s ezen különbségek azok, melyek megmaradása és átöröklése alkalmat szolgáltatott a másodrendű ivarjellemek kifejlődésére.

Az ivari ellentét nem ősi jellemvonás, tehát a fejlődés stadiumain a fermentumok gyorsító hatása alatt rövid idő alatt átmenő embryón az ivari jellem, illetve elkülönülés csak később jelentkezik. Némely különbségek azonban már korán jelentkeznek, míg mások az élet későbbi szakában, a születés után fejlődnek ki. Mert az elkülönülés a születéssel még nincsen teljesen befejezve, a két ivar elválása az ivarszerv kifejlődésével még nem teljes, a mit bizonyítanak azon későbbi eltérések, melyek az ivarérettség után fejlődnek ki, valamint maga az a tény is, hogy az ivarérettség későbbi dolog s bizonyos korig a már megszületett egyén közönyös a másik nem iránt. A fejlődés, változás állandó.

Általában szabályul szolgál, hogy oly változások, melyek a két ivar egyikénél későbbi életkorban lépnek fel, az ugyanazon ivarnál való kifejlődésre hajlanak, míg az élet korábbi szakában fellépő változások mindkét ivarban való kifejlődésre hajlanak. Magától is valószínűnek látszik, hogy olyan jellemnek, mely az élet korai szakában lép fel, hajlama van arra, hogy mindkét ivar egyaránt örökölje, mert az ivarok, mielőtt szaporodó képességüket elérték, szervezetükre nem igen különböznek egymástól.

Még csak egy kérdést. Ha igaz az, hogy a kétnemű szülőnek ivarsejtjeik útján az embryóban egyesített tulajdonságai egyaránt kifejlődésre törekednek s ez az egyforma törekvés az

egyik vagy másik ivarnak kifejlődését egyforma arány szerint teszi lehetővé, honnan van mégis a születéseknél állandóan mutatózó fiútöbbslet s ez a tény hogyan egyeztethető össze ama másikkal, a két nem egyforma arányban kiképződésével?

Első pillanatra úgy látszik, mintha a kettő kizárná egymást s a kiképződés a fiútöbbslet arányában indulna meg, vagy pedig mintha az az elmélet volna igaz, hogy a pete már kezdetben him- vagy nőnemű embryo alapalakzatát foglalja magában és pedig a fiúszületési többslet arányában. Közelebbi megfontolás azonban ezt a lehetőséget kizárja. Nem képzelhető, hogy a peték tényleg a fiúszületési többslet arányában lennének nemileg megoszolva, mert egyrészt az ily arányban való elhelyeződés semmiféle szabályszerű valószínűséget nem engedne meg, míg a mi elméletünk szerint ez a valószínűség nagyon egyszerű, természetes és szabályszerű, de másrészt bizonyos az is, hogy számos pete marad megtermékenyítetlenül s számtalan pusztul el, míg egyik az új egyén kifejlődésére kedvező helyzetbe jutva, megkezdí embryonális életét. Nagyon valószínűtlen, hogy az ezernyi feltételtől függő megtermékenyülhetés s embryová válhatás a kétnemű peték közt a fiútöbbslet arányában történnek. Szinte lehetetlen elképzelni, hogy a szerencse a fiú születési többslet arányaiban kedvezne a finemű petéknek, annál is inkább, minthogy a fiúszületési többslet maga is nagyon változik a szülők kora, korkülönbsége, a hányad-szülöttség stb. szerint s nem tehető fel, hogy ezen viszonyoktól függne az ezernyi pete közt az eltérő arányban való megtermékenyülés. Míg úgy a fiútöbbslet, mint annak a mondott viszonyok szerint való változása a mi nézetünkkel könnyen megmagyarázható. Ugyanis sokkal hihetőbb az, hogy nem a peték kétféle neműsége, hanem a kifejlődhetés határozó a him- vagy nőnemű egyedde való kialakulásnál és a szülők kor és egyéb viszonyai eltérő hatást gyakorolnak a kifejlődésre a nemi arány szempontjából. Természettani szempontból is nagyon valószínű, hogy a mindkét nem nemi és egyéb tulajdonságait potentialiter magában egyesítő s mindkét szülő tulajdonságainak kifejlesztésére kész pete a himnemű szülő előnyösebb tulajdonságainak, nagyobb életeterejének hatása alatt inkább a himnem kifejlesztésére hajlik a físzületési többslet arányában s ez a többslet, ez a számbeli túlsúly a fajfentartás szempontjából kedvező, sőt szükséges, különben mi sem igazolná a hímek eltérő tulajdonságait a nősténynyel

szemben, ha erre a természetnek a fajfentartás szempontjából nem volna szüksége. S ez az eltérés nemcsak az alakban, színben, a védelemre vagy támadásra jobban képesítő szervezetben, de főleg az erőben nyilvánul. Nagyon plausibilis s erősíti nézetünket Darwin azon találó megjegyzése, hogy ahhoz, hogy a pete már kezdetben nő- vagy himnemű legyen, szükséges volna, hogy a mint a kifejlett hím és nő nagyságra, alakra vagy összetételre különböznek egymástól rendszerint, úgy ezen tekintetben a petéknek is eltérőknek kellene lenni, a mi pedig nem fordul elő, sőt ellenkezőleg nemcsak az egy faj petéi, de általában az állati, sőt a növényi sejtek is alapszerkezetükre megegyezők, egyenlők.

Marshall a fiútöbbletet az ős embereknel előfordult gyermekgyilkosságokkal magyarázza. A gyermekölés a fiúknak volt kedvező, a mi lassankint oly családok képződésére vezetett, melyekben rendszerint több a fiú, mint a leány, azaz a bizonyos ivar létrehozásának hajlama öröklékeny. Ez azonban nagyon erőszakolt, természetellenes magyarázat. A természet nem bizza a maga fajfentartó munkáját az egyes néptörzsek szokásaira és hajlamára s mint Darwin is ellenveti, a mindkét ivarnak egyaránt nagy mértékű pusztulása, minthogy e gyermekgyilkolásoknál, a melyek némely törzsnél most is szokásosak, nem annyira a fiúszeretet, mint inkább bizonyos gyermekszám, vagy az első születés irányadó, ez a pusztulás nem módosíthatja a fajnak ivart létrehozó képességét.¹

Egyetlen elfogadható magyarázat tehát a fiútöbbletre az, hogy a fiúszületési többlet a fajfentartásra kedvező és pedig azért, mert a hím megszülése nehezebb, a hímeket jellemző másodrendű ivari sajátságok károsak az embrióra s így a nagyobb számú fiúhalálozás folytán előálló nagyobb számú szükséglet tényleg az embrióknak a finem irányában való nagyobb hajlamát és inkább a finem irányában való kifejlődésre való törekvést létesíti.¹ A férfi és nő közötti eltérések oka is ebben leli magyarázatát.

*

Ezekben igyekeztünk a nemképződésre vonatkozó elméleteket s azok kapcsán a magunk nézetét röviden ismertetni. E szerény értekezésben lefektetett elvek és nézetek nem igénylik a

¹ Darwin i. m. 397. l.

csalhatatlanság dogmáját, az csupán a sok közül egyik hypothesis gyanánt akar szolgálni. Jogosultságát vagy alaptalanságát a természetben s annak körében a még gyermekkorát élő fejlődéstan haladása, tökéletesedése van hivatva megállapítani. De ez nem lehet napok vagy évtizedek feladata. Maga a természettudomány is még nagyon a kezdet kezdetén van s éppen a legújabb kutatások intenek óvatosságra az eddig természettani igazságokul hirdetett tételek feltétlen igazságok gyanánt minden kétely nélküli elfogadásánál. Éppen a napjainkban folytatott vizsgálatok, meglepő felfedezések tehetik a szellemére méltán büszke emberiséget alázatossá és óvatossá, a természet titkainak, legelemibb erőinek kutatása győzhet meg bennünket legjobban arról, hogy csak homályt találunk előttünk és mélységet. Bizonyos határon túl a természettudomány is kénytelen hypothesisekhez folyamodni s az egyéni nézetet, ízlést tenni kutatásainak alapjává. És talán éppen ez a tudomány örök életének s folytonos haladásának legfőbb biztosítéka.

Minél mélyebben igyekszik behatolni a tudomány a részletekbe, annál több csodásnál csodásabb finom szervezethez derül ki, annál bonyolódottabbnak látszik az a csöpp protoplasma s annál több nézet és elmélet keletkezik egyes kérdésekre vonatkozólag a kutató természettudomány nyomában. Legyen szabad nekem is e nyomon haladva egy ilyen nézethez ragaszkodnom s annak kifejezést adnom e bonyolódott szervezetű kis világ életével oly benső, szoros összefüggésben álló kérdésre, a nemképződésre vonatkozólag.

Illyefalvi V. Géza.

¹ V. ö. Düsing és Fircks elméletével.

MAZZINI.¹

— Első közlemény. —

Mazzini József (1805—1872.) a modern Itália megalapításának leglelkesebb és legrokonszenvesebb előharczosa. Az új Olaszország, mint egységes, alkotmányos, nemzeti és demokratikus állam, kialakulásának előkészítésében senkinek sem köszön többet, mint Mazzininek, e vérbeli forradalmárnak és összeesküvőnek, ki egy élet minden erélyét, minden tevékenységét, minden boldogságát az olasz hazának és szabadságának áldozta. Lelke előtt világmegváltó eszmék lebegtek, szemei az egész emberiség boldogságán függöttek, de e boldogság megteremtését csak szabad nemzetek s első sorban egy szabad és egységes Olaszország közreműködésétől remélte. S céljai megvalósításának érdekében nem szűnik meg izgatni utolsó lehelletéig, nem kiméli magát és érdekeit, nem fél börtöntől és száműzetéstől, hanem tanainak feltétlen igazságában s az igazság győzelmében bízva, hirdeti azokat a próféta ihletével, az apostol lelkesedésével, a hős bátorságával s az igazi hazafi önzetlenségével. Az egység gondolatát, mely eladdig csak néhány kiválónak lelkében élt, Mazzini propagandája vitte be az egész olaszság tudatába; ő sürgette a népnek a szabadság, egység, függetlenség eszméire való nevelését. S agitatori működése nem külső, másoktól vett hatások következménye, hanem élő meggyőződés szüleménye; lelke mélyében gyökerező s a korviszonyok által kifejlésre birt erkölcs-bölcseletének és ebből fakadó politikájának eredménye. — Erről a filosofiáról és politikáról, Mazzini tevékenységének forrásairól és irányítóiról akarunk itt néhány fővonásra szorítókozó vázlatot nyújtani.

*

¹ Mazzini születésének 100-ik évfordulója alkalmából.

Mazzini nem volt hivatásos philosophus. Philosophiai műveltsége meglehetősen szűkkörű, a mi nemcsak abban nyilatkozik, hogy a bölcsezsét egyes ágairól, mint az ismerettanról, természet-philosophiáról, eszméinek rendezésénél és összefoglalásánál tudomást sem vett, s hogy psychológiája és metaphysikája is néhány hagyományos és zavaros fogalomnál alig tartalmaz egyebet: hanem abban is, hogy nincs érzéke a gondolat logikai fejlődése iránt, ahhoz semmivel hozzá nem járul, nem keres és nem mutat kapcsolatot a philosophia jelesebb képviselőivel, sőt kora tudományos életével is vajmikevés érintkezést tüntet föl. Szorosabb értelemben vett s ismerettenilag igazolt rendszert ennél fogva nem is alkotott, s így a philosophia történetében csak a tisztán gyakorlati gondolkodók között juttathatunk neki helyet. De a magasabb fokú philosophiai képzettség s a nagy, mindent összefoglaló és rendszerező erő hiánya még nem jelenti azt, hogy ne lett volna képes egységes tekintettel átölelni a világot; csakhogy az egységesítés, azonos szempont alá foglalás nála csupán arra a világra terjed ki, melynek történetét és tüneményeit egyedül vizsgálta, haladását egyedül szorgalmazta, melyért küzdött és fáradozott: az emberiségre, mint társadalomra. Ennek megfelelőleg philosophiájának forrásait hasztalanul keresnök megelőző korok bölcseészeti elméleteiben; az ő tanainak alapja a történelem s az a tanulság, melyet ő az emberiség fejlődéséből magának levon. Mint Eötvös Józsefünkre, úgy Mazzinire is különösen azok az ellentétek gyakoroltak mély hatást, melyek a francia forradalom nyomában keletkeztek s egyaránt kiterjedtek a vallási, erkölcsi, politikai s szorosabb értelemben vett társadalmi életre. A vallástalanságnak, a materialismusnak és individualismusnak túlságai az ő altruista lelkét a legodaadóbb hithez, az erkölcsi idealismushoz s az egyetemes emberiség érdekeihez vezetik, a jogok általános követelése pedig a kötelesség elvének erőteljes hangoztatására indítja. Ehhez képest a philosophia feladatát is nem a pusztá, természetlen szemlélődésben látja, hanem a cselekvésben nyilvánuló és kifejeződő gondolatban. Maga a gondolat, mint ilyen, nem lehet cél, csak annyiban, a mennyiben a cselekvés, a kötelesség teljesítése megfogandhatik benne. A kötelességek pedig az idők, a századok szerint változnak; néha a toll, máskor a kard forgatását követelik. Lehet kötelesség a hallgatás, a mikor kevesek szenvedéséről van szó,

de a modern társadalom igazságtalanságai között, midőn milliók kintlódnak néhány ezernek jólétéért, mikor a szabadságot, az emberi haladás ez éltető elemét elnyomják, akkor nem szabad hallgatni, hanem meg kell ragadni az egyetlen eszközt, mely a nagy egész érdekeit megmentheti: a forradalmat.

Olvasmányai közül úgyszólván csak Dante Convitoja s még inkább Monarchiája volt reá hatással, de itt sem annyira a művek tulajdonképeni tartalma, mint inkább a szerző hatalmas egyénisége ragadta meg. Az universalistikus politikának s az emberi nem egységének, a tökéletesedés e — szerinte — nélkülözhetetlen feltételének, eszméjét látta megtestesülve benne, a gondolat és működés hatalmas egyesülését. „Dante — írja Mazzini — egy félelmetes *egység*: egyén, mely magába zárja, mintegy magban, a nemzeti egységet és egyéniséget.“ A separatistikus törekvésekkel szemben úgy tekintette Dantét, mint képviselőjét és prófétáját Itália egységének, a mely egységtől viszont — az ő elméjében — az emberiség jövője függött. Meg volt győződve Itália és Róma magasabb hivatásáról az emberi nem fejlődésében s a mint Itália mindegyik fölemelkedése új korszakot nyitott az emberi haladás történetében, ugyanezt várta Italiának az ő korában történendő felszabadításától. „A császárok Rómájából jött elő — mondja — az erő uralma alatt álló műveltség egysége Európa számára. A pápák Rómájából jött elő a tekintély uralma alatt álló műveltség egysége az emberi nem nagy része számára. A nép Rómájából fog előállni a népek szabad beleegyezésétől elfogadandó művelődés egysége az emberiség számára.“ Ha mindez elveihez és meggyőződéseihöz hozzáveszszük Ausztria és a pápaság iránt érzett izzó gyűlöletét, mint a szabad és egységes Olaszországért rajongó lelkének természetes indulatát, akkor tán rámutattunk az összes fontosabb forrásokra, melyekből philosophiája és politikája táplálkozott.

Mazzini philosophiájának világa az emberi társadalom, s legfőbb egységesítő elvét, mely alá a társadalom jelenségeit foglalja, a vallás-erkölcsi szempont szolgáltatja. Egész erkölestanának s erre épített politikájának alapja a vallás, mely istenbe vetett hitén nyugszik. Kiindulási pontja tehát transcendens. Elméletében ilyképen sajátos módon vegyül össze tapasztalat és intuitio; a vezérlő szerepet azonban, rendszere tudományos jellegének hátrányára, az intuitio játssza.

Felfogásának legfőbb alapelveit ő maga következőképen foglalja össze: „Hiszünk egy istenben, minden létező alkotójában, a ki abszolút, élő gondolat, s a kinek kisugárzása a mi világunk és megtestesülése a mindenség. Hiszünk egy általános, változhatatlan törvényben, a mely létezésünk módját meghatározza, a mely átfogja a lehetséges tünemények minden sorát s állandó hatást gyakorol a világegyetemre és mindenre, a mi benne foglaltatik. Minden törvény elrendő czélt követelvén, hiszünk a képességek és erők előrehaladó fejlődésében; e képességek és erők t. i. mozgásban vannak azon ismeretlen czél felé, a mely nélkül a törvény haszontalan volna s léte érthetetlen. És mivel minden törvénynek magyarázata és igazolása saját alanyában rejlik, hiszünk az emberiségben, e collectiv és folytonos lényben, melyben legvilágosabban nyilatkozik meg a földön isten gondolata, minthogy az (emberiség) a törvénynek egyetlen tolmácsolója.“

Mazzininél az istenben való hit lelki szükséglet; benső szemlélődés eredménye. Isten létét bizonyítani, szerinte, bűn, mert hiszen isten világosan megnyilatkozik a világ rendjében és az erkölestörvényben épp úgy, mint az emberiségben, mely nem egyéb az isten élő szavánál. Az istennek az emberiségben és minden-ségben való folytatólagos megtestesülésével párhuzamosan rájövünk isten törvényére, mely a fejlődésben és haladásban áll s melynek megismerése rávezet bennünket kötelességeinkre. Ez a törvény teszi számunkra lehetségessé a jó és rossz megkülönböztetését, ez az alapja az egyre tökéletesedő erkölcsi életnek. E törvényt azonban nem egyszerre fődözzük föl; hanem csak fokenként, a mind egységesebbé váló emberi társadalom erőinek kifejlődésével egyenes arányban, emelkedünk annak folyton tisztább tudatára. Helyes értelmezésének kritériumát minden fejlődési fokon az egyéni és egyetemes tudat összehangzá-ából meríthetjük. A fejlődés végső célját s vele az emberiség rendeltetését Mazzini ismeretlennek mondja, anélkül azonban, hogy azok eszméjét, mint a melyek nélkül ő az emberiséget elképzelni nem tudja, elejtené. „Az élet, mely bennetek van, istentől jó, s az ő előrehaladó fejlődésében egy értelmes tervet árul el. Életeteknek tehát szükségképen van célja, rendeltetése. A végső cél, a melyért teremettünk, még mindig ismeretlen, és ez nem lehet másként; de azért nem kell azt tagadnunk.“ A

végső cél felé való haladásban részt vesz a vallásos tudat is, mely épp úgy, mint az erkölcsiség, szintén folyton változik s megy előre a tökéletesedés útján. E tökéletesedés egyes fokainak képviselői a felekezetek (zsidóság, kereszténység, protestantismus), míg maga a tiszta, tökéletes vallásos tudat minden felekezeti felfogástól független. — Mazzini annyira meg volt győződve e, némileg mystikus, tanainak igazságáról, hogy eszméi megvalósulásától nemcsak politikai újjászületést várt, hanem új vallásos korszak kezdetét is remélte. Sőt egyéniségében és törekvéseiben határozottan felismerhető a vallásújító számos jellemvonása, melyeket csak erősített a pápaság iránti ellenszenve. Meg akarta szüntetni ennek az isten és ember közti közvetítő szerepét, közelebb akarta hozni az eget a földhöz, s mindezt oly buzgalommal, hogy, ha az olasz kérdés minden idejét le nem foglalja, tán új hitnek: az erkölcs vallásának lesz megalapítójává.

Az isteni tervben tehát benne van a haladás és tökéletesedés. Ez pedig ismét nem áll egyébben, mint az isteni törvény fokozatos megismerésében s a hozzá való mind harmonikusabb alkalmazkodásban. Ez az emberiség feladata, melynek betöltéséhez s ezzel fajunk emelkedéséhez azonban multhatatlanul szükséges a *kötelesség* hű teljesítése által biztosított együttműködés, collectív munkálkodás. Mazzini nagy vallás-erkölcsi gondolata éppen a kötelesség elvének előterbe állításában rejlik a joggal szemben. A kötelesség ismeretétől és betöltésétől várja az emberi nem megváltását és szebb jövőjét. „A jog az egyén hite; a kötelesség collectiv, közös hit. A jog nem képes egyébre, mint az ellenállás szervezésére, s rombolásra, de nem alapításra: a kötelesség épít és társít.“ „A kötelesség hozza létre az áldozatot, az ihlet bennünket nagy és nemes dolgokra, míg a jog a helyett, hogy istenhez emelné az emberi lelket, kapzsi módon a földhöz tapasztja. A jogok elmélete nézeteltéréseket, szakadást, küzdelmeket, gyűlöletet szül: a kötelességeké összhangot, egyetértést, lelki kapcsolatot s költészetet.“ A jogért való küzdelmet a XVIII. század törekvéseinek jellemzőké gyanánt tekintette; a XIX. századdal új aerának a bekövetkezését óhajtotta és remélte, melyben a jog uralkodó helyét a kötelesség foglalja el; mert csak ez oldhatja meg a gazdag és szegény viszonyának a kérdését s ennek nevében követelhetjük meg a minden új és nagy korszak létrehozására szükséges egyetértést és áldozatokat. „A XVIII. századot általá-

ban mint a kétkedés és tagadás századát tekintik. Létrehozni a szabad, cselekvő, szent, sérthetetlen egyént: ez volt feladata . . . A forradalom felidézésére és célja elérésére használt eszköze: a jog.“ A XIX. században mindez meg kell, hogy változzék; a kötelességek felismerésével új ideálok fogják vezetni nemünket. „Midőn majd a fiatal Európa előtt, a mely ébredőben van, ledőltek a régi világ összes oltárai, két oltár fog emelkedni ezen, az isteni ígétől termékenyített talajon. És az avató nép uja az egyikre azt fogja írni: *Haza*, a másikra: *Emberiség*. Mint egy anyának gyermekei, mint testvérek, fognak a népek ez oltárok körül összegyűlni és áldozni békében és szeretetben.“

A kötelesség, korunkban, három irányban kell, hogy kifelé működjek: az emberiség, a haza és a család irányában. Ezekhez járulnak azonkívül a magunk iránt tartozó kötelességek. Legfőbbek természetesen az emberiség irányában teljesítendő kötelességek; a többiek mind csak az emberiségre való tekintettel bírnak jogosultsággal.

Az emberi nemmel szemben viselt kötelességeink az emberi természet azon lényeges tulajdonságainak (ész, szabadság, társulás) magunkban és másokban való fentartására vonatkoznak, melyek az embert egyéb lényektől megkülönböztetik. „Emberek vagytok: azaz eszes, társas lények, képesek a társulás által a haladásra, a melynek senki sem jelölhet ki határokat; és ez az, a mit ma az emberiségnek adott élettörvényről tudunk. E jellemvonások alapítják meg az emberi természetet, mely megkülönböztet benneteket a körülvevő többi lényektől. Egész életeteknek természetetek ez alapvető tehetségeinek gyakorlatára és fejlesztésére kell irányulnia. Valahányszor elnyomjátok vagy el hagyjátok nyomni, egészben vagy részben, e tehetségek egyikét, leszálltok az emberek rangjáról az alsóbb állatok közé és megsértitek élettörvényeket, az isteni törvényt.“ S a jelzett sajátosságok fentartásáért vívott harcban nem baj az, ha az egyén elvesz, csak az emberiség haladjon tovább, megerősítve a példától, az erkölcsi tökéletesedés felé. — Az erre irányuló nagy, közös munkát azonban az egyesek nem végezhetik magukban, mert az emberiség igen nagy, az egyén pedig igen kicsi. A kettő közvetítését szolgálja a haza, a szabadok és egyenlők közössége, mely megsokszorozza az egyes ember működésének hatását. „Mielőtt társulhatnánk a nemzetekkel, melyek az embe-

riséget alkotják, szükséges, hogy mint nemzet létezzünk.“ A haza iránt való kötelezettségeink így az emberiséggel szemben viselteknek követelményei. Minél egységesebb, minél erősebb a haza, annál nagyobb eréllyel, annál hatékonyabban, annál eredményesebben gyümölcsöztetheti az egyesek munkáját az emberi haladás céljaira. S a tyrannusok éppen ezt a „hazát“ ragadták el az olaszoktól, a kik, hogy újra részt vehessenek a közös munkában, még pedig Itália multjához, hagyományaihoz s istenadta hivatásához méltóan, a hazájukat kell mindenekelőtt, hogy visszaszerezze. — A haza azonban mulandó, mert ha az egész emberiség tudatára jut az általános törvénynek, akkor az egyes nemzetek a nagy közösségbe fognak beleolvadni. Az emberiség igazi alapja ennél fogva a szereteten felépülő család, a szív hazája, melynek angyla az asszony, kinek a férfi után való tetele: előítélet. „A férfi és asszony feladatai különbözök az emberiséggel szemben, de azon feladatok egyformán szentek, szükségesek a közös fejlődésre . . . Tegyétek tehát az asszonyt nemcsak örömeitek és bánataitok, hanem vágyaitok és sociális helyzetetek javítására irányuló törekvéseitek részesévé is. Tegyétek egyenlővé magatokkal a polgári és politikai életben is.“ A család legszebb feladata: a haza számára polgárokat nevelni. „Szülők, testvérek, gyermekek . . . szenteljétek meg a családot a szeretet egységében; alkossatok belőle templomot, a melyben áldozhassatok a hazának.“

Így tehát mindnyájan másokért élünk: az egyén a családdért, a család a hazáért, a haza az emberiségért.

Az egyénnek az együttműködésben való részvételét három alapkötelesség betöltése teszi lehetővé; ezek: a szabadság, nevelés, társulás. Az első a személyiséghez van kötve s alapja minden társadalomnak és minden erkölcsnek, mert szabadok és szolgák között lehetetlen a társulás, s szabadság nélkül nincs választás és felelősség. Szabadság pedig nem lehet ott, hol egy osztály, család vagy ember az állítólagos isteni jog erejénél avagy születés- vagy gazdagságbeli kiváltságnál fogva bírja az uralmat. A kormányzó hatalom a közös gondolat képviselője és végrehajtója kell, hogy legyen, s így a közösség által, melyet egyedül illet meg az isteni souverainitásnak számunkra kiszabott mértéke, kell választatnia. Ennek értelmében a földi uralom tulajdonosa az emberiség, illetőleg a nép, s az egyedül logikus

és törvényes kormányforma a *köztársaság*. — A nevelés társadalmi és egyéni kötelesség s az erkölcsre irányul. A nevelésnek és oktatásnak sociális irányúnak kell lenni, mert az ifjúságnak első sorban azt kell tudnia, milyen az ő korának és társadalmának erkölcsi tudata. — A társulás kötelessége az emberi természetből fakad s a haladásra czélzó gondolatnak cselekvésre váltásában nyilatkozik. Az ily értelmű társulás nemcsak jog, hanem kötelesség, mert mellőzhetetlen tényezője a tökéletesedésnek.

Dr. Vida Sándor.

(Vége köv.)

.

A TÁRSADALMI, GAZDASÁGI ÉS ÁLLAMI FEJLŐDÉS ALAPJAI.

— Második közlemény. —

A Jézus Krisztus által alapított Egyháznak az lesz ezeknél fogva világtörténelmi missiója: az emberi egyéniségeket olyan intellectualis és erkölcsi kapesokkal fűzni egymáshoz, a mely kapesok ép úgy a concret államhatalomnak, mint a concret társadalmi és gazdasági szerkezetnek uralmi befolyásától függetlenek maradjanak.

Jézus Krisztus egyháza volt az, mely a germán individualismussal szövetkezve a római világbirodalom romjain: az emberi egyéneket, az embernek az Istenséghez intellectualis és erkölcsi kapesokkal való hozzáfűzése útján az európai civilisatio culturális egységébe foglalta össze.

A keresztény egyház szervezete által egy olyan birodalmat alkotott, „mely nem e világról való“.

Az Egyház *egy szellemi birodalmat alkotott*, midőn a népvándorlás viharáiban, a római birodalom romjain: a germán individualismussal szövetkezve az európai keresztény társadalmat teremtette meg.

A római világbirodalom romjain egy dualistikus világrendet látunk Európa társadalmi, gazdasági és állami életében érvényre emelkedni: a mely világrend által a rend és a szabadság a tekintély és az egyéniség összhangzatos fejlődéshez jutottak, a mely világrenden belül a római tekintélyelv a germán individualismus útján megfelelő kiegészítést nyert.

Tekintély és rend mint a római világbirodalomnak szellemi öröksége kerültek a társadalom, gazdaság és állam szervezetén belül kifejezéshez: azonban a germánok részéről megfelelő ellensúlyt nyertek ezen elvek a társadalomnak, gazdaságnak és államnak individuális kialakulásánál érvényesülő szabadság elvében.

A kereszténység dualistikus világrendje, a germánok segélyével a társadalom, gazdaság és állam szervezetein belül is: a rend és szabadság dualismusát teremtette meg az európai kereszténység emberiség számára.

A kereszténység dualistikus világrendjét azonban csak addig volt képes az Egyház sértetlenül fentartani: a meddig az egyéniségeket egymáshoz fűző intellektuális és erkölcsi kapcsolatok a concret társadalmi, gazdasági és állami szervezetnek hatalmi befolyásától való függetlenségüket megőrizték.

A mint az európai társadalomnak emberi egyedeit nem fűzték többé kizárólagosan egymáshoz Jézus Krisztus tanainak intellektuális és erkölcsi kapcsolatai, — a mint az Egyház vezetése alatt álló szellemi birodalomnak egysége meg lett zavarva: szükségképpen kellett a tekintély és szabadság, a rend és individualitás fejlődésének a társadalmi, gazdasági és állami szervezeten belül fennakadnia, szükségképpen kellett a dualistikus világrendnek, mint az európai keresztény civilisatio alapjának megrendülnie.

A kereszténység dualistikus világrendjét az ingatta meg az európai társadalmon belül: hogy az Egyháznak történelmileg kialakult szervezete a concret társadalmi, gazdasági és állami szervezetnek hatalmi befolyása alá került, — másrészt pedig az európai társadalmon belül a humanizmus és renaissance korszak óta az antik római világ társadalmi, gazdasági és állami szervezetnek alapelvei nyertek tulnyomó befolyást.

Azon szellemi birodalomnak **egysége**, mely szellemi birodalmat Jézus Krisztusnak tanai alapítottak meg, — a humanizmus és a renaissance korszak óta a süllyedő antik társadalom monistikus világrendje alapelveinek befolyása által oly mértékben lett megbontva: hogy a dualismus alapelveinek uralma az európai emberiségnek társadalmi, gazdasági és állami életében megrendítettett.

Az Egyház szervei a concret társadalmi gazdasági és állami szervezet hatalmainak befolyása alatt elvesztették azon tulajdonságokat: az emberi egyéneket kizárólag intellektuális és erkölcsi kapcsolatokkal fűzni egymáshoz. Ennek következtében az emberi egyéniségek oly kapcsolatokkal lettek egymáshoz fűzve, melyek a concret társadalmi, gazdasági és állami hatalmi tényezők befolyását a személyiség intellektuális és erkölcsi életkörére alapították

meg, vagyis egy **monismust** teremtettek meg a társadalmi, gazdasági és állami életben.

Az európai társadalom életfejlődésének ezen végzetes folyamatát a római jog befolyásának kell tulajdonítanunk.

A római jogászok voltak ugyanis azok, kik a római klasszikus magánjog tantétételeivel egyidejűleg azon világnézletet is hirdették az egyetemek tanszékeiről, mely világnézlet a sülyedő antik római társadalomban azon időszakban került uralomra, mikor a történelmi római magánjogból egy *jus gentium*, majd pedig egy *jus naturale* alakult ki.

Ezen világnézlet lényegileg egy *monista naturalismus*, mely Demokritosnak atomismusában, Epikurnak sensualismusában és a stoikusoknak pantheistikus tanrendszerében került fokozatosan kifejezésre, s a mely az államfejlődés mezején a római *caesarismust* szülte meg.

A római magánjog tanaival együtt a sülyedő római világ körében uralkodott monistikus világrendnek társadalmi, gazdasági és államtani elveit hirdették a római jogászok a főiskolák tanszékein s a fejedelmi udvarokban.

A római jogászok arra tanították az államok vezetőit az európai kontinens területén: hogy az államhatalom befolyása az emberiség intellectualis és erkölcsi belvilágának vezetésére is kiterjed.

Csakis ez által nyer azon történelmi tény magyarázatot, hogy a német-római császárok az antik államnak theocratikus teljhatalmát igényelték az emberi társadalommal s az Egyház szerveivel szemben.

Csakis a római *caesarismus* alapelveiben kell azon pusztító harcok kútforrását látnunk, mely harcok századokon keresztül borították lángba egész Európát.

A római *caesarismus* alapelvei és az egyéni szabadság germán alapelve közötti küzdelem szülte meg a guelfek és ghibellinek, a *reformatio* és *ellenreformatio* véres harczait. A Lajosok kényuralmát Franciaországban a római tekintélyelvnek győzelme alapította meg. A nemzeti individualitás autonomikus önállásának germán alapelvét századokon át a római tekintélyelv befolyásának tulnyomósága gátolta meg a kontinens területén a győzelmes érvényesülésben. — Vagyis a római jogászok az európai kontinens társadalmában, gazdaságában és államában az antik monismus

egy renaissancét keltették életre: a mely renaissance gátolta meg az egyes nemzeti népegységeknek a germán selfgovernment alapján való kialakulását s egyengette a caesarismus számára az utat.

A római jogászok, valamint az általok képviselt antik monismusnak társadalomra, gazdaságra és államra való befolyása: nem terjedt ki az angolszász népegyedekre.

Úgy Anglia, valamint az Észak-Amerikába kivándorolt puritánok és dissidendek nagyszerű alkotása az Egyesült-Államok: oly szerencsések voltak úgy a római jogászok, mint az antik társadalmi, gazdasági és állami monismusnak befolyását paralyálni s a győzelmet a kereszténység dualistikus tanrendszere és a germán közszabadság alapelve számára kivívni.

A római caesarismus ugyan Anglia területén is némi teret hódított volt meg a norman hagyományok fonalán s az angol államegyházban egész a XIX-ik századig tartott fenn egy theokratikus jellegű szervezetet. Azonban a dissidentek forradalma a Stuartok caesaristikus politikájával egyetemben a caesarismus alapelveit is kiirtották Anglia államéletéből. O'Connel dieső szabadságharcza a caesaristikus theokratia utolsó nyomait is eltávolította.

Azonban úgy látszik, hogy legújabb időben az imperialismus a britt szigetek társadalmán belül is új életre keltette fel az antik caesarismus eszméit.

Oly irányba vezeti az angol imperialismusnak modern kialakulása az angol nemzet közéletét, mely irány a continentális államfejlődés összes kóranyagát viszi át az angol államéletbe, vagyis a római caesarismus és antik monismus alapelveit viszi be Anglia társadalmi, gazdasági és állami életébe.

4. §.

A római caesarismus és antik monismus alapelveinek hatása az európai continens társadalmára, gazdaságára és államaira.

A római caesarismus és az antik monismus alapelveinek évszázadokon át az egyetemek tanszékeiben és a fejedelmi udvarokon érvényesült befolyása: a következő gyümölcsöket érlelte meg az európai continens társadalmi, gazdasági és állami életében.

A reformatio és ellenreformatio küzdelmének befejezése

után a felvilágosodott absolutismus jutott az európai continens államainak területén uralomra.

A felvilágosodott absolutismusnak befolyása alatt az európai kontinens társadalmából kipusztult a vezető értelmiségi és erkölcsi befolyásnak gyakorlására való képesség, — mely képesség volt pedig a történelmi társadalom vezérelemei által igénybe vett társadalmi és gazdasági előjogok alapja.

Azért tapasztaljuk azon történelmi fejlődési folyamatnak bekövetkeztét, hogy az ujkor előhaladtával a központi államhatalom vette át az európai continens területén mindazon társadalmi és gazdasági feladatok teljesítését: a mely feladatok megoldására a római caesarismus tanainak befolyása által megrontott társadalmi vezérelemek képtelenné váltak.

A francia forradalom vihara már a XVIII-ik század végén csakis életképtelen romokat, nem pedig élettéljes társadalmi és gazdasági intézményeket söpört el.

A rombolás művét a római caesarismus szellemének befolyása következtében hivatásbeli kötelességének teljesítésére alkalmatlanná vált rendi társadalom maga vitte véghez.

A csőd Franciaországban szükségképen állott be akkor, a mint a concret társadalmi, gazdasági és állami szerkezet a modern életfejlődés igényeinek kielégítésére képtelennek bizonyult.

A harmadik rend, vagyis a művelt középosztály vette át azon feladvány megoldásának terhét, hogy egy olyan társadalmi, gazdasági és állami szervezetet alkosson meg, mely a modern haladó életfejlődés igényeinek megfelelni képesítve legyen.

A harmadik rend ezen feladvány megoldását a római caesarismus alapelveinek befolyása alatt vezette keresztül a francia forradalomban.

A harmadik rend által a francia forradalomban megteremtett új államhatalom: az antik államszervezetnek theokratikus mindenhatóságra irányuló igényeit emelte érvényre. A francia jakobinusok az állam részére uralmi jogokat követeltek az embernek intellectualis és erkölcsi belvilága felett. A rémuralom az „ész istennőjét“ emelte egy ledér öltözetű félvilági hölgy személyében a Notre Dame főoltárára. Csakhamar az Isten létét decretálta a francia convent s nyaktiló alá küldte mindazokat, kiknek értelmi és érzelmi világa „gyanus“-nak jeleztetett.

A francia demokratia nemsokára teljesen az antik caesarismus formáiban jelenik meg külsőleg is. Az államszervezés gyakorlati feladványát már Caesar-Napoleon teljesítette.

Új polgári és büntető törvénykönyv létesült. Franciaország területi beosztása chablonszerű szabályosság mellett lett eszközölve. A végrehajtó hatalom gyakorlása azonban a Lajosok által évszázadok óta romanista szellemben szervezett közigazgatási gépezetnek receptiója mellett, a helyhatósági elemek teljes mellőzésével lett rendszeresítve.

A harmadik rendnek legnevezetesebb társadalmi, gazdasági és állami alkotásai a következők:

1. A földműves néposztálynak a földesúri — s az iparos osztálynak a czéhek joghatósága alól való felszabadítása.

2. A papi tized megszüntetése.

3. A közteherviselés elvének az állami adórendszer körében való érvényesítése.

4. Az általános védkötelezettség elve alapján szervezett néphadsereg felállítása.

Ezen intézkedések által a harmadik rend a mesterséges társadalmi és gazdasági szerkezetet nélkülöző néptömegeknek physikai és gazdasági erejét s a tömegek *igényeit* képviselő intellectuális tényezők befolyását tette meg az államszervezet legfőbb hatalmi tényezőivé.

Ezen intézkedések az államfejlődésnek új alapjait teremtették meg: a tömegek physikai s gazdasági erejét s azok *igényeit* tették meg az államfejlődés mozgató erejévé.

A tömegek physikai s gazdasági ereje és azok igényei olyan irányba vezették ezentúl az államfejlődést: a milyen intellectuális tényezők befolyása alatt állott a tömeg bizonyos időszakban. Ez alapította meg tulajdonképen az eszmék terjesztésével foglalkozó *értelmiségi osztály*, nevezetesen az írók s az *időszaki sajtó* óriási befolyását. Ez képviseli a XIX-ik században az államfejlődésnek valódi alapját. Ez magyarázza meg azon rohamos gyorsaságot, melylyel a modern emberiség haladása végbemegy.

De az államfejlődés azon jellege *a veszélyeket* is fokozta, melyek az államszervezeti eszmények felállítása és *öletszerű* hirdetése folytán előtérbe kerülnek: a *felelősséget* fokozta azon tényezők terhére, kiknek gyakorlati élethivatását a tömegek szellemi irányítása képezi.

Egy szellemi hatalom keletkezett a napi sajtóban, mely a tömegek mozgalmainak *irányát* jelöli ki.

A mozgalmaknak *tévesztett* irányításából származó *felelősség* terhe azonban senkivel szemben sem lesz érvényesítve.

Csak a megtévesztett tömegek bűnhődnek közvetlenül, midőn hamis istenek bálványainak áldoztak.

Az európai continens fejlődésének legbővebb forrásait, a XIX-dik századbeli polgárosult emberiségnek fejlődését kísért viharoknak magyarázatát: a napi sajtóban jelentkező *felelőtlen* tényezők szereplése nyújtja.

Dr. Kiss Mihály.

(Vége köv.)

A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS UJONCMEGSZAVAZÁSI JOGA.

— Harmadik közlemény. —

4. §. *A török hódoltság kora.*

A mohácsi vész súlyos következményei, az ország két, majd három részre szakadása, a kettős királyválasztás, a török hódoltság s az ezekkel járó számos nyomorúság nem vonulhatott el nyomtalanul a magyar országgyűlés alkotmányos jogai felett sem. Érdekesen fejti ki Acsády Ignác, hogy az adó kizárólag országgyűlési megajánlása volt az egyedüli jog, melyet a rendiség, sőt maga az ország, új királyával szemben az általános pusztulásban és zürzavarban gyakorlatilag értékesíteni tudott.¹ A török hódítás, a zavaros állapotok még az országgyűlés katonamegajánlási jogát is gyakorlatilag csaknem illusoriussá tették, bár alakilag, *törvényeink szerint*, e korban is teljes épségben és sértetlenül állott fenn.

Az országgyűlésnek a hadügyre vonatkozó jogaira nézve Corpus Jurisunk e korban is azon elvek uralmát mutatja, melyek már az előző korszak jogfejlődésében is teljesen kidomborodtak.

Csakhogy e jogok gyakorlásában a változott viszonyok lényeges változásokat idéztek elő.

Már Mátyás király óta nem tudott a magyar állam hadi ereje eredményeket felmutatni. Mátyás elkövette azt a végzetes hibát, hogy az ő állandó hadseregének intézményét nem igyekezett törvényi alapra fektetni: s így az az alkotmányjogi elv, mely szerint a hadszervezet, a vérendszer kötelező megállapítása,

¹ Acsády Ignác. Magyarország három részre oszlásának története. 168. l. Szilágyi. V. k.

a fentartandó hadak létszámának meghatározása csupán az országgyűlés hozzájárulásával történhetik, Mátyás állandó hadának a felbomlását is előidézte. — A nemzet, mely amúgy is szívesen szabadult e hadsereg fentartásának súlyos terheitől, azok vállalását, újbóli megszavazását, nem tekintette kötelességének, mert hisz' e hadszervezet, e védrendszer megalapítása, e haderő létszámának megállapítása nem is történt az országgyűlés hozzájárulásával.

Mátyás után ismét visszatérnek ahhoz a védrendszerhez, ahhoz a hadszervezethez, mely egyedül bír törvényi alappal, t. i. a banderiális hadrendszerhez. — Ebben tehát ismét azon elv érvényesül, hogy a mint egyrészről nem bírhat kötelező erővel a nemzetre nézve az a hadszervezet s annak fentartása, mely országgyűlési hozzájárulás nélkül alkottatott meg, másrészt — ha annak megállapítása az országgyűlés hozzájárulásával történt — az országgyűlés, a nemzet, mindig elismeri az azzal járó terhek viselésének kötelességét s azokat megszavazza.

De a banderiális hadszervezet sem maradhatott nagyon hosszú életű; ezt is utolérte az emberi intézmények végzete, hogy t. i. csupán addig állhatnak fenn változatlanul, a míg változatlanul fennállanak a viszonyok is, a melyek alapjukat képezik.¹ — A török hódítás következtében felbomlik a banderiális hadrendszer. A kettős királyság gyakorlatilag végét veti a régi királyi banderiumoknak; a királynői banderium fentartását is már csak II. Lajos király özvegyétől, Máriától követelik a rendek; a tiszti banderiumok is elvesztek 1541 után, részint a különválás, részint a török hódoltság következtében.² Ugyanezen okokból a főúri banderiumok jórésze is elenyészett s a főpapiak megszűnését ezek mellett még az 1521. XXXIV. t.-czikk is előmozdította.³

¹ Az e korszakbeli honvédelem alapos rajzát találjuk a következő műben: Salamon Ferencz: Magyarország a török hódítás korában. Főleg a 118—175. lapon, valamint Horváthnál is i. m. 197—223. lapon.

² „Csak a horvát báné marad meg“, mondja Grünwald Béla: Régi Magyarország. II. kiadás. 183. l.

³ E törvényczikk szerint ugyanis a megüresedő főpapi javadalmakat világiak veszik át, hogy a banderiumok kiállításában szünet ne álljon be. De a törvény éppen ellenkező eredményre vezetett, mint a minőt célba vett. Az egyházi javak ugyanis rendszerint sohse kerültek vissza az egyházhoz, feldaraboltattak s utánuk többé banderiumot nem állítottak.

Ehhez járult még az a körülmény is, hogy az eddigi nyílt ütközetek helyébe leginkább a várvédelem lép s míg egyik várnak egy banderium is sok, a másiknak több is kevés, a mi szintén ártott a banderiális felfogásnak. A XV. századbeli (banderiális) hadrendszerből voltaképen csak a portális katonaság intézménye maradt fenn; de a portális katonaság is, mely eddig leginkább a főpapi, főúri és királyi s csak kis mértékben a vármegyei banderiumok embereinek létszámát gyarapította, most a maga egészében a nemesi felkeléssel, a vármegyei nemességgel került egy zászló alá s így azután osztozott a nemesi felkelésnek nemcsak tényleges, hanem jogi sorsában is.

Ily módon az előbbi korszak honvédelmi eszközei közül úgyszólván csupán a nemesi felkelés, kapcsolatban a portális katonasággal s a zsoldos katonaság maradt fenn. Tehát a portális katonaság kivételével éppen azon elemek, a melyekre nézve az országgyűlés létszámmegállapítási joga nem birt actualitással s a melyek közül éppen a hadviselés szempontjából fontosabbik elem, t. i. a király zsoldos katonasága, nem tartozott az országgyűlésnek nemcsak megajánlási, de még csak szervezési, létszám-, headkötlezettség-megállapítási jogkörébe sem.

A magyar országgyűlés ebben a korszakban is többször elismeri a nemesség ősi honvédelmi kötelességét,¹ de csakis azon korlátok között, melyeket már az Aranybulla és későbbi törvényeink megállapítanak, hogy t. i. a nemesség csupán a király személyes vezérlete alatt s az ország határain belül köteles honát fegyverrel védelmezni; de e kötelességének teljesítésére is csupán az esetben szólíthatja fel a király, ha saját hadai az ország megvédelmezésére nem elégségesek.

A haderő ezen részére vonatkozólag tehát ebben a korszakban sem birt gyakorlati jelentőséggel az országgyűlés azon joga, hogy a kiállítandó haderő létszáma egyedül az ő hozzájárulásával állapítható meg, mert hisz' a nemesség fejenként — „universi et singuli“, mondják törvényeink — tartozott hadba állani s így nem nyílt alkalom a létszám-megállapítási jog gya-

¹ 1528: I. 1. §; 1536: XXIII.; 1542 (beszterczebányai): XXXII.; 1542 (pozsonyi): XIX.; 1545: V; 1546: XVII.; 1553: II.; 1596: VII.; 1681: LXVI.

korlására. De már a portális miliciára vonatkozólag birt az országgyűlés ezen alkotmányos joga gyakorlati jelentőséggel.

A portális katonaságra ugyanis e korszakban is kizárólag a törvényhozást illeti meg a kiállítandó katonák létszám-megállapítási kulcsának a meghatározása; számos törvényezikk¹ tesz tanúságot arról, hogy az országgyűlés — mint a törvényhozás factora. — e jogát gyakorolja is. És miután a portális katonák kiállításáról a megyék gondoskodtak,² a megyék pedig híven a nemzet ősi szabadságaihoz, csupán az országgyűlésileg megszavazott portális katonákat állították ki, ily módon az országgyűlés említett kizárólagos joga (hozzájárulásának szükségessége t. i.) a gyakorlatban is teljes mértékben érvényesült.

Már az előbbi korszakra nézve is láttuk, hogy a nemesi felkelés tényleges kiállításának megajánlása törvényhozási joggá lesz. Akkor azonban csupán időnkint volt háború, most pedig benn az országban az ellenség; a háború, a harc, állandó. A vármegyék, az egyes vidékek nemessége szinte állandóan kénytelen fegyverben állani s így főleg a részleges felkelés felhívásának külön országgyűlési megajánláshoz való kötése — a viszonyok ilyen alakulásánál fogva — lehetetlenné lesz. És látjuk is, hogy az országgyűlés olyként ajánlja meg a nemesi felkelést, hogy a nemesek „a *szükség felmerülte esetén a királyi felségnek felhívására* és a hasonló esetekben különben szokás szerint alkalmazott, nevezetesen pedig a Zsigmond decretumában megjelölt büntetés, t. i. összes fekvő jószágaik és birtokjogaik elkobzásának terhe alatt kötelesek legyenek és tartozzanak úgy csapataikat mozgósítani, mint jobbágyaikkal együtt, de fejenként is, a mint azt a körülmények szükségessé teszik, a királyi felség részéről kijelölt helyen és időben megjelenni.”³

Sőt a nemesség azon ősi szabadságából is enged, hogy csakis a király személyes vezérlete alatt tartozzék katonáskodni, a mennyiben 1547-ben kimondja az országgyűlés, hogy az esetben,

¹ 1528: VIII; 1542 (besztercebányai): XXXII; 1545: VI; 1681: XLVI; 1536: XXIII—XXV; 1542 (pozsonyi): XXI.

² Számos törvényezikk tesz erről tanúságot, így azok is, melyek a szemlék tartását a megyékre bízák, valamint az összeírást ist. Pl. 1559: XXVIII; 1662: X.

³ 1528: I. 2. §.

ha a király katonasága nem volna elégséges az ellenséggel szemben, akkor a király távollétében a generális, ennek távollétében pedig még a főkapitány fölszólítására is tartozzanak az urak, a nemesek és a portális katonaság — természetesen mint az illető megtámadott vidék részleges felkelése — a főkapitány mellé állani.¹ S a nemesség ebbeli kötelességét, hogy t. i. a részleges felkelés (expeditio particularis) külön országgyűlési megajánlás s a király személyes jelenléte nélkül is tartozik kiállani, még jobban precísírozza az 1553. évi IV. t.-czikk.

Valahányszor azonban az egész nemesség felhívásáról van szó, ennek elrendelhetését maga a törvényhozás mondja ki, de mindig hozzáteszi, hogy a nemesség csupán a király személye mellett tartozik kiállani.² Sőt — tekintve a háború csaknem állandó voltát — az országgyűlés az általa már megszavazott haderő kiállításának elrendelhetésére külön időbeli korlátot is szab,³ avagy azt azon feltételhez köti, hogy csakis nyílt harc esetére legyen felhívható.⁴

Már maga az a körülmény, hogy az országgyűlés módot nyújt arra, hogy a nemesi felkelés és vele a portális katonaság sürgős szükség felmerülése esetén még külön országgyűlési megszavazás nélkül is hadba legyen szólítható, mutatja, hogy a nemzet alkalmazkodni akar a változott viszonyokhoz. A részleges felkelés a hon védelmére állandóan készen áll; s hogy arra alkalmas is legyen, állandó szemlék tartását rendeli el a törvényhozás.⁵

Mindez intézkedés és minde haderő azonban nem elégséges. — A Habsburgok nem voltak harcziasak; maguk nem állottak a haderő élére s az általános nemesi felkelés csupán a *király oldala* mellett volt köteles hadba állani; de még egyébként sem lett volna sem észszerű, sem eredményes az általános felkelés elrendelése s ezzel a nemesi fegyveres erőnek a külön-külön, helyileg védelmezendő pontoktól való elvonni akarása,

¹ 1547: XVII.

² 1542 (beszterczebányai): XXXII.; 1545: V.; 1546: XVII.; 1553: II.; 1596: VII.; 1597: VII.

³ Pl. 1597: II. egy évet állapít meg.

⁴ Pl. 1681: XLVI.

⁵ 1546: XXIII.; 1559: XXVIII.; 1569: XXIII.; 1662: X.

mert hiszen a török portyázások és az idegen katonák garázdálkodásai következtében, mindig és mindenütt, az ország minden részében szükség volt a nemesek fegyveres erejére.

A nemesi felkelés és vele a portális katonaság tehát csak mint részleges felkelés bír jelentőséggel. S így a nagyobb hadjáratok, meg a várak védelme, erős, állandó, zsoldos katonaságot követelt meg. — Az ország védelmét a törvényhozás e korban is első sorban a király kötelességének mondja,¹ a várak védelmét is többszörösen a maga kötelességének ismeri el a király² s e feladatainak az uralkodó az *általa fentartandó* zsoldos katonasággal tett eleget s így ugyanazon okoknál fogva, mint az előző korszakban is,³ az országgyűlés ujoncmegszavazási joga, a királyi zsoldosokra nézve, nem birt actualitással. Némi gyakorlati jelentőséget a létszám-megállapítási jog s az ujoncsozhatás megszavazása csupán a nemzeti eszme előtérbe nyomulásának köszönhetett.

Az országgyűlés csupán annak kimondására szorítkozik: „Szükséges, hogy a királyi felségnek akár jelen, akár távol legyen, az országban nemcsak magyarokból, hanem *idegen nemzetbeliekből* is mindenkor szokott hadserege legyen *akkora számban* és olyan hadi készülettel, hogy ne csak az országnak megmaradt részeit lehessen a külellenségtől a szükséghez képest megvédeni és fentartani, hanem az engedetleneket és lázadókat is mindenütt megfékezni és érdemük szerint megbüntetni.”⁴ Ez minden, a mit Corpus Juris-unk a királyi zsoldos katonaságról általános szabályozásul mond.

Ebből tehát látjuk, hogy a törvényhozás e korszakban sem él azon joggal, hogy maga határozza meg a Magyarországbán elhelyezhető királyi zsoldos katonaság létszámát. — Az országgyűlés csak annyit mond, hogy e létszám olyan magas lehet, mely még a belső lázadások megfékezésére is elégséges.

A *nemzeti* érdek előtérbe nyomulása azonban kölesönöz némi gyakorlati jelentőséget e magyarországi *királyi zsoldos csapatok* létszámára nézve a magyar országgyűlés befolyásának.

¹ Pl. 1595: VII.

² 1649: II.; 1655: III., LXXIII.; 1659: II.

³ L. e. dolgozat I. R. 3. §-ának utolsó bekezdéseit.

⁴ 1546: XIX.

A mennyiben ugyanis már a most idézett törvény is tartalmazza azon nagyfontosságú alkotmányos jogelvet, — mert hisz' itt is a törvényhozás adja meg az engedélyt idegen katonaságnak magyar földre hozatalához, — melyet későbbi törvényeink¹ is oly sürűen hangoztatnak, hogy idegen katonaságnak magyar földre hozatala és magyar földön való fentartása csakis az országgyűlés beleegyezésével történhetik. E révén már most — de jure — a királyi zsoldos csapatok létszámban tarthatása az egész magyar törvényhozástól s így az országgyűléstől is függ. Látjuk is, hogy a törvényhozás ad felhatalmazást arra, illetőleg rendeli el, hogy az ily csapatok létszáma kiegészíttessék, szaporíttassék.²

Ugyancsak a nemzeti érdek az, a mi először indítja az országgyűlést arra, hogy a zsoldos katonaságnak ujonczokkal való kiegészítésére nézve befolyást gyakoroljon. A hadkiegészítés hadfogadás, toborzás útján történt. Az idegen király szívesebben egészítette ki zsoldos csapatait idegenekből. De a törvényhozás már korán kimondja, hogy Ő felsége mentül többet a *hazai katonákból fogadjon fel*.³ Kivánatossá tette ezt egyrészt az a körülmény, hogy a mint ugyanazon alkalommal az országgyűlés mondá, a török hódítás következtében a nemesség egy része kiszorult váraiból, birtokaiból s így a végvári katonáskodásra, már csak megélhetésének biztosítása végett is rászorult; másrészről meg az országgyűlés remélhette, hogy a magyar katonák meg fogják kímélni a magyar népet attól a sok garázdaságtól, a melynek elkövetésével a *német, idegen katonaság* annyiszor adott okot a magyar Rendeknek keserves panaszokra.⁴

Alkotmányunk azon nagyfontosságú elvének, hogy a királyi katonaság csupán az országgyűlés megszavazása alapján egészíthető ki, a fejlődési csirái tehát ott lelhetők fel, midőn a magyar országgyűlés, a magyar nép érdekeitől vezéreltetve, felszólítja a királyt, hogy zsoldos katonái közé első sorban magyarokat fogad-

¹ Legvilágosabban az 1608: k. e. II. t.-cz. Ezt megismétli pl. az 1655: XIX s általában a kir. hitlevelek. (13. §.-uk rsz.)

² 1630: IV.; 1647: XXV.

³ 1547: VI.

⁴ A katonák által okozott károkról szólnak: 1543: XXIV.; 1548: XX; 1552: VI; 1554: II; 1555: XVI; 1557: XX; 1563: XXXVI; 1588: VII; 1595: II; 1596: III; 1597: IX; 1600: XIX; 1602: XXIV; 1628: III; 1622: LIV stb.

jon fel. S míg 1546-ban még korlátot szab a törvényhozás a toboroztatás mérvének,¹ későbbi törvényeinkben már ennek nyoma sincs.²

A toborzásra vonatkozólag tehát szintén a törvényhozás intézkedik s így lassanként kifejlődik a jogelv, hogy a toborzás is csak a törvényhozás engedelmével történik, történhetik.

Míg azonban a király zsoldos hadaival szemben a nemzet, az országgyűlés alkotmányos jogai csak igen szűk térre szorítkoztak, addig már azon zsoldosok, kiket az urak és nemesek tartoztak kiállítani, az országgyűlési megajánlásnak voltak tárgyai. — A nemzet ugyanis maga is állít ki zsoldosokat a végvárok védelmére s minthogy ily zsoldosok kiállítása és fentartása a nemzet terhére képezi, csak természetes, hogy alkotmányunk egyik legfontosabb alapelveként érvényesülésével, az ily katonák (milités continui) kiállítására csakis az országgyűlés s a törvényhozás kötelezheti a nemzetet. S mindenkor azt látjuk, hogy e kötelezettség megállapítása, tehát a tényleges kiállítás megajánlása, valamint a kiállítandó katonák létszám-kulcsának megállapítása a törvényhozás által történik.³ Egyszersmind az országgyűlés hozzájárulásával állapíttatnak meg az ily katonák zsoldjai,⁴ valamint a fizetés és felmondás feltételei.⁵

De fenmaradt ezek mellett a magyar törvényhozásnak az a joga is, hogy a király zsoldos hadai mellett maga is önálló magyar haderőt szervezzen, létesítsen, állítson ki, a mely haderőnek szervezete, rendeltetésének megállapítása, létszáma, tényleges kiállítása azután teljes mértékben a magyar törvényhozástól s nem csupán a magyar királytól függ. Erről tesz tanúságot első sorban az 1595. évi II. t.-cz., mely egy évre, egy bizonyos

¹ 1546: XX. „Ő felsége minden egyes vármegyében fogadjon szolgálatába (conducat in servitia sua) nemeseket és katonai személyeket, kellő számú lovasokkal, a mely lovasok száma azonban meggyenként ne haladja túl a 12-öt vagy 16-ot.

² 1547: V. t.-cz. A király minél több magyar katonát fogadjon. — 1598: XVI. Ő felsége „tetszése szerint“ fogadhat katonákat; de magyarokat. 1600: III. Csakis magyar katonák fogadhatók a most megajánlott subsidiumokból.

³ 1555: IV.; 1575: X.

⁴ 1552: XIII.; 1553: XVI.

⁵ 1552: X—XII.; 1575: XIV.

számú lovas és gyalogos katonából álló s a cs. kir. csapatoktól különálló haderő kiállítását mondja ki; s erről tesznek tanúságot az 1649. évi III. és 1655. évi V. t.-cikkék is, melyekben a dica fizetése helyett három, illetőleg két évre, bizonyos számú katonából álló haderő kiállítását és fentartását ajánlják meg (offerunt) a Rendei.

A most felsorolt törvényczikkek teljes épségben mutatják be a magyar országgyűlésnek a hadügy körébe vágó alkotmányos jogait. — A magyar országgyűlés (törvényhozás) jogát képezi a nemzet haderejének, e haderő szervezetének, szolgálati idejének és hadviselési kötelességének, rendeltetésének, valamint létszámának megállapítása s e haderő katonái tényleges kiállításának megajánlása. S a magyar országgyűlésnek a hadügy körébe vágó jogai ezen korszakban is kiterjednek a *magyar király* birodalmának egészére; ezen korszakban is a magyar országgyűlés elé tartozott — a haza nagy szétdaraboltsága daczára is — Horvát-Szlavonországok hadügye is teljesen abban a mértékben, mint az anyaországé.¹ Találkozunk ugyan azzal, hogy a szlavonországi Rendei külön is intézkednek véderejükre nézve;² ez azonban csupán azzal a jelentőséggel bír, mint midőn — a mi ez időben gyakran megtörtént,³ — több szomszédos megye együttvéve szabályozta részleges felkelését.

Dr. Tihanyi Lajos.

(Folyt. köv.)

¹ Ezt mutatják az 1659: LXXXV.; 1681: LXII.; s az 1600: XXVIII.

² A szlavon-országi congregatio generalis-nak a Törvénytárba is felvett végzeménye ez; így főleg ennek a II—IV. cikke

³ Salamon i. m. 161. l. Pl. a dunántúli megyék 1547-ben Hidvégen, meg Kőrmenden is tartanak két külön ülést.

AZ EUGENICS KÉRDÉSE.

(Lapok az Eugenics kérdésének történetéből.)

— Második közlemény. —

Stanley (Arena, 1890. jún., Monist. 1891. okt.) a mesterséges kiválasztás alatt a férfiak és nők házasságának öntudatos és szándékos rendezését érti, melynek célja a nemzedék jellemének fejlesztése. A természetes kiválogatódással ellentétes, mely tisztán ösztönszerű, szabatos cél nélkül egyesül a másik nem valamely egyedével az állatias ösztön vagy regényes szerelem befolyása alatt. Kettős módszere van: az egyik nemleges, mely akadályt gördít a rossz képesítésű egyedek közé, a másik tevőleges, mely bátorítja a jók terjeszkedését. Három eszköz szolgál e célra: 1. A nők, a helyett, hogy férjeik akarata alá vetnék magukat, szabadon válaszszanak, akarnak-e gyermeket, vagy sem. 2. Törvény által kellene megtiltani olyan személyeknek a házasságot, kik szigorú orvosi vizsgálatnak alá nem vetik magukat. 3. Férfiak és nők önkéntes társulását kellene szervezni, kik törekednek az öröklés törvényeinek megtanulására és alkalmazására a házasságban, hogy egész életükben tisztán, észszerűen és a tudománnyal megegyezőleg cselekedjenek. Ezen társulatok kizárólag tagjaik között favorizálnák a házasságot, észszerű arisztokrátiát fejlesztvén ki, mely a jó és tiszta vér öröklését biztosítaná.

Haycraft (Darwinism and Race Progress — London, New-York, 1894.) különösen ama végzetes befolyást tárgyalja, melyet a higienia és az orvostudomány gyakorol, midőn olyan egyének reproduktíóját engedi meg, kik gyors kihalásra voltak szánva. Korholja a keresztény szeretetet, mely a semmirekellők bizonyos mennyiségét tartja fenn és a nyomorultak kiküszöbölését meggátolja.

A mikrobák és a többi kiválasztó hatók (agensek) pusztí-

tották a fajt, legalább is a múlt században megakadályozták a rosszabbodást. De ebből nem következik, hogy meg kell engedni a jövőben továbbra is működése folytatását. Ha a kiválasztó mikrobák kipusztulnak, mással kell helyettesíteni, mert különben biztos és elkerülhetetlen a faj hanyatlása. Jelenleg a mélyen lelki betegek és tüdővérszesek szabadon házasodhatnak. Hivatalosan büntetik a szülőt, ki gyermekét iskolába nem küldi, de nem nyilvánul meg a közvélemény határozottan azok ellen, kik e hajlamokat és más bajokat átszármaztatják az utódokra.

Fajunkat tökéletesíthetjük, ha alkalmazzuk az egyedül hatályos módszert, t. i. kizárólagosan a jobb és az értékesebb sorozat reprodukálásának segítségét. Az eredmény felől épp oly biztosak lehetünk, mint a kertész, ki a rossz füveket kigyomlálja és jó magot vet azon meggyőződésben, hogy olyan növényeket tenyészthet a magok gondos kiválasztása által, a minőket őbajt. Az emberi lény épp annyira változik, mint a kutya vagy a galamb és nincs kétség benne, hogy a kiválogatás által egy vagy két eredeti törzsből egészen más kutyák és galambok származnak. Épp így lehet létrehozni a mienktől különböző emberi törzseket. Az emberiség boldog lesz, ha jobb fajú férfiak és nők által lesz képviselve, kik egészséges tüdővel, tagokkal, agyvelőkkel rendelkeznek, telvék physikai erőkkal és képesítve vannak úgy testi mint szellemi életre.

Meg kell szünni — írja Hayercraft — annak a szűkkörű felfogásnak, hogy kizárólag az egyéni érdekekkel foglalkozunk. Tekintettel kell lenni a születendő gyermekekre. Meg kell akadályozni a haszontalanok és károsak születését. Egyengetni kell az elkülönözés útjait. Elkerülhetetlen, hogy a tömegeket az öröklés tüneményeivel és törvényeivel, a fejlődés, a kiválogatás eszméivel és tüneményeivel megismertessük. Ki kell fejleszteni a meggyőződést a testi és lelki foltos egyének házasságának káros voltáról, meg kell jól értetni a házasság és az atyaság természetét és kötelességeit. A házasság célja és rendeltetése, hogy minden egyén csak azért él, hogy a következő nemzedéket létrehozza. A nemző alanyok észszerű kiválogatása után ne féljünk ama bajoktól, melyeket a polgárosodás és a megelőző orvostudomány vont a természetes kiválogatódásba. Ha az emberiség megkezdi saját maga a kiválogatást, nem lesz szükség a parányi szervezetek (mikroorganizmusok) kiválogató befolyására.

Ammon (Die natürliche Auslese. Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen. Jena, 1894.) véleménye szerint a legfontosabb társadalmi feladat nem annyira az egyes osztályok emelése, mint az, hogy az egyesek megfelelő helyekre jussanak. *Carlylenek* is az a nézete, ki a szellemi képességek aratását tartotta legfontosabbnak, fontosabbnak, mint a gyapot, kukoricza stb. aratását. Egy millió ostoba nem ér fel egy geniálissal. A legtehetségesebbet, ha a legalacsonyabb sorban látta is meg a napvilágot, a legelső hely illeti meg.

A társadalmi gépezetekben az egyének természetes kiválókat a vizsgák. Bizonyosabb, hogy a magasabb osztályok életképessége kedvezőbb, mint az alsóké. Ez a különbség a velük született hajlamok különbségén alapszik.

Erre alapította Galton combinatiós tanát. Egy millió ember között: (A a középső, B valamivel a középső felett, C alatt, X a G fölött a lángelmét, x a gyenge- és topaelméljűséget jelöli).

Osztályok	X	1
	G	1 4
	F	2 3 3
	E	2 4 2 3
	D	1 5 6 9 6
	C	6 2 5 6 3
	B	1 6 1 2 7 9
	A	2 5 6 7 9 1
	a	2 5 6 7 9 1
	b	1 6 1 2 7 9
	c	6 3 5 6 3
	d	1 5 6 9 6
	e	2 4 2 3
	f	2 3 3
	g	1 4
	x	1

1. Az osztályalakulás korlátozza a panmixiát s egyúttal előmozdítja a tehetségesebb egyének sokkal gyakoribb nemzését, a természetes kiválogatódást létesíti az emberben.

2. Az élőködő osztályok gyermekeit elkülönítván a nagy tömegtől, nagyobb mértékben képesít gondosabb nevelésre.

3. Ezen egyének jobb táplálkozása és gondosabb életmódja fokozza a fensőbb lelki tehetségeket.

4. A felsőbb osztályok kedvezőbb életfeltételei sarkalják az alacsonyabb osztályokat s kik a legjobb erőiket alkalmazzák, hogy ezek a kedvezőbb feltételeket megszerezzék.

A hasznos tulajdonságok fokozása megköveteli az összeköttetést a képességekkel megáldott egyénekekkel, vagyis a methodikus-módszeres kiválogatást. A közömbös vérkeveredés alig hozhat létre magasabb válfajt, minthogy a kiválogatás ellen működik.

Folytonos kiválogatás nélkül a fajok nem tartják fenn magukat a fejlődés csúcspontján — a panmixia nem elegendő — különben a faj hanyatlik. Ha az osztályokat megszüntetnők, vagyis ha megszűnnének az emberek előkelő osztályokon belül házasodni, a tehetségesebb egyének számának csökkenése következne.

A nemi kiválogatásnak — Galton szerint — határozott iránya egyáltalában nem létezik. És ha megvolna is, semmi biztosítékot nem szolgáltatna arra, hogy valóban olyan két egyén választja egymást, kiknek szellemi képességeik az utódokban kedvezően kiegészülnek. Előbb még keresztezi a kedvező eredményt, ha t. i. szépség, kellem, vagy bármely más tulajdonság hat a férfire, hogy valamely rangjabeli leányt nőül vegyen. Ha az erős és széptestű nemzedék választja egymást, akkor az erőtlenekek és fogyatékosak egymás számára maradnak. Ugyanígyenek lesznek gyermekeik.

Társadalmi reformok.

Káros minden berendezés, mely tehetségesebb embereket alárendeltebb házasságok révén méltatlan tevékenységbe kényszeríti, azaz megfelelő állások elnyerésében akadályozza.

Káros minden berendezkedés, mely képesség nélkül való személyeket vezető állásokban megtart, hol az általános érdekeket nem tudják figyelembe venni és mely a képesek elől a helyet elzárja.

Káros minden rendszabály, mely megkönnyíti az egyoldalú képesítéseknek a feljutást. Így jutnak az okos, de jellemtelen emberek magasabb hivatásra — becsületes, de lakájnézetű emberek színvonaluk fölé emelkednek.

Káros minden iskolai szervezet, mely az eleven tehetséget iskolás (scholastikus) lommal elnyomja és nem képes a szellemi

tehetségeket kifejleszteni; minden vizsgarendszer, mely a kereskedelmileg, természettudományilag vagy műszakilag képzetteknek természetes kiválogatását a nyelvek ismeretéhez köti.

Káros minden berendezés, mely a versengés szellemét kiöli és ezáltal a meglevő erőkészletek tökéletes kifejlődését megakadályozza. Olyan anyagi sors, mely minden embert teljesen kielégítene, a társadalom romlása lenne.

Káros minden berendezés, mely a vezető osztályoknak olyan politikai túlsúlyt biztosít, mely lenézéssel volna a tömeg iránt és osztályérdekét a társadalmi érdekekkel felcserélné.

Káros a politikai túlsúlynak az alsóbb rétegekre való toléása, melyek kellő belátással nem bírnak, hogy helyesen döntsenek.

Káros, a mi a felsőbb osztályok gazdasági helyzetét annyira lenyomja, hogy a mindennapi kenyér gondjai elvonják a társadalom érdekében kifejtendő szabad tevékenységtől; a mi a polgári középosztály függetlenségét csökkenti; a mi a derék munkás önállóságának útjába akadályt gördít; a mi a parasztosztály eladósodását — mert ez az osztály a többi osztályok őstalaja — előmozdítja. Káros, a mi a felsőbb osztályokat szellemileg megerőlteti; a családi élet alapítását, a gyermeknevelést megnehezíti, míg a proletároknál megkönnyíti. Káros a kasztrendszer, de káros a természet és ősztöneink által szabott korlát ledöntése a keveredés ellen.

Egy ismeretlen szerző 1894-ben, („Die Aristokratie des Geistes als Lösung der socialen Frage. Leipzig.) a rendszeres kiválogatás híve. A rendszeres kiválogatás kettős műveletet folytat. Az első: hasznavehetetlen alanyok, elfajzottak, perversek kiküszöbölése. Ez elérhető, ha ezeket bizonyos áldozatul dobott városokba vonzzuk és összpontostíjuk, hol az ingyenalkohol, a türelmi házak és játékbárlangok biztosan, gyorsan és kellemesen eltüntetik. A második mód: a hasznos elemek elkülönítése két osztályra, vagy inkább két szigorúan elszórt kasztba, t. i. az értelmi munkások és kézművesek osztályára. Az elsők lelkileg folyton javítandók, ez utóbbiak pedig a szükséges értelmi minimumra viendők vissza, hogy gazdasági functióikat teljesíthessék.

Lapouge a *Sélections sociales* 1887. I. kiadásában és a *Rev. d'Anthropologie: L'hérédité dans la science politique* (1888) 1888 szerint az eugenetismus és az emberiség haladásának problémája

az észszerű kiválogatás alkalmazása által az átöröklés közvetlen alkalmazása. A kérdés főleg árja kérdés. Az árjak, az ő alfajaik és a mestizek egyedül és kiváltságosan alkotják a fensőbb typust. Az értelmes typus egybeesik az árja typussal. A tiszta árja faj, mint az erő és testalkat, a szépség és méltóság physikai typusa föntartandó. Mindezen feltételek szükségszerű következménye, hogy a kiválogatásnak elősegíteni kell az árja faj vagy leszármazottjainak eugenikus elemeit. Ezen faj a balti és az Északi-tenger körül lakik, Angliában, az Egyesült Államokban és némely más helyen. Az eugenetikus elemeknek önmaguk kell sorsukat intézni, felismervén egymást és csoportosulván. A self restraint a haladás eszközévé válik. Ez annyit tesz, hogy az egyszerre megvalósulás ábrándképe térjen ki az öntudatos fejlődés programja előtt; ez pedig megegyezik az emberiség érzelmeivel, melyeket a polgárosultság csepegtetett szíveinkbe.

A *Sélections Sociales* (Paris, 1896.) II. kiadásában az eugenetika megvalósulásának lehetősége új körben mozog. Szigorúan bizonyosnak veszi, hogy szigorú kiválogatás által korlátolt időközben meghatározott fejalkotású, testtartású és színű egyéneket tudunk felmutatni. A gyökörtypus megvalósulván, az eszményi szépség elérése antul könnyebb, mivel a heterogen törekvésekkel az összefüggéstelenség is elmúlik. Három nemzedék évszázankint elegendő. Néhány évszáz mulva a földet alaktalanilag tökéletes emberiséggel népesíthetnők be.

Mesterséges termékenységgel ez időközt meg lehet rövidíteni. Ennek módja a zootechnikai és tudományos reproductionnak helyettesítése az állati és önkéntes helyébe, a szerelem és gyönyör termékenységének végérvényes felbontása által. Kis mértékű férfikiválogatás megtermékenyíthetné a fajfentartásra alkalmas nőket. A mag (sperma) tulajdonságainak elvesztése nélkül feloldható különböző alkalikus folyadékokban. Egyetlen egészséges nemző egyén elegendő 200,000 évi szállításra. A magfolyadék szállítható.

A jellem, az értelmesség, őszön és alkalmatosság nézőpontjából nem kétséges, hogy elméletileg szándékolt lelki typus megvalósítása nem lehetlenség. A természet polymorphismusa (sokalakúsága) folytán egyformaságot elérni nem lehet, de ez nem is szükséges. Elérhető volna egyenlő értelmi színvonal, mely fölérne a mai társadalom legemelkedettebb szelleméig. A politika diadala az lenne, hogy kiválogatás által optimistákat termelne,

kik mindennel meg vannak elégedve. És a boldogság problémája meg lenne oldva.

Galton attól fél, hogy a legfinomultabb és legértelmesebb osztály legfőbb psychosist mutatván föl, a nagy értelmi fejlődés phisikai elgyengülést és végre elfajulást hozna létre. Jacoby (*La sélection dans ses rapports avec l'hérédité chez l'homme*, Paris, 1881.) kimutatja, hogy minden aristokratia elgyengüléssel, nevrozissal vagy elmebetegséggel végez. Guntram Schultheis az eugeniteket valami híres porezellánhoz hasonlítja, melyen eugenikus törést lehet fölmutatni. Morceau de Tours és sok psychiater azt hiszi, hogy a család lelki kötelesség szükségképen psychosissal végződik.

Kozáry Gyula.

(Folyt. köv.)

NATORP PÁL PAEDAGOGIAI RENDSZERE.

— Második közlemény. —

Natorp magának a nevelésnek az alkotó, teremtő erejét is kétségbe vonja, melyben Herbart és követői oly optimistikusan és sokszor fenhéjazva hisznek. „A gyermeki lélekbe semmit sem lehet kívülről bevinni, hanem a gyermeknek mindent önmagából kell kifejlesztenie, mint a hogy a növény önmagából fejleszti növést és e mellett a nevelő tevékenysége épp olyan, mint a kertésze, ki nem csinálja a növény növekedését, bár sokkal járulhat ahhoz, egyrészt oltalmazva és közvetlen elősegítve azt, másrészt még többet rontva és mulasztva.

Herbart a tanításnak általa kifejtett és megállapított módszerét is, Natorp szerint, túlbecsüli. Érdeme Herbartnak, hogy a jobb tanításnak módszerét ő találta fel és állapította meg, de sok tekintetben úgy járt ezzel, mint nagy elődje Bacon, az inductív módszer feltalálója, ki annyira hitt e módszer mindenható erejében, hogy a tehetséget, az egyéni kiválóságot szinte nélkülözhetőnek vélte a tudományos kutatás terén.

Natorp közeledik azon felfogáshoz, mely szerint a paedagogus is művész, tehát sok tekintetben az is születik és nem lesz azzá. „A nevelő nincs egészen arra utalva, hogy a physiologiai vagy bármely más lélektani ismeretek közvetítésével tanítson. Az azon pillanat alatt szükséges behatást átláthatja azon közvetlenebb úton is: hogy a maga nyilatkozatai által ellennyilatkozatokat provokál a növendékek részéről, a melyek annak belső lelkiállapotát élesen megvilágítják; hogy beleképze magát a növendék lelkébe és a sympathikus közös együttérzésben, együttgondolásban az övével rokon lelkiállapotot közvetlenül átérzi és nem kell neki előbb kiszámítania, a reáhatásnak melyik neme felel meg az adott feltételeknek. Ez a nevelőnek sajátlagos psycho-

logiai művészete, mint általában mindenkié, a kinek az a feladata, hogy másokra psychikailag hatást gyakoroljon. Bár ezt a művészetet nem lehet tisztán elméletileg megtanulni, a legértékesebb ebben egy *a hajlam és gyakorlat által feltételezett* paedagogiai *érzék* (takt) dolga, azaz hogy a mások lelkének legcsekélyebb izgalmait is tapasztalatilag és közvetlenül *átéljük, átérezzük*, mégis annál, a kinél ezen feltételek nem hiányoznak, az elméleti belátás is sokat tehet.¹

Natorp szerint a paedagogiai elméletet csak úgy téríthetjük vissza a Herbart által megállapított helytelen irányból a helyes útra, ha visszatérünk Kant energikus és következetes, mindenekfelett egységes és szilárd bölcsészeti rendszeréhez. „A paedagogiát fundamentumnak szigorú egységéhez csak egy olyan philosophia segítheti, a mely képes az egyes részeket, a logikát, ethikát, aesthetikát és psychológiát valódi belső egységében felfogni és kölcsönös viszonyukat pontosan meghatározni. Egy ilyen philosophiának első alapvonalait Kant kritikai rendszerében ismerem fel, maga a feladat itt teljes világossággal van megjelölve, bár ő nem adott kielégítő lélektant és bár *ismeretelmélete, ethikája és aesthetikája nincsenek teljesen bevégezve és azok úgy, a mint vannak további közvetítés nélkül a nevelés kérdéseire nem alkalmazhatók*“ (I. Herbart. Pestalozzi 12-ik lap.)

E hiányoknak pótlására, kiegészítésére, a paedagogiára való alkalmazhatóságuk lehetővé tételére s általában a Kant alapvető tanainak az újabb philosophiai gondolkodás eredményeivel való összeegyeztetésére törekedik Natorp, hogy minő sikerrel és Kanttól való mennyi eltérésekkel, azt később fogjuk látni. — Vállalkozása némileg hasonlít a Münsterbergéhez, ki lélektanának bevezetésében azt mondja, hogy Fichte ethikai idealismusát akarja a physiologiai lélektan eredményeivel összekapcsolni, összeegyeztetni és kibékíteni.

A tapasztalati lélektan sokkal subjectivebb tudomány, semhogy a paedagogiának szilárd, megingathatatlan alapotát képezhetné. Ennek csakis az időbeli tudatjelenségekkel van dolga, ez mindig a hypothetikus tanok körében mozog, míg van egy *idő felett álló tudat*, a mely nem egyéb, mint az, hogy szellemi tekintetünkkel

¹ Pädagogische Psychologie in Leitsätzen zu Vorträgen. 5. I. Marburg, 1901

a természeti törvény úgy vélt kényszere fölé emeljük, a mely feltétlenül sohasem köthet bennünket (Socialpaed. 46. l.). Ez a tudat állapítja meg az *eszmé* létét s ebből származik aztán a *feltétlenségnek*, a feltétlenül kötelezőnek, a *kell*-nek fogalma, a mely feltétlen törvényeket, kategorikus imprativusokat van hivatva ránk nézve megállapítani. Szóval a paedagogia tudományának egy objectív úton megállapított kategorikus törvények codex-féléjének kell lennie, legalább úgy látszik, hogy ilyesmi lebeg Natorp lelki szemei előtt.

„Nem járunk el szabatosan, ha azt mondjuk, hogy a törvényt adó tudományok, a logika, ethika, aesthetika pusztán csak a nevelés czélját határozzák meg és nem egyszersmind annak útjait is. Mert a mikor ezek az emberi műveltségnek összes tartalmát törvényszerű felépülésében az első elemektől kezdve kifejlesztik, akkor éppen ezzel objective általános érvényű formában írják le az emberi művelődésnek normalis és fokozatos fejlődés-menetét. A szellemnek a művelése nem áll másban, mint abban, hogy az objectumok világa: az ismeret világa, az erkölcsinek világa, a művészet világa abban képződik, azaz törvényszerű felépülésében kialakul. Ez a kialakulás, bár alaptörvényszerűségére nézve mindenkire nézve ugyanaz, mégis tényleg az egyes subjectumokra nézve nagyon is különböző, a melyet a képesség különlegessége, a helyi és időbeli körülmények, a socialis környezet, minden egyesnek minden pillanatban legegényibb és különlegesebb helyzete tételeznek fel.

Bár aztán az egyéni folytonos foksorozatban függ össze az általánossal, mégis csak az általánosból kiindulva ismerhetjük meg az egyéni különbségeket (p. o. a képességet legalkalmasabban csak a lélekbúvár ítélheti meg). Az általánosnak és egyesnek, az egyetemesnek és egyéninek irányellentéte állapítja meg azt, hogy mennyi és milyen része van a paedagogiának alapvetésében egyrészt az *objectív tudományoknak* (a logikának, ethikának, aesthetikának), másrészt a *subjectív tudománynak*, a *psychológiának*. Azaz, nem az a hivatása a lélektannak, hogy megállapítsa a nevelésnek általános menetét, mert ez csak az objectív tudományok útján lehetséges, hanem az, hogy megmutassa miképen kell eljárni a gyakorlatban az egyes esetekben.¹

¹ Paedagogische Psychologie. 4. lap.

Ezen a helyen Natorp a paedagogus viszonyát a lélektanhoz olyanformán gondolja, mint a minő az ítélő bíró viszonya e tanhoz. A psychologia itt is csak az egyes eset átértésére, felfogására vezet, de aztán ott van az objectiv törvény, a mely szerint a bírónak rokon- és ellenszenvet, sokszor még egyes individualis meggyőződéseket is le kell ráznia, hogy tárgyilagosan ítélhessen. Ilyesformát mond Münsterberg is, most már nem lehet bennünket félreérteni, ha azt mondjuk, hogy a tanítónak épp oly kevés köze van a psychológiához, mint a bírónak.¹

Máshelyen Natorp több engedményt látszik adni a lélektanának. „Tehát a logika (mint ismeretelmélet), ethika és aesthetika képezik a paedagogiának lényeges alapjait, a psychologia csak annyiban, a mennyiben ezekben benne rejlik, vagy pedig csak ezek után; t. i. ha arról van szó, hogy hogyan alkalmazzuk a nevelésnek már megállapított, általános alapelveit az egyesre, a maga sajátosságában, azaz a maga individualis korlátozottságában. A positiv képzés (nevelés, művelés) amaz örök változatlan törvények szerint történik, a melyek szerint az *emberi műveltség-tartalom*, azaz az elméleti, az ethikai, az aesthetikai tudatnak törvényszerű tartalma a maga elemeiből, a maga szükséges és elégséges alapalkotó részeiből, következetesen felépül; psychologiai mérlegelést, megfontolást inkább azon akadályok követelnek, a melyek az *egyesnek* különleges sajátosságából emelkednek a művelődésnek, a nevelődésnek természetes és normalis menete ellen.

A neveléstannak a philosophia egészére kell támaszkodnia, nem annak két önkényesen kiragadt töredékére, az ethikára és psychológiára. Philosophia és paedagogia, egész terjedelmükre és tagoltságukra nézve, összetartozó és egymásnak megfelelő tudományok. Az akarat paedagogiájának alapja főleg az ethika, mint az akaratnak törvényhozója, azután a psychológiának egyik része, az akarat psychológiája; az értelem paedagogiájának alapja a logika, mint az értelemnek törvényhozója és azután a *psychonak* egyik része, az értelem lélektana; az aesthetikai phantasiának még kevésbbé kifejlődött paedagogikájának alapja az aesthetika, azután a psychológiának az alkotó phantasiára vonatkozó része.

Szóval Natorp szerint a paedagogia, mint elmélet a normativ tudományokon alapszik; még pedig az értelem művelése a logikán,

¹ Principien der Psychologie. 190. 1.

az érzése az aesthetikán; az akarat nevelése pedig az ethikán épül fel, ezek az alapvető, a törvényt, a normát megállapító primár tudományok, míg a lélektan csak másodlagosan secundár jöhet tekintetbe.

Az a kérdés most már, hogy hogyan gondolja ezt Natorp és hogyan vezeti le deductiv módon e tételt, azaz a paedagogiának alapvetését?

Már a művelésnek vagy nevelésnek alapfogalma philosophiai problémát rejt magában: *a kellőség* vagy *a célnak*, vagy a mint mi legszivesebben mondjuk, — az *eszmének* problémáját. Művelni annyit tesz, mint *formákat* mintegy a chaosból alkotni, annyit tesz, mint egy dolgot sajátos tökéletességéhez juttatni; a tökéletes azonban azt jelenti, hogy egy dolog olyan, a milyennek lennie kell. Ugyanezt még világosabban fejezi ki ez a szó: *eszmé*: ez jelenti egy dolognak olyan alakulatát, a melyet *gondolatban* bírunk, mint a milyennek annak lennie kellene, a melyhez kell aztán alakítani az adott anyagot, vagy az anyagnak önmagától alakulnia. Épp így tételezi fel a fejlődésnek egy affelé irányuló célját az a szándékos és tervszerű behatás, melyet nevelésnek nevezünk. Végül a *célfogalomnak* feltevése rejlik magának az akaratnak fogalmában, mert az akarat végső elemzésében nem más, mint *céltűzés*, egy eszmének, azaz egy kellőségnek a szándéka.

Hogyan kell azonban nekünk ezt a *kellt*, kellőséget megállapítanunk?! Honnan meritjük nem annak az ismeretét, hogy milyen tényleg a dolog, hanem annak, hogy milyennek kellene annak lenni? Miért kell olyannak lennie, a milyen bizonyos tényleges okoknál fogva nem, a milyen nem volt és nem lesz?!

Az ismeretnek szokott módja, a *tapasztalás* nem ad erre feleletet, az csak arra terjed ki, a mi van. Az a természetre irányul a maga egész terjedelmében és nem többre; a természet azonban nem tud *célokról*, *eszmékről*; benne minden csak van és nem kell lennie. De az ember p. o. mint nevelő is — *célokat* tűz ki; felállítja annak az eszméjét, a minek lennie kell, bár nincs is, *sőt a minnek lenni kellene, mégha sohasem volt is és sohasem lesz is*. Mi van tehát ezzel a *céltűzéssel*, ezzel a *kellőséggel*, ozzel az *eszmével*?! E kérdésre adott tiszta és jól megállapított felelet nélkül nem férhetünk hozzá a nevelés elméletéhez, különösen nem az akarat nevelésének elméletéhez, mert ez magában foglalja ama kérdésnek is értelmét: mi az akarat? Az

akaratnak és a nevelésnek elméletéhez ugyanazon ösvény vezet. az eszme kutatásának útja. (Socialp. 6. lap.)

Mielőtt tovább megyünk, szögezzük le magunknak azt, hogy Natorp szerint míg a természet és ember két különböző dolog, (a természet nem ismer czélokat, az ember igen) addig a czél, a kell, az eszme feltételezi az akaratot.

Natorp aztán deductiv módon fejti ki azt, a mi már az eddig mondottakból önkényt következik, hogy a czélnak, a kellőségnek, az eszmének fogalma se nem physikai, se nem pszichologiai, hanem ismerettani, logikai (mi ontologiainak nevezhetnők) fogalom. Amazok természettan és lélektan az időbeli történést, levést vizsgálják, tételeik a tapasztalás körébe esvén, a tér és időbeli meghatározottságtól függenek, míg a matematikai és logikai, azaz az öntudat törvényei nem a levést, a történést fejezik ki, hanem a létet s ezek függetlenek az idő és térbeli meghatározottságoktól, felette állanak a causalitás fogalmának is.

Dr. Székely György.

(Folyt. köv.)

AZ AMERIKAI PSYCHOLOGIAI LABORATORIUMOKRÓL.

(Második közlemény.)

Dr. G. Stanley Hall az „American Journal of Psychology“ és a „Pedagogical Seminary“ szerkesztője, 1873-óta számos pszichológiai cikket írt a különféle folyóiratokban, főleg az érzékek pszichológiájáról, újabban paedagogiai kérdésekkel foglalkozik. *Dr. Hodge* tanulmányokat közölt a functionalis tevékenység vagy a villamos izgatás okozta intracellularis módosulásokról. *Dr. Sanford* tanulmányt közölt *Laura Bridgman* írásairól s több pszichológiai cikket, kiadta a kísérleti pszichologia első kézikönyvét, a mely tudvalevőleg, noha csak az érzékekkel és észrevételekkel foglalkozik, a legjobb a maga nemében s jó lélekkel ajánlhatjuk bárkinek.¹ *Dr. Burnham* az emlékezetről közölt egy beható tanulmányt (Am. Journ. of Psych. II.) és sokat írt paedagogiai kérdésekről. *Dr. Chamberlain* sok cikket írt anthropologiai kérdésekről.

Massachusetts államban még egy igen híres pszichológiai labororium van és pedig *Cambridgeben*, a *Harvard-egyetemen*. Igazgatója *Hugo Münsterberg*, orvosdoctor tanár (38, Quincy Str., Cambridge). A többi tanárok: *William James* orvosdoctor, a pszichologia tanára, *Josiah Royce* orvosdoctor, a philosophia tanára, *George Santayana* orvosdoctor, a munkálatok vezetője, *Edgar Pierce* és *J. E. Longh* labororiumi assistensek. Előadják a philosophiai bevezetőt, a pszichológiai bevezetőt, az elemi pszichológiát, labororiumi gyakorlatokat, az izlés pszichológiáját, az aesthetikai elméletek történetét, a vallásos hit pszichológiai alapját, a psycho-

¹ *Edmund T. Sanford, Ph. D.: Course of Experimental Psychology (Sensations and Perceptions). Am. Journ. of Psych. V. külön kötetben Heath & Co, 1894.*

logiai elméletek történetét, pszichológiai seminariumot tartanak és laboratoriumi órákat. Külön előadnak paedagógiát s az idegrendszer anatómiáját és physiológiáját és psychiatriát az egyetem megfelelő helyiségeiben. A laboratorium rendelkezésére hét szoba áll, beleértve a 250 hallgatóra való olvasótermet. Felbecsült értéke 35,000 fr. Évi javadalmazása 3000 fr. Felszerelése a lehető legteljesebb, a kutatás minden irányára való tekintettel. A psychometriai eszközök gyűjteménye ritka teljességet mutat. Az egyetem könyvtára 513,000 kötetből áll, az orvosi szaké 2000-ből, a laboratorium külön könyvtára 400 kötetből és az összes pszichológiai folyóiratokból. A dolgozóknak rendelkezésére áll még Boston több nagy könyvtára. A laboratorium szerkesztett egy 1500 fr.-os ingát, 900 fr.-os associatiós-készüléket, 500 fr.-os aesthetikai műszert, a hang localisatiójára való műszert, a karmozgásokhoz való készüléket, forgatható stereoscopot és sok egyéb műszert. A kutatásokat a Psychological Review-ben közzölték. Így például H. Münsterberg-től a következő cikkek: 1. Az emlékezetről; 2. Az intensitásnak a figyelem folytán létrejött növekedése; 3. Psychometriai tanulmány a psychophysikáról; 4. Időközöknek betöltése látásbenyomásokkal; 5. Tükrök s hasábok nélkül való stereoscop. Münsterberg és Campbell-től: A gondolatok motorikus képessége. Münsterberg és Pierce-től: A hang localisatiója. Bigham-től: Az emlékezetéről. Pierce-től: Az egyszerű formák aesthetikája. James évek óta sok pszichológiai cikket írt, főleg a térről, időről, az indulatról, ösztönről, erőfeszítésről, akarásról. Ezek közt legfontosabb *What is an Emotion?* (Mind 1884.) és *Psychical base of Emotion* (Psych. Rev., I. 5. Sept. 1894.). 1890-ben kiadta *The Principles of Psychology* (H. Holt & Co., Boston, 2 vol.) című kétkötetes szakmunkát s 1892-ben meg *Psychology, Briefer Course* (Holt, 1 vol.) című kisebb munkáját, azután a *The Will to believe and other Essays* kötetet s 1902-ben Londonban tartott előadásai is megjelentek könyvalakban *The Varieties of Religions experience. A Study in human Nature* (London, 1892.) czimen. Royce-től több pszichológiai cikket jelent meg. Pszichológiai kézi könyvet is adott ki: *Outlines of Psychology* (New-York, Macmillan & Co., 1903.). Münsterberg-től Amerikába jött előtt megjelentek még: *Die Willenshandlung* (1888.), *Aufgabe und Methoden der Psychologie* (1891.) és *Beiträge zur experimentellen Psychologie* (4 Hefte, 1889—1892.) stb.

Ugyancsak Massachusetts államban, *Somerville*-ben, Boston közelében a *McLean-féle* (elmebajos) *kórházban* is találunk pszichológiai laboratóriumot. Igazgatója *Hoch* orvosdoctor. Mellette van *Edward Cowles* orvosdoctor tanár, továbbá *George T. Tuttle*, *Daniel H. Fuller*, *Charles G. Dewey*, *E. Stanley Abbot* orvosok. Előadják az elmebetegségeket a Harvard-egyetem orvosi karán. A laboratóriumot 1889-ben alapították. A laboratóriumnak nyolcz szoba áll rendelkezésére, a pszichológiára, a chemiára és a pathológiára. A közeliben levő épületben van az orvosi írószoba és az orvosi könyvtár. Az egyik szoba a vizsgáló szoba, fülkékkel, villamos berendezéssel és anthropometrikus műszerekkel. A másik a chemiai szoba, tűzhelyvel és kéménynyel, a mi szükséges a physiologiai és pathologiai chemiához. A harmadik a műszerterem, külön psycho-physiologiai kutatásokra, psychophysikai vizsgálódásokra vagy a precisiós műszereknek neurologiás diagnosissra való alkalmazására. A negyedik a micrographiai és a photographiai terem. Az ötödik a sötét helyiség a photographáláshoz. A hatodik a látogatók fogadószobája. A hetedik a halottasterem márványasztalokkal és téglaburkolattal. Felbecsült értéke 7000 fr. A laboratóriumot a kórház klinikai szükségleteire alapították és tisztán kutatás czéljából. Amerikában ez az egyetlen laboratórium kapcsolja össze a psychiatriát a physiologiai pszichológiával, tudvalevőleg Németországban is csak egy ilyen van, Kraepelin tanáré Heidelbergben. Iparkodnak a klinikai és neurologiai tanulmányokat egyrészt a chemiával és anatómiával, másrészt a pszichológiával összefüggésbe hozni. Különösen a fáradtság kérdése az auto-intoxicatióval kapcsolatban e tekintetben elsőrangú kérdése a psychiatriával kapcsolatos pszichológiának, a pathologiás pszichológiának. Az orvosi könyvtár körülbelül 2000 kötetet számlál s egész rakás füzetet. Kiváló gyűjteménye az angol, francia, német és olasz psychiatriai és neurologiai munkáknak és a külföldi folyóiratoknak. Vagy 40 folyóiratot járatnak. A laboratóriumból megjelent dolgozatok a következők: *Dr. Noyes*-tól: Az inreflex bizonyos álombeli sajátosságairól végződő dementia esetében (*Am. Journ. of Psych.*, IV.); *Dr. Hoch*-tól: Az antipyrin physiologiai hatása (*John Hopkins Hospital Bulletin*, I. p. 80.); *Haemato-myelit* (*U. o. II. p. 851.*); *Dr. Cowles*-tól: Megrögzött és megszálló eszmék (*Am. Journ. of Psych.*, I.); A fáradtság elmebeli tünetei (*Transactions of New-York State Medical Assoc.*); A hallgatók elő-

adásainak módszere az elmeegógyító intézetek és kórházak munkás-ságában (Am. Journ. of Psych. jan. 1891.); A neurasthenia és elmebeli tünetei (Boston, 1891.) stb. A laboratorium a következő kérdésekkel foglalkozik behatóbban. *Hoch dr.* a specificus thermikus pontokat kutatja, a hogy ezt már Wundt laboratoriumában is elkezdte, kutatja továbbá a vérnyomás változásait psychikus működés idején, a hogy ezt már Mosso laboratoriumában elkezdte az ő sphygmomanometerjével, épp úgy kutatja a centralis és a peripherikus fáradtságot, a hogy ezt ugyanott elkezdte, végre a különféle drogok hatását is vizsgálja az egyes psychikus működésekre, a hogy ezt már Kraepelin laboratoriumában elkezdte oly módszerekkel, a melyek külön engedik vizsgálni a mozgásjelenségeket, külön az érzésjelenségeket s a fáradtság hatását és a reactió-időt. *Hibbard dr.* és *Lovewell* a vizeletkiválasztást tanulmányozzák az elmebajosoknál, hogy megállapíthassák az elmebeli módosulások és a táplálkozás zavarai folytán a kiválasztásban létrejövő módosulások közt az összefüggést. *Hibbard dr.* a vér módosulását tanulmányozza bizonyos elmebajokban, a melyek a táplálkozás zavarainak megfelelő depressiókat és exaltatiókat tüntetnek fel, egyetlen okkal, az autointoxicatióval lehető összefüggésüket kutatva. *Capps dr.* a vér módosulását (haemaglobin, fajsúly, a fehér és vörös testecskék száma), a leucocytosist kutatja az elmebajosok paraly-sisében. *Hibbard dr.* kutatja az álom változatait az elmebajosoknál, összefüggésüket a meteorologiai befolyásokkal.

Massachusetts államban még egy ötödik laboratorium is van, és pedig *Wellesley*-ben a *wellesleyi nőkollegiumban*. Igazgatója *Mary W. Calkins*, psychologiai tanár. Mellette van *Mary S. Case*, a psychologia s philosophiatörténet tanára és *Eliza Ritchie* orvos-doctor, repetitor. Előadják a kísérleti psychológiát, a psychológiát mint bevezetőt a philosophiához, a psychológiát az ethikával kapcsolatban, a tüzetes psychológiát, a paedagógiát (*Wenckebach* tanár) és az aesthetikát (*Morgan* tanár). A laboratoriumot 1891-ben alapították. A nagy teremhez csatlakozik a kisebb olvasó terem, a sötétkamra és egy kisebb terem. Felbecsült értéke 25,000 fr. Évi javadalmazása 500 fr. A collegiumnak van jó könyvtára, öt psychologiai folyóiratot járhatnak. Megjelent *Calkins* tanártól: 1. Álomképek statisztikája (Am. Journ. of Psych. V.); 2. A pseudo-chromaesthesiának és látásálképeknek statisztikai tanulmányozása (U. o.); 3. A képzetkapcsolásról (Psych. Rev., I. 1894.).

Michigan államban *Ann Arbor*-ban a *michigani állami egyetemen* találunk psychologyai laboratóriumot. Igazgatója tisztelendő *John Bigham* orvosdoctor (45 South 12 th. Str.). A többi tanárok *A. H. Lloyd* orvosdoctor és *George Rebec* repetitor. Előadják az általános psychologyát, a részletes psychologyát, a kísérleti psychologyát kezdőknek s a rendszeres laboratóriumi kutatásból is tartanak órákat. Előadják a physiologiát is, a histologiát is, az állati morphologiát, a biológiai chemiát stb. A kísérleti kutatásokat *I. H. Tufts* orvosdoctor (most Chicagóban) kezdeményezte 1890—91-ben. A laboratóriumot 1892-ben alapították. Két teremből áll. Előadóterem és műszer- s kutatóterem. Felbecsült értéke 5000 fr. Évi javadalmazása 2000 fr. Főleg az időfelfogás, a színeslátás, az elemi aesthetika, figyelem, emlékezet, képzetkapcsolás vizsgálatára vannak berendezve. Az egyetem könyvtára 69,000 kötetet számlál; az orvosi könyvtár 5300 kötetet és 95 folyóiratot. A laboratórium szerkesztett néhány külön készüléket az emlékezet s a képzetkapcsolások vizsgálatára és 500 voltos villamos motort, a mely egyenletes és nagy sebességet ad a színek keverésére és mozgatja a kymographot. Megjelenít *Bigham*-tól: Az emlékezetéről (Psych. Rev., I.). Különösen kutatják az emlékezetet (*Porter, Ferre, Lewis*) és a képzetkapcsolás jelenségeit, továbbá mint változtatják e folyamatokat közbeható érzéki benyomások (*Ferguson, Klinger*), azután a figyelem tényeit (*Jeffers*), az idő felfogást (*Kedzie*), a színek aesthetikáját a helyzet s a tartalom módosító befolyására való különös tekintettel. (*Miss Hadzsitz*), a beszéd psychologyáját (*Miss Back*) és a beszédbeli suggestio psychologyáját (*Gore*).

Dr. Pekár Károly.

(Vége köv.)

EGYETEMI TANÜGYI IRÁNYZATUNKRÓL.

— Hatodik közlemény. —

Ezen írásbeli gyakorlatokon kívül vannak még heti négy órában szóbeli gyakorlatok is (az írásbeliek is ezen órák egyikeben olvastatnak fel, 44. §). A történet-földrajziaknál a program változtatás. *Szabadon*, a középtanodai lecke alakjában adják elő írásbeli értekezéseiket (ezekről azt követeli a szabályzat, hogy *kutató*, *búvárkodó* természetűek legyenek, l. 50. §. Hogy miképen lehet ily természetűeket középtanodai lecke alakjába öltöztetni: ezt nem értem); a tanár által kijelölt vagy a tagok által választott történeti tételek fölött két tag, kiket a tanár bizonyos sorrend szerint kijelöl — vitatkozik; történeti és földrajzi forrásmunkákat olvasnak, magyaráztatnak s kritikailag bonczolnak, végre a félévben tartott előadások fontosabb és nehezebb helyeiből colloquálnak (52. § *a, b, c, d*). Magával a földrajz és történet irodalmával is itt ismerkednek meg (54. §). Nem ily változatosak a philologusok szóbeli gyakorlatai. E gyakorlatok tárgyát ugyanis a latin és görög remekírók szóbeli fordítása és magyarázata képezi (46. §). A remekíró maga a *tanár* választja és pedig tekintettel a gymnasiumban tárgyalni szokott remekíróra és másrészt tekintettel oly írók műveire, a melyek túlságos nehezek, semhogy azokkal otthon haszonnal foglalkozhatna az egyes (41. §). Maguk a képezdei tagok végzik a tanár által meghatározott sorrendben latin, illetőleg magyar nyelven a fordítást, a magyarázatot, a kritikát. Mindenki otthon átnézi az olvasmányt, hogy résztvehessen a megbeszélésben. Nehéz helyeknél maga a tanár adja elő a különböző nézeteket s a kérdést a kritika és hermeneutika szabályai szerint dönti el (42. §). A görög írók műveinek magyarázatával kapcsolatba hozhatók görög írásbeli gyakorlatok (43. §).

Mindez azonban még nem elég. A philologus köteles az ókori történetre vonatkozó (45. §) s viszont a történész köteles egy éven át a philologiai osztályban a latin és görög gyakorlatokban nem ugyan írásbeli értekezésekkel, de mégis részt venni (53. §), úgy hogy eltekintve az írásbeli tudományos két, illetőleg négy értekezéstől, valamint a minden órára való kényszerű otthoni készüléstől, a szakosztályok tagjai heti négy, illetőleg heti nyolcz órában kötelezőképen vannak elfoglalva.

Ezen órákhoz járulnak még az *egyetemi előadások!* A történész köteles az egyetemes és a hazai történelmi, valamint ezek segédtudományaira vonatkozó, azonkívül a földrajzi előadásokat az egyetemen hallgatni (55. §). Hogy pedig nem *válogatott* előadásokról van itt szó: ezt legalább a philologusra nézve kizárja a szabályzat 46. §-a, a mely szerint a philologus „köteleztetik minden az ó-classicai philológiából tartott egyetemi előadásokat hallgatni és azonkívül a görög és római műrégészetet, az ó-kori görög és római történetet és aesthetikát (46. §). Mind a két szakosztály tagja köteles kivétel nélkül a paedagogiából is legalább két féléven át egyetemi előadásokat hallgatni (21. §).

Ha e köteles egyetemi előadásokat a mai, — nem is a budapesti, — hanem csakis a kolozsvári alapon összegezzük s eltekintünk a szabályzatban meg sem említett philosophiaiaktól: úgy a philologus számára heti 18, a történész számára pedig heti 34 kötelező egyetemi előadási órát nyerünk. Harmincz év előtt ezen órák száma nem igen haladta túl a tizenötöt: a mely összeghez a négy, illetőleg nyolcz gyakorlati órát számítva a kötelező heti óraszám 19, illetőleg 23. Ezentúl már most a tanszabadság s így a hallgatási szabadság elvére állított egyetemi hallgató szabadon választhat az előadásokban! De még e természetes feltevésben is csalódunk. Az egyetemi hallgató, mint tanárképezdei növendék kiskorú. — „Kiválőbb szorgalma és tehetsége szabja meg, hogy vállalhat-e még ennél több órát; ennek pedig megítélése nem függ a növendéktől. Ő köteles arra nézve „a *képezde igazgatójának* és a *szakosztálybeli tanároknak* tanácsát kikérni s az erre vonatkozó *utasításait pontosan követni.*“ (21. §) Ezen kívül szabadságában (!?) áll az egyes szakosztályok rendes tagjainak — a *képezdei igazgató* és az illető *tanárok engedélye* mellett egyes tanulmányokra vonatkozó *más szakosztálybeli gyakorlatokban* is részt venni.“ (28. §).

S most már mindezek után álljon ki valaki s magyarázza meg, hogy miben áll az ily egyénnél az egyetemi polgárral adott hallgatási szabadság!! Nagy hypokrizis szükséges ahhoz, hogy valaki ártatlan areczsal állítsa, hogy mind ezzel nem nyúl be sem az egyetem autonómiájába, se nem cselekszik a tanszabadság elve ellen s nagy cynismus szükséges ahhoz, hogy valaki más areczsal utaljon arra, hogy hisz nincs kötelezve egyetlenegy egyetemi polgár sem arra, hogy a tanárképezdébe belépjen s kötött menettel haladjon egyetemi studiumában. — Nem erről van szó, hanem arról, hogy miképen s mennyire becsüli tanügyi hivatalos politikánk azt a tanszabadságot, a melynek elvére helyezte egyetemünket. — Ha a tanügyi kormány a tanárképezde czimén szükségesnek tartja azt, hogy akár a bölcséleti kar kebelében, vagy a mellett egy külön intézmény léptetessék életbe a bölcséleti kar feladatának létesítése czéljából: így a bölcsészeti kar, mint ilyen nem felel meg czéljának; s ha továbbá ezen intézetébe vizsga alapján csakis az egyetemi hallgatók színe-javát veszi fel s ezeket *gyámoltalan növendékek* módjára kötelezőleg igazítja tevékenységükben: a gyakorlatok végzésében és előadások hallgatásában s így épp a jelesekkel szemben érvénytelennek declarálja **tettleg** a tanszabadságot: akkor declamálhat az ily hatóság tanszabadságról, e szó csakis szó. Avagy csak a gyöngék számára való a szabadság, de nem az erősek számára?! Avagy nem követik-e mindig a gyöngék az erőseket, különösen akkor, ha még a vizsga is, a melyen az erősek is megerőltetéssel mennek keresztül — mint mumus őket fenyegeti első sorban?!

Teljesen igaza van *Genersich Antalnak*, midőn 1877—78. rectori program beszédjében éppen a tanárképzőben, a melynek majd az összes bölcsész- és természettudománykari hallgatók, vagy rendes vagy rendkívüli tagjai, vagy olyanok, kik azokká lenni óhajtanak — látja azt a tényezőt, „mely oly szűk korlátok közé szorítja a választott szaktudományokban való kiképzés módzatait, hogy a *tanszabadság alakosságainak nyoma sem maradt meg.*“¹

¹ L. Beszédek 15. l. utal a félévénként hallgatandó óraszám minimumára (15). arra, hogy meghatározott tantárgyak a megállapított sorrendben és bizonyos tanároknál hallgatandók; arra, hogy meghatározott gyakorlatokban kötelesek részt venni: s végre, hogy még

A tanárképzőnek ezen végzetes, káros jelentőségét az egyetemi szellemre, a tanszabadságra nézve a tanárképzőnek későbbi szabályzatai is megvilágosítják. — A kötelező tantárgyak szaporodnak, a kötöttség mindinkább határozottabb alakot nyer.

1873-ban kötelezővé lesz a kolozsvári matematikai és természettudományi szakosztálybeliekre a tanárképzőben a mintázattal egybekapcsolt leirati mértani és a tiszta és leirati mértani előadásoknak látogatása. A szaktanár a leirati mértan alkalmazott részeiben a közeg- és faszterkesztetanban az *építészetre* és *gépészetre* leendő különös tekintettel. (l. 1873. fer. 17. 3443. sz. rendelet.)

A műegyetemmel még más alakban pactált a tanügyi kormány, midőn az 1873. aug. 22. kelt 20,811 sz. rendelettel egyesítette a budapesti gymnasiumi (!) és reáltanodai (!!) — eddigelé külön fentartott tanárképezdéket. — Ezen egyesített tanárképző intézet számára a föntebbi számú rendelettel állapítja meg a minister a szabályzatot. — Itt már nincs szó egyrészt egyetemi előadásokról s másrészt tanárképző gyakorlatokról: itt már csak *tanterv*-ről van szó, a melyet a tanárképző tanári testülete megállapít a *közoktatási miniszternek helybenhagyása* mellett (3. §). Mindegyik tanulmányi csoportra nézve — tekintettel arra, hogy mindenki legalább két középiskolai tantárgyra képesítség s az ezekre vonatkozó nyelvtudományokkal is megismerkedjék — *külön* ily tantervet állapít meg a tanári testület (3. §); a képezdei növendékek pedig tartoznak ehhez alkalmazkodni;

más elő nem irt tárgyak vagy gyakorlatok felvállalásánál is tartoznak az igazgató és szakosztálybeli tanárok tanácsát kikérni és az erre vonatkozó utasításokat pontosan követni.

Mellőztem az 1870. szabályzat jellemzésénél a *paedagogiai osztályt*, a *nevelés és oktatástani szakosztályt*, bár bevonhattam volna azt az egyetemi triennium vagy quadriennium keretébe, annak rendkívüli tagjaira való tekintettel, kik mint egyetemi hallgatók a budapesti középiskolákban az illető osztálybeli tanár felügyelete alatt még taníthatnak is (82. § d.). Mellőzöm ezt a osztályt, mint olyant, a mely egészen helyesen az egyetemi évek befejezte után foglalja le nem az egyetemi hallgatót, hanem a tanárjelöltet. — Újabb időben tisztultak a nézetek s immár a köztudatnak is megfelel, sőt a legilletékesebb tényezőnek, jelen ministerünk nézetével is találkozok, hogy ezen szakosztály a középiskolára és pedig nem egy csinált, hanem keletkezett — kiváló vezetésű, de különösen kiváló szaktanárral rendelkező középiskolára tartozik. A szaknak megfelelő szaktanárnak vezetésén fekszik a főszű.

(2. §) bár számolhat a tanártestület az egyes kiváló növendéknek képességével és hajlamával, a mennyiben számára külön tantervet is készíthet (2. §).

Ezen tantervet a képezdének tanári kara — tekintet nélkül az egyetemre — önállóan állapítja meg; s még csak azután merül fel a kérdés, hogy már most *mikép használhatja* fel a tanárképezde a tudományegyetemet és a műegyetemet saját oktatási céljaira; s hogy mennyiben kell a tanárképzőben a tantervnek megfelelően előadásokat, gyakorlatokat tartani — Így tehát megjelöli a tanárképző a tudományegyetemnek vagy a műegyetemnek időszaki tanrendjéből azon előadásokat, a melyek a képezdei tanterv követelményével megegyeznek s azután felveszi ezeket saját tantervébe és ezek hallgatására kötelezi is növendégeit; s másrészt gondoskodik is, hogy ezeken felül a képezdében tartassanak még a tanterv követelte szükséges előadások és kívánt gyakorlatok (5. §). — E tanterv sajátos alapelve, hogy a tanterv „először a középiskolai oktatás szükségletére rendeztessék be“ s még csak azután nézze a tudományos színvonalat (4. §), vagyis más szóval: első a gyakorlat, az élet követelménye s még csak azután az elmélet: oly elv, mely tetejére állítja a tanépületet s mely a leghatározottabban ellenkezik az egyetem szellemével.

E szabályzat szerint maga a minister köti meg az általa helybenhagyott évi tantervvel azokat az egyetemi hallgatókat, a kiket a törvény a hallgatási szabadság elvére állított; e szabályzat szerint a tanárképző az egyetemi hallgatók anyaintézete, a mely az egyetemet, a műegyetemet saját céljaira eszközként használja fel.

A tanügyi kormány, valamint a tanárképző ezen — az egyetemről elvezető lejtőn tovább haladt.

Formailag az elsőéves hallgatók a tanárképzőnek tagjai nem lehettek s így legalább ezek megmaradtak igaz egyetemi hallgatóknak. — Budapesten ezen állapoton azonban a szokás változtatott, a mennyiben „már az elsőévesek is magukat mint tanárjelöltek bejelentették s mint kezdők a tanári kar által készített tanrend szerint készültek már 1874-ben is, sőt időközben az illető tanároknál jelentkeztek is a tanulmányokban tett előmeneteliükről számot adandó. A felvételi vizsgálatnál ezen tanrend alapján vizsgáltattak meg a folyamodók. — Ezen gyakorlatot

tehát az elsőéves egyetemi hallgatóknak bevonását a tanárképző kööttségébe a kolozsvári egyetem mellett fennálló tanárképző is elfogadja 1874 márcz. 13-án tartott gyűlésében (a melyen Stoczek József és Bartal Antal ministeri megbízásból az uniformisálás czéljából megjelentek. L. a ministernek 1874. febr. 27-én kelt 805. sz. rendeletét).

Ugyancsak ezen gyűlés elvben elfogadja azt is, hogy úgy mint az 1873. szabályzat szerint Budapesten — itt is a tanárképzőnek növedékei megállapított *tanterv szerint* irányítsák studiumukat.

S végre ugyancsak itt mondták ki ama végzetes elvet, hogy kötelezettség szempontjából a rendkívüli és a rendes tagok közt különbség nincs s hogy így a rendkívülieket is egyenlőképen köti tanulmány, gyakorlat dolgában a képezdének tanterve, munkarendje. — (L. 1874. márcz. 13-ki j. k.)

Igy a kolozsvári egyetem bölcsészeti és természettudományi kara mellett létező tanárképezde is mindinkább a budapestiekéhez alkalmazkodik, — bár 1875-ki jan. 27-én tartott ülésében, a melyen a fönti elvi jelentőségű határozatokat egyhangúsággal ismétli — mégis kijelenti, hogy azt az önállóan megállapított tantervet csak mint *eszményt* fogadja el, melynek megvalósítására ugyan törekedni kell, de azt megvalósítani a tanerők csekély száma miatt teljesen lehetetlen, annál is inkább, mivel az egyetemi előadások leczkerendjére az ott uralkodó tanszabadság alapján a tanárképző nem folyhat be s így a maga részéről csak annyit tehet, hogy az elfogadott tanterv szerint félévenként kijelöli azon előadásokat, a melyeknek hallgatására a képezbe tagjait kötelezi. A kötelezés szempontjából ezen határozatnak különben semmi jelentősége nincs. A kööttség a határozat szerint épp olyan, mint Budapesten.

A kolozsvári határozat szerinti *eszményi* tanterv szakcsoportonként a tananyagot három évre osztja fel és pedig úgy, hogy az általánosan kötelezők közé a philosophicumokat is felveszi, közelebb olyformán, hogy az elsőévesekre nézve kötelező a Bevezetés a philosophiába és az egyetemi tanulmányokba, továbbá a Logika; a II. évesekre nézve a psychologia és az ethika; a III. évesekre nézve az általános paedagogika és a Dialectika. Bizonyára feltűnik, vagy tán nem is tűnik fel e dogmatikus eljárás mellett az, hogy sem a philosophiának, sem a nevelésnek *története* ezen kötelező tantárgyak közt elő nem fordul. —

Az elsőéves classikai philologusok óra száma 20; a magyar nyelvészeké 18; a németeké 12; a historikusoké 9; a geographusoké 17, a természetrajz három ágának óraszámai?! — (L. Stoczeknek 1874 jul. 29-én 336. sz. alatt a kolozsvári tanárképző intézethez küldött iratát.)

Még ezen idealis tantervben sem érvényesült kellőképen a végleges tantervi javaslatba is felvett valójában értelmetlen elv, „mely szerint az előkészítő tanfolyamba mindegyik csoportnak fő- és melléktárgya oly terjedelemben vétessék fel, hogy az illető tanárjelöltek a *szorosan vett középtanodai tananyagról rövid átnézetben* összefoglaló tájékoztatást, különösen pedig az illető tanzakok alapfogalmairól és főtantételeiről alapos ismeretet szerez-hessenek“; (mintha bizony érettségit nem tettek volna, vagy előbb akarnak középiskolai tanárok lenni s ezután akarnak tanárságra készülni) s az a másik elv sem: „hogy itt adandók elő azon tantárgyak, melyek nem függnék szorosan össze a szakképzéssel“. (Hisz a philosophia és paedagogia a II. és III. évfolyamba is átmegy. — L. Stoczeknek 1874 jul. 20. 319 sz. alatt küldött tantervi javaslatát a kolozsvári tanárképző irattárában.)

Schneller István.

(Folyt. köv.)

IRODALOM.

Az Ember és Világa. Philosophia, kutatások, írta *Böhm Károly* egyetemi tanár. III. rész. Axiologia vagy értékten. Kolozsvár, 1906. 342 l.

Több, mint húsz esztendeje annak, hogy e mű első kötete megjelent,¹ melyet évek múlva a második rész követett.² Hirlapi reclamban ugyan nem volt része, de azért, úgy vélem, mély hatást gyakorolt mindazokra, kik nálunk az utóbbi évtizedekben a philosophia mély problémáiba behatolni iparkodtak. A külföld is elismerte ez első önálló magyar philosophiai rendszer jelentőségét, s annál sajnosabb, hogy hazai tankönyveink még nem helyezik Böhm Károlyt az őt megillető helyre a magyar philosophia történetében.

E legutóbbi kötet méltó folytatása az előbbieknél: szerző benne mély járatú idealistikus rendszerét egy új oldalról világítja meg. Az értékelmélet alapkérdéseit tárgyalja oly kimerítően és rendszeresen, a hogy azt eddig a külföldi irodalomban sem találjuk. Műve két könyvből áll: az első az érték általános elméletét adja, míg a második az érték fajairól tüzetesen szól. Legyen szabad e tartalmas fejtegetések néhány mozzanatát kiemelnünk, a mivel különösen azt célozzuk, hogy az olvasó áttekintést nyerjen a problémák ama nagy sokaságán, melyet művünk felöllel.

Miután röviden áttekintette szerzőnk az érték fogalmának történetét, a következőkben állapítja meg az értékelmélet feladatát, illetve azon szempontokat, melyek szerint problémái tárgyalandók.

¹ Az Ember és Világa. I. Rész. Dialektika vagy alapphilosophia. Budapest 1883.

² Az Ember és Világa. II. Rész. A szellem élete. Budapest, 1892.

Az értéket nem lehet Mengerrel egyedül gazdasági formájára szorítani, a gazdasági értékelmélet csak egy fejezetét alkothatja az általános értékelméletnek. Az értékelés pszichológiája még nem adja az értékelméletet, melynek főproblemája nem az értékelés empirikus lefolyására, hanem arra vonatkozik, hogy van-e valami állandó mérték, egy absolut értékes, melylyel a dolgokat becsük szerint megítéljük? Főfontosságú az élv szerepét meghatározni az értékelésben. Meg kell állapítani továbbá azon fejlődést, melyen a becselő egyén keresztül megy: ez fogja az értékfajok származását mutatni. Csak ezután lehet a legfontosabb feladatot megoldani: valami centralis actusból az egyes értékfajokat tüzetesen levezetni.

A becselő ítéletek jellemzésénél szerző azon nevezetes eredményre jut, hogy az értékelés sohasem *érzelmi* functio, mint Locke is gondolta, hanem mindig az *érzésre* vonatkozó *ítélés*, még pedig oly ítélet, mely a tetszés alapítéletéből fakad vagyis ezen alapítélet felett elhelyezett ítélet.

Még nem értékítélet tehát az, mely valami merő tetszést fejez ki, pl. „a narancs kellemes“; ez csak két *tény* viszonyát fejezi ki, tehát ontologiai ítélet. Az értékelés csak az ontologiai ítéleteken való felülemelkedéssel kezdődik, maga a „kellemes“ még értékelés tárgyát kell, hogy képezze. Minden értékelés valamely mérték alkalmazásában áll s így csak akkor lehetséges, ha van valami, a mi magában, vagyis absolute értékes. Az absolute értékesnek önmagára nézve is tehát értékesnek kell lennie, ennélfogva a föltétlenül értékes csak valami öntudatos dolog lehet; a mi csak másra értékes, az absolute értékesnek nem mondható. Maga az érzés még nem érték, hanem csak ráutal az értékre: csak az érték mutatója, indexe. A becselő ítélet épp abban áll, hogy az értékmutatót az értékmérővel egybevetjük.

A következő fejezetben szerző az élv szerepét vizsgálja az értékelés actusában: egyike a legsikerültebb fejtegetéseknek, telve finom megkülönböztetésekkel, melyek sok szempontból világosabbá teszik e nehéz kérdést. Már abban téved a hedonismus, hogy az értékelést direct érzelmi actusnak tekinti, holott az indirect, közvetett művelet: ítélet. Ha igaza volna, úgy az élv volna minden tevékenység indítója, minden acciónak czélja, minden értéknek okozója, forrása és gyökere s végre ez esetben minden értéket az élvvel kellene mérni. Ámde mindennek az ellenkezője igaz. A tevékenység indoka a hiány és nem az élv: az élv csak a siker érzete, mely a reactiót vagyis az önfentartást kíséri, tehát logikailag nem lehet a reactionak megelőzője.

De nem is czélja minden cselekvésnek az élv: a kezdő állati életben az élv egyáltalán még nem szerepel, később a cselekedetek nagy része az önfentartásra, az actióra törekszik, nem az élvre; sőt az élvnek központi czélul való kitüzése abnormitás jele, mert a reflexet tüzi ki czélul a hordozó valóság nélkül. Minden hedonistikus teleologia hajótörést szenved azon tényen, hogy élv és kín, haszon és kár kosmikus ikertestvérek, melyek egymástól el nem választhatók s ezért ha czélok, logikailag egyformán azok. Valósággal úgy áll a dolog, hogy az élv az értéknek ratio cognoscendije, de nem ratio essendije, rávezet, de nem méri az értéket. Az érték sem erőfokilag, sem minőségileg nem áll arányban az élvezettel; hanem arányban áll a hiánnyal s ennek kapcsán a functio minőségével. Az élv oly kevésbé végső mértéke az értéknek, hogy az élvnek magának is van különféle értéke: vannak magasabb és alsóbbrendű élvezetek függetlenül intenzitásuktól.

Az értékelés mértéke és fajainak vizsgálatánál szerző genetikus alapra helyezkedik s arra az eredményre jut, hogy a végső mérték, mely az érték felett dönt, a szemlélő Én mindenkori tartalmi és formai reflexiójának fokában keresendő. Annyi mértékünk lesz tehát a tárgy megbecslésére, a hány fokon állhat e szempontból az alany. Három ilyen fok van: az elsőt az érzetek, a másodikat a schematikus értelem, a harmadikat a tartalom mélységeit megragadó ész munkája jellemzi. Ezeknek megfelel háromféle értékelés: a hedonismus, az utilismus és az idealismus. A hedonismus csak korlátozott és ideiglenes értékelés. A hasznosság nem mondható indirect élvezetességnek: a hasznosság egész körét élvokozó képességével kimeríteni nem lehet (sok dolog hasznos lévén, a mi kellemetlen). A hasznosság objectívi viszony, mely az egyéni élvől különbözik. Végeredményben nem a haszon, hanem a minőség kölcsönöz értéket a dolgoknak. Az önmagáért való (nemességi) értékelésben áll az idealismus értékelése. Az idealismus értékelésének elemzése azon végeredményre vezet, hogy nemes csak az intelligentia, az öntudat, az eszes Én, mi alatt szerző az egyetemes ész alanyát érti. Abszolút értékes csak a szellem. Ebből következik, hogy ezen jelzöt csak arra viszi át, a mi ő vele rokon; miután pedig az intelligentia értéke tisztaságában, öntudatosságában és szabadságában áll, a vele szembe kerülő functio értékét a szerint ítéljük meg, a mint mentül kevesebb salakot (anyagasságot) tartalmaz, minél öntudasabb, azaz a reflexio minél magasabb fokán áll és hogy az illető functio minél jobban mutatja a

szabadságot maga magán s minél jobban segíti másban ugyanezt. Ez utóbbi mozzanat a hasznosság és a nemesség összefüggésére utal.

Az idealistikus, az önmagáért való értékelés tehát a keresett abszolút értékelés. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az értékelési módok érdemileg egymásra visszavezethetők; szerző az értéktani pluralismus mellé áll. Mindazonáltal azt vallja, hogy a nemesség maga a noumenon az értékelésnél, mely a haszonban és élvezben mint phaenomenonban megjelen. Ezt annak kifejtésével igazolja, hogy az érték fogalmának végső gyökerét, valamint az ontologia és axiologia közös centrumát az Én önállítása képezi. Az ismerés is az Én projectiójának utánképzésében áll: az értékelésnek is ez a forrása, mert az önállítás az öntudatos szellemnél okvetetlenül élvezet, örömet s maga iránti szeretetet fog ébreszteni, vagyis önbecsléssel fog járni. Első kiindulási pont tehát minden érték számára az önállítás, mely értékké azáltal fog válni, hogy önmagának tudatára ébred.

Talán eponon ellen lehetne vetni, hogy az önbecslés forrása sehol sem lehet az önszeretet, mert e kettő nézetünk szerint két radikálisan különböző s így egymásra nem visszavezethető értékelés. De eltekintve ettől maga e levezetés — szerző terminológiájával élve — ontologiai sor: az értékek genesisét, de nem lényegileg egységes gyökereket tárja fel. Nekünk úgy látszik, hogy értékeket épp oly kevésbé lehet én-actusokból levezetni, mint logikai érvényességet sem; valamely én-actus értékelméleti fontosságának kiemelése *fölteszi* annak értékelését s így az érték az actus vagy a lét fogalmából nem vezethető le, mert lényegében attól független. Igaz, hogy szerzőnk is az érték-elméleti pluralismus mellé áll, de — úgy látszik — ez álláspontját nem hozta összefüggésbe az értékelés végső alapjaira vonatkozó fejtegetéseivel. Ha ebből a szempontból is csoportosítja tanait, lehet, hogy az értékek egységét irrationalis conceptionak ismeri fel s ez esetben talán theoriája általában veszített volna rationalistikus jellegéből.

A továbbiakban szerző az érték fogalmát akként határozza meg, hogy az érték annak a kifejezése, hogy az Én természete mily jelentőségű a szellem életére nézve. Ennek alapján eldönti az érték relativitásának értelmét is. Ez ismeretelméletileg azt jelenti, hogy érték csak ítélő alanyra nézve képzelhető, lélektanilag pedig azt fejezné ki, hogy az érték az alany kedélyállapotától függ. Csak az első szempontból relativ az érték s így ebből nem folyik, hogy az érték csak az alanyban van s nem a tárgyban is, sem pedig az,

mintha szeszélyünk osztogathatna értékességet az érdemetlennek is. A relativitás elismerése nem követeli tehát logikailag az érték subjectivitását, mert az érték ítélésnek és nem érzésnek alkotórésze. Az érték sem nem csupán subjectiv állapot, sem csupán objectiv vonás: a valóság az, hogy szellemi alkatunk kényszerít arra, hogy a képpel együtt értékességét is projiciáljuk: az érték tehát alanyi eredetű és mégis objectiv vonás. Az absolut érték sem azt jelenti, hogy az érték az alanytól független, relatiók nélküli, de jelenti azon legfőbb értéket, mely az emberi értékskála legmagasabb fokán áll.

A második részben szerző az érték fajairól tüzetesen szól, különösen a socialis haszonról, miközben érdekesen fejtegeti a socialitas és a moralitas viszonyát. Ez utolsó rész csak vázlat, melynek teljes kidolgozását a mű későbbi kötetei fogják nyújtani.

Rövid áttekintésünk is némi fogalmat adhat Böhm könyvének sokoldalú és mély fejtegetéseiről, melyek tartalmi becséhez méltó keretül szolgál a szép, lendületes, néhol költői szárnyalású nyelvezet, mely e nehéz olvasmányt is élvezetessé teszi. Hiszen oly problémákat tárgyal, melyek megértéséhez nem csak ész, de szív is kell s innen van, hogy e könyv minden lapján nemcsak a mély és alapos gondolkodó, de a nemesen érző ember is megnyilvánul. Végre ki kell emelnünk, mint művünk egyik kiváló erényét, a szakirodalom gondos és tudós felhasználását, mely egyaránt kidomborítja szerző álláspontjának viszonyát más kutatókéhoz, valamint önálló és eredeti nézeteit is.

Dr. Pauler Ákos.

*

Rivista Filosofica, VIII. 1., 2. f. 1906.

A 1906. évi első füzetet *Cantoni* nyitja meg *A kritikai idealismusról* írt értekezésével. A cikk Jerusalemban egy művének (A kritikai idealismus és a tiszta logika, 1905.) megjelenése alkalmából keletkezett. Jerusalemban a logikát tisztán empirikus alapon tartja felépítendőnek s ez okból határozott ellenfele Kantnak. Munkája is Kant rendszerét támadja. *Cantoni* egyetért vele azon nézetben, hogy Kant, mialatt kritikáját a lélektantól teljesen függetlenül akarta megszerkeszteni, azt tényleg állandóan valódi lélektani reflexióra alapítja. De ellenmond neki, midőn Jerusalemban Kantot azzal vádolja, hogy merőben intellectualistikus psychológiát alkotott. Jerusalemban azt igyekszik bizonyítani, hogy az idealismus valódi agnosticismus és hogy

az idealismus szükségképen solipsismushoz vezet. Cantoni nem akarja védeni azt az idealismust, melyet Jerusalemben támad, mert ő az idealismust egész másként fogja fel. Szerinte az idealismus és realismus közötti különbség azon philosophiai magyarázatban áll, melyet mi a közös tudatnak adunk. E magyarázat pedig a nyelv természeténél fogva ellenmondást, vagy kétértelműséget rejt magában. Ez az eset forog fenn mindazoknál, a kik közös alapot keresnek a gondolatnak és a valóságnak, mintha lehetséges volna beszélni oly gondolatról, mely nem a valóságot gondolja, vagy valami valóságról, a melyre semmiféle gondolat sem vonatkozik. Sem a valóságból a gondolatot, sem a gondolatból a valóságot lezármaztatni nem lehet, mert tudatunkban az alanynak és a tárgynak, a gondolatnak és a valóságnak visszavezethetetlen dualismusa rejlik. Mikor azt mondjuk, hogy a dolog a mi képzetünk, azt nem szabad betűszerinti értelemben venni, mert így annyit jelentene, hogy a felfogás nem egyéb felfogásnál, azaz a semmi felfogásánál. A gondolat mindig valaminek, a mi nem gondolat, a gondolat. Hogy mi az a gondolt, a mi nem gondolat, erre további feleletet nem adhatunk. A gondolatnak és a valóságnak ilyen felfogása nem ismeri azt a mérhetetlen űrt, mely némelyek szerint a közönséges tudást a tudományos tudástól elválasztja. Jerusalemben továbbá a priori fogalmainkat is a tapasztalásból származtatja; azok ismeretét a lélektan magyarázatát az emberi értelem eljárás módjai történetének segítségével tartja lehetségesnek. Cantoni a logikai szabályok megismerésére és magyarázatára vonatkozó állítás igazságát elfogadja, de azért nem tagadja a logika ideális jellegét; még pedig azért nem, mert a logikai alapelvek a priori, a tapasztalástól függetlenül is igazolhatók. Lehet, hogy bizonyos alapelvek évezredek tapasztalások eredményei, de az egyén számára, mely őket alkalmazza, kétségkívül a prioriak.

Ugyancsak egy újolag megjelent könyv (La Théorie physique, 1906, Duhem-től) szolgáltatott alkalmat Varisco cikkének, *Physika és philosophia*, létrejöttére is. A philosophia feladatai közé tartozik egyebek közt — mondja Varisco — helyes fogalmat alkotni a külső világról. S e célból a philosophia kétségkívül hasznát veheti a physika által ugyanarról alkotott fogalomnak, ha azt a maga szempontjai szerint módosítja. A külső világon kívül a philosophia ismerni akarja a gondolatot is, a melyet e célból leghelyesebben működésében lehet vizsgálni. A gondolat működésének tanulmányozására pedig nincs alkalmasabb anyag, mint a physika, annak tartalma, szerkezete.

A physika továbbá a tünemények összefüggését és viszonyait kutatja, s mikor ezekből annyit és olyneműeket állapított meg, hogy a tapasztalatban igazolódó törvényeket formulázhat s bekövetkező jelenségeket előreláthat, akkor elérkezett a fenomenologia csúspontjára. A jósolt jelenségek bekövetkezése azonban biztos jel arra, hogy a fölfedezett törvények valóban megfelelnek a realis történéseknek. A philosophus e jelből hasznót húzhat, hogy a valóság valamely meghatározott ismeretére jusson. Az alapelveket tehát, midőn a megfigyelhető természet tudományáról van szó, közvetlenül a megfigyelésből kell elvonni. Igen, csak hogy ez megint lehetetlen megelőző szellemi munka (főltevések) nélkül. Hogy kell most már képzelniünk a természetről való eszméink létrejöttét? Ezek eredetét a tapasztalásnak távoli őseink lelkére gyakorolt általános nyomásában kell keresnünk. A tapasztalás általános nyomása, kényszere, a mint rávezet bennünket bizonyos eszmék alkotására, úgy megengedi azok igazolását is; míg szaggatott tapasztalatoknak bármily nagy számával sem volnánk képesek sem egyik, sem másik dolog véghezvitelére. — Ítéleteinket végül nem csupán a logika szabályozza; valamely vélemény, a nélkül, hogy képtelen volna, észszerűtlen lehet olyan okok folytán, a melyek inkább érezhetők, mintsem okadatolás formájában kifejezhetők. Átérteni őket voltaképp annyi, mint jó érzéssel bírni. A jó érzék körébe tartozó indítékok nem bírnak a logikai bizonyítékok kényszerítő erejével; nem teszik ugyanazon benyomást minden szellemre. Innen a hosszú vitatkozások lehetsége a a physikában is. De ezek itt nem tartanak a végtelenig, mert a jó érzék néha valamelyik fél részére oly világossággal nyilatkozik, hogy a másik enged. Pl. miután a tapasztalás igazolta, hogy a fény gyorsasága nagyobb a levegőben, mint a vízben, senki sem tartja többé az optikában az 'emissio' elméletét, mert az a jó érzék hiányára vallana. E szempontból nagy a különbség physika és philosophia közt. A physikában csak a külső tapasztalás általános nyomásától létesített érzelemnek van hatása azon módra, hogy miként lássuk a jelenségeket. A physikusok között levő eltérések sohasem a közönséges fogalmakban való analog eltérések elméleti kifejezése. Az érzelemben gyökerezve ez eltérések megfelelnek az érzelmek különbözőségeinek; ezek pedig azon módtól függenek, a mely módon a különbözőképen hangolt lelkek ugyanazon külső tapasztalat általános nyomását megérzik és visszhangozzák. A philosophiában a jelentkező érzés ellenben az 'egész' tapasztalás általános nyomása alapján jó létre, psychikai elemek befoglalásával. Ezért a

philosophusok között levő eltérések megfelelnek általán az emberek között levőknek. Innen van, hogy az eltérések oly fokot érhetnek el, a mely teljesen lehetetlenné teszi, hogy az illetők a saját tanaikról egymással vitatkozzanak.

G. Vailati-tól való a harmadik értekezés, melynek czime: A meghatározás és osztályozás elmélete s ennek viszonya az eszmék elméletéhez Platónál, s mely Platónak a meghatározásra, osztályozásra s az eszmék tanára vonatkozó terminológiájával, az egyes műkifejezések értelmének és különböző kapcsolatokban nyert változó jelentésének kifejtésével s ez úton a jelzett körbe tartozó fogalmak platói tartalmának megállapításával foglalkozik.

A. Pagano folytatja *A sociologia s a közép- és felső oktatásról* az előbbi füzetben megkezdett cikkét. Miután a megelőző fejezetekben a középiskolában létesítendő reformokról szólott, itt a sociológiának a jogtudományokra és jogi oktatásra való nagy fontosságát tárgyalja. — A sociologiai tanulmányok jelentékeny mértékben hozzájárulhatnak a magán- és közjog bizonyos módszereinek és fogalmainak javításához. A jogásznak természetes és sajátos feladata a rendszerezés és magyarázás. E célra a logika feltétlenül szükséges, de nem elégséges, mint némelyek vélik. Mert ha a jogtudomány nem elégszik meg a jelen ismeretével, hanem elő akarja készíteni a jövőt (: mi feladata is): nem elégséges, hogy birtokában legyen biztos logikai eljárásoknak, hanem be kell hatolnia a socialis élet összes viszonyaiba, a hol csak jogszabály hatályát éreztetheti. Az erre való képességet pedig a jogásznak csak a sociologiai oktatás adhatja meg. Egy tapasztalt politikus vagy magasabb hivatalnok kétségkívül jobban ismerheti a socialis környezetet és a jogi rendelkezések hatását, mint egy fiatal sociologus, de hogy mennyi anyagi és erkölcsi érdek játszik közre az előbb említettek itéletének a pártatlan megfigyelő normális irányától való elterelésében, azt megvilágítják az ellentétes értékelések, melyeket azok azonos tényekről adnak. Az ő kriteriumuk tehát nem helyettesítheti a tudomány objectiv kriteriumát. A sociologia és jogtudomány együttes útmutatása egyaránt szükséges a magánjogi és közjogi dolgokban, de legszükségesebb a közjog azon ágában, melyet államjognak neveznek. A sociologia, behatolva a jogi tudományok élő szervezetébe, a jogi intézmények erkölcsi és gazdasági rendeltetésének tisztább tudatát fogja fölkelteni, s megszünteti azon, még mindig elterjedt véleményt, hogy a jog önczél. — A sociologia és a hozzátartozó tudományszakok tanulmányozása által remélhető,

hogy miveltebb osztályaink inkább az angol-amerikai polgárok typusára formálva kerülnek ki az életbe, a minek politikai és erkölcsi eredménye nem leendő jelentéktelen.

A bibliographikus rovatból említést érdemel *C. Somigliano* ismertetése *H. Poincaré*-nak, a Magyar Tudományos Akadémia legutóbb megválasztott kültagjának, művéről: *La valeur de la Science*. *Poincaré* e munkájában a francia író világos és élénk előadásmódján teszi beható kritika tárgyává a matematika és physika módszereit és eredményeit s mindenekelőtt a két tudomány alapfogalmait: az időt és teret. Számos eredeti megfigyelés után a tudós szerző arra az eredményre jut, hogy bár újabban sok oly tény merült fel pl. a physika terén, melyek bizonyos alapigazságoknak elismert tételekkel (anyag és erő megmaradása) ellentétben látszanak állani, de azért nem kell kétségbe esni a tudomány sorsán. Lehet, hogy további vizsgálódás még meg fogja menteni az ingadozó alapelveket; de ha egészen új tudományt volnánk is kénytelenek alkotni a régi helyett, az sem volna egyéb, mint a jelenleginél egy általánosabb tudomány, mely a mait, mint specialis esetet magában foglalná. Ezt bizonyítja a tudományok története, ezt a tudományok alapelveinek vizsgálata.

A második füzet első közleményében *G. Calò* ismerteti a jeles amerikai philosophus, *Ladd György erkölcstanát* (*Philosophy of Conduct*, London, 1902.). A jelenlegi philosophiai gondolkodás legfőbb törekvése: az emberi szellem összes (ethikai, aesthetikai, vallási, tudományos) követelményeit, kielégítő világkép alkotása, minde követelmények harmonikus kielégítésének feltalálása a világ egészének szemléletében, a valóságnak lehetőségig teljes magyarázatában. E törekvésben benne foglaltatik természetesen az érzelmi és akarati elemek (ethika, aesthetika, vallás) összhangzásba hozása is a megismerő tevékenységgel. A korunkbeli angol objectiv idealismus éppen e feladat megoldását tűzte ki czéljául s az ez irányú munkálkodás egyik classikus példája *Ladd* erkölcstana. Az amerikai gondolkodó szerint az erkölcstan a magaviselet és jellem eszményének tana; az erkölcsi tudat jellemző vonása pedig a kötelességérzet. Így fogva fel a dolgot, az ethika nem lehet pusztán elméleti tudomány, hanem szüksége van a pszichologiai és történelem-társadalmi tapasztalatra is. Az ethikának három módszere van tehát: pszichologiai, történelem-sociologiai és speculativ. A lélektani módszer ismerteti meg velünk az erkölcsi tapasztalat valódi jellemvonásait; a történelem és sociologia szolgáltatják más tudatok erkölcsi tapasztalatának ismeretét, a speculativ

módszer segélyével állapítjuk meg végre az igaz, jó, szép eszméi s ellentétei és a valóság között fennálló vonatkozásokat. — Az ethika lélektani alapelve, hogy a jónak azon mértéke, mely nem tisztán intensív vagy extensív, egyenlő részt tartalmaz abból, a mit a mértékelt jó különleges formájától különbözönek kell fölvennünk. A valódi végeczél, a jó igazi természete lehet vita tárgya, de nem tagadható a tudatunk által kinyilatkoztatott lényeges különbség a gyönyörök mennyisége s az ő méltóságbeli értékük, fokuk között. A jó fajait illetőleg megkülönböztethetjük az eudaimonistikus, aesthetikai és ethikai jót. A legfőbb jónak most már mindegyiket, kivétel nélkül, magában kell foglalnia. S a mennyiben az eudaimonistikus és aesthetikai jó szintén magatartás tárgyai, az ethika mint a magatartás, magaviselet philosophiája velük is kell, hogy foglalkozzék, alárendelve őket természetesen a sajátosabban erkölcsi kategoriának, mely nem más, mint az eszményi „én“ kategoriája. Mindebből következik, hogy az erkölcestannak, mint a magaviselet philosophiájának három feladatot kell teljesíteni: először az erkölcsi tudatot kell elemeznie s itt az analysis lényegileg psychologiai; azután tanulmányoznia kell a magaviselet formáit, a mikor is a lélektani elemzés a történelmi és ethnologiai tapasztalat segítségére szorul; végül kutatnia kell a jó tulajdonképeni természetét, annak objectív, reális alapját, s itt a módszer metaphysikai. Az erkölcsi tudatban része van a tudatos tevékenység mindhárom formájának: az érzelmiségnek, ismeretnek, akaratnak. Az erkölcsi tudatnak ugyanis lényeges részei a kívánságok, törekvések, egyéni készségek összessége, a helyeslés, kötelezés, érdem ethikai érzelmei. A morális tudat létrejövése megköveteli továbbá a megismerő és ítélő tevékenység gyakorlását, a mennyiben magában foglalja az ideálok alakító tevékenységét, a tapasztalatok összekapcsolásának, a cselekvésekre jövő következmények előrelátásának képességét és az értékelést. Tagadhatatlan végre, hogy az akarat fejlődése elválaszthatatlan az erkölcsi tudat alakulásától. — A mi az erkölcsi törvényt illeti, ez két mozzanatot foglal magában; az egyik nem más, mint törvényes intézkedések összessége, melyek az egyénre nézve a parancsolóság jellegével bírnak; a másik pedig magának az egyénnek belső erkölcsi tudata, a mely ez intézkedéseket helyesli, azoktól kötelezve érzi magát, vagy esetleg magasabb szempontból bírálát alá veti őket. Ebből világos, hogy az erkölcsi törvény nem lehet valami tisztán személytelen, a tartalomtól teljesen elválasztott, független törvény, hanem inkább elvonás, általánosítás, épp úgy,

mint a kötelesség fogalma. Ladd elfogadja az erényeknek tehetőségek szerinti osztályozását. Az akarat erényei: a bátorság, mértékletesség, állhatatosság; az ítéleté: a bölcsesség, igazságosság, igazmondás; az érzelemé: a szeretet, jóakarat, irgalmasság stb. Ez osztályozás azonban nem jelent annyit, hogy az erények mindegyike független a többitől, hanem csak annyit, hogy egyesek közülük inkább az egyik alaptevékenység gyakorlásához csatlakoznak, mint a másikéhoz. Az erények egységre hozatala azonban lehetetlen. Lehetetlen az erény fogalmát, az erényességet meghatározni, minthogy az szintén csak elvonás. — A kötelesség, az erkölcsi törvény, ha nem úgy tekintjük mint az akaratra kényszerített, hanem mint az észről elfogadott szabályt, akkor alapelvvé lesz. Az ethika főadata éppen az, hogy fölkeresse az ethikai alapelveket. S itt megjegyezhető hogy ez alapelvek egyszer elismerve, az emberi természethez tartozóknak s ennél fogva szükségeseeknek és egyetemeseeknek tekintetnek. Az erkölcsi haladás tehát az erkölcsi alapelveknek az ő lappangó, ösztönszerűleg működő állapotukból öntudatos állapotba való átmenetében áll. — Az ismertetéshez az író végül kritikai megjegyzéseket csatol.

G. Chiabra, a következő cikk írója, *Herbart matematikai pszichológiája és a modern psychophysika* cím alá foglalt vizsgálódásaiban arra a kérdésre keres feleletet, hogy mérhetők-e a lelki tünetmények vagy sem. Alkalmat e kutatásokra két újonnan megjelent mű szolgáltatott. A egyik az amerikai Edward Bradford Titchener könyve: *Experimental Psychology, a Manual of Laboratory Practice*, vol. II., *quantitative experiments*; a másik az olasz Antonio Aliotta munkája: *La misura in psicologia sperimentale*. A cikkíró Herbart, Fechner s több modern psychophysikus elméletének elemzése után a következő eredményre jut: 1. El kell ismernünk, hogy a tapasztalati lélektan a physiológiától teljesen független tudomány. 2. Pontosan el kell különíteni és meg kell különböztetni a qualitativ kísérleti lélektant (*psychologia sperimentale qualitativa*) a quantitativ kísérleti lélektantól (*psychologia sperimentale quantitativa*). Az első lehetséges, ha végső elemzésben arra vezetjük vissza, hogy egyrészt mennyiségileg és mindig exaktabb módon meghatározzuk a külső ingereket, másrészt elemezzük önmegfigyelés segítségével a megfelelő pszichikai kvalitásokat. De a quantitativ kísérleti lélektan, mely azon a feltevésen alapul, hogy a lelki tény nagyság, tudományos eltévelyedés, mely abból a materialistikus törekvésből fakad, hogy a lélektani problémát a molekuláris physika kérdésévé tegyék.

G. Bonfiglioli folytatja Tertullianusról a R. F. korábbi füzetében megkezdett tanulmányát. A jelenleg közölt rész címe és tárgya: *Tertullianus ismerettana az antik philosophiához való vonatkozásaiban.* Az emberi lélek, Tertullianus szerint, egységes, természeténél fogva eszes, gondolkodási képességgel bíró; sőt nem csak eszes, hanem érző is. Minthogy ugyanis a lélek anyagi, azért szenvedő, szenvedni pedig annyi, mint érezni. S mikor az ember megismer, gondolkodik, emlékezik, képzel, tulajdonképen e tevékenységeket is az érzésnek kell tulajdonítanunk, mert minden, a mit megismerünk, külső tény közvetlen gyümölcse, felfogva különleges szervekkel, melyek a külső világ és a belsők között összekötő kapocsként szerepelnek. De magának a léleknek is, ép úgy mint a testnek, vannak érzékszervei. Az embert ennél fogva úgy határozhatjuk meg, „animal sensus et scientiae capacissimum.“ Kérdés, mit ért Tertullianus érzéklet alatt. Réa nézve a külső szerv ingere, az ő physikai lefolyásában, a lélekre vagyis a belső elfogadó szervre benyomást gyakorló mozgás, úgy hogy az érzéklet nála azonos a szenvedéssel. És szenvedés a megismerés, gondolkodás stb. is. Mozgás, érzéklet, ismeret tehát a legszorosabban összefüggnek, mert mindannyi a szenvedésre vezethető vissza. E tanának megerősítéséül hivatkozik Tertullianus Aristotelesre, ki „De anima“ című művében sok hasonlót mond. bár nála az érző lény nemcsak szenved, hanem cselekszik is, s a lélek lényegileg nem egységes. Tertullianus nem talál lényegbeli különbséget érzéklés és megismerés között. Megkülönbözteti ugyan a láthatót és láthatatlant, a világosat és rejtettet, testit és szellemit, de az elkülönülést csak a tárgyakra határolja, megismerésük módjára ellenben nem terjeszti ki. Ezmét (ideát) platonikus értelemben Tertullianus nem ismer el. Mig ugyanis a görög philosophus szerint ez a világ csak egy másik, magasabb rendű világ másolata, addig Tertullianus számára ez az egyetlen világ, mely másból nem származott, bár a teremő elméjében létezett eszme megnyilvánulása. Isten kezdettől fogva az ő műveiből volt megismerhető, vagyis az istenség eszméje az emberre nézve a teremő műveiből jött létre. Tehát Tertullianus tanításában a teremő tárgy ismerete nemzette a teremő eszméjét, nem ennek eszméje ismertette meg az ő műveit. — De a lélek nem elégszik meg az érzéki dolgok ismeretével, hanem az isteni dolgok ismeretére törekszik s e megismerés eszköze az értelem. Az értelem nem külön tehetsége a léleknek, hanem a lélek állományának kiegészítő része. Az értelmiség így, uint harmadik lényegbeli elem járul az eszességhez és érzéki-

séghez. Az ember meghatározása most már a következőképen fog hangzani: „Animal rationale, sensus et scientiae capacissimum.“ Érzéki észrevevés nélkül, tisztán gondolkodás által megszerezhető ismeretek nincsenek. Még a legmagasabb igazságok is csupán a lélek állománya-hoz tartozó mindhárom erő segítségével ismerhetők meg. A kiinduló pontja, alapja pedig minden ismeretnek az érzéklet. — Tertullianust ezek szerint valódi sensualistának kell tekintenünk, ki nemcsak a tudás forrását, de az igazság kriteriumát is az érzékbe helyezi. — Tertullianus már philosophiai és psychologiai alapelveinek megállapításában a görög gondolkodók, különösen a stoikusok követőjének mutatkozott. Ismerettana szintén az antik philosophia hatására utal, első sorban a stoicismusára. Nem veti meg Epikurost sem, de őt csak addig követi, a míg materialismusa a stoikusokéval összevág. A lélek testisége, egysége, a sensualistikus felfogás, az érzés azonosítása a szenvedéssel mind a stoicismusra vezethető vissza. Epikurossal és Demokritossal különösen abban egyezik, hogy az igaz és hamis megkülönböztetésének kriteriumát is az érzékekben keresi és találja. Mind e tulajdonságainál fogva Tertullianust mintegy a Locke féle empirismus előfutáraként tekinthetjük.

A füzet utolsó cikke *A. Ferro: Mechanismus és teleologia* című tanulmányának első részét tartalmazza. Az író rövid történelmi visszapiantást vet a két szembenálló (mechanistikus és teleologikus) világfelfogás fejlődésére, azután áttér a czélszerűség és okozatosság vizsgálatára. A czélszerűség és okozatosság egyformán a belső tapasztalásból származnak s mindkettő azon feltevésre támaszkodik, hogy a többi lények hasonlóak hozzánk. A czélszerűség első ismertető jele az összeillőség, megfelelőség; az okozatosságé az állandó találkozás. Az tagadhatatlan, hogy az, embernél és állatoknál a célképzet meghatározólag foly be a cél elérésére szolgáló eszközök megteremtésére. Ha a végök csak az emberi működésre korlátozódnék, azt lehetne mondani, hogy az egy előre látott hatás. De az ösztönszerű tevékenységben az állat is egy elérendő célhoz tartja magát a nélkül, hogy tudatában volna a célnak s az elérésére szükséges eszközöknek. S ott van az egész organikus világ! Sőt a szervetlen világban s annak a szerveshez való vonatkozásaiban, a cosmosnak a chaosból való keletkezésében is megnyilatkozik a cél felé való törekvés. Hogy keletkezik a szerves világ a szervetlenből, az élő a holtból? E probléma nem transcendens, mint némelyek el akarják hitetni, hanem a legszigorúbban vett tudomány kebelében támad tisztán tudományos

követelmények erejénél fogva. A szemnek a fényhez való alkalmazkodása esetében például a tünemények végtelen számával találkozunk, melyek mindnyájan egyesülnek a látás szolgálatában. A látás a mind-egyikre nézve közös körülmény; ez egyesülésük, találkozások oka. De a mint másrészt a látás viszont e találkozás következménye, mert nem jöhet létre a nélkül, ennélfogva tulajdonképen nem a látás, hanem annak eszméje az igazi ok. Ezt fejezzük ki, mikor azt mondjuk, hogy a szem a látásra van alkotva. Az ilyenmő combinatiók valóban nem érthetők meg az eszköz fogalma nélkül, a mely által pedig a hatás czéllá lesz. Induljunk ki valamely hatásból és látván, hogy ilyenmő hatás csak ezer és ezer ok összehangzó működése árán lehetséges, ez összehangzásban meg fogjuk találni a kriteriumot, mely a hatást czéllá, az okokat eszközökké változtatja. A physikai világ és az élőlény belseje áthatolhatatlan fallal vannak egymástól elválasztva s mégis egyesülnek egy hihetetlenül tökéletes harmonia praestabilitásában. Hogyan érthető meg az okok e két rendszerének találkozása, ha kizárjuk fogalmaink köréből a végok fogalmát? Valamely meghatározott jövő tüneménynyel összekötött több tünemény összhangja föltételez egy okot, a melyben a jövő tünemény eszmeileg meg legyen jelenítve. — A modern physiologia mind jobban meg akarja magát szabadítani a végokok elvétől s mind kevésbbé foglalkozik a szervek formájával, szerkezetével és a functióhoz szükséges alkalmazkodásával. Már pedig egy élő lény szerveinek ismerete nem lehet teljes az egész szervezetre nézve való jelentőségük megállapítása nélkül. A végokok végre is nem csodák és nem szabad őket össze-zavarni természetfölötti beavatkozásokkal. Az ember mint törekvő, számító, működő lény czélokat tűz ki maga elé. Hogy gyakran jelentkező vagy állandó czélokat elérjen, eszközöket földöz föl és formál és az eszközök czélszerűsége abban áll, hogy az anyagnak megadatik a kellő alak, mely szükséges a cél elérésére. Hasonlóképen jár el a természet is, csak hogy az embernél végtelenül mesterségesebb és geniálisabb módon; ő a legnagyobb művész; ő teremtette az embert s annak értelmét, előttiünk ismeretlen módon. Természetes ennélfogva, hogy működése a csoda és varázslás benyomását teszi reánk.

Dr. Vida Sándor.

Revue philosophique de la France et de l'étranger.
Dirigée par *Th. Ribot*. XXXI. évf. 1—5. sz.

Az évfolyamot *B. Bourdon* tanulmánya nyitja meg *Az erő-kifejtés lélektanáról*. Az ellenállás érzete két tényezőből áll, u. m. a nyomásérzetből és az erőlködés érzetéből. Az erőlködésre is áll, a mi a kifejező mozgásokról, hogy t. i. symbolikus értelemben is előfordul a lelki életben. Így a fizikai szenvedésnél erőlködünk, mert a fájdalmat mintegy ellenségnek tekintjük, mely ellen harczolunk. Tisztán pszichikai, izomfeszültség által nem kísért erőlködés nem létezik. Az erőlködés tudata eredményezi a fizikai erő fogalmát, mely az anyag fogalmának kialakulásánál játszik döntő szerepet. A tér képzetének létrejöttében azonban nincs része, mert külsőség és ellenállás nem azonos fogalmak: a tér külső és mégsem ellenálló. Tehát az erőlködésnek nincs szerepe a külvilág képzetének kialakulásában sem.

Dr. I. de Fursac: A fősvénység. A fősvénység lelki abnormitas, mely a tulajdonnak önmagáért való túlzott szeretetében áll. Lehetséges tehát e jelenséget klinikai szempontból is vizsgálni s annak mintegy kórtanát meghatározni. A fősvény ismerési funkciói kifogástalanok: rendesen pontos megfigyelő és jó emlékezettel bír. Ritkán fejlődik ki nála valami kifejezett psychosis. Szenvédélye a gyűjtés más, nevezetesen a dementiánál előforduló formáitól abban különbözik, hogy a gyűjtött dologhoz való erős ragaszkodással jár. A fősvény lelki életét a képzeletnek majdnem teljes hiánya jellemzi: ebből folyik conservatismusa s ellenszenve a vállalkozással szemben. Ítéletét az általános eszmék hiánya teszi korlátozottá s ezért nincs érzéke eszményi czélok iránt sem. Érzelemlilágát az altruismus hiánya jellemzi: önzetlen ember sohasem lesz fősvény. Ezzel függ össze insocialitása: ezért keresi a magányt s csak magának él. Ha a túlzott takarékossgot a tönkremenéstől való félelem szüli, nem igazi fősvénységgel van dolgunk, mert a fősvény önmagáért szereti a pénzt, nem mint eszközt. Egészségük rendesen jó és hosszúéletűek: daczára hogy mindazt megvonják maguktól, a mi más emberek életét kellemsé teszi, elégedettek, mert a boldogság viszonylagos és az igények szerint különböző tartalmú. Öngyilkosság ritkán fordul elő közöttük. Jellemzi még a fősvényt becsületérzésének fejletlensége s gűgje, mely már ifjúkorában is mutatkozik. Ebből folyik zsarnoki hajlama is,

Egyébiránt a hajlott kor betegsége s minden tekintetben antiszociális és káros.

I. Prevost: A kételkedés vallása. A kétely fölöttébb hasznos, a mennyiben nélküle semmiféle tudományos haladás sem volna lehetséges. A skepsis folyton növekvőben van: a mai hívő keresztény valóságos szabadgondolkodó a középkori emberhez képest. Életünk végézeljáról semmi biztosat sem tudhatunk, csak egy bizonyos: hogy mindenütt fokozatokat látunk a lények körében. Tehát minden egyaránt a végtelenség felé fejlődik, melyet azonban akár istenségeknek nevezünk, akár másnak, közelebből nem ismerhetünk meg. Emberi tulajdonságokat azonban semmiesetre sem tulajdoníthatunk neki. A valóságban nincs teljes megsemmisülés vagy egészen új kezdet, hanem csak átalakulás. Ugyanezt kell a lelki erőkről is mondanunk: a mi lelki életünk csak egy megnyilvánulása az állandó pszichikai életnek, mely a halál után más formában folytatódni fog. Ily értelmű halhatatlanság magának az evolutio elvének követelménye. Ez a morálnak is biztos alapja, mert a határtalan tökéletesedést hirdeti.

G. Palante: Az ironia. Tárgyát különösen a társadalmi élet köréből meríti, de egyebekre is vonatkozhat. Schopenhauernek igaza van, hogy a nevetés és a gúny egyazon forrásból erednek, a mennyiben mindkettő bizonyos ellentmondás észrevezésén alapszik, mely eszünk elvei és a dolgok között áll fenn. Az ironia szomorú hangulatát az okozza, hogy benne az ellentmondást aggodalommal észleljük. Az ironia előfeltétele az ész és érzelem dualismusának felismerése: épp ezért a sentimentális emberek hajlanak feléje. Ellenben egyszerű szellem nem lesz soha ironikus. Különbözik a cynismustól, mert míg ez utóbbi durván megveti mindazt, a mi nem mozditja elő az önérdeket, addig az ironikus ember önmagát sem veszi komolyan. Nagy fokú individualis jellegénél fogva az ironia némileg antiszociális és aristokratikus vonás, sekpticismus mellett bizonyos gögőt is tesz fel.

F. Paulhan: A világ hazugságai. A lét első nagy principiuma a systematizálás elve, melynek értelmében minden, a mi létezik, bizonyos rendszert alkot. Kétféle rendszer van: olyan, melynek systematizálása be van fejezve és olyan, mely készül vagy felbomlik: ez utóbbiak mutatják az evolutio és a dissolutio tünetényeit. Az előbbiekre közé tartozik naprendszerünk, az utóbbiakhoz a társadalom, a világrendszerek összessége, melyek azonban egymással laza összefüggésben állanak. A második principium az eltűnés törvénye, mely azt mondja, hogy minden rendszer, minden fejlődő dolog hovatovább

eltűnik, a mint fölöslegessé válik s fölöslegessé válik épp azáltal, hogy kifejlődik. Pl. minden szerv hivatása, hogy fölöslegessé tegye önmagát. A harmadik elv az oppositio törvénye, melynek értelmében minden, a mi van, csak annyiban létezik, a mennyiben ellentétben áll egy másik dologgal. Minden egység és harmonia csak viszonylagos: az ellenmondás sohasem küszöbölhető ki teljesen a világból. Ezért mindennemű hazugság is a dolgok természetéből folyik.

A Belot: A positiv erkölcsan vázlata című értekezésében egy kiadandó munkája főbb eredményeit ismerteti. A gyakorlati erkölcsiség azt kívánja, hogy a társadalom életét lehetővé tegyék. Nincs értelme azt kérdezni, hogy van-e ezen parancsnak kötelező ereje, mert a kötelezettség nem valami, a mi léteznék, hanem aminek léteznie kell. Lesz tehát sanctiója, ha az embereket ebben az irányban neveljük: Az igazi moralelv gyakorlati, progressiv, szabatos és demokratikus jellegű.

P. Gaultier: A művészet társadalmi szerepe. A művészet társadalmi jellegű, mert az aesthetikai érzelm rokonszenv nélkül nem jöhet létre. Eredeténél fogva is az, mert a szociális élet hatása alatt keletkezik: annál szociálisabb jellegű valamely műalkotás mentül tökéletesebb, mert annál inkább egyesít többeket ugyanazon érzelemben. Ennyiben hasznos is a társadalomra nézve. Mindazonáltal a művész csak a szép létrehozásán fáradozzék s ne tekintsen közvetlenül arra, hogy mi hasznos a társadalomra nézve, mert a művészetet nem lehet valamely, rajta kívül fekvő czélnek alárendelni: hacsak nem akarjuk megsemmisíteni s ez által esetleges társadalmi hatásától is megfosztani.

A. Naville: Az elvont sociologia és felosztása. Az újabb sociologiai törekvések közös vonása szemben a régi scholastikus társadalmi tudománnyal, hogy a morális vagyis a társadalmi tüneményeket függetlenül erkölcsi értékülésüktől teszi vizsgálat tárgyává. A sociologia az emberek közti relatiók természeti törvényeit vizsgálja. A hányféle ily interhumanus viszony van, annyi része lesz e tudománynak. A gazdasági tünemények nem szükségképen társadalmi jellegűek, mert termelést és iparimunkát magányos ember is végezhet, mint Robinson elhagyott szigetén. A sociologia igazi tárgyát csak azon interhumanus kapcsolatok képezik, a melyek szándékosak. E relatiók a következő osztályokba sorolhatók: 1. Collaborato. 2. Cserélés. 3. Adakozás. 4. Megfosztás. 5. Tekintély (parancs és engedelmesség). 6. Jelek rendszere és nyelv.

Th. Ribot: Mi a szenvedély? A szenvedély problémáját az

újabb lélektan elhanyagolja szemben a régivel, mely azonban nem választotta azt el az indulatok vizsgálatától. Holott e két állapot élesen megkülönböztetendő úgy egymástól, mint az érzelemtől is. Az indulat jellemvonása, hogy hirtelen keletkezik nagy intenzitással, de csakhamar elmúlik. A szenvedély két pontban különbözik tőle, u. m. 1. azáltal, hogy benne egy értelmi mozzanat (képzet vagy kép) uralkodik és állandósága s tartama által. Vagyis a szenvedély prolongált és intellectualizált indulat. A szenvedélyt belső és külső okok hozhatják létre. Az előbbieket: 1. alkalmi élmények, melyek a szenvedélyt kiváltják. 2. Utánzás. 3. Suggestio. Belső ok csak egy van: az egyén physiologiai alkata, jelleme és vérnérséklete. A szenvedélyes emberek két osztályba sorolhatók, amennyiben vannak egy és több szenvedélyűek. Meg kell őket különböztetni egyrészt az érzélgősektől, a kik ábrándjaiknak élnek, a mi a szenvedélyes embernél sohasem történik, másrészt az impulsív-indulatos egyénektől, kiknek vágyai nem állandóak, holott a szenvedélyt épp ez jellemzi. A szenvedélyt mindig valami fixa idea élteti, melynek eredete lehet külső (pl. a szerelemnél), vagy belső, mint az ambitionál. Tartama, mely lehet néhány hónap vagy évek hosszú sora, különbözteti meg legintkább az indulattól. Ezen állandóság az indulat intellectualizálását teszi fel s mert e mozzanat a gyermeki tudatban még nem jöhet létre, ezért nem beszélhetünk a gyermeknél igazi szenvedélyekről. A képzetek associatiója és dessociatiója készíti elő a fixa idea kialakulását, melyet a képzelet támogat. A szenvedélyes ember képzeletét az jellemzi, hogy affectív jellegű s ezzel kapcsolatban affectív emlékezéssel is bír. A logikai műveletek közül értéktételek alkotását találjuk a szenvedélyben, míg a constructív és az igazoló okoskodásnak csak alárendelt szerepe van.

M. Maurion: Az intellectualismus és az indulatok physiologia elmélete. A psychologusok eddig elhanyagolták az indulat egy nevezetes mozzanatát, hogy t. i. benne számos képzet szerepel. Pl. a haragnál sok képzet változik a tudatban. E példa egyúttal bizonyítja, hogy az indulat előfeltétele, hogy bizonyos ellentétet vegyünk észre a képzetek között. Az indulattal járó physiologiai visszahatást tehát egy tisztán psychikai affectív mozzanat előzi meg. Minden indulat az által jö létre, hogy képzeleteink között bizonyos viszonyok keletkeznek. Örömeink és fájdalmaink három csoportra oszthatók, u. m. 1. a melyek azáltal jönnek létre, hogy elemi képzetek bizonyos egésznek homályos képzetével lépnek viszonyba: ez történik, ha színekben, hangokban

gyönyörködünk. 2. Ha világos képzetek lépnek újképzetekkel viszonyba: így születik meg az aesthetikai élvezet és 3. ha valamely világos képzet viszonyba lép régebbi képzetekkel, midőn pl. a tudós örömet érez valamely problema megoldásán. Az intellectualistikus elmélet tehát alapjában híven adja vissza a tényeket, midőn értelmi mozzanatokban látja az indulat gyökerét. Az indulat végelemzésben mozgási tünemény; képzet és mozgás közös végső forrása pedig a lelki activitas általában.

Dr. Pauler Ákos.

Dr. Jahn M., Ethik als Grundwissenschaft der Pädagogik. Ein Lehr- und Handbuch. 3. verbesserte und vermehrte Auflage. Leipzig (Dürr) 1905. XII, 366. lap. Ára 6 márka.

Egy paedagogia jellegű ethikával van itt dolgunk. Az erkölcsi fejlődés menetét kíséri a legegyszerűbb erkölcsi érzetektől kezdve föl az erkölcsileg lehető legteljesebb akarásig és cselekvőségig s egyúttal megjelöli azokat az eszközöket és utakat, a melyek az erkölcsi ismeretfejlesztés és jellemképzés legmagasabb fokára vezetik az egyént. Jahn ethikáját a külföldi kritika hézagpótlónak mondja a legújabb paedagogiai irodalomban s főleg Herbart paedagogiájának útvonalaait követi. Mélységesen tud bepillantani a nevelés erkölcsi feladataiba s az ethikai és sociális vitakérdésekbe, mi mellett szigorúan rendszeres beosztása és vonzó előadása meggyőzőleg hat az olvasóra. Az ideális gondolatvilágot akarja átplántálni a való életbe, mi mellett abból a helyes meggyőződésből indul ki, hogy az egészséges érzékiség alapja és feltétele a valódi erkölcsiségnek. Mert hát szerinte az ember egy egységes organismus, a melyben a test és a lélek, az érzéki és a szellemi elválaszthatatlan egységben van egymással. Meglátszik ez ethikán szerző: „Psychologie als Grundwissenschaft der Pädagogik“ (4. kiad. 1904). cz. nagy művének a hatása.

Előszavában bővebben is megindokolja az ethikának a psychológiával és a paedagogiával való szerves összefüggését, valamint azt a gondolatot, hogy az egyénre, a társadalomra és az államra nézve a vallásoktatás mellett a morális nevelés és oktatás is nagy fontosságú. A kettőnek benső egységén épül föl a jónak, igaznak és a nemesnek igazi szeretete s a valódi életboldogság és lelki béke.

Műve a *bevezetésen* (1—18. l.) kívül 4 nagyobb szakaszra oszlik,

a melynek elseje „az önző és sociális ösztönökről és érzetekről“ (19—98. l.), másika „az erkölcsi fogalmakról és eszmékről“ (99—188. l.), harmadik „az erkölcsi akarásról“ (189—261. l.) s negyedike „az egyéni társas közösségi élet ethikai kialakulásáról“ (262—366. l.) szól. A legújabb ethikai, pszichologiai és paedagogiai irodalom kimerítő jegyzéke, s egy rendkívül ügyesen összeállított tárgy- és irodalmi névmutató a mű végén csak megkönnyíti annak használatát. A tananyag feldolgozásában úgy tárgyi, mind irodalmi tekintetben is csakugyan kitűnő „tan- és kézikönyv“ Jahn ethikája.

A bevezetésben közelebbről az ethikainak körét, az ethika fogalmát és segédeszközeit, az ethika és a paedagogika egymáshoz való viszonyát, s tudományunk módszerét és beosztását ismerteti a szerző.

Az ethika szerinte az erkölcsök tana vagy elmélete, mely kettős tudományos eljárásnál fogva lehet leíró (descriptiv) és normatív jellegű. Első oldaláról ethológiának vagy ethographiának, s másik oldaláról az emberi élet értékelése tudományának mondható. Mindaz, a mi tetszésünket és tisztelétünket vagy annak ellenkezőjét hívja ki. tehát tárgyak, jelenségek, állapotok, vagy az emberi gondolatok, szavak és cselekedetek egyaránt, tárgya az ethikának vagy morálisnak. Tulajdonképi tárgya azonban az érzület és az akarat, s csak azután a cselekedet, a mint az bizonyos általános érvényű és kategorikus erkölcsi törvények és normák befolyása alatt áll. A pszichológiához hasonlóan az ethika is önmegfigyelésre van utalva, mi mellett főleg a történet, és pedig a vallás-, irodalom- és művelődéstörténet egyik leggazdagabb forrása az ethikának. A művészetek közül főleg a költészet az ethikai képzés egyik legfontosabb eszköze.

Az ethika a gyakorlati bölcsélet egyik ága, a mely, mint „az élet nagy művészete“ (Kant) a legfontosabb tudományok egyike. Az emberi akarás és cselekvőség normatív szabályozásában szellemi és sociális oldatát tekintve, az ethika a pszichológián és főleg paedagogikán alapul. A mint minden emberi akarásnak és cselekvőségnek, úgy a nevelői tevékenységnek is legfőbb feladatait és szempontjait foglalja magában. A paedagogika nem is más, mint alkalmazott ethika. Erkölcsi erzetek, ösztönök és képzetek alkotják az ethika subjectív alapját, s az ethika felel az élet nagy céljának és értelmének nagy kérdésére. Az élet céljának bármínemű meghatározásában az ethika írja elő a paedagogikának a szabályokat s a megítélés mértékét. Bővebben fejtegeti a kérdéseket Höffding és Strümpell.

A mi az ethika módszerét és beosztását illeti, úgy az ethika,

mint az erkölcsi normák tudománya és apriori jellegű tudomány szoros viszonyban van a logikával, úgy azonban, hogy úgy a gondolkodás, mint az akarás normái a pszichológiai fejlődés törvényének vannak alávetve. Ettől lényegesen különbözik az ú. n. történeti ethika, mely tisztán leíró (descriptiv vagy explicativ) és nem előíró (normativ) tudomány. Különbséget tesznek még egyéni (individuális) és társas (sociális) ethika között s mint előbbi a pszichológiával, úgy utóbbi a sociológiával van szerves összefüggésben. Viszont a pozitív moralitással szemben áll a tudomány vagy bölcséleti ethika, — előbbi stabilis, conserváló, utóbbi haladó és fejlesztő jellegű. Az erkölcsstan célja az erkölcsi személyiség ideálja, és pedig az erkölcsi javak, erények és kötelességek szempontjából egyaránt. Az ethikanak, mint a paedagogia alapvető tudományának az emberi természet fejlődése menetét kell követnie s így módszere pszichológiai jellegű. Az ethikában követendő módszernek meghatározásában különböző utakat követ *Höffding, Sigwart, Paulsen és Wundt*.

Szerző művének pszichológiai jellege főleg az I. szakaszból tűnik ki, a melyben „*az önző és társas ösztönökről és érzetekről*” szól. A psychologusnak mélyen látó szemével felkutatja az érzéki, majd az elemi erkölcsi érzeteket s azok nyilvánulásának feltételeit a gyermeknél, s úgy találja, hogy a vonzalom, részvét, tisztelet, függőség s a jogosság érzete forrása a szorosabb értelemben vett erkölcsi érzeteknek, a melyek tehát az ember társas lényegében, sociális természetében gyökereznek. Az a pszichológiai tény, hogy minden ethikai elem társas természetű, döntő és alapvető fontosságú a nevelésre nézve, mert hiszen ez az erkölcsi képzés első feltétele. Az érzésekre és érzetekre az ösztönök következnek, a melyek főleg társas alakjukban valóságos előiskoláját képezik az erkölcsi életnek. Beható vizsgálat alá veszi aztán a szerző az önérzetet s annak társas jelentőségét, a vágyakat, szenvedélyeket és affectusokat s azok erkölcsi jelentőségét, hogy azután tág alapon részletesebben is ismertesse az önző és társas ösztönök és érzetek különféleségét s az egoismus és altruismus pszichológiai és ethikai lényegét. Erre következik a cselekvőség s annak az érzetekhez és képzetekhez való viszonya. Az egyéni érzetekkel és ösztönökkel szemben való egyéni sajátságok föltüntetésénél ismerteti a vérmérsékleteket, a rokon- és ellenszenves érzeteket s az első testi és lelki ápolást és nevelést, hogy aztán paedagogiai ethikája I. részének összefoglalásaként behatóbban is méltassa az erkölcsiség s az erkölcsi nevelés lehetőségét általában

véve. Úgy találja, hogy az érzetek és ösztönök az erkölcsi fejlődésnek szükségképi pszichikai feltételei, úgy azonban, hogy utolsó és legfelsőbb fokozatán az erkölcsiség a lelkiismeret s az erkölcsi eszmék uralmával azonos. Mély pszichológiai fejtegetésekben igen gazdag etikájának ez az I. szakasza leginkább találkozik szerzőnk pszichológiájával. Im ez az erkölcsi nevelés útja és fokozata a gyermeknél az ember erkölcsi érettségéig, s ennek a nevelésnek lehetőségét optimista érzékkel és felfogással vallja a szerző könyve minden egyes lapján.

A műnek II. szakasza „*az erkölcsi fogalmakról és eszmékről*” szól. E szép és tartalmas szakasznak főbb kérdései a kellemes, a hasznos, a tisztességes, az erényes, a kötelességszerű s aztán a jónak, egyenlőségnek, jognak és méltányosságnak eszméi az erkölcsi nevelés és jellemképzés szempontjából tekintve. Élesen vonja meg szerző a határvonalakat a kellemesnek és hasznosnak s az erkölcsinek köre között az erkölcsi nevelés s a jellemfejlesztés szent művében. Hedonizmus és utilitarizmus erkölcsi morálprincipiumnak soha sem vehető. A tisztességnak is az erkölcsi jellem az alapja. Közelebbről az erény fogalma az ethika alapfogalma s annak feltétele az erkölcsileg tiszta érzület s a nemes és tiszta akaratelhatározás és cselekvőség. Az erényességnél különbséget tehetünk a gyermek, a férfi, a nő, a család, a barátság, a polgárság, a hazafiság, a társadalom és az istenfélelem erényei között, a melyeknek ellentéte a bűn és a gonoszság a maga összes válfajaival. Továbbá a kötelesség, a vágyak és ösztönök észszerű korlátozásával s a lelkiismeretnek az erkölcsi törvény követelményei által való megkötöttségével azonos. Az erény- és kötelességtan különben, lényegét tekintve, egy és ugyanannak az erkölcsi tartalomnak különböző nyilvánulási alakja. Szerző a lelkiismeret hatalmát is az ethika egyik alapvető fogalmának mondja, s mélyen járó etikai-pszichológiai fejtegetései könyvének legértékesebb darabjai. Majd az igazság, a szépség és a jóság gyakorlati jellegű eszméinek s azok erkölcsi jelentőségének ismertetésére tér át a szerző, s erkölcsi fölvév úgy formulázza: Úgy cselekedjél, hogy cselekedeted követendő normája az általános törvényhozás alapelveül szolgálhasson. Az egyenlőség eszméjét erkölcsileg véve legtökéletesebben valósította meg a kereszténység s annak örök megalapítója, a Jézus Krisztus. Ez az eszme a lehetőleg legtökéletesebb erkölcsi állapot ösztönző ereje és indító rugója. De az emberiség fentartását és fejlesztését a jogosság eszméje is célozza. Ez határozza meg azokat a külső kereteket, a melyek

között az erkölcsiség követelményei megvalósulnak. Emberek legyünk minden körülmények és viszonyok között saját felebarátainkkal szemben. De azért a jóakarát érzelve az erkölcsi cselekvőség tulajdonképeni motivuma, a melynek czélja az egyénre és a társas közösgre nézve a boldogság. Ez erkölcsi eszmék kifejlesztése és átplántálása a nevelés tulajdonképi czélja és feladata, s e tekintetben az ethika találkozó helye, szinte csomópontja az állam- és jogtudománynak, s a theológiának, történelemnek és paedagógiának egyaránt. Főleg e szakaszban leginkább Herbart paedagógiájának elveit követte a szerző.

A III. szakasz „az erkölcsi akarásról” szól. Itt behatóbban fejtegeti bő pszologiai alapon az önkényes akaratelhatározást, az akarás főbb ismertető jeleit, az akaratot s annak a gondolkozáshoz és érzéshez való viszonyát, az észszerű akaratot, a determinismus és indeterminismus felfogását, a beszámítás és felelősség kérdését, az akarat képzését, az erkölcsi jellem fogalmát s a valódi erkölcsiség eszméjét, az igazi erkölcsi élet- és jellemképet. Az akarást az erkölcsi belátás előzi meg, de azért nem az erkölcsi törvény ismerete, hanem annak akarása és törvénye teszi az erkölcsi személyiség lényegét. Az akarat cselekvősége több physikai és psychikai behatás eredménye, a melynek ismertető jele *Sigwart* találó fejtegetései szerint a kívánt tárgynak, saját erőnknek s a helyzeteknek, körülményeknek, személyeknek, céloknak és eszközöknek helyes ismerete. A döntő elhatározás az akarat tulajdonképi aktusa, a melynél a modern psychologia szerint ép és egészséges idegekre és izmokra is van szükségünk. *Sigwart* egész sorozatát adja azoknak a feltételeknek, a melyek megelőzik a tulajdonképi akaratelhatározást és cselekvőséget. Az akarat és a cselekvőség ösztönző erői, alapjai és indokai az érzetek és pedig az egyéniek és a társas közösségek egyaránt, úgy azonban, hogy az akaratelhatározás valódi és döntő mozzanata saját Énünkben gondolkodó, akaró és érző természetében keresendő. Az észszerű akarat az erkölcsi törvényhozó, s ész és értelem szükséges a kitűzött cél eléréséhez. A determinismus és indeterminismus kérdésénél mélyreható psychológiával ismerteti a szerző az eredmény, az intelligentia s az érzület ethikája közötti alapvető különbséget, mi mellett az első felfogás szerint a motivumokban, s a második szerint magában az akaratban van az aktualitás lényege és ereje. Remekül rajzolja továbbá a szorosabb értelemben vett erkölcsi és pszologiai szabadság közötti különbséget s vitatja azt a tételt, hogy „az ember

erkölcsi fejlődése a más tényezők által való befolyásolás eredménye“, valamint azt az igazságot, a mely szerint „*Ein Mensch ist kein Mensch.*“ A valódi erkölcsi szabadság „az erkölcsi törvények és eszmék megismerése és követése.“ Ez a kérdés szorosan függ össze az erkölcsi beszámítás és felelősség kérdésével, s mindkettő az erkölcsi nevelés feltétele. Mindkettőhöz megfelelő erkölcsi belátás és intelligentia szükséges. Az akaratképzés kérdésénél az erkölcsi nevelés célja az erkölcsi érzetek, képzetek, fogalmak és eszmék képzése s azoknak az akarásra és cselekvőségre nézve ható és alkotó erőkké való átalakítása. Az akaratképzés folyamánya a jellemképzés, a melynek nevelő eszközei az önismeret, az önuralom s az akaratelhatározásban való józan következetesség. Az erkölcsi jellemnek következő négy ismertető jele van: Úgy cselekedjél, hogy cselekedeted maximája az általános törvényhozás alapelvül szolgálhasson, hogy cselekvőseged fentartsa és fejleszse az emberiséget, hogy az emberekkel szemben tett engedményeid törvényellenesek ne legyenek s hogy az emberek boldogság azok magasztos erkölcsi rendeltetésének megfelelő legyen. Az erkölcsiség lényege személyes megtestesülést igényel, s annak valósága Jézus Krisztus mint istenfia és emberfia, s mint az erkölcsiség legfőbb elvének isteni kijelentése a földön.

Végül a IV. szakasz „*az egyéni és társas közösségi életnek erkölcsi kialakulásáról*“ szól. Főbb kérdései: az erkölcsi törekvés célja, az öntiszteltet érzelme, a munka, a család, a társadalom, a szolgálati és baráti viszony, az állam, a történelem s az erkölcsiség és a vallás egymáshoz való viszonya.

Az erkölcsi törekvés célja az erkölcsi eszmék realizálása. Az eszmék oly mintaképes regulátorok, a melyek szerint a gyakorlati élet átalakítandó. De azért az akarat és annak érzülete az erkölcsi megítélés mértéke, a mint Kant is helyesen mondotta, hogy önmagában, azaz feltétlenül jónak csak a jóakarát mondható. Az erkölcsiség fogalma az ideál személyes elérésének megvalósulása. Az erkölcsi törekvés közelebbi célja a fegyelmezés, a humanizálás, a kultúra, a művelődés és legfelsőbb fokán a moralizálás. Ennek alapja az öntiszteltet s az őszinteség és a bizalom erénye. Az erkölcsi nevelés egyik legfontosabb eszköze a munka és a vele járó pihenés. Itt *Dubois-Reymond* helyesen mondja, hogy a modern tudomány a maga exakt vívmányait is a keresztyénség önfeláldozó türelmének és gondosságának köszönheti. A család erkölcsi rendeltetéssel és észszerű célokkal bíró természeti productum“, s minden szellemi, erkölcsi

haladás forrása, — oly életközösség, mi nélkül erkölcsi organismus nem is képzelhető. A családban lesz egész emberré az ember. Családi erények nélkül haladásról szó sem lehet. De ethikai közösség a társadalom is. Több egyéni akaratnak valamely ugyanazonos célra való egyesítésén alapul a társadalom. Itt szerző bőven használta fel *Schäffle* „Bau und Leben des socialen Körpers“ cz. nagyhirű művét. Annak tudományai a sociologia, a nemzetgazdaságtan s a socialpsychologia. Főbb körei a társadalomnak az anyagi, szellemi, erkölcsi és vallásos testületek és közösségek. A családi és társas élet közvetítő kapcsa az iskola. A társas közösségi életben is a jellemes személyiség az erkölcsi nevelés célja. Ez az alapja a szolgálati viszony összes ágainak is. A baráti viszony alapja a rokonérzet s a nyíltság és őszinteség, mi nélkül annak megbízhatóságáról és maradandóságáról szó sem lehet. Elfajulása a pártoskodás és a czimboraság a maga összes változataiban. A családból lesz a törzs, a törzsekből a nép és nemzet s annak egysége az állam. Az erkölcsi eszmékre s az emberek minőségére való tekintettel az állam hármasság jellemző sajátossága a szabadság, a törvény és a kényszerítő hatalom. Az állam védő és fejlesztő erői a vallás és erkölcsiség, a tudomány és művészet, az ipar és kereskedelem, s az a legjobb állam, a mely az emberek erkölcsi feladatait és ezzel a valódi kultúrát szolgálja. Itt szép fejtegetésekkel találkozunk a hazaszeretetről, a nemzeti érzület és a sociális kérdésről. Helyesen mondja a szerző, hogy minél szabadabb valamely nép vagy nemzet állami szervezete, annál szigorúbbnak kell lennie a nevelésnek. A psychologia mellet a historia is fontos erkölcsi nevelői eszköz. A népek és nemzetek benső életének rajza a valódi moralizálás szolgálatában áll. A nagy szellemek (Carlyle) és kort mozgató eszmék fölismerése és értékesítése a történelem feladata. A történelem egy nagy egészsző egyesíti az embereket a s nagy véráldozatok mellett is az emberiség haladásáról tesz bizonyosságot. A vallás éltető lelke a természet és az ő törvényeinek morális alkotójában vetett hit. Mint ilyen az „erkölcsi élet teljessége“ s „a valódi fölemelésnek és üdvösségnek örök üde forrása“. Az ethika a vallástannak leghatalmasabb támasza. Ez alapon a vallásbölcselet az ethikai tudomány befejező koronája.

Im ez rövid vonásokban Jahn ethikájának mélységes gondolatokban gazdag tartalma.

Dr. Schirák Mátás.

A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS UJONCMEGSZAVAZÁSI JOGA.

— Negyedik közlemény. —

5. §. Az 1715-től 1848-ig terjedő korszak.

A magyar országgyűlésnek a hadügyre vonatkozó jogai — mint láttuk — épen, sértetlenül kerültek ki még a XVI-ik és XVII-ik századok nehéz küzdelmeiből is. A nehéz viszonyok, a sok veszedelem, megacélozták a nemzet jellemét, szabadságának, alkotmányának megvédésére hatalmas, szinte gigászi harcokat folytat s az osztrák kormánynak még az országnak a török járom alól való felszabadítását követő nemzetgyilkoló törekvései is hajótörést szenvednek a nemzet erélyén.

De a mi nem sikerült erőszakkal, nem következett-e be a béke lomhasztó korszakában s különösen Mária Terézia, meg Ferencz nemzetaltató politikájának idejében? Nem; — a nemzet ezen korszakban is megővta alkotmányát, annak egyik integrans részét, mely biztosítja számára azon jogot, hogy a nemesség ősi honvédelmi kötelességét meghaladó minden véradó megállapítása és megajánlása a törvényhozás kizárólagos jogát képezi.

A sokat és méltatlanul ócsárolt nemesi insurrectio e korszakban is ott szerepel a honvédelem eszközei között. Már az 1715: VIII. t.-cikk is fentartotta a nemesség ősi honvédelmi kötelességét.¹ Mindannyiszor azonban, valahányszor az insurrectio felhívásának szüksége felmerül, tényleges kiállításra csupán az országgyűlés megszavazása alapján rendelhető el. Így van ez 1741-ben,² így van ez a francia háborúk idején,³ így van ez

¹ Megismétli az 1723: VI.

² 1741: LXIII

³ 1796: II; 1805: I; 1808: II. Ez utóbbi a szemléket is megújítja és három évre teszi az ajánlást.

mindaddig, míg csak a rendi alkotmányokkal a nemesi felkelés is végleg megszűnik. És valahányszor megszavazza az országgyűlés az *insurrectio* kiállítását, mindannyiszor a törvényben egyszersmind azt is kimondja, hogy azt csak „azon feltételek és biztosítékok mellett teszi, hogy ez az ország sarkalatos törvényeinek és a nemesek ősi előjogainak, jogainak és szabadságainak, melyeknek fentartásáról Ő felsége az ország Karait és Rendeit ezúttal is biztosítja, semmi tekintetben sem praepjudikál és ebből a jövőre semmi következtetés ne vonassék.”¹

A nemesi felkelés (a portális katonasággal) azonban nem lehetett elégséges a haza védelmére,² másrészt — mint egy királyi leirat is mondja — a hadviselés kifejtett módjának meg nem felelt;³ így azután elkerülhetetlenül szükségessé vált, hogy e mellett egy erős, állandó hadsereg álljon az ország védelmére, rendelkezésére.

„Minden hadi szervezetnek bizonyára az a célja, hogy az állam biztonságának igényei és a belviszonyok közti egyensúlyt helyreállítsa.”⁴ Már pedig a hosszas harcokban, török-német pusztításban kimerült Magyarország nem volt olyan helyzetben, hogy belviszonyai, közgazdasági állapota, megengedték volna egy olyan erős, hatalmas, önálló, állandó hadsereg felállítását és fentartását, mely az állam biztonsági igényeinek megfeleljen. S így a nemzet, hogy a biztonsági és közgazdasági érdekei közti egyensúly lehetősége ne semmivé váljon meg teljesen, számolt a tényleges helyzettel s az 1715 : VIII. törvénycikkben egy olyan hadszervezetnek adott törvényi alapot, mely hadszervezet egyrésztől megadta az államnak a szükséges fizikai erőt, külbiztonságot, másrésztől meg a közgazdaságot sem terhelte meg túrhetetlen mértékben; a mennyiben e haderőnek nem az összes terheit tartozott viselni a nemzet, hanem csak annyit, a mennyit megajánlott.⁵ A nemzet tehát azzal, hogy az 1715 : VIII. törvénycikkben törvényi alapot

¹ Az előbbi két jegyzetben idézettek.

² Hangoztatja ezt mindjárt az 1715 : VIII. 2 §-a is.

³ Mária Terézia 1764-iki leirata. Bővebb ismertetése ez országgyűlésnek Horváth Mihály: Az 1764. országgyűlés története. Kisebb tört. munkái I. köt. 1868. 384. l.

⁴ Hüppe i. m. 457. l.

⁵ Az 1715 : VIII. is világosan fentartja a nemzet azon jogát, hogy csupán az országgyűlésileg (s csak kivételesen a Concursus Regni által) megszavazott subsidiumok fizetésére kötelezhető.

adott egy magyarokból és idegenekből álló haderőnek, *nem adta fel* a védrendszer megállapítására vonatkozó jogát; hanem ellenkezőleg, ép e tényével e jogát *gyakorolta*. S ha akkor egy olyan hadszervezet megállapítását, elismerését tartotta szükségesnek; s ha akkor nem tartotta czélszerűnek, hogy e haderőnek magyar katonáiból külön, önálló haderőt szervezzon, azt éppen ősi alkotmányos jogainál fogva meg is tehette. Éppen ezen ténye a magyar országgyűlésnek világosan kifejezi a védrendszer megállapítására vonatkozó jogát, a mint azt a maga egészében, még külön, önálló hadsereg létesítésére és szervezésére nézve is, több ízben gyakorolja. Így akkor, midőn 1741-ben egy külön magyar hadsereget állít fel, a mely haderőnek még a belső szervezetéről is maga rendelkezik.¹

S így még annál is természetesebben megillette az országgyűlést a jog, hogy 1830-ban az egész ujonczozási rendszert reformálja, de természetesen a királylyal egyetértőleg, t. i. törvényben.²

S a mint épségben maradt a magyar országgyűlés joga a hadszervezet megállapításában való elengedhetetlen részvételle, azonképen teljes mértékben megőrizte ezen korszakban is, az udvar minden ellentérekvése daczára, azon jogát, hogy az ujonczok tényleges kiállítására a nemzet csakis azon esetben kötelezhető, ha azok létszámát az országgyűlés előzetesen megállapította s ha azok tényleges kiállítását megszavazta.³

Az országgyűlés ezen joga korszakunk elején még csak

¹ 1741: LXIII.

² 1830: VII.

³ Kiviláglik ez magából az 1715: VIII. 2. §-ából. Világosan praecisiora e tételt az 1790: XIX. S a mennyiben e törvények még kétséget hagynának fenn az iránt, hogy az országgyűlés mellett az ujonczmegszavazásra is illetékes az 1715: VIII. 3. §-ában foglalt s az 1741: XXII. t.-czikkben bővebben meghatározott „Concursus Regni“ ezt teljesen eloszlatja az 1802: I. 1. §-a, melyben expressis verbis ez mondatik: „Egyébiránt a magyar katonaság ügye, úgy a számot, mint a kiegészítés módját illetőleg mindenkor országgyűlési tanácskozásnak képezvén tárgyat...“ s még inkább ugyane t.-cz. 3. §-a, mely egyenesen kimondja, hogy még azon esetben is, ha háború kitörése esetén válna hirtelen szükségessé az ujonczozás, azt csak az országgyűlés megszavazása alapján lehessen elrendelni. S ha az országgyűlés összehívását bármi is akadályozná, elégedjék meg Ő felsége a katonaságnak előbb szokásos módon, t. i. toborzás útján való gyűjtésével.

csekély gyakorlati jelentőséggel bírt, a mennyiben az ujonczozás rendes módja a toborzás, a verbunk volt.¹ A toborzás pedig úgyszólván állandóan folyt; a törvényhozás megadta a toboroztatás jogát a királynak s csupán az országgyűlésileg megszavazott ujonczok sorozásának idejére függeszti fel annak gyakorolhatását,² a miből ismét világos, hogy a toboroztatás megengedésének, vagy eltiltásának ügye is törvényhozási jogot képez.³

Mindazonáltal, azon a réven, hogy a törvényhozás úgy adta meg a királynak a toboroztatás jogát, hogy hadserege számára bármikor verbuváltathasson, sőt még azzal is találkozunk, hogy a nemzet maga is felajánl egy bizonyos összeget toborzási célra, hogy ily módon a toborzás a nagyobb felpénzek adhatása folytán eredményesebb legyen,⁴ korszakunk elején voltaképen úgy állott a dolog, hogy a királyi haderő tényleges kiegészítése az országgyűlés esetről-esetre való külön megszavazása nélkül folyik.

Toborzás útján azonban hirtelen veszély esetén nem lehetett mindig és elég gyorsan kellő számú katonát fogadni.⁵ Ilyenkor szükség volt az ujonczoknak az ország, a megyék útján való kötelező kiállítására, miáltal ilyenkor mindig actualissá vált a magyar országgyűlés ujonczmegszavazási joga. Az ujonczállítás eszközlése ugyanis a megyék feladata volt; minthogy pedig vármegyéink e téren is mindig teljesítették alkotmányvédő missiójukat, a király kénytelen volt az ujonczállítás megszavazása végett az országgyűléshez fordulni. S az országgyűlés e jogát úgy gyakorolta, hogy előbb meghatározta a kiállítandó ujonczok számát, megállapította a katonák szolgálati idejét, az ujonczállítás idejét,

¹ Érdekesen írja le a toborzás, a verbunk és az ujonczállítás, a sorozás közti különbséget Ballagi Géza. „A magyar államalkotás kora.” 220. l. Szilágyi IX. L. erről Marczalit is. Magyarország története II. József korában 1888. III. 495. s k. l.

² 1802: I. 1. § és 3. §; 1807: I. 1830: VII. 9. § elrendeli, hogy a most megajánlott ujonczok kiállítása idején a toborzás szüneteljen.

³ 1807: I. 6. §. elrendeli, hogy a most megajánlott ujonczok kiállítását után azonnal a toborzás lépjen újra életbe.

⁴ 1807: I. 7. §. 200,000 frtot ad e célra, de azzal a kikötéssel, hogy ebből sohse lehessen azt következtetni, mintha a hadkiegészítés ezen terhét az ország magára vállalta volna.

⁵ Ezzel az indoklással szokott történni az ujonczok megszavazása; pl. 1741: LXIII.; 1790: LXVI.

módozatát s csak ezekkel kapcsolatban szavazta meg az ujonczok tényleges kiállítását.¹ S míg első ízben ezen magyar katonaság külön, önálló magyar hadsereggé való szervezéséről is gondoskodott az országgyűlés,² később már csak a „magyar ezredek“³ kiegészítésére, a „340,000 főnyi császár-királyi hadsereg fentartására“,⁴ s csak egy ízben a „magyar hadsereg fentartására“⁵ történik az ujonczmegszavazás. S a külön, önálló hadsereggé való szervezés helyett megelégszik az országgyűlés néhány, a nemzeti eszme érvényesülésére célzó követeléssel.⁶

S a nemzet az országgyűlésnek ujonczmegszavazási jogát mindenkor megvédelmezte az azt semmibe venni akaró bécsi udvari körökkel szemben. — II. Józsefnek azon ujonczállítási rendeletei, melyeket országgyűlési megszavazás nélkül bocsájtott a megyékhez,⁷ azt eredményezték, hogy utóda kénytelen volt szentesíteni az országgyűlés azon határozatát, mely világosan praecisirozza az országgyűlés szóban forgó jogait.⁸ S míg akkor, midőn Ferencz 1815-ben meg akarja ismételni II. József eljárását, a megyék megelégszenek azzal, hogy ezzel szemben hangos

¹ 1741: LXIII.; 1790: LXVI.; 1792: VI.; 1796: II. 1802: I.; 1807: I.; 1830: VII.; 1840: II.

² 1741: LXIII.

³ 1790: LXVI.; 1807: I.; 1830: VII.; 1840: II.

⁴ 1796: II.

⁵ 1802: I. Magyar hadseregnek nevezve a magyar katonákból alakított 12 gyalog és 10 lovás ezred összesen 64,000 emberét.

⁶ 1792: IX. A magyar és határörvidéki ezredekhez született magyarok választassanak fő- és törzstisztekül. Ugyanezt kimondja az 1807: I. 10 §-a. De kimondta már az 1552: XV. is.

1808: II. 5 §. A most megajánlott ujonczokat semmi szín alatt se lehessen más, mint magyar ezredekbe elhelyezni. De már az 1647: LXV. is tiltja a magyar katonák külföldre vitelét.

1807: I. 9. §. A magyar ezredeknel olyan tisztek és altisztek alkalmaztassanak, kik értik az ezred nyelvét. (Ez tehát tartalmilag meg egyezik a Pietreich-féle rendelettel.) Az 1830: VIII és az 1840: VI is tartalmaznak még valami intézkedést a magyar nyelv érdekében. — Érdekes, hogy már az 1764: XXIV kimondja, hogy a magyar katonaság ruházata, ha az ugyanazon áron és minőségben nálunk is beszerezhető, Magyarországhban és kapcsolt részeiben is készíttessék.

⁷ L. ezekről: Marczali Magyarország története II. József korában. 1888. III. kötet 490. s köv. l.

⁸ 1790: XIX. Igen érdekesen írja le Grünwald Béla ugyan-ezen országgyűlés küzdelmait a magyar hadsereg nemzeti jellege érdekében. Régi Magyarország. II. kiadás. 206. s k. l.

tiltakozással óvást emeljenek, addig már 1820-ban, midőn az „új szellem“ hatásától féltő Metternich tanácsára nem mervén összehívni az országgyűlést, ismét országgyűlési megszavazás nélkül rendeli el Ferencz az ujonczállítást, oly elkeseredett lesz a vármegyék ellenállása¹ (ez a vis inertiae kora!), hogy végre is kénytelen egybehívni az országgyűlést, mely azután arra kényszeríti a királyt, hogy elismerje az országgyűlés ujonczmegszavazási jogát.²

De nemzetünk nemcsak a nyílt eltörléstől óvta meg az országgyűlés ujonczmegszavazási jogait, hanem a megkerüléstől is, — kimondván először is, hogy a sorozás idején toborozni nem szabad,³ ezzel elejét vette az országgyűlés annak, hogy önként besorozottak toborzottaknak nyilváníttassanak és ily módon az ujoncz-contingensbe ne számittassanak be. Hasonló czélzatot szolgáltak azon intézkedések is, melyek elrendelték, hogy az ujoncz-contingensbe a besorozott zsidók is beszámíttassanak.⁴ De kimondták azt is, hogy „azok, kik ezen törvény alkotásától számitva a katonaaállítás bevégződéséig az állítás alá tartozó személyek közül az ezredeknél önként beállának, vagy más akármí módon, illető törvényhatóságaik kebelén kívül katonákká lennének, mindenek az illető törvényhatóságokra kivetett ujonczok száma közé lesznek beszámítandók.“⁵

Az 1840-iki országgyűlés azonban még nagyobb mértékben kívánja biztosítani az országgyűlés jogait a megkerüléstől, a mennyiben nem kisebb személy emelt szót, mint Deák, annak kimondása érdekében, hogy ha már meg is engedik, hogy a ki-

¹ Pl. Nógrád megye az 1825-diki országgyűlésre küldött követinek adott utasításában főleg ezt hangsúlyozza: „A katonai állításnak s a közadók felemelésének egyedül az országgyűlésen való megtörténhetéséről szóló törvények világosak és minden kétségen kívül valók lévén, követ uraknak szorosan meghagyatik: hogy valamint ezen tárgyakról szóló, úgy semmi egyéb sarkalatos constitucionalis törvényeknek semminemű változtatásába az 1741-dik esztendei 8-ik t. cz. világos értelme szerint ne ereszdenek.“ Közölve: Horváth Mihály: 25 év Magyarország történetéből. 1864. I. köt. 142. s k. l. L. még: Ballagi Géza: A nemzeti államalkotás kora. 86. s k. l. Szilágyi IX.

² 1827: IV.

³ 1808: II.; 1830: VII. 9. §; 1840: II. 9. §.

⁴ 1830: VII.; 1840: II.

⁵ 1830: VII. 9. §; 1840: II. 9. §.

szolgált katona önként visszaálljon; az ilyen reengageirozott katonát be kell számítani azon megyének, a melyből való.¹

A magyar országgyűlés ujoncmezsavazási jogát azonban még egy irányban fenyegette veszedelem, t. i. abban az irányban, hogy az ujoncmezsavazás állandó megismétlése révén a haderő állandó kiegészítése a nemzet *kötelességének* fog tekintetni. S így óvakodni kellett attól, nehogy a már egyszer törvényben megállapított létszámú ujonczok tényleges kiállítása olyannak tekintessék, mint a mi nincs az országgyűlés külön megszavazásához kötve. — S erre annál inkább volt szükség, mert hisz' a kormány éppen ennek elismertetésére törekedett.²

Az országgyűlés éppen azért, mindenegyes ujoncmezsavazási törvénybe befoglaltatja azt is, hogy ezen megszavazás nem szolgálhat praecedensül és semmi esetre sem magyarázható az országalkotmányos jogainak sérelmére.³ S egyszersmind szigorúan kimondja azt is, hogy a kiállított ujonczokban bármi okból beállott hiányok pótlására a nemzet semmikép sem kötelezhető.⁴ — Sőt az országgyűlés ujoncmezsavazási jogai sértetlenségének documentálására, 1830-ban, direct ezzel az indokolással tér el a létszám megállapításánál a királyi propositiótól;⁵ és Deák az 1840-iki országgyűlésen is azért akar eltérni a szolgálati idő tartamának megállapításában az 1830: VII. törvényczikk határozatától, mivel ha ezt fentartják a Rendek, lépésről-lépésre közeledünk — úgymond — a completatio ideájához és akaratunk ellenére is belemennénk.⁶

A nemzet tehát ezen veszedelemmel szemben is sértetlenül megóvta ujoncmezsavazási jogát. S hogy az országgyűlés menyire korlátlan jogának tartotta mindig az ujonczok tényleges kiállításának a megszavazását vagy megtagadását, mutatja az a körülmény, hogy az országgyűlés azt is megköveteli, hogy az

¹ Deák beszéde az 1840. febr. 20-iki országos ülésen. Kónyi I. kötet 368. l.

² Pl. magán az 1840-iki országgyűlésen is nyíltan kifejti ezt az elnök. Kónyi I. 368. s k. l.

³ 1741: LXIII.; 1790: LXVI.; 1792: VI.; 1796: II.; 1807: I.; 1808: VI.; 1830: VII.; 1840: II.

⁴ 1741: LXIII. 2. §; 1802: I. 2. §; 1807: I. 5. §; 1808: VI. 1. §; 1830: VII. 2. §; 1840: II. 2. §.

⁵ Ballagi i. m. 219. l.

⁶ Deák beszéde az 1840-iki országgyűlésen. Kónyi I. 368. l.

okok, melyeknél fogva az ujonczok megajánlása kéretik, vele minden alkalommal megismertessenek. Kimondja ezt az 1830-iki országgyűlés, s egyszersmind egy bizottság kiküldését rendeli arra az esetre, ha az okok oly természetűek volnának, melyeket magának az országgyűlésnek nagy nyilvánossága elé hozni a kormány nem tartaná megengedhetőnek. S az országgyűlés ezen határozatai királyi hozzájárulást nyernek.¹ S így ezáltal a törvényhozás mindkét factora, király és országgyűlés által ismét világos elismerést nyer az az elv, mely szerint az országgyűlés — közvetlenül vagy bizottsága által — szabadon mérlegelheti az okokat, melyek az ujonczmegajánlást kívánatossá teszik, s e mérlegelés alapján szabadon dönthet az ujonczok megajánlása vagy meg nem ajánlása felett.

Meg kell még emlékeznünk *Erdélyről*, mely 1687 óta az anyaországgal ismét — legalább personalunióban — egyesült.

Erdélyben is az 1751: V. törvényczikk kimondja, hogy a hadi segélyt az országgyűlés szavazza meg. Ez a rendelkezése azonban a törvénynek csak irott malaszt maradt, a mennyiben itt tényleg a *completatio*, a hadsereg évenkénti rendszeres kiegészítése volt divatban. Itt országgyűlési megszavazás nélkül egyszerűen a kormányzék titkos parancsára állították ki a törvényhatóságok (kötéllel fogdosván!) a katonákat. S a harminczas évektől eltekintve, midőn az általános nemzeti felbuzdulásban, főleg Wesselényi agitatójára néhány megye megtagadta a kormány parancsára való ujonczállítást,² így volt ez de facto, az 1848/49-iki esztendőket leszámítva, 1867-ig.³

Dr. Tihanyi Lajos.

(Folyt. köv.)

¹ József nádor titkos levéltárának az Országos levéltárban őrzött okiratai alapján ismerteti Ballagi i. m.-ben. 218. s k. l.

² L. erről: Horváth. 25 év. I. kötet, 425. s k. l.

³ Ballagi i. m. 221. s k. l.

MAZZINI.

— Befejező közlemény. —

Az ethikai szempont vezeti Mazzinit sociális felfogásának alakításában is s az igazságosság elve alapján kívánja a kérdés megoldását. Kora államát gazdasági tekintetben erkölcstelennek tartja, s a szabad versenyt hazugságnak és gúnynak mondja mindazokra nézve, a kik nem versenyezhetnek, lévén a gazdasági életben „a tőke” az egyedüli úr. „Az” irányítja a termelést, mert birtokosa a munka eszközeinek és az időnek; a munkásnak pedig meghatározza bérét a nélkül, hogy számot vetne helyzetével s a haszonnal, melyet hajt. E rendszer nem osztván el a munka jövedelmét a nagy tömegeknek, azt eredményezi, hogy míg az élethez szükséges dolgok fogyasztása nem növekedik a népesség szaporodásának arányában, addig a fényűzési cikkeké aránytalanul nagyobbodik. Így az egész termelés csak kevesek jólétének emelésére szolgál, a mi ezután e keveseket is megrontja. A socialismus a tulajdon megszüntetésében véli megtalálni az eszközt, melylyel e rendellenességek el lesznek tüntethetők. De téves úton jár, midőn a tulajdon megszüntetését lehetségesnek tartja, mert az épp oly elveszthetetlen attribútuma az embernek, mint a társulás vagy szabadság. Azonkívül az erre való törekvés hosszú, a haladást veszélyeztető, harcokra s ezzel a szabadság-ellenes politika térfoglalására ad alkalmat. Nem a tulajdon megszüntetésére, hanem annak új, a viszonyoknak megfelelő rendezésére kell törekednünk. A tulajdonszerzés és birtoklás divatos rendszere ősi erőszakoskodásokon és hatalmaskodásokon épült föl; a mai élet követelményeit többé ki nem elégíti, elavult és csak igazságtalanságokra és elégedetlenségekre vezet. Ha a belőle származó bajokat orvosolni akarjuk, nem megszüntetni kell a tulajdont (föltéve, bár meg nem engedve, hogy ez lehetséges volna), hanem sokakévá tenni, még pedig az által, hogy a tulajdont

csak a munka teremthesse. E célból szükséges a munkásoknak a bér alól való emancipációja s a munka egész jövedelmének számukra való lefoglalása. Mazzini szerint a békés forradalmak legszebbike az lesz, a mely a munkát¹ teszi az emberi szövetekezés gazdasági alapjává s a munka gyümölcsét a tulajdon alapjává; a mely által tehát a munka és tőke egy kézben, a fogyasztó és termelő egy személyben egyesül. A gazdasági berendezés gyakorlati megvalósítására leghelyesebb s legegyszerűsebb út a munkások egyesülése s egyesületi tőke teremtése. E tőkéknek örök időkre lekötötteknek s feloszthatatlanoknak kell lenniök. A munka jutalma legyen minden egyes munkás részére az élet szükségleteinek megfelelő; a fönmaradt haszon elosztása pedig a végzett munka minősége és mennyisége arányában történjék.

Ezek a főbb tétellei Mazzini philosophiai tanának, melyeken áttekintve, lehetetlen rajtuk az eszményi jelleget fel nem ismerni. Az isten, az emberiség és a kötelesség hármasság eszméje az az alap, melyen világunkat felépíteni, s az az elv, mely szerint működésünket irányítani tartozunk. A legnemesebb értelemben vett emberi élet nyitját, magyarázatát keresi és találja Mazzini e hármasságban, melyek első eleme a vallástalanságtól, második az önzéstől, harmadika a munkátlan jólét-kereséstől, Mazzini korának e három főhibájától, van hivatva embertársait távol tartani, s hitre, önfeláldozó emberszeretetre s hasznos tevékenységre serkenteni. Forradalmár létére a souverainitást nem a népbe, hanem istenbe helyezi, s nem azt tanítja első sorban, hogy mit kell követelnünk, hanem hogy mit kell cselekednünk, ha kötelességeink teljesítésével élethivatásunkat be akarjuk tölteni. A társadalmi csoportosulásokat a cél szempontja alá rendeli s a családot, hazát és emberiséget úgy tekinti, mint a haladásnak fokonként tökéletesedő szerveit. Sociális tervezetének alapja az igazságosság, a mennyiben a munkásság mértékéhez szabja a jutalmat mindenki számára. Az általa ajánlott új rend megteremtését nem a mások tulajdonának elvételével, hanem együttes munka által saját és közös tulajdon szerzetével kívánja lehetségessé tenni. Minden tanítása oda céloz, hogy az egyéni jólét nem életfeladat, csak annyiban, a mennyiben része van az erkölcsi tökéletesedés biztosította egyetemes jólét előmozdításában és megvalósításában. Ennélfogva mindenekelőtt valók a nagy egész iránt való kötelességek, melyeket isten szabott meg az ő változhatat-

lan törvényében. Eszménye egy vallás-erkölcsi alapon szervezett társadalom volt, melynek alapelve isten, normája a kötelesség, feladata a haladás, célja az emberiség, eszköze a társulás.

E társadalom kiküzdése Mazzinire nézve annyival inkább fontos volt, mert csak ennek előkészítésével és megalapításával párhuzamosan remélte megtestesíthetni az ő patriotikus politikai ideáljait, melyek gyökerei éppen az imént vázolt tanokból szívták életerejüket. „A mi politikai meggyőződéseink — mondja — nem egyebek, mint többé-kevésbbé egyenes, többé-kevésbbé világos következményei philosophiai és vallásos felfogásunknak“. Másutt pedig: „A politika célja semmi más, mint az erkölcsi törvény alkalmazása egy nemzet polgári rendjére, az ő kettős: belső és külső tevékenységében.“ De a mily buzdító hatást gyakorolhat a rajonó lélek idealismusa, s a mily helyén való magas szempontok kitűzése és alkalmazása erkölcsiekben, épp oly hátráltató lehet a hozzájuk való merev ragaszkodás a gyakorlati politika terén. Már pedig Mazzini itt is hajlíthatatlanul ment előre a philosophiája által kijelölt úton, s a politikát úgy fogta föl, mint a gondviselési terv egy eszközét, melynek nemcsak az a hivatása, hogy az igazságot és a sociális jólétet uralomra juttassa, hanem az is, hogy a sociális testvériséget megteremtse az egyedek s a nemzetek együttlétében. A politikából tehát, mint gondviselészerű tényezőtől, épp úgy kizárt minden megalkuvást, mint az erkölcsi törvény parancsából, s csak ritkán történt meg, hogy bizonyos célszerűségi pillanatokban és időlegesen hajlandó volt e tekintetben a körülményeknek áldozatot hozni. Nem akarta, nem tudta elismerni, hogy az ő merész, az emberi természet gyarlóságai-val s a viszonyokban rejlő nehézségekkel nem számoló okoskodásaival lehetetlen gyakorlati politikát űzni; nem hitte, hogy elméletében az utópiának csak árnyéka is legyen; s oly szilárdan meg volt győződve eszakiatlanságáról, hogy még akkor is, mikor híveinek az ő eszméitől való fokozatos elpártolását látta, ezt nem tanai, hanem az illetők hibájának tudta be. Szóval a maga egyéni nézeteit absolut igazságoknak tartotta, s nemcsak nem helyezte azokat a tapasztalat ellenőrzése alá, hanem irántuk való elfogultságában még az önként ajánlkozó és világos ellenbizonyítékokat is félremagyarázta. Épp ez okoknál fogva Mazzini, mint gyakorlati politikus, kevés sikert ért el.

Politikai programját, melyben az olasz egység gondolata

elválhatatlanul össze volt kapcsolódva a köztársasági eszmével, úgy alkotta meg, hogy az teljesen beleillikszekedett az ő világ-megváltó nagyobb programjába. Az emberi nem vallási, társadalmi és gazdasági megújításában, Itália népeinek az idegen uralom alól való felszabadításában és egységes nemzetté tömörítésében látta ugyanis a nagy átalakulás első és elengedhetetlen feltételét, mert az egységes, demokratikus és szabad Itáliától várta a kezdeményező lépést, meg lévén győződve hazájának az emberi nem tökéletesítésére irányuló vezérlő hivatásáról. Így legsürgetőbb feladatnak az olasz nemzeti ügy megoldását tartotta, s ennek érdekében hajlandó volt egy időre lemondani egyéb reformeszméinek megvalósításáról, kivéve a köztársaságit. Bármilyen világosan belátta is, hogy az olasz egység megalapítása nemzeti lét kérdése, nem tudta azt elválasztani republicanismusától: Nem tudta Itáliát szabadnak képzelni, ha csak nem köztársaságának is. A köztársaságban látta a szabadság és haladás egyedül lehetséges kormányformáját, tőle remélte a jövő feladatainak megoldását, míg a monarchia szerepét a XVIII. századdal betöltöttnek vélte. „A monarchiában nincs többé teremtő erő; élete nyomorult plagium. Mutassatok nekem egyetlen fontos tényt, életnyilvánulást Európában, mely nem a szociális alapelvekből indul ki, mely nem függ a néptől, a jövő királyától. Az aristocratia manapság holttest, melyet csak mesterséges galvanizmus bír vonaglásra néha-néha; a monarchia egy letűnt életnek visszfénye, árnyéka. 1814 óta a jövő szólit bennünket.“ „A világ a morális egységet keresi, mely csak egyenlő és szabad emberek és népek társulásán alapulhat; az egyenlőtlenség dogmájára, az egyéni vagy családi kiváltságra épült monarchia nem adhatja azt meg. A zászlóra, mely a jelzett jövő felé vezet, az van írva: Haladás; a dynastikus érdekek pedig a „mozdulatlanság“-ot jelentik.“ Pártját valósággal vallási pártnak tekintette s bízott annak feltétlen és szükségszerű diadalában. „A köztársasági párt nem politikai, hanem lényegileg vallási párt... A politikai pártok buknak és vesznek, a vallási pártok nem vesznek el, csak a győzelem után, mikor életelvük, teljes kifejlését elérve, azonosul a művelődés és erkölcsök haladásával.“ Sőt magában a köztársasági érzésben az érzelmeknek bizonyos magasabb rendű fajtát látta, mely különösen alkalmas arra, hogy általa az ember felebarátját elfogulatlanul, a világi előítéletektől

menten ítélje meg. „Anyám köztársasági hajlamai — mondja *Az ember kötelességei*-nek ajánlásában — megtanítottak engem arra, hogy felebarátomban az embert keressem, ne a gazdagot vagy hatalmast.“ A ki ily magasra állítja a köztársaságot, a ki abban a jövő egész szellemi, erkölcsi s ezek által anyagi felvirágzásának is egyedüli letéteményesét látja, azon nem csodálkozhatunk, ha nem hajlandó elfogadni a hazája ügyének felajánlott leghathatósabb segítséget sem, mikor az uralkodótól jön. Ki akar zárni a szabadságért vívott küzdelemből minden fejedelmi támogatást, félvén, hogy az ilynemű beavatkozás ismét monarchiára s elnyomásra vezet. Mivel pedig a kívánt eredmény elérésére más mód nem kínálkozott, mint vagy általános osztrákellenes fölkelést szervezni vagy valamely itáliai uralkodó segítségét venni igénybe, azért Mazzini nem szűnt meg izgatni egy egyetemes fölkelés mellett. „Én nem látok más lehetséges eszközt, mint a fölkelést, mihelyt azt a körülmények megengedik; az energikus, általános fölkelést: a tömegek fölkelését; az elnyomottak szent háborúját; a köztársaságot, hogy teremtsünk köztársaságiakat.“ S mikor a fölkelést, mint a szabadság kivívásának egyetlen módját jelöli meg, akkor nemcsak hazájára gondol, hanem az összes elnyomott nemzetekre. Főlemeli szavát mind a szolgaságban görnyedő népekért, „melyek hasztalanul keresik századok óta az istentől számukra kijelölt küldetést; Lengyelországért, Magyarországért, Itáliáért, Spanyolországért, Németországért is . . . valamennyiért, mert mindnyájan nélkülözhetetlen elemei a jövő európai synthesisnek; mert azon különös küldetésen fölül, melynek a földön való betöltésére minden egyes közülünk hivatott, van egy egyetemes küldetés, mely átöleli az egész emberiséget.“ De míg ő hiába fáradozott az általános fölkelés szervezésén s hasztalanul álmodozott a népek közt létesítendő „szent szövetségről“, addig a savoyai ház egymás után aratta sikereit, melyek mind több és több hívet vontak el Mazzini táborából. Hirdette ugyan Mazzini azt is, hogy a kormányforma csak a harc befejeztével, az idegen uralom megtörése után, általános szavazás útján lesz megállapítandó, nem akarván elriasztani magától a monarchikus érzelmű polgárságot sem, s meg lévén győződve, hogy a szabadságért és egységért vívott harcban úgysis ki fognak ábrándulni az összes olaszok fejedelmeikből s csatlakozni fognak az ő köztársasági programjához: propa-

gandája mindazonáltal az olasz egység fokozatos megvalósulásával, melynek hadi dicsősége a szardíniai király fegyvereihez fűződött, mind kevesebb visszhangot keltett. A régi köztársaságiak közül folyton többen pártoltak át az ú. n. liberálisokhoz, kik az egységet és a függetlenséget tartván lényegnek, szívesen elfogadták a monarchiát, ha csak az az egység kivívását tűzi ki célul. Mazzini ismételt kísérletei és erőlködései köztársaság létrehozására ilyen körülmények között nemcsak hogy a kívánt eredménnyel nem jártak, hanem még rontottak politikája hitelén. Az olasz királyság létrejöttével és megszilárdulásával pedig, mikor a történelem az ő törekvéseitől teljesen eltérő irányt kezdett venni, működése egyenesen károsnak tűnt föl. Így pártja fogyton fogyott, míg a mai Itáliában már csak nagyon kevesen vannak, a kik mesterük példáját követve, a monarchiával szemben a teljes negatív elvét vallják.

Tagadhatatlan, Mazzini maga is fölébe helyezte az egységet a köztársaságnak s az Ausztriától való függetlenséget mindennek: de nem tudott az események sorára várni; nem elégedett meg a nagyobb feladat megoldásával, hanem vele együtt akarta a kisebbeket is elintézni. E türelmetlenségéhez, merevségéhez és gyakorlati érzékének már említett hiányához végül még egy körülmény járult, mint akadályozója tevékenysége helyes irányításának és tervei sikerültének. S ez hazája valódi állapotainak kevésbé pontos, nem eléggé megbízható ismerete. Mazzini majdnem egész életét Itálián kívül, száműzetésben töltötte¹ s innen intézte párthíveinek működését is. Így a tények közvetlen szemléletéből nyert benyomások helyett meg kellett elégednie a mások egyéni felfogásán átszűr, gyakran téves jelentésekkel és tudósításokkal, a mi, természetes, hogy szintén megbosszulta magát.

Mazzini mind ez ismertetett sajátságainál és elveinél fogva inkább nagy moralistának, mint politikusnak tűnik fel. Tanait nemcsak hirdette, hanem mint a régi görög bölcsek, követte is. S ha nem lehetett tanítója az egész emberiségnek, hanem csak saját népének, az nem az ő jó akaratan, mult, hanem hazája viszonyain, melyek minden erejét és tehetségét igénybe vették.

¹ Leginkább Angliában, Londonban tartózkodott, hol Kossuthal együtt feje volt a nemzetközi forradalmi bizottságnak, mely Európa összes államaiban köztársaság alapítását tűzte ki célul.

S bár voltak tévedései, bár nagy conceptiójú tervei sok részben hajótörést szenvedtek, de a nemzete érdekében kifejtett óriási erőfeszítésével sikerült népébe boldogulásának alapfeltételét: az összetartozás és egység érzését s ez érzésnek létük feltételeként való felismerését belenevelnie, s ezzel minden jövőző kor olaszainak háláját kiérdemelnie. Sziklaszilárd és gyémánttisztaságú jellemével pedig példát állított a nagy időkre minden nemzet fiainak.

Carducci méltán énekli róla:

Qual da gli aridi scogli erma su 'l mare
Genova¹ sta, marmoreo gigante,
Tal, surto in bassi di, su'l fluttuante
Secolo, ei grande, austero, immoto appare.²

*

1905 június 22-én kegyelettel ülte meg Itália Mazzini születésének századik évfordulóját, s az ünneplés nagyszerű kifejezése volt Mazzini legfőbb eszméje megtestesülésének, mert részt vett benne az egész egységes olasz nemzet a legnagyobbtól a legkisebbig. Míg a kitűnő hazafi temetésétől 1872-ben a hivataltos világ távol maradt: most a római jubiláris ünnepen megjelent a kormány az összes főtisztviselőkkel. S ott volt maga II. Viktor Emánuel is, a fiatal Olaszország fiatal királya, letévéen e részvételével a kiengesztelődés és elismerés olajágát családja egyik legnagyobb ellenségének, de hazája egyik legnagyobb fiának sirhalmára.³

Dr. Vida Sándor.

¹ Mazzini szülővárosa.

² A hogy áll kopár szirteken, a tenger fölött magányosan Genova, a márvány óriás: úgy tűnik fel, komor napokban támadva, a hullámzó századon ő, a nagy, szigorún, rendületlenül.

³ Vö. Giuseppe Mazzini: *Doveri dell'uomo*, 1860. *Scritti di Giuseppe Mazzini. Philosophia. Vol. I., II.* Milano, 1902. F. Masci: *Il pensiero filosofico di G. Mazzini*, *Rivista d'Italia*, 1905. VI. G. Salvemini: *L'unità e la repubblica nell'azione politica di G. Mazzini*, u. o. F. Bertolini: *Storia del risorgimento italiano*, Milano, 1889. Kossuth: *Irataim*, I., Budapest, 1880.

A TÁRSADALMI,
GAZDASÁGI ÉS ÁLLAMI FEJLŐDÉS ALAPJAI.

— Befejező közlemény. —

5. §.

**A continentalis népek nemzeti individualitásának felébredése
Angliának és a romanticismusnak befolyása alatt.**

Miután a francia demokratia a római caesarismusnak és az antik monismusnak alapelveit juttatta a francia forradalom alapjaként nyilvánulásra: szükségképen kellett Anglia romlatlanul fentartott történelmi, nemzeti individualitásának Napoleonban a forradalom caesarjában, minden nemzeti népelet, minden népszabadság ellenségét felismernie és megutálnia.

A nemzeti népegyedeknek a continensen még fenmaradt romjait: a francia caesarismusnak orgiái szinte új életre és öntudatra keltették.

Anglia vezetése alatt a romanticismusnak nemzeti írói és költői az európai continens nemzeteit: a történelmi, nemzeti individualitásnak megvédésére hívták fel a forradalmi caesarismusnak és az ezzel szövetkezett bölcséleti monismusnak támadásaival szemben.

A caesarismus ellen folytatott ezen nemzeti szabadságharcban tanulták meg az európai continens nemzetei azon igazságot felismerni, hogy egy nemzeti népindividualitásnak történelmi multja s ezen multnak küzdelmeiben kivívott jogok: képviselik a társadalmi, gazdasági és állami szervezkedés nagy czéljai megvalósításának reális alapját, — *nem* pedig azon monistikus eszmék, melyeket a római jogászok, mint a caesarismusnak és a társadalmi, gazdasági és állami monismusnak képviselői hirdettek.

A romanticismus és a történelmi iskolának a népek szabadságharczát vezető írói tábora arra oktatta a XIX-ik század első

évtizedeiben a continentális nemzeteket : hogy *saját nemzeti mult-jokban* keressék államszervezeti eszményeik megalakításához az alapokat, nem pedig Hellas és Róma történelmében.

A romanticismus arra tanította meg a continentális államok népeit, hogy saját nemzeti történelmüknek középkora legkevésbé sem volt a sötétség és a barbárság azon korszaka, — milyennek azt a humanismus és a reformatio elfogult írói hirdették.

A történelmi iskola tudománya beigazolta az európai continens népei előtt. — hogy az európai nemzetek és államok megalakulása : a társadalmi, gazdasági és állami életfejlődés concret gyümölcseként jelentkező eredményt képvisel.

Az angol alkotmány tanulmányozása pedig azon nagy igazság fölismerésére vezette a continentális népeket, hogy az emberi társadalomnak a concret államszervezeten belül folytatott *küzdelme a jogért* : képezi azon erkölcsi erőt, melynek gyakorlati érvényesítése mellett vivható csak ki az államfejlődésnek legnemesebb gyümölcse, a *jogállam*.

A XVIII-ik század sensualistikus állambölcseletének befolyását azonban ismét túlsúlyhoz juttatta a XIX-ik század derekán a természettudományok rohamos fejlődése.

A sensualistikus állambölcselet azon dogmatikus tétele lett a XIX-ik század derekán a continentális társadalom erjesztő anyagává : hogy az emberi egyéniség törekvéseinek legmagasabb céljaként az állami közhatalom gyakorlásában való közreműködésnek kivívása tekintendő.

Midőn 1848-ban az európai continens összes nemzetei az alkotmányos államélet kivívására irányuló küzdelemben bocsátkoztak : nem képezték már sem a romanticismus, sem a történelmi iskola írói táborának államszervezeti eszményei a küzdelem kizárólagos alapját, hanem a XVIII. század sensualistikus állambölcseletének dogmatikus elméletei voltak ezen küzdelemnél túlsúlyban.

A történelmi nemzeti társadalmaknak a jogállam eszményének kivívására irányított küzdelmét 1848-ban nagy mértékben homályosították el a sensualistikus állambölcseletnek a francia forradalomban gyakorlati érvényre emelt dogmatikus tételei.

A történelmi nemzettest jogalkotó individualitását háttérbe szorították 1848-ban a francia forradalom doctrinaire alaptételei. Az „egyenlő emberi jogok“ dogmája háttérbe szorította a nemzeti társadalom tagozatának a közjogok gyakorlására való öntudatos

szervezését. Az 1848-ki alkotmányos küzdelmeknél a nemzeti individualitás védelmét háttérbe szorították az általános emberi jogok megvédésére irányuló törekvések.

Az európai continens területén történelmileg kialakult nemzeti társadalmaknak a társadalmi és gazdasági autonomia és önkormányzat feladatainak megoldására való szervezkedését: háttérbe szorították 1848-ban az egyenlő emberi jogok gyakorlati érvényesülését gátoló társadalmi és gazdasági korlátoknak eltávolítására irányuló küzdelmek.

A jobbság bilincsei lehullottak a földműves néposztályról s az iparos néposztály ki lett szabadítva a czéhrendszer kötelékei alól. Az alsó néposztályoknak a közjogok gyakorlásában való részesedése fel lett véve az 1848-ki alkotmány-chartákba.

De a parlamentáris alkotmányosságnak az általános titkos szavazatjog megadásáig fejlesztett alapelvéből csakis azon tanulságot merithette a continentális társadalom: hogy az ország minden nagykorú férfi lakosának az alkotmányos jogok gyakorlásában való részvétele, — nem képes a concret társadalmi és gazdasági helyzet bajait orvosolni, hanem legfeljebb azon szélsőség kifejezéséhez vezet, hogy a nők is azt követelik a XIX-ik század végén, miszerint ők is részt vehessenek a közjogok gyakorlásában.

A XVIII-ik század sensualistikus állambölcseletének dogmatikus elméletei, a parlamentáris alkotmányosságnak kifejlődésénél annál fokozottabb méretekben kerültek gyakorlati érvényesüléshez a XIX-ik század második felében: minél kiterjedtebb és egyetemesebb arányokban jutott a természettudományi felfedezések és a technikai tudományok vívmányai következtében a naturalistikus világnézet az európai continensen uralomra.

A parlamentáris alkotmányosság formáiban kialakult modern államszervezet teljhatalma emelkedett az európai continensen az ember benső és külső világa, az ember szellemi és gazdasági érdekei felett való uralomra.

Az államszervezet lett a tömeg bálványa, melytől az összes szellemi és anyagi igényeinek kielégítését várja. Az államszervezet a földi istenség a tömeg szemeiben, melynek feladata a tömeg érdekeinek gondviselésében merül ki.

Az európai continens társadalmának naturalistikus világ- és életnézlettől saturált legsósó néprétegéi sem nem ismernek, sem

nem tisztelnek az államszervezetnél magasabb intellectuális és erkölcsi tekintélyt. Az alsó néposztályoknak ezen az államszervezettől „Panem et Circenses“-t követelő naturalistikus tömeg-individualismusával szemben: az uralkodó modern középosztály a naturalistikus faji individualismus modern kialakulását a nacionalismust törekszik az alsó néposztályokat átható intellectuális és erkölcsi tényező színvonalára felemelni s a tömegeket ezen tényező segítségével a társadalmi és gazdasági individualismus zászlaja alatt megtartani.

A természettudományi felfedezések folytán óriási méretekben előhaladt technikai tudomány által felhasznált gőz- és villanyerő: központi erőgépek alkalmazását vonta úgy a forgalom, mint az ipari termelés mezején maga után.

A központi erőgépek alkalmazása, úgy a termelés, mint a forgalom körében: a nagyüzem óriási túlsúlyát teremtette meg. A nagyüzem pedig ismét a gyöngék tömegei felett való gazdasági uralomnak lett az eszköze egyes kiváló erős egyéniségek kezében.

A kiváló erős individualitások gazdasági autokrátiája a naturalistikus társadalom alsó rétegeiben mechanikus jellegű reakciót vont maga után. A negyedik rend mechanikus egységébe tömörültek az alsó néposztályok tömegei, melyek az általános szavazatzog segítségével a parlamentekbe küldik képviselőiket. A nemzetközi socialdemokrata világállam ködös ábrándképéből a socialdemokratikus népállam körvonalait emelik mind határozottabban ki a negyedik rendnek parlamenti képviselői.

A parlamentáris államok vezetői az alsó néposztályok tömegének félelmes erejével szemben az államhatalom physikai erejét törekszenek fokozni: vagyis az antik caesarismus modern formájában a *militarismusban* keresnek oltalmat.

A tömegek fokozódó igényeinek kielégítésére az államszervezet testét s tagozatait igyekeznek az állami kormányzat vezetői mindinkább tökéletesíteni — s ez uton a társadalom minél szélesebb köreit az államhatalomtól függésbe hozni.

A tömegek ösztöne feltartóztathatatlanul viszi az államszervezeteket előre s kényszeríti azokat az államhatalmi tényezők tökéletesítésére.

De a tömegek igényeinek rohamos térfoglalását megfigyelő értelmiségek körében mindinkább terjed a kétely, hogy a modern államszervezet lehetne azon földi gondviselés, mely a társadalom

összes igényeinek kielégítésére, az intellectuális és erkölcsi erők vezető befolyásának pótlására képes és hivatott volna.

Az antik világ theokratikus teljhatalommal rendelkező állam-szervezetének nyomaiban haladó modern államnak bálványozása, — mely az európai continens államainak alsó néposztályait a socialdemokratikus népállam ködfátyolképének kergetésére vezette: mindinkább kezd az értelmiség köreiben tért veszíteni.

A társadalmi autonomia és társadalmi önkormányzat testületi szervezeteinek megteremtésére irányuló felfogás kezd a szellemekben tért hódítani.

Azon meggyőződés szilárdul meg a természeti világ kultúrájának szélsőségeibe tévedt decadens irányzattal szemben: hogy az emberi civilisációnak és kulturának vannak még magasabb és magasabb eszményei, mint a XIX-ik század folyamán kifejlődött s a naturalistikus államélet két szélsősége, a caesarismus és demagogia között hanyatott modern állam.

A nemzeti múlt felderítése, a történelmi kutatások tökéletesítése: mindinkább szorítja háttérbe a naturalistikus állam-bölcséleti elméleteket s új utakat tár fel az emberi szellem haladásának.

A nemzeti idealismus renaissance ül feltámadást s arra tanítja a continentális emberiséget: hogy a nemzet-élet tartalma több és értékesebb javakat zár magába, mint a külső államhatalmi szervezet alakulásának mikéntje; — hogy a nemzetek belső intellectuális és erkölcsi élete képezi azok haladó fejlődésének igazi tartalmát; — hogy az államéletet a nemzeti szellem erkölcsi ereje és a nemzeti eszmények látják el tartalommal.

A continentális államok népeinek figyelme az angol nemzeti közéletnek a jogállam és a selfgovernment szellemében végbe-menő kialakulására, Anglia társadalmi és gazdasági közéletének azon fejlődésére irányult: mely sem a socialdemokrátiát, sem pedig ennek ellenlábását a militarismust nem ismeri. Szükségképen követésre buzdította a continens nemzeteit a társadalmi önkormányzat és autonomia azon nagyméretű kifejlődése: mely az angol ipar és kereskedelem számára gyarmatokat és piacot szerzett négy világrészben s az államhatalomtól nem kapott mást, mint a hajóhad által nyújtott védelmet. Bámulniok kellett a continens nemzeteinek azt, hogy az angol társadalom nem emel igényeket és mértéket nem ismerő követeléseket az államszerve-

zettel szemben. Pedig az európai continens munkásosztálya az antik demokratia szellemétől lévén saturálva: „Panem et Circenses“-t követel az államszervezettől. Bámulniok kellett azt, hogy maga az angol társadalom áll talpra s védi meg társadalmi és gazdasági érdekeit, sőt helyhatósági formákban az állami kormányzat és igazgatás legtöbb feladatát is elvégzi.

Olyan társadalmi demokratia ez, mely nem az antik demokratia jelszávaiban, hanem *a nemzeti társadalom hagyományais*iban bírja gyökerét, — melynek tehát a caesarismus megbélyegző jármától félnie nem kell. Ezen demokratia sem lefelé, sem felfelé a hatalmasok cselszövényeinek áldozatul nem eshet, hanem a *jogállam* összes kellékeit képes az angol nemzet javára biztosítani. Fájdalom az imperialismus kialakulása a fejlődés ezen becses kincseitől látszik legújabbán megfosztani az angol társadalmat.

Az angol társadalom napjainkban egy plutokratikus oligarchiának lett a zsákmánya. Ezen plutokratikus oligarchia a XIX-ik század végén a boerok maroknyi népe ellen folytatott dicstelen háborúba kergette bele az angol nemzetet, a mely háborúnak esélyei a continentális militarismus rendszere mellett üzött propagandának nyitottak utat a brit szigeteken is.

Nagyobb veszélyt jelez még azonban a angol selfgovernment legújabb fejlődése, a mennyiben a continentális államfejlődés szellemének térfoglalását látszik igazolni az angol selfgovernment reformja.

Azt látjuk ugyanis, hogy az angol selfgovernment legújabb átalakulásánál az angol történelmi, nemzeti társadalom vezérelemeinek, a földbirtokos osztálynak túlsúlya háttérbe lett szorítva s a városok cosmopolita szellemű elemeinek, valamint a központi kormányzatnak befolyása emelkedett túlsúlyra.

Az angol történelmi társadalomnak sajátos nemzeti jellegű autonómiáját a plutokratikus oligarchia befolyása paralizálta s a continentális államfejlődés szellemével saturált imperialismus rendszerét emelte annak helyére. A szabadság országa is a caesarismus és demagogia végletei között hányatott continentális társadalmi, gazdasági és államfejlődésnek befolyása alá fog teljesen kerülni: ha az angol történelmi társadalomnak egy hatalmas visszahatása nem lesz képes a plutokratikus oligarchia igáját lerázni.

6. §.

Magyarország XIX-ik századbeli társadalmi, gazdasági és állami fejlődésének alapjai.

A társadalomnak, gazdaságnak és az államnak történelmi fejlődése Magyarországon, az európai continens összes nemzetei között a legközelebbi rokonságot mutatja Angliának történelmi fejlődésével.

A római caesarismusnak és az antik monismusnak naturalistikus államtudományi elméletei ugyanis Magyarországnak társadalmi, gazdasági és állami fejlődésében sem a humanismus és renaissance korszakában, sem pedig a reformatio és ellen-reformatio harczaiban nem voltak képesek gyökeret verni.

A Habsburg házból származó fejedelmeknek, valamint a caesarismus tanai által saturált tanácsosaiknak kísérletei Magyarországot is a római caesarismus igájának vetni alá, — sikertelenek maradtak.

Sem Magyarországot a török járom alól felszabadító Lipótnak vérengző hadvezérei, sem Mária Terézia bájai s államférfiai genieje, sem pedig II. József humanistikus idealismusa nem voltak képesek a magyar társadalmat a naturalistikus államtudományi elméletek, nevezetesen a caesarismus államelmélete részére meghódítani.

Magyarország uralkodó nemzeti társadalma a magyar nemesi osztály tántoríthatatlanul ragaszkodott a társadalmi autonomia és társadalmi önkormányzatnak a nemzeti multból fenmaradt kincséhez. A josephinismus híveinek tábora csekély volt Magyarországon. Martinovics Ignácot és társait a magyar jakobinusokat csekély számú hívek környezték, mert a nemzet nem tűrt idegen isteneket e hon határain belül.

Gróf Széchenyi István ugyan Smith Ádámnak tanítványa volt. Mindazonáltal egy dualistikus világrend uralmának elismerését s a nemzeti multból származó intellectuális és erkölcsi tényezőknek, vagyis a magyar nemesi osztálynak vezető befolyását, a nemzeti társadalom autonomikus életét tette meg terveinek alapjává Széchenyi István: midőn a magyarságnak a XIX-ik század uralkodó eszméi alapján való socialoeconomikus átalakítását vette a XIX-ik század harmadik évtizedében munkába.

Kossuth Lajos is szenvedelmes híve volt mindaddig a magyarság történelmileg kialakult nemzeti individualitásának, míg a haza határain belül élt. A XVIII-ik század sensualistikus állambölcseleti elméleteivel s a monimus világnézetére fektetett naturalistikus államtudománynak tanaival, Kossuth Lajos csakis 1849 után, a külföld forradalmi légkörében ismerkedett meg.

Báró Eötvös József s a centralisták már közelebb állottak a XVIII-ik század sensualistikus állambölcseleti elméleteihez s a francia forradalom államtani eszméihez. Mindazonáltal a nemzeti mult tisztelete s egy dualistikus világrend uralmának elismerése nem halt ki a centralisták lelki világából. A centralisták, különösen pedig b. Eötvös József a romanticismus és a történelmi iskola eszmeköréhez közel álló iránynak hódoltak. Ennélfogva a negyvenes éveknek a parlamentáris alkotmányosság kivívására irányuló küzdelmeinél: a centralisták sem egy dualistikus világrend uralmának elismerését, sem a nemzeti társadalom intellektuális és erkölcsi tényezői által gyakorlandó vezető befolyásnak gyakorlati érvényesítését el nem ejtették.

Deák Ferenczben pedig oly államférfiut adott a gondviselés kegye a magyar nemzetnek, a ki a történelmi jogfejlődés alapjaiból táplálkozó alkotmányos jogállam eszményét tűzte ki a nemzet küzdelmeinek célpontjává.

A legnagyobb szigorral ragaszkodva a nemzet történelmi jogaihoz, vezette Deák Ferencz a magyar nemzeti társadalmat a jogért való küzdelemben az osztrák caesarismus államférfiai ellen.

Az 1867-ki kiegyezést a nemzet történelmi jogainak s évezredes alkotmányos állami közlélete útján kialakult nemzeti individualitásának megóvása mellett kötötte meg Deák Ferencz vezetése alatt a magyar nemzet.

A kiegyezés megkötése után a magyar közélet élére került nemzedéknek vezérelemei a külföld forradalmi légkörében nevelkedtek fel. Ezen vezérelemek nem voltak többé közvetlen élő kapcsolatban a magyar nemzetnek államszervezeti eszményeivel.

Az 1867 után Magyarország közéletének vezetésére hivatott nemzedék már teljesen azon nagy szellemi áramlatnak befolyása alatt állott, mely áramlat az európai continens társadalmát a naturalistikus monismus világrendjének elfogadására s a társadalmi és gazdasági közéletnek ezen világrend alapelvei értelmében leendő berendezésére vezérelte.

Deák Ferencz az 1867-ki kiegyezés megkötése után csakhamar visszavonult a közügyek intézésétől s nemzetének nagy fájdalmára nagyon korán távozott el az élők sorából.

Deák Ferencz halála után Magyarország társadalmi, gazdasági és állami fejlődése kizárólag az európai continensen uralomra került naturalistikus államtudományi elméleteknek befolyása alá került.

Magyarország társadalmi, gazdasági és állami fejlődésének alapjait a XIX-ik század második felében szintén a naturalistikus államtudományi elméleteknek befolyásában kell keresnünk.

Valamint az európai continens társadalmi, gazdasági és állami fejlődésének alapját a római caesarismusnak és a társadalmi, gazdasági s állami monismusnak alapelveiben kell keresnünk: szintűgy kell Magyarország társadalmi, gazdasági és állami fejlődésének a XIX-ik század második felében végbement folyamatát azon alapelvekkel kapcsolatba hoznunk, a melyek ezen korszakban az európai continens területén uralomra emelkedtek.

Dr. Kiss Mihály.

A KÖZVETLEN TAPASZTALÁS ÖSSZEFÜGGÉS- RENDSZERE.

— Második közlemény. —

MÁSODIK FEJEZET.

A lelki jelenség fogalma; a belső észrevevés szerepe.

Mivel a „lelki történés egészének“ szempontjából akarjuk a transformatio alakjait vizsgálni, pontosan meg kell adnunk, mit értünk a lelki történés egésze, még előbb, hogy mit az ebben involvált lelki történés alatt. Határozatlan körvonalokban emelkednek ki ebből az alapmassából a lélektan, az ismeretelmélet és a metaphysika tömegei. Az elválási felületek éppen nem finomak, éppen nem kicsiségük miatt meghatározhatatlanok, hanem a nagy tömegekben összefüggő, lassan szétváló tömbök nem engedik meg a fogalmi kettéválasztást, a nélkül, hogy mind a kettő meg ne csonkuljon. Ezért vannak ismeretelméleti psychologiák és lélektani ismeretelméletek. És bizonyos, hogy, ha az előbb felvetett kérdésre egész általánosságában akarunk megfelelni, akkor nem maradhatunk sem a metaphysika, sem a lélektan, sem az ismeretelmélet körében, nem írhatunk itt meg ismeretelméleti psychológiát, mert nincs okom, hogy a kapott igazságoknak psychologiai részét vegyem eredménynek, az ismeretelméletit útnak. Minden methodikai szigorúság mellett — a methodusokat ez alapjaikban már tisztázott, már kezelhető tudományokra képezték ki — ezek a fogalmi szétválasztások egymást tartják, mint az emelő két karja: ismeretelméletem határozza meg lélektani alapfogalmaimat, de ismeretelméletemet lélektani alapfogalmaim kiképzése közben nyerem — legyen az aprioristikus mint Kanté vagy empirikus, mint a Mill Stuarté. Talán az egyetlen kivétel Avenarius; ő is *félíg* kivétel. A Kritik der reinen

Erfahrung megismerésünk alaptényeinek lélektani genesisét adja; tulajdonképeni ismeretelmélete¹ előszavában függetleníti magát a psycho-physiologiai szemponttól, a mit a Kritik der reinen Erfahrungban nagy következetességgel visz keresztül. Ugyanilyen következetességnek jogát vindicálva az ismeretelmélet systemájának, a mely az előbbi munkában psychologiaiilag determinált világfelfogásnak levonja összes consequentiáit, a melynek *ismét függetlenül determinált lélektani helyzetüktől*, saját ismeretelméleti értékükben a Kritik der reinen Erfahrung bármilyen eredménye által sem károsodnak. Így, a kész lélektani evolutio, a „Weltbegriff“ világhelyzetének megalkotása *után* ez a függetlenítés lehetetlenség; tényleg a „menschliche Weltbegriff“ a psychologiai tényeknek a világból erőszakos elrablása. Magamnak nincs innere Wahrnehmungom, tudásom a külső tárgyakról a „tudásom“ tudása nélkül való, a psychologiai processus introjectio, az észrevevés mint actus gondolatát nem magamból tudom, hanem másról következtetem (hamis következtetéssel). Ez az én centralitásának teljes tagadása. Avenarius könyvének tárgyát így határozza meg: Erfahrung als variabler Inhalt; a hol sem az „Erfahrung“, sem az „Inhalt“ nem psychologiai fogalmak, hanem olyan conceptiók, melyek tartalmukat nem, csak eredményüket foglalják magukban; ezekkel a fogalmakkal tiszta logikai összefüggéseket construál Avenarius; tartalmukat nem elemzi, nem használja. Ez a systema, mely Avenarius szerint jogosult a függetlenségre, a legkülönösebb betévedése a megállapított methodusú, jól definiált alapfogalmakkal rendelkező szaktudományok módszerének abba a tudományba, a mely saját alapfogalmainak is önmaga adja a tartalmát; a melyik egyáltalán nem támaszkodhatik a formalis összefüggések consequentiáira, mert formalis összefüggések megint csak definiált fogalmakkal rendelkező, tehát gyökerében logikai alapú tudományoknál állapíthatók meg. A rendszer csődje aztán az, hogy a világfelfogások fejlődésének magyarázó elve (Avenarius szerint), az introjectio nem más, mint a *lelki folyamat gondolatának* (az észrevevésnek mint processusnak) tévitéleten — az én és ember-társaim összetévesztésein — nyugvó megalkotása, egy illusio tehát, egy lényegesen lélektani fogalom. Ez illusio fejlődési fokai, a táguló tapasztalati anyaggal való egyesülése a világfelfogás

¹ Avenarius : Der menschliche Weltbegriff.

evolúciója. Ez, míg egyrészt az ismeretelmélet rendszerének a pszichológiai igazságoktól független kiképzését illuzoriussá teszi, másrészt maga ezen lehetetlenséggel világosan mutatja, hogy az Avenarius álláspontja, a melyben az introjectio kiküszöbölése után a testüktől megfosztott, „összefüggésekre“ praeparált lélektani árnyak; a tapasztalat, annak tartalma, az én, — tényleg a pszichológiától független fogalomcsoportot adnak; ez az álláspont végső stadium lehet amaz illusio-evolúcióban: az utolsó illusio. A realitásnak igazi érzékével keresi Münsterberg¹ a „lelkiné“ charakteristikumát. Ő éppen azt akarja megérinteni, a mit Avenarius késznek vesz: ki akarja képezni a pszichológiai anyag azon első tagozását, a mik ezt a következtetésre, rendszerezésre, immanens összefüggésekre, methodusra egyáltalán használhatóvá teszik. Azok előtt, a kik ezeket az első tisztázási munkákat végzik, mindig világosan kellene állani, hogy a tények és a tudomány céljaira, eszközeire és módszereire átalakított tények közt a különbség épp olyan mélyremenő, mint egy érzet és annak képzete között. Münsterberg tudja ezt és már a pszichologia meghatározásának kérdésénél hangsúlyozza *egy részét*: „hogy mi a pszichologia, mi lehet és minek kell lennie, teljesen philosophiai kérdés. És pedig erre nem lelki jelenségek, hanem logikai célkitűzéseink összefüggéséből kell megfelelnünk“ (Grundzüge Einleitung 2 l.). Később meghatározza a pszichologia tárgyát. Gondolatát maga így foglalja össze: „Czáfoltuk azt, hogy a pszichologia az objectummal annak az ismeretelméleti alánynyal való összefüggésében foglalkoznék; állítottuk, hogy az objectum akkor lesz tárgya a pszichológiának, ha a tényleges éntől való eme függés elszakíttatik.“ (Grundzüge 45. l.) A tényleges én (das wirkliche Ich) „az állásfoglaló alany“ (das Stellungnehmende Subject), nem közvetlenül nyert (vorgefundenes) vagy észrevett, hanem az állásfoglaló tevékenység. (Kein Vorgefundenes und Wahrgenommenes, sondern ist die Stellungnehmende Actualität.)

És lejjebb: Mikor a pszichologia a külső physikai tárgyakkal belső, lelki életet állít szembe, vagy a múlt és jövő physikai tárgyaival a lélek képzeit, a mik jelenvalók, ha mint emlékek vagy phantasiának jelen nem levő a tartalmuk akkor a lelki-

¹ Münsterberg Hugó: Grundzüge der Psychologie I. Allgemeiner Theil.

nek ez a fogalma nem a subjectiv fogalmán alapul. A primaer pszichologiai tárgyak a képzetek, nem a „Selbststellung“-ok. És —: „Minden lelki egy én-től függ. De a lelki nem karakterizálható közvetlenül adott (Vorgefunden) énnel való összefüggése által sem; az elhatározó subject-relatióknak tehát a harmadik, a *találó* (vorfindendes Ich) énrre kell vonatkozni, a mi a tényleges én actualitásának leszámítása után, mint az objectumok létezésének föltétele maradt vissza és így a tényleges énről mintegy leválasztatott.“ És másutt: „az adott (vorgefunden) objectumban lelkinek nevezzük azt, a mi csak *egy* subjectum által tapasztalható, physikainak, ami több subjectumtól tapasztalhatónak gondolható.)

Tehát psychikaiak azok a tárgyak, a melyek mint *egy* én tapasztalata tekinthetők; az én alatt a valódi, a „subjectiv“ énből actualitásának levonása után visszamaradt ént nyerjük, a „vorfindendes Ich“-et, a melyik a tárgyak, létezésének feltétele.

Közelebről vizsgálva, az első, a mi föltűnik az, hogy a „subjectiv én külön választatik a tárgyak létezésének feltételét“ tévő éntől. Szétválaszthatók ezek?

Bizonyos, hogy a lelki életről a belső észrevevéssel szerzett empirikus ismeretünkben ez a szétválasztás nem található meg. Nem az abstract én-fogalomról, nem is Wundt én-érzelméről van szó, hanem arról, hogy az összefolyamat állandóan centralis természetű, a nem közvetlen megjelenési formákban és a közvetlen megjelenési forma nem centralis részeiben a momentán tartalom a centrummal szemben, a közvetlen megjelenési forma centralis részeiben, a momentán tartalommal egy irányban (hogy a tartalomnak „kezdeté“ vagy „iránya“ gyanánt, itt nem fontos, meg fogjuk látni, hogy mind a két eset fennáll), de mindig abban a sajátos helyzetben, a mi másnak, mint centralisnak éppen nem nevezhető, megvan. Az én centralitásának fogalma nagyjából megegyezik a Münsterberg subjectiv fogalmával. Világos azonban, hogy ha az én-ből a centralitást elvesszük, a mi marad, az nem én, az egyáltalán semmi. Az énnak lényeges része a centralitas, alkotó momentuma; és ha ezt elveszszük belőle „nem marad valami, a mi az énnak centralitas nélküli maradéka, az én elveszett. A „tárgyak létezésének feltétele“ fogalmi constructio, ha empirikusan tekintjük az ént, nem mondhatjuk, hogy ez az ismeretelméleti kategória az énrre

alkalmazható, ez éppen alkalmazható egy másik ismeretelméleti fogalomra, helyesebben ez definiál egy ismeretelméleti fogalmat, a tudatot. Tehát erről az oldalról is hiába jöttünk, mert a tudat és az én közt semminemű kapcsolatot nem találunk. Természetesen csak akkor, ha a tudat alatt „a tárgyak létezésének feltételével“ definiált ismeretelméleti fogalmat értjük. A tudatnak másik, szokásos pszichológiai értelmű használata tautologikus, a mennyiben az empirikusan ismert lelkek a mesterségesen megalkotott nem psychikaival szemben legáltalánosabb neve. Hogy a tudatnak ismeretelméleti fogalma (a Münsterberg definitiója szerint) a psychologia tárgyat megint testetlenné teszi, az kétségtelen. Ha pedig ezt az ismeretelméleti valamit megteszszük énnek, akkor bizonyos, hogy a psychológiának elméleti része és empirikus alapja között összefüggés nem lehet.

Hogy a tudat fogalma a psychológiában ezt a végzetes szerepet játsza, és ez a fogalom állandóan a pszichológiai alaptények között szerepel, annak oka az, hogy a tudat fogalom genesisének kiinduló pontja a legdirectebb lelki tény az összefolyamat. Egyáltalán nem abban az értelemben, hogy ez összefolyamatból kiválasztható részeknek (tehát a formalis elemek) valamilyen felsőbb egysége. Mert bizonyos, hogy a részek mindenikében benne van a tudatfogalom egész tartalma. Ribot és iskolája definitiójának, mely szerint a tudat a physiologiai folyamat mellékterméke, se értelmét, se hasznát nem látom.

Első dolog, a mit a tudatfogalom tartalmának meghatározásánál nem szabad szem elöl téveszteni, az, hogy a reflexio a tudatforgalomban olyan valamit akar karakterizálni, a mi a reflexiónak integrans része, a mitől különböző valami nincs, a minek nincs ellentéte, „a miben van“ minden. Legegyenesebb ellentéte a Ding an Sich, és a „tapasztalatfeletti“ stb. metaphysikai kategoriáknál szükséges hírhedt „önmagunkból kilépésnek“. Itt nem akarunk önmagunkból kilépni, itt be akarunk lépni önmagunkba, de nincs honnan, mindig a tudatban vagyunk. Nem lévén nemtudatos, a tudatosnak nem lehetnek relatiói vele, sem hasonlósági, sem különbségi, sem másformák. A miből egész nyugodtan következtethetnénk, hogy a tudat fogalmát sohasem alkothattuk meg, mint a hogy az ismert példában a nedvesét a hidegtől külön, ha az sohasem jelentkezik a hidegtől elváltan, ha a fogalom nem volna meg tényleg. De a mint

a metaphysikai „kilépések“ sem kilépések, hanem a transcendentia is az immanens mintájára szerkesztetett pedig az immanensnek, a transcendenssel nem lehetnek relatiói sem hasonlósági, sem másfajták (ha jobban tetszik, nem ismerhetünk transcendentst, tehát nem lehetnek stb.) úgy a tudatfolyam sem öleli át önmagát. Hanem evidens, hogy először: a philosophiai reflexio előtt megvoltak azok a jól elhatárolt elemek, a mik a reflexióban a tudatos és nem tudatos ellentétévé éleződtek. Másodszor, hogy a tudatfogalom határfogalom, a melyik nem mint a matematikai limes egy quantitashoz, hanem egy qualitashoz közeledik, a qualitast elérnie logikai lehetetlenség, mert a meghatározandó qualitas a meghatározóban is benn lévén, annak legfeljebb fokait adhatja. Tény, hogy a tudatnak nincsenek fokai (a féltudatos stb. a másik tudatfogalom variatiói); de épp úgy tény, hogy ezt a fokozhatatlan fix határt csakis a mindig meglevő qualitas fokozati variációjával képes észrevehetővé, tehát fogalom alapjának lehetőségévé tenni. A fokok megállapításának shemája nem nehéz. Az előbb említett, a reflexiót megelőző elemek: a közvetlen és a nem közvetlen megjelenési formák gyökeres különbségének érzése. Ez a különbség magában hordja az összehasonlíthatóság feltételeit, sőt azok a feltételek innen deriváltak; ez az összehasonlítás ideális formája a hol a legerősebb ellentét érzése mellett (nem mondhatom érzelme ez az ellentét is közvetlen szemlélet) a *tagok* nemcsak „közös szempontok alá foglalhatók“, mint a hogy a logika kívánja az összehasonlíthatóktól, hanem *identikusoknak tudatnak* (a mely tény az identitas fogalmánál is alapvető, ez azonban a logikába tartozik.) A közvetett és közvetetlen ez ellentéte a reflexióban fokozatosan tágitva, adja a tudatos és nem tudatos ellentétét. A lényeges tehát az, hogy a tudatosnak ezt a két fajtát *ellentétesnek* fogjuk fel. A puszta különbség nem lenne elég, de így megkapjuk az ellentét egyszerű nagyítása, quantitativ fokozása által (az ellentét fokozása alatt az ellentett tagok ellentett irányú eltolását értem) a közvetlent és a közvetettet. A közvetlenség elemét condensálva, bizonyos közelségre jutunk a tudatos fogalmához, ehhez megcsináljuk polaris ellentétét, a mely egyelőre épp oly közel vagy messze fog állani a nemtudatostól, mint a másik fogalom a tudatostól. Ez az ellentét *nem esik össze* a közvetettel, abban még benne van a tudatos, sőt még elég

határozottan. A közvetett kellett, hogy megkapjam a tudatos irányát, ezt az irányt visszafordíthatom. Az irány és a mozgás megadtával a tudat határfogalma meg van határozva lényegében. A pszichológiai tapasztalás és az ismeretkritika változtathatnak formáján, megállapíthatják értékét, lényeges momentumait azonban legfőlegbb többé vagy kevésbbé világosan, de gyökerükben érintetlenül hagyva használják e fogalom *megértésénél*.

A tudat fogalma tehát a lelki jelenségek egy részének megkülönböztető jellegéből lévén abstrahálva, a „lelki jelenség“ definitiójára nem használható.

A lelki jelenséget mi a következőleg határozzuk meg: lelki jelenség összes tapasztalatunk totalis alakjában. Mit értünk totalis alak alatt? Egy jelenségcsoport tekintésénél a figyelem az összes tapasztalatnak bizonyos részeit, a miket a jelenség csoport előre tudott (vagy *akart* — a „logische Zielsetzungen“) természete szerint különböző jellemző vonások kötnek össze, az összes tapasztalatból kiválogatja. A pszichológia az a tudomány, a mely tárgyát az összes tapasztalathól nem válogatja ki, hanem a más tudományokban használt abstractiók (a mik lehetnek úgy tisztán részek elhanyagolása — csak ezt veszi tekintetbe a lélektan tárgyának meghatározásánál Wundt¹ mint a gondolati abstractiók egész felmenő sorozata) megejtése nélkül a direct történést tekinti, s e történésből a tudományos tárgyalhatóság szempontjából úgy választ el részeket, hogy azok a totalis tapasztalat részei, a melyek egyszerű összetétele, vagy együtt tekintése megadja az ossztapasztalatot. A többi tudománytárgy összege semmikép sem tehető össze (ha az összes jól meghatározható tárgyakat beleveszszük) a totalis tapasztalat tárgyául. Ez utóbbiakról később még lesz szó, egyelőre megjelöljük, mik a direct történéis (vagy totalis tapasztalat) jegyei, constitutív részei, a mik tehát a lélektani vizsgálatoknál sohasem hiányoznak. A direct történéis az össz folyamat lényeges alkotója, a centralitas, a mely a közvetlen megjelenési forma és a közve, tett megjelenési formában ellentett irányokban vonatkozik a másik tagra, a mit a centrummal szemben álló *tárgynak* nevezhetünk. A „tárgy szót itt nem metaphysikai, logikai vagy ismerettani, nem is „tárgyelmélet“ (Gegenstandstheoretisch — Mei-

¹ Wundt: Grundriss der Psychologie. Einleitung.

nong), hanem tisztán pszichológiai jelentésében használjuk, s egyelőre mondhatjuk, hogy, a tárgy az összefolyamat azon része, a mely a közvetlen megjelenési formában a centrumtól a centrum *mozgási irányában* különvállik, a közvetett megjelenési formában a centrummal szemben áll (mozgása — ha van — ellentett a centrum (esetleges) mozgásával.) Ennek a tárgynak (a mi, sohase felejtjük el, semmi vonatkozásban nem áll a philosophia objectumával, hanem épp olyan része a lelki történéseknek, mint pl. egy indulat) pontosabb meghatározását, viszonyát az összefolyamat másik részéhez különfogjuk tárgyalni; meglátjuk, hogy fejlődnek ki a pszichológiai tapasztalat princípium nélküli, öntudatlan analysiséből a transformatio magasabb formái, az elválasztásnak ezen első alakja, a lelki élet megértésének az első megközelítése elég lesz arra, hogy a transformatio elemi formáit megkapjuk.

Vizsgálatunkban a két alapformát, a közvetett és a közvetlen megjelenési formát külön kell tekintenünk. A mellett a belső észrehevésre szorítkozunk; világos, hogy először közvetlen forrásból kell ismernünk a lefolyást. De közvetlen forrás-e a belső észrehevés? A belső észrehevés a lelki folyamatot lefolyta *után* veszi észre, nincs-e igaza Jamesnek, mikor azt mondja, hogy a lelki képletek csak *post mortem* lehetnek a psychologus zsákmánya. Mikor Meinong¹ azt mondja: „Wir sind zu dem Gesamttergebniss gelangt, dass sowohl Vorstellen als Urtheilen, sowohl Fühlen als Begehren unter günstigen Umständen der inneren Wahrnehmung zugänglich ist, dass also keine der charakteristischen Classen elementarer psychischen Acte mit Recht aus dem Bereiche des innerlich Wahrnehmbaren ausgeschlossen werden kann.“ (Arra az eredményre jutottunk, hogy alkalmas körülmények közt képzet, ítélet, érzelem, indulat lehet tárgya a belső észrehevésnek, tehát az elemi lelki actusok egy osztálya sem zárható ki joggal a belső tapasztalattal észrevehető köréből.)

A zugänglich és ausgeschlossen werden kann határozatlansága mögött nem rejlik-e ott a principialis lehetetlenség, a mit közvetlen megjelenési formának az innere Wahrnehmungban való közvetlen megjelenésében érzünk? Azzal, hogy az amorf elemek centralisan nem reproducálhatók, nem mondtuk-e ki

¹ Meinong: Über Gegenstände höherer Ordnung. 54. oldal.

azzal mi is, hogy a belső észrevevés a lelki történésnek csak a kisebb felét, a formalis elemeket, tehát, mondhatnánk, a kevésbbé intim felét adhatja adequat megismerésben?

Egyáltalán nem. Erre a következtetésre a belső észrevevésnek egyoldalú felfogása vezetett, a mibe maga James is beleesett, a ki pedig az introspectiv belátások legfinomabb viszonyait megdöböntő éleslátással ismeri. A belső észrevevés alatt a folyamatnak utólagos, tényleg post mortem való reproducálását értették, ezenfelül az arra való *rámutatást*, hogy az eredeti folyamat más, *több* volt, mint a reproducáló, értették néha a reproductio nélküli érzését annak, hogy a direct folyamatban volt *valami*. De hogy ez a rámutatás, ez az érzés létrejölessen (a közvetlen megjelenési forma „érzése“), arra kell, mivel éppen a közvetlen formából a közvetlenséget adó amorf részek centrálisan nem reproducálhatók, hogy a közvetlen formát ne utólag, hanem még „életében“ ismerjük. Röviden, az amorf elemek centralis reproducálhatatlanságából nem a belső észrevevés tökéletlensége, hanem a belső észrevevés és az észrevett közvetlen forma egyidejűsége következik. Világos, hogy a belső észrevevés szintén közvetlen megjelenési forma. Tehát egy egy centrumú kettős közvetlen formáról van szó. A belső észrevevés a *figyelem*, vagy apperceptióhoz analog tünemény, csak hogy a centrum és a *másik közvetlen forma elválasztására van irányítva*. Ha azt mondjuk, hogy a belső észrevevés az a *tendentia*, a *mely a centrum és az észrevett közvetlen forma elválását* (nem feledve el, hogy az elválás *időben folyik le*, semmi „felfoghatatlan“ nincs a dologban) gyorsítani, ez erőszakolás által a centrumból való kiválást — az amorf elemet — értékelni törekszik, továbbá, hogy ez az észrevevés mint *tendentia*, maga is közvetlen folyamat az észrevettel egyidejű, akkor elmondtuk azt, a mi a belső észrevevésnek nem „lényegét“, de általunk ismert lelki lefolyását adja. Hogy ezt a belső észrevevést, mint közvetlen folyamatot, megint csak a belső észrevevés mint vele egyidejű közvetlen folyamat ismerheti meg, s így ad. inf., úgy, hogy ha *egy* ilyen észrevevést fölvevünk, végtelen sokat föl kell vennünk, ezt a scolastikus lólábon sántító ellenvetést rögtön elháríthatjuk, ha újra eszünkbe vesszük, hogy a folyamat időbeli, és hogy egyik véges időbeli része a másiktól elválasztható, olyanképen, hogy a centrumból apró periodusokként feljutó észrevevő tendentiák

egymásba törjenek, úgy hogy folyik a -tól b időpontig a közvetlen megfigyelt folyamat végig. Most oszszuk fel $a—b$ időközt véges számú részre, $a, a_1, a_2, \dots a_n, b$. a -tól a_2 -ig tartson az első észrevezési tendentia, a_1 -nél jöjjön fel a 2. észrevezési tendentia, legyen az első neve rövid leírás kedvéért t_1 , a második t_2 . a_1 -tól a_2 -ig tehát van: a megfigyelt folyamat t_1 és t_2 . (Ha két közvetlen folyamat lehet egyszerre a tudatban, épp úgy lehet három, hogy 4, 5 lehet egyszerre, azt a kísérleti pszichológia is megállapítja.) t_2 a_1 -tól a_2 -ig tart, a_2 -tól a_3 -ig tehát van: a fő folyamat t_2 és a mondjuk a_2 -nél fölmerülő t_3 . És így tovább. Tehát két egyidejű belső észrevezési folyamat (a lelki élet egyik közönséges ténye) elég a belső észrevezés *direct* megismerésére. Hogy a belső észrevezés által, tekintettel arra, hogy az észrevező tendentia bármely folyamat bármely pillanatában, valamint több parallel futó közvetlen folyamatra ugyanazon pillanatban (a hol viszont az egyes folyamatok lehetnek ugyanabban vagy különböző phasisban) egy hosszabb ideig tartó, vagy több rövid, egymásba törő darabban, szóval minden változatban felmerülhet, a legváltozatosabb és a legintimebb ismeretét kapjuk a lelki élet rendszerének, constructiójának; mondhatnánk, hogy a belső észrevezéssel megismerhetjük annak minden keresztmetszetét. Egyszersmind ebben találjuk meg a psychikai analysis alapformáját — a miről később a „tárgy“ vizsgálatánál még lesz szó. Végre a belső észrevezés a közvetett formák megismerésében épp oly *direct* datumokat szolgáltat, mint a közvetlen folyamatoknál; csak hogy míg ezeknél a centrumból kijutás momentumára van a tendentia beirányítva, addig a közvetett folyamat megfigyelésében a tendentia a centrumra való vonatkozásnak intensív-érzéklésére czéloz. A mi egy *centralis* positiót jelent, a centrum erős érzését, de nem közvetlen, mint az előbbi formánál (a hol magának a *centrumnak* mintegy határátmeneteit éreztük), hanem a centrumból kijutó azon *közvetlen folyamattal együtt*, a mely közvetlen folyamat a rá következő közvetett folyamat determinálója. Erről is bővebben lesz szó a transformatio alapformájának vizsgálatánál. Egyelőre maradjunk meg a két alapformára vonatkozó különbségnél: a közvetlen forma belső észrevezése a centrum és a *tárgy* határait érzékelő, tehát a kettőt szétválasztó, *analytikus* tendentia, a közvetett forma belső észrevezése, a *centrum és egy közvetlen forma synthetikus positiója*.

Így a belső észrevevés sokszerű tanulságaira bizvást építhetünk. Minden esetre megmarad még *két igen fontos problema*, az egyik pszichológiai fogalmainkat gyökerükben érintő, a másik methodikai, de egyik sem befolyásolja az előbb elmondottakat. Az első problema az, hogy ezek a tendenciák, ezek az analitikus és synthetikus functiók, a mik magát a centrumot változtathatják az összfolyamat másik részével való viszonyában, az összfolyamat eddigi két *részének*, a tárgynak és a centralis résznek *mellé* harmadik független elemnek rendelendők. A második a Meinong problemája, a mit a Beiträge zur Theorie der psychischen Analyse című értekezésében vet fel: „Der erste Punkt, die Frage nach den Voraussetzungen, unter denen die Psychologie und streng genommen auch jede andere empirische Wissenschaft, da jede von psychologischen Daten ausgeht, sich des relativ Einfachen inmitten des relativ Zusammengesetzten bemächtigt, scheint rasche Erledigung zu gestatten, wenigstens findet man sich sofort auf zwei Gesichtspunkte geführt.

Entweder nämlich das zu Untersuchende ist bereits an sich so beschaffen, dass es sich seiner Umgebung gegenüber hinreichend „auszeichnet“, oder aber es wird durch eine besonders darauf gerichtete Thätigkeit des Subjectes aus seiner Umgebung herausgehoben, hieraus analysirt, wie man eben sagt. Indem sich nun das Denken an den dort von selbst, hier durch unser Zuthun hervortretenden Inhalt anschliesst, muss offenbar vorausgesetzt werden dürfen, dort, dass die betreffende Vorstellung durch ihre Umgebung wenigstens inhaltlich nicht modificiert wird, hier ausserdem auch noch, dass der Act des Analysirens selbst keine inhaltlichen Veränderungen, wenigstens in betreff des Herausanalysierten, im Gefolge habe“.

Mind a két kérdést a „tárgy“ tárgyalásánál lesz alkalmunk tüzetesen megvizsgálni, ott fogják a dolgok teljes perspectivájukat megkapni. Ez előtt a kiegészítő rész előtt most meg fogjuk adni, legalább vázlatosan, az utat, a melyiken a transformatio alapformájának ismeretéhez eljuthatnuk.

Zalai Béla.

(Folyt köv.)

A PRODUCTIV (TRANSCENDENTALIS) KÉPZELETERŐ
VISZONYA A TRANSCENDENTALIS APPERCEPTIÓHOZ
A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJÁBAN.

— Befejező közlemény. —

Az Énnel mint egyszerű képzzettel semmi különféle nincsen adva. Csak a tőle különböző szemlélet adhatja e különféléit, a mely csak az egy tudatban való kapcsolat által gondolható. Egy oly értelemnek, melynek öntudatával egyúttal a szemlélet különféléje is adva volna, „a melynek képzeete által e képzet tárgyai is léteznének — „nem volna szüksége a különféle synthetikus egységének actusára. De a mi értelmünk csak gondolhat és csak az érzékiség által juthat szemlélethez.

A synthetikus egység ugyanazon transzcendentális jelleggel bír, mint a tér és idő. Az Én, épp úgy formája a synthesisnek, mint a tér és az idő formái a synopsisnak. A szemlélet különféléje annyiban tartozik a tér és az idő formái alá, a mennyiben adott, az apperceptio synthetikus egysége alá pedig, a mennyiben kell hogy egy tudatban összekapcsoltsassék.

„*Tárgy* az, a minek fogalmában valamely adott szemlélet különféléje *egyesítve* van.“ Ezen egysítésnek pedig, a tudatnak a különféle synthesisében való egysége képezi feltételét. Tehát csak a tudat egysége eszközölheti képzeateinknek egy tárgyra való vonatkozását, vagyis *objectiv érvényességét* és „ismeretváltat“. A transzcendentális apperceptio synthetikus egysége, *objectiv* feltetele minden ismeretnek, mert a szemléletben adott különféle, általa egyesítettik egy tárgy fogalmába. Az apperceptio transzcendentális egysége tehát *objectivnek* is mondható, megkülönböztetésül a tudat *subjectiv* egységétől, „mely a belső érzék határozománya,

a mely által a szemlélet különféleje ily kapcsolat czéljából adva van“. (98. l.)

Az apperceptio objectiv egységének conceptiója, az ítélet egy transzcendentális meghatározását involválja. Ha ugyanis az adott ismeretek viszonyát az ítéletekben közelebről vizsgáljuk és a csak subjectiv érvényű associatio törvényei szerinti viszonytól megkülönböztetjük, azt találjuk, hogy az „ítélet nem egyéb, mint ama mód, a melyen adott képzeteket az apperceptio *objectiv* egységére“ hozunk. Ezt a németben az „ist“ viszonyzócska fejezi ki, a mely a képzetek objectiv egységét azok subjectiv egységétől megkülönbözteti. Ez jelöli meg a képzeteknek az eredeti apperceptio szükséges egységére való vonatkozását. Mivel az ítéletek logikai functiója az értelem azon cselekedete, a melylyel adott képzetek különféleje (szemléletek vagy fogalmak) egy apperceptio alá általában hozatik, azért egy empirikus szemlélet minden különféleje „az ítéletek logikai functiója egyikének tekintetében meg van határozva“ (mert ezen functiók által hozatik általában egy tudatra). Ezen „ítéletbeli functiók“ pedig nem egyebek, mint a *kategoriák*. Tehát valamely adott szemlélet különféleje szükségkép a kategoriák alá tartozik.¹

¹ *Kant* a Prolegomenában különbséget tesz *tapasztalati* és *észrevezési* ítéletek között. Ezeket a következőkép határozza meg: „*Empirische Urteile, sofern sie objective Gültigkeit haben sind Erfahrungsurteile; die aber, so nur subjectiv gültig sind nenne ich blosser Wahrnehmungsurteile.*“ (*K. Schulz* kiad. 77. l.) Ez az ítélet: ha egy testet viszek, a nehézség nyomását érzem, — észrevezési- és csak subjectiv érvényű ítélet. De ha azt mondom: a test nehéz, — akkor egy objectiv érvényű, tapasztalati ítéletet alkottam; mert e két képzet a tárgyban- vagyis az alany állapotát nem tekintve van egybekapcsolva. Die *Wahrnehmungsurteile*, mondja *Kant*, „bedürfen keines reinen Verstandesbegriffs, sondern nur der logischen Verknüpfung der Wahrnehmungen in einem denkenden Subject.“ (Ibid.) Ahhoz, hogy az észrevezési ítéletből tapasztalati ítélet váljék, a Prolegomena szerint az szükségeseltetik, hogy az abban foglalt képzetek egy kategória által kapcsolottassanak egybe. Ez kétségtelenül inconsequencia. Mert ha az *észrevezési* ítéletek (és a bennük összekapcsolt fogalmak) alkotása a kategoriák nélkül történhetne, akkor azok nem tartozhatnának a transzcendentális apperceptio szükségképi egysége alá, tehát az értelem alá sem. *Kant* ezt az inconsequenciát csakhamar maga is észrevette. A Tiszta ész kritikájának 2-ik kiadásában ugyanis már határozottan állítja, hogy minden synthesis, mely által maga az észrevezés válik lehetségessé, a kategoriák alatt áll.

Az eddigiek alapján tudjuk, hogy az értelem csak *összekapcsolja*, tehát csak *rendezi* az ismeret anyagát, a melyet néki csak a *szemlélet tartalma* szolgáltathat. Ezért értelmünk magában véve nem ismer meg semmit. A megismeréshez ugyanis kettő kívántatik meg. Először *kategória*, vagyis egy fogalom, a mely által tárgy általában gondoltatik. Másodszor pedig *szemlélet*, mely által az adatik. Oly fogalom, a melynek megfelelő szemlélet nem adható „formailag gondolat volna, de minden tárgy nélkül“. Valamely dolgot tehát nem ismerhetnék meg általa, mert semmi sem létezne, a mire gondolatomat alkalmazhatnám. A matematikai fogalmak ennél fogva magukban véve még nem ismeretek és csak annyiban szolgáltatathatnak megismerést, a mennyiben *empirikus szemléletekre* alkalmazhatók. A kategoriák tehát, a tiszta szemlélet közvetítésével is csak úgy alakíthatnak megismerést, hogy ha empirikus ismeret lehetőségére szolgálnak. Az által, hogy tiszta értelmi fogalmainkat az érzéki szemlélet határain túl terjesztjük ki, nem érünk el semmit. „Mert ez esetben üres fogalmak tárgyról, melyekről még annyit se tudhatunk meg, hogy létezhetnek-e vagy sem.“ A kategoriáknak tehát nem lehet egyéb használatuk a dolgok megismerésében, mint a tapasztalat tárgyaitra való alkalmazásuk.

A 24., 25. és 26. §-okban, a melyeken a most következő fejtegetések alapulni fognak, csúcsosodik ki az egész *Kant*-féle ismeretelmélet. Mert azokban *Kant*, a tudatfunktciók összefüggésének és ismereteink kialakulásának oly precíz és oly világos transzcendentális leírását, illetve magyarázatát adja, mint sehol másutt. A productiv képzeleterőnek a transzcendentális apperceptióhoz való viszonyát is oly világosan határozza meg fent említett §-okban, a mennyire ez egyáltalán lehetséges. A meghatározás (és leírás) ezen világosságát, a mint látni fogjuk, annak interpretálása révén érte el, hogy mikép határozza meg a transzcendentális apperceptio (illetve az értelem) a belső érzékeket. Mielőtt azonban ezen kérdés fejtegetésére térnénk, a synthetikus funktciók egynehány fontos distinctiójáról kell említést tennünk.

„Az érzéki szemlélet különféléjének synthesise“ mondja *Kant* a 24. §-ban, „mely a priori lehetséges és szükséges, képlegesnek (*synthesis speciosa*) nevezhető, megkülönböztetésül amattól, mely vonatkozólag valamely szemlélet különféléjére általában a puszta kategoriában gondoltatik s értelmi kapcsolatnak (*synthesis*

intellectualis) nevezetik.“ Mindkettő transzcendentális és pedig nem csak azért, mert *a priori* megy végbe, hanem azért is, mert „más *a priori* ismeretek lehetségét is megállapítja“. A képleges *synthesis*, az *apperceptio* *synthetikus* egységére — azaz „a kategóriákban gondolt transzcendentális egységre“ való vonatkozásában, megkülönböztetésül a pusztá értelmi kapcsolattól, a *képzeleterő transzcendentális synthesisének* nevezendő. A mennyiben a képzeleterő egyedül adhat a *katogóriáknak megfelelő szemléletet*, az *érzé-
kiséghöz* tartozik. De a mennyiben *synthesise* a *spontaneitás cselekvése*, tehát meghatározó és pedig az érzéket „formailag az *apperceptio* egysége szerint“ meghatározó: ennyiben a képzeleterő oly képesség, a mely az érzékiséget *a priori* határozza meg. *Synthesise* pedig, a mely a szemléleteket a „*kategoriák szerint*“ kapcsolja egybe, a mely „az értelemnek az érzékiségre gyakorolt hatása és első alkalmazása“ a *képzeleterő transzcendentális synthesisise*. A mennyiben a képzeleterő *csak spontaneitás*, *productiv* képzeleterő a neve.

Kant a „Tiszta értelmi fogalmak deductiója“-nak első kidolgozásában a képzeleterő tiszta *synthesisét* majd *productiv*nek, majd pedig *transzcendentális*nak nevezi. De hogy *mily mozzanatot* jelent a tiszta képzeleterő *synthesisében* a „*transzcendentális*“ és milyent a „*productiv*“ elnevezés, azt voltaképp csak itt határozza meg. Ezen *distinction*nak, épp úgy mint a képleges- és *intellectuális synthesis* megkülönböztetésének jelentősége a következőkben fog világossá válni.

Mint a külső érzék *modificatiói*, úgy a belső érzék képzetei is, az értelem szükséges *synthetikus törvényei* alatt állnak. A belső érzéket, mondja *Kant*, az értelem, illetve annak azon eredeti képessége határozza meg, melylyel a szemlélet különféléjét egybekapcsolja, vagyis (a saját lehetősége alapját képező) *apperceptio* egysége alá hozza. Ha külön magában tekintjük az értelmet, úgy annak *synthesise* nem egyéb, mint „a cselekedet egysége, melyről mint ilyenről, érzékiség nélkül is van tudata“; (106. l.) de a mely által az érzékiséget, — „tekintve azt a különféléit, mely az érzékiség formája szerint neki“ (az értelemnek) adható, — belsőleg meghatározni képes. És ez a meghatározás a *képzeleterő transzcendentális és productiv synthesisise* által történik, a mely a „szenvedő alanyra“ azt a hatást gyakorolja, „melyről joggal mondjuk, hogy a belső érzéket *afficiálja*.“

A transzcendentális apperceptio és a belső érzék egy finom distinctióját adja *Kant*, a következő soraiban: „Az apperceptio és synthetikus egysége, oly annyira nem egyenlő a belső érzéssel, hogy amaz mint minden kapcsolat forrása a kategoriák neve alatt, *a szemléletnek általában* vonatkozik különféléjére, azaz minden érzéki szemlélet előtt vonatkozik tárgyakra általában; ellenben a belső érzék a szemléletnek csak formáját, de a különfélének kapcsolata nélkül foglalja magában, tehát még nem is *határozott* szemléletet.” (106. l.) Ez utóbbi csak az értelemnek a belső érzékre gyakorolt synthetikus hatása, illetve a képzeleterő azon transzcendentális cselekedete által való meghatározottság tudata folytán lehetséges, a melynek *képleges synthesis* a neve.

És ezt mindenkor észre is vesszük magunkban. Nem gondolhatunk vonalat a nélkül, hogy gondolatban ne *húznók*, nem a tér három kiterjedését, a nélkül, hogy egy pontból három vonalat ne bocsássunk egymásra függélyesen, de még az időt sem a nélkül, hogy egy egyenes vonal *húzásánál*, „mely az idő külső képleges képzete legyen” ne ügyelnénk a különféle synthesisének azon *cselekedetére*, melylyel a belső érzéket egymásután meghatározzuk.

A belső érzék tehát a szemléletnek csak *formáját*, a *különféle kapcsolata nélkül* foglalja magában és azért nem is tartalmaz *határozott* szemléletet, ismeretet. A tér „mint tárgy gondolva” (a geometriában), a szemlélet formájánál többet foglal magában, „ugyanis az érzékiség formája szerint adott különfélének összefoglalását (a productiv képzeleterő synthesise által) „*szemléletes képzetté*.”¹ A „*szemlélet formája*” (a belső érzék) *csak*

¹ „Die Räumlichkeit der Dinge ist eben die Synthese, die der Geist unter den einzelnen Empfindungselementen stiftet, oder auch: ein *Verhältniss* zwischen ihnen, das sich aber aus ihrem jeweiligen Fürsichsein noch nicht ergibt, sondern erst dadurch, dass ein Geist sie in seiner Einheit zu gegenseitiger Berührung bringt. Nicht anders verhält es sich mit der Zeitlichkeit wahrgenommener Ereignisse. Dass sie nacheinander stattfinden, ist eine Formung ihrer, die in den Wahrnehmungsinhalten selbst nicht enthalten ist. Um das Nacheinander von ihnen auszusagen, muss der schon verschwundene im Bewusstsein festgehalten und mit dem gegenwärtigen konfrontiert werden, sie müssen über das an ihnen Wahrnehmbare hinaus, aufeinander bezogen werden.” V. ö. *Simmel*. *Kant*. 37. l.

különfélét ad, a „*formális szemlélet*“ pedig (a különféle egybekapcsolása a képleges *synthesis* által) a képzet *egységét*.¹

A transzcendentális productiv képzeleterő jelentőségére nézve igen fontos az, hogy *synthesis*ének tiszta aktusa hozza létre magának az *egymásutánnak* fogalmát is. „Mozgás mint az alany cselekedete (nem mint egy tárgy meghatározása), tehát a különfélenek a térben való *synthesis*e, elvonatkoztatva a tértől s csakis ügyelve ama cselekedetre, melylyel a *belső érzéket* formája szerint meghatározzuk, szüli magának az egymásutánnak fogalmát is.“ (106. l.)

Világos tehát, hogy az értelem nem találja készen a *belső érzékben* a kapcsolatot, hanem afficziálván őt (a *belső érzéket*) *előidézi*.

A *belső érzék* által tehát csak úgy szemléljük magunkat, a mint *belsőleg*, saját magunk által afficziáltatunk. Vagyis (a *belső érzéket* tekintve) saját alanyunkat, épp úgy mint a *külső tárgyakat*, csak mint *jelenséget* ismerjük meg, nem pedig mint *magánvalót*.

Az *apperceptio* eredeti *syntheticus* egységében saját magamról van tudatom. De nem mint a *milyennek* megjelenek magamnak, sem mint a milyen vagyok magamban, hanem csak *hogy* vagyok. Mert „e *képzet*: *gondolat*, még nem *szemlélet*.“ Maga magának a tudata (a transzcendentális *apperceptióban*) „még távolról sem maga magának az ismerete,“ daczára a kategóriáknak, melyekkel valamely tárgyat általában gondolunk (a midőn is a különfélet az *apperceptióban* egybekapcsoljuk). Magamnak a megismeréséhez, azonkívül hogy magamat gondolom, „még a bennem levő különfélenek *szemléletére* is van szükségem, mely által e *gondolatot* meghatározom.“ — Ez a meghatározás azonban, (a meghatározandó illetve az összekapcsolandó, különfélet tekintve) egy „megszorító feltételnek, mely *belső érzéknek* nevezetik, van alávetve, mely feltétel folytán“ csak időbeli viszo-

¹ Ezt az egységet“ mondja Kant „az *aestheticában*, csak az érzékiséghez számítottam, föltüntetendő, hogy minden fogalmat megelőz, noha *synthesis*t tételez föl, mely nem az érzékeké, de a mely minden fogalmat térről és időről lehetővé tesz.“ (110. l.) Ebből világosan kitűnik, hogy mennyiben nyerik betetőzésüket a „Transzcendentális *aesthetika*“ tanai a „Tiszta értelmi fogalmak deductiója“-ban.

nyokban válhatik „szemléletessé“. Magamat tehát csak úgy ismerhetem meg, a mint magamnak a szemléletben, (a mely nem lehet intellectuális) megjelenek.

Az eddigi fejtegetések a kategoriák deductióját annyiban szolgáltatták, a mennyiben egyrészt a kategoriák a priori eredetét, „a gondolkodás általános logikai functióival való helyes megegyezésükkel“ bizonyították; másrészt pedig a kategoriáknak, mint a priori ismereteknek lehetőségét „egy szemlélet tárgyairól általában“ feltüntették. A deductio első részét „metaphysikai“-nak, a második részét pedig „transzcendentális“-nak nevezi *Kant*. Most még annak magyarázatáról kell szólnunk, hogy „mikép lehet a kategoriák által minden tárgyat, mely *érzékeink elé kerülhet*, még pedig nem szemlélete formáját, hanem kapcsolata törvényeit tekintve *a priori* megismerni.“ Látni fogjuk, hogy ez által a productiv képzeleterő synthésisének a kategoriákkal való összefüggése, jóval világosabbá fog válni, mint a deductio első kidolgozásában.

Az idő és a tér tiszta képzetében mind a belső, mind pedig a külső érzéki szemlélet formáit birjuk. A jelenségek különféléjének synthésise az *apprehensióban* (a különfélének egy empirikus szemléletben való összetétele, a mely által észrebevés, illetve annak empirikus tudata lehetséges) meg kell hogy feleljen ezen formáknak, mert csak ezek szerint történhetik.¹ A tért és az időt azonban nem csak mint az érzéki szemlélet *formáit*, hanem mint *szemléleteket*, tehát a szemlélet formáiban foglalt különfélének *egységével* is, *a priori* gondoljuk. Ez azt jelenti, hogy a külsőleg, mint a belsőleg adott különfélének egysége, illetve kapcsolata, „a melyeknek minden, a mit térben vagy időben határozottan szemlélünk, meg kell hogy feleljen, e szemléletekkel együtt“, (tér és idő) „mint minden *apprehensio* synthésisének feltétele *a priori* van adva“ (110. l.). E synthetikus egység pedig nem lehet más, mint valamely adott szemlélet különféléjének általában, egy eredeti tudatban való kapcsolata a *kategoriák* szerint, „de *érzéki szemléletünkre* alkalmazva“. Ennélfogva minden synthesis, (tehát az is,

¹ A képzetek három subjectiv forrásain alapuló synthetikus functiókat, a melyeknek a T. é. kr. első kiadásában oly fontos szerep jutott (az *apprehensio*, *reproductio* és *recognitio* transzcendentális synthésisét), a második kiadásban eliminálja *Kant*. (Közülük csak az *apprehensio* synthésisét említi, de ezt is csak mint tisztán *empirikus* functiót.)

a mely magát az észrevevést teszi lehetségessé) kategóriák alá tartozik. A *kategóriák* ezért a tapasztalat lehetőségének feltételei, azaz a tapasztalat minden tárgyára *a priori* érvényesek. Egyszersmind azon fogalmak, a melyek a jelenségeknek és azok „foglatatjának“, a természetnek, *a priori* törvényt szabnak.

Kant két igen világos példában tünteti fel azt, hogy az apprehensio synthesise teljesen kell hogy megfeleljen a *transcendentális apperceptio synthesisének* (illetve a képleges és az intellectuális *a priori* synthesisnek). — Ha egy ház empirikus szemléletét mondja, különféléjének apprehensiója által észrevevéssé teszem, „a térnek s áltatában a külső érzéki szemléletnek *szükséges egysége* szolgál alapul s mintegy megrajzolom alakját a különfélének a térben való e synthetikus egységének“ (vagyis az *a priori* képleges synthesisnek) megfelelőleg. Ugyan ez a synthetikus egység pedig, hogy ha a tér formájától elvonatkoztatom, „az értelemben székel s nem egyéb, mint a hasonló nemű synthesisének kategóriája valamely szemléletben általában, azaz a *mennyiség* kategóriája“ (111. l.). A második példa a következő: Ha a víz megfagyását veszem észre, két állapotot, a folyékony és a szilárd állapotot apprehendálok és pedig mint olyat, a mely időbeli viszonyban van egymáshoz. „Az időben azonban, melyet a jelenségnek mint belső *szemléletet* alapul vetek, szükségkép a különfélének synthetikus *egységét* gondolom, mely nélkül ama viszony nem adhatnék mint (időrend tekintetében) időben *meghatározott*.“ Hogy ha ezen synthetikus egységet, — mint *a priori* feltételét annak, hogy egy *szemlélet* különféléjét általában egybekapcsoljam — a belső szemlélet formájától, az időtől elvonatkoztatom, akkor nem egyéb, mint az *ok* kategóriája, a mely által (ha azt az érzékiségre alkalmazom) *minden, a mi történik az időben, általában viszonyilag kell hogy meghatározassék*.

Az apprehensio synthesise tehát szükségkép meg kell hogy feleljen, mondja Kant, „az apperceptio synthesisének, a mely intellectuális s egészen *a priori* foglaltatik a kategóriában. Azonegy spontaneitás az, mely amott a képzeleterő, itt az értelem neve alatt kapcsolatot létesít a szemlélet különféléjében.“ (111. l.)

Ez utóbbi tétellel a produktiv képzeleterő és a transscendentális apperceptio viszonyának vizsgálatában, a legmagasabb ponthoz jutottunk. Kiséreljük meg már most annak bővebb kifejtését.

Hogy ama „azonegy spontaneitás“ nem egyéb, mint a *transscendentális apperceptio synthetikus egysége*, az világosan kitűnik a következőkből: „Hogy valamit a térben megismerjek, pl. egy vonalat.“ olvassuk a 17. §-ban, „húznom kell e vonalat, tehát az adott különféleképpen meghatározott kapcsolatát synthetikusán létesítenem, úgy hogy e cselekedet egysége egyszersmind a tudatnak (a vonal fogalmában való) egysége s csak így ismerünk meg egy tárgyat (egy meghatározott tért).“ — „A cselekedet egysége egyúttal a tudat egysége.“ A tudat egysége tehát a synthesisben jön létre. A transscendentális apperceptio, az „Én“, itt egy tiszta cselekedetbe oldatik fel (a melyben is létre jön). — És „a synthesis egysége, egyszersmind a tudatnak a vonal fogalmában való egysége.“ — *Kant* a Prolegomenában, ezt az alaptételt: „Két pont között az egyenes a legrövidebb út,“ annak példájául hozza fel, hogy minden synthetikus ítéletben, (magukban a matematikai axiómákban is) a szemléletből elvont fogalmak mellett, még kell hogy egy tiszta értelmi fogalom foglaltassék.¹ Említett alaptételben a „vonat“, a „nagytság“ fogalma alá subsumáltatik. — A tudat egysége tehát, a vonal húzásának synthesisében jön létre és a „nagytság“ fogalmában áll, a mely alá a „vonat“ subsumáltatik. A „nagytság“ kategóriája, a vonal húzásának synthesisében jön létre (válik spontainná), azaz a productiv képzeleterő (melynek synthesisise a vonal húzása) és a transscendentális apperceptio (melynek egysége a „cselekedet egysége“) synthesis-egységében.² Így esik össze a transscendentális apperceptio a synthetikus egységgel, a productiv képzeleterővel és a kategóriával. A mennyiben a tudat egysége a synthesisben jön létre, joggal mondhatjuk *Cohennel*, hogy a productiv képzeleterő (a kategóriákkal) az „Én“-t produkálja.³ A mennyiben pedig a synthesis egysége csak az apperceptio transscendentális egysége által lehetséges, sőt ebben is áll, mondjuk, hogy a transscendentális apperceptio azonegy spontaneitása az, mely a productiv képzeleterő és az értelem neve alatt, kapcsolatot létesít a szemlélet különféleképpen. A transscendentális

¹ V. ö. *K. Schulz* kiad. 81. l.

² V. ö. *Cohen*, *Kants Theorie d. Erfahrung.* 324. l.

³ E tétel transscendental-psychologiai. Transscendental-logikai szempontból az apperceptio transscendentális egysége az ismerés legfőbb principiuma, a mely magának a synthesis lehetőségének képezi transscendentális alapját. (V. ö. T. é. kr. 15. §.)

apperceptio synthesisében ugyanis két mozzanat különböztetendő meg: Ha a transzcendentális *apperceptio a priori* spontaneitását tisztán az érzéki szemlélet formájára vonatkoztatva gondoljuk, „*productiv képzeleterő transzcendentális synthesisé*“ — vagy „képleges *synthesis*“ a neve; hogy ha pedig ugyanezen spontaneitás egységét a szemlélet formájától elvonatkoztatva gondoljuk, „*értelmi synthesis*“, „*kategoria*“ a neve.¹

*

Jólehet a „Tiszta értelmi fogalmak deductiójára“²-nak második kidolgozásában, a *productiv képzeleterő* és a transzcendentális *apperceptio* viszonyának problémájával egyszerre az érzékiség és az értelem összefüggésének kérdése is (különösen a képleges *synthesis* és az érzéki szemlélet formája viszonyának precízebb meghatározása által) világosabbá vált, mint az első kidolgozásban, mindeddig homályos maradt az, hogy mikép teszi lehetővé a *productiv képzeleterő* a nem érzéki kategoriáknak az érzéki jelenségekre való alkalmazását. Ennek magyarázatát *Kant* „Az ítéleterő transzcendentális doctrinájának első főrésze“-ben, „*A tiszta értelmi fogalmak schematismusára*“-ban adja.

„Kell egy harmadiknak lenni“, mondja, „mi egyrészt a kategoriával, másrészt a jelenséggel egynemű s az előbbinek az utóbbira alkalmazását lehetővé teszi.“ (118. l.) Ez a „közvetítő képzet“, a mely *tiszta* (tehát minden empirikus elem nélkül való) és mégis egy részt *intellektuális*, másrészt pedig *érzéki*, a transzcendentális *schema*. Lássuk már most, hogy ez miben áll.

A *kategoria*, az adott különfélének általában, foglalja magába *tiszta synthetikus* egységét. A *belső érzék különféléjének*, tehát minden képzetek kapcsolatának formai feltétele *az idő, a tiszta szemléletben a priori különfélélt tartalmaz*. „Egy transzcendentális időmeghatározás azonban annyiban egynemű a *kategoriával* (mely egységét teszi), hogy *általános a priori* szabályon alapszik. Másrészt pedig annyiban egynemű a *jelenséggel*, hogy az idő a különfélének minden empirikus képzetében foglaltatik.“ (119. l.) Ennélfogva

¹ A „képleges-“ és az „intellektuális *synthesis*“ abstractiók az ismerés analysisében, a melyek csak arra szolgálnak, hogy a tudat ismerési tevékenységének objectív érvényességét, illetve ennek lehetőségét magyarázzák. Egész jelentőségük abban áll, hogy a *tudományos* tapasztalás *szükségképi feltételeit* képezik.

a kategoria a jelenségekre, a transzcendentális időmeghatározás közvetítésével alkalmaztatik.

Az eddigiek alapján tudjuk, hogy „a tárgyak adatásának egyetlen módja érzékiségünk módosítása” és hogy a tiszta, a priori fogalmak, az értelem kategoriális funkcióján kívül, az érzékiség (illetve a belső érzék) a priori formai föltételeit is kell hogy tartalmazzák. — Mert hiszen ezek azt az általános feltételt foglalják magukba, a mely egyedül teszi lehetővé, a kategoriáknak tárgyra való alkalmazását. Az érzékiség ezen formai tiszta feltétele, az értelmi fogalom *schemája*. Az értelemnek a schemákkal való eljárása pedig, a tiszta értelem *schematismusa*.

„A schema magában mindig csak a képzeleterő productuma.” — A „Tiszta értelmi fogalmak deductiója” első kidolgozásának vizsgálatánál megtudtuk, hogy a képzeleterő, a szemléletet különféleképpen egy *képbe* egyesíti. A mennyiben azonban a képzeleterő synthesise *nem egyes szemléletre*, „hanem csak az érzékiség meghatározásának egységére irányul” a *schemát* mégis *meg kell különböztetnünk a képtől*. Ha ugyanis öt pontot vetek egymásután: . . . . . úgy ez az ötös számnak a *képe*. Ha ellenben csak számot általában gondolok, (a mely lehet 7 vagy 20) „ez a gondolás inkább fogalma egy módszernek, mikép gondoljunk képben bizonyos fogalom szerint egy mennyiséget (pl. ezret), mint maga a kép, melyet ez esetben aligha áttekinthetnénk s a fogalommal összehasonlíthatnánk.” E fogalom, a képzeleterő azon általános eljárásáról, hogy egy fogalomnak megszerzi a képét, a fogalomhoz való schemának nevezendő.

Tiszta érzéki fogalmainknak, nem tárgyak képei, hanem *schemák* szolgálnak alapul. Egy háromszög fogalmának általában, nem felelhet meg annak semmiféle *képe*; mert ez nem éri el a fogalom azon általános voltát, melynél fogva a háromszög minden fajtájára (derékszögű, ferdeszögű stb. háromszögre) érvényes. A háromszög fogalmának tehát, csak annak schemája felelhet meg, a mely nem létezhetik sehol másutt mint a gondolkodásban és nem jelent egyebet, mint „a képzeleterő synthesisének szabályát, térbeli alakokra vonatkozólag.” A tapasztalat valamely tárgyának képe, még kevésbé éri el az empirikus fogalmat, „hanem ez a fogalom mindig közvetlenül a képzeleterő schemájára vonatkozik, mint szemléletünk meghatározásának szabályára egy bizonyos általános fogalom szerint.” (120. l.) Pl. a kutya fogalma

szabályt jelent, mely szerint képzeleterőn „egy ily négy lábú állat alakját általánosságban megrajzolhatja” a nélkül, hogy egy külön egyes alakra, vagy „egy *in concreto* feltüntethető lehető képre szorítkoznék.”

A schematismus, mondja Kant, „az emberi lélek mélyében rejtőző művészet, melynek igazi fogásait aligha fogjuk valaha leplezetlenül szem elé tárhatni.” Csak annyit mondhatunk, hogy *a kép az empirikus képzeleterő productuma, az érzéki fogalmak schemája pedig* (pl. a térbeli alakoké), *a tiszta a priori képzeleterő productuma* „s mintegy monogrammjá, mely által s szerint lehetőségek csak a képek”.¹ E képek magukban, nem vágnak egészen össze a fogalmakkal és csak a schema közvetítésével kapcsolandók velük össze. Ellenben egy tiszta értelmi fogalom schemáját egyáltalán nem foglalhatjuk képbe, mert „csak tiszta synthesis, fogalom szerinti egység szabálya alapján, melyet a kategoria fejez ki” ; a képzeleterő transzcendentális productuma, a mely a belső érzéknek általában vonatkozik meghatározására és pedig formájának, az időnek feltételei szerint, „az összes képzetekre vonatkozólag, a mennyiben e képzetek az apperceptio egysége szerint *a priori* valamely fogalomban összefüggésbe hozandók.”

A *schemák* nem egyebek, mint *szabályok szerinti a priori időmeghatározások*. — A „Tiszta értelmi fogalmak deductiója” második kidolgozásának vizsgálatánál láttuk, hogy a productiv képzeleterő synthesisének tiszta actusa, szüli magának az egymásutánnak fogalmát is. Hogy a productiv képzeleterő synthesise, a szemlélet különféléjének *egymásutánját* (a belső érzék formája szerint) határozza meg. Ez a meghatározás bizonyos *a priori szabályok* szerint történik, melyek „a kategoriák rendje szerint, az *idősorra, időtartalomra, időrendre* s *időfoglalatra* vonatkoznak minden lehető tárgyat tekintve” és a *schemákban* állnak.² Mivel pedig a schema, vagyis transzcendentális időmeghatározás egyrészt egynemű a kategoriával, a mennyiben általános a priori szabályokon alapul, másrészt pedig egynemű a jelenségekkel, a mennyiben az idő minden empirikus képzetben foglaltatik, azért a transscen-

¹ Mint a képzeleterő empirikus (reproductiv) synthesise mindenkor felteszi annak transzcendentális productiv synthesisét, úgy a kép is csak a schema által és csak a szerint lehetséges.

² Az egyes kategoriáknak megfelelő schemák, a melyeket itt nem tüntethetünk fel, a T. é. kr. 121—122. lapjain találhatók.

dentális schema teszi lehetővé a kategoriáknak a jelenségekre való alkalmazását.

Ezzel tehát az érzékiség és az értelem összefüggésének és egyúttal a productiv képzeleterő ismeretalakítási szerepének kérdése, jóval precízebb megoldáshoz jutott, mint a kategoriák deductiójában.

A productiv képzeleterő tiszta synthesisének viszonyát a transscendentális apperceptióhoz, a mennyiben ama synthesis *szükséges szabályok — vagyis schemák szerinti a priori időmeghatározás*, a következő tétel fejezi ki: Egy vonal húzása cselekedetének egysége, egyszersmind a tudatnak egy vonal *schemájában* való egysége.

Enyvvári Jenő.

NATORP PÁL PAEDAGOGIAI RENDSZERE.

— Harmadik közlemény. —

Natorp ugyanis kétféle kell-t (kellőséget) vesz fel, egy feltételest és egy feltétlent. Münsterberg sokkal élesebben és helyesebben azt *az akart*-nak, ezt a *kellő*-nek nevezi. Das Gewollte — das Gesollte. Amaz a feltételes értéket, emez a feltétlen értéket állapítja meg.

A feltételes kellőségnek viszonya az akarathoz nyilvánvaló és a mint Natorp szerint fentebb is mondtuk, a technika fogalmából önkényt következik. Ha akarom a célt, akarnom kell az ahhoz vezető, azt megvalósító eszközöket is. Ez az eszköz és cél szerinti viszony mindig átváltoztatható az ok és okozat szerinti viszonyná s ez aztán érvényesül minden olyan munkásság terén is, mely anyagi, azaz a természet erői felett való uralmat célozza.

De mi értelme és jelentősége van e mellett a feltétlen *kellő*-ségnek, a feltétlen célnek, az eszmének, a melyet feltétlenül önmagáért kell akarnunk és hogyan állapítjuk ezt meg?

„Az anyagi és szellemi fejlődés analógiája már sokakra megvesztegető volt, de csak kis részben találó, ha többet akarna jelenteni egy kényelmes hasonlatnál. (Comenius.) Az anyagi fejlődésnél ugyanis az elérendő cél, az organismusnak egészséges, normalis növekedése, nem lehet kétséges, míg a nevelésnél semmi sem kétségesebb, vitásabb, mint az elérendő cél. Ez nemcsak a szellemi fejlődést feltételező tényezők bonyodalmasabb összeshívódéséből következik, hanem *az eszme, a célkitűzés szerepének és jelentőségének alapvető különbségére utal az egyik és a másik téren.*“

„Az is szokásos és alig kerülhető ki, hogy a természetformáknak a levését, az organismusoknak a növekedését, általában mindazt, a minél fejlődésről beszélünk, egy célnek — a mely

elérendő — egy rendeltetésnek, — a mely betöltendő — a fogalma alatt, azaz az eszme alatt gondoljuk. De az anyagi fejlődésnél a cél egy igazi, megjelölhető végpontot, egy át nem léphető határt, egy felül nem múlható *maximumot* fejez ki. Gondoskodva van arról, hogy a fák ne nőjjenek az égig. Ha pedig egy maximumot veszünk fel, akkor a cél szerint való fel-fogást (a teleologiait) egészen kiküszöbölhetjük és a tisztán okozatíva átfordíthatjuk.“ — „A célszemlélet subjectív, belőlünk származik, tehát mi nem vagyunk természeti lények. Különben ránk hogyan alkalmaztathatnék a célszemlélet, holott a természeti lényekre nem?! Mivel pedig a célszemlélet kívül esik a tisztán természettudományi mérlegelésnek körén, mi sem vihettük azt magunkból bele a természetbe csak akkor, ha mi magunk a természettudományon kívül még egy másféle mérlegelés alá is esünk. Ha mi magunk más nem volnánk, mint pusztán természet (mint Spinoza állítja), ha magunkat másként legalább gondolni sem gondolnánk, mint a hogy a természetet gondoljuk, akkor a cél fogalmának épp oly kevés értelme volna ránk nézve, mint a természetre nézve.“ „A célfogalomnak az alapja és értelme — legalább eredetileg — *nem* abban a módban keresendő, a hogy mi a természetet, hanem abban, a hogy mi magunkat — bármilyen jogosultságú megkülönböztetésben a természettől — gondoljuk. Azaz az dönti el a dolgot, hogy az embernek *öntudata* van. *Öntudatos fejlődés csak a cél eszméje alatt gondolható, a melyet annak elérnie kell*; a hol ellenben az *öntudat* nem jön szóba, mint az anyagi természet szemléleténél, oda a célfogalom csak be van csempészve, azt ki lehet küszöbölni és megmarad a tiszta *objectív* causális szemlélet.“

„A természetben mindenféle célszemlélet az *önfentartásra való törekvésnek* végső felvételére vezet vissza. *De van-e a természetnek Ön-je, Én-je?! Azt az önösséget, melyet neki tulajdonítunk, csak mi helyezzük belé és ezt mi annyiban tehetjük, mert van önösségünknek, Énünknek tudata. Tehát az eszme eredetét tudatunk elemzése útján kell megtalálnunk.*“

„Akárhogy fogjuk is fel a külső és belső jelenségek kapcsolatát: úgy a természettudományban, mint a pszichológiában tisztán az időben végbemenő jelenségekkel van dolgunk. Ezek azonban az okozatiság rendjének és nem célszerűségeinek vannak alávetve. A célfogalomnak eredetét nem kapjuk meg sem a

természetudományi, épp oly kevésbé ama pszichológiai ismeretből, a mely ugyanazon jelenségeknek belső tekintetét mutatja, a melyeknek külső tekintetét természettudománynak nevezik.

De talán van még a kutatásnak egy más útja, a mely a fentebbiektől különbözik. Ugyanis meg kell kérdeznünk legalább magát a természettudományt a *jelenségek ama sajátos* módú rendjének alapja és joga felől, melyet a természet csak mint ismeretünknek a tárgya idéz elő és ama fundamentalis fogalmaknak, alapelveknek és módszereknek alapja és joga felől, a melyeknek segítségével ama rendet nyeri, a melyekhez a legfelsőbb, az okfogalom, azaz az összes természetjelenségek causalitásának az alapelve és a methodusok tartoznak, a melyek szerint ezt a causalitást kifejezészük. Szükségessé fog válni, hogy egész ismereteinkről, — irányuljon az akár a jelenségek pusztá tényleges kimutatására, akár okozati magyarázatára, — a mely utóbbi mindig természetudományi és általános jellegét illetőleg akkor is az marad, ha pszichológiának szeretjük inkább nevezni — egy fokkal magasabbra hágjunk és hogy magát a mindennemű ismeretet egy új nézőpontból tekintsünk, a melyet a *módszer* vagy a *kritika* nézőpontjának nevezünk. *Ugyanis van egy tudat, a mely nem irányul közvetlenül sem a természet tárgyaira, sem a tudat jelenségeire, hanem kizárólag az ismeret egységére és annak feltételeire.* Ez — legelőbb is a természettudományi és pszichológiai ismeretre való vonatkoztatásában — a *logikai tudat*. Ennek a tiszta törvényeiben gyökerezik a jelenségek időbeli rendjének törvényessége, azaz a causalitás; tehát megfordítva a logikai törvények semmiféle causalis törvényektől nem függhetnek.

Ez a *kritikai vizsgálódás* Natorp szerint teljesen független úgy a természettudományi, mint a lélektani vizsgálódástól, ez sem amabba nem illeszthető belé, mint Avenarius és iskolája akarják (*Avenarius szerint az ismeretnek logikai alaptörvényei sem egyebek, mint causalis törvények* — még pedig biológiaiak); sem ebbe, mint azt különösen Lipps teszi.

Az oki törvények a történésnek időbeli törvényei és csak a mennyiben *tény* alatt a szónak megengedhető szűkebb értelmében történést értünk, azonos a tényekről való törvény az oksági törvénynyel. De hogy $2 \times 2 = 4$; az nem történés az időben sem egyes, sem pedig általános, hanem egy *lét*, egy meglevő, a mely semmiféle idői feltételhez nincs kötve és az

semmiképen sem foglalja magában. Ugyanez áll a logikai törvényekre nézve, ezek sem időtörvények, tehát nem oksági törvények, se nem physikaiak, se nem psychikaiak, hanem *alapvetőbb rendűek*; sőt az oksági törvény van alávétve a logikai és matematikainak és nem megfordítva. Például az idői meghatározottságnak minden lehetősége függ logikailag a szám és nagyság törvényeitől; tehát fordítva a szám és nagyságnak törvényei nem függhetnek az időmeghatározottságtól hasonló logikai viszony szerint: ez észellenes volna. Még bolondabb volna a logikai alaptörvényeket az időmeghatározottságtól függőnek gondolni. — Mert inkább az időmeghatározottságnak lehetősége függ annak a lehetőségétől, hogy valamit általában meghatározzunk, azaz attól, hogy $A = A$ -val = azaz hogy egy tartalmat mint önmagával azonosat állítsunk fel, a mi pedig az első logikai alaptörvény.

Egy logikai tételnek a tartalma tehát nem az, hogy ilyen megilyen feltételek mellett a gondolatok *így*, más feltételek mellett *másként* kapcsolódnak, hanem hogy minden korlátozó feltétel nélkül bizonyos gondolatkapcsolatok *igazak*, az ettől eltérők azonban *hamisak*. A logikai törvényeknek ezen *feltétlensége*, *kategorikussága* azonban kérdésessé válik, mihelyst a képzetek lefolyása nagyon is feltételezett időbeli törvényességének kell helyt állania a logikai törvények helyett.

A logikai törvények, a mi állításunk szerint, — mondja továbbá Natorp — épp oly kevésbé mondják, hogy tényleg ilyen és ilyen feltételek mellett hogyan gondolkozunk, sem azt, hogy hogyan kell gondolkozunk, hanem azt mondják: ha így és így gondolkozunk — hogy teszszük-e vagy tennünk kellene — erről nincs szó — akkor igazat gondolunk, azaz a mi *van*; más-különbén hamisat, azaz a mi *nincs*. És min alapszik ezen *Van*-nak és *Nincs*-nek a bizonyossága?! Tisztán a *gondolt*-nak tartalmából *közvetlenül* látjuk be ezt a *Van* és *Nincs*-et, nem tekintve a gondolkodás folyamatára, végbemenetelére, akár valódi, akár követelt legyen is az.

A logikai gondolás gondolás a gondolt egyöntetűségének vagy általános összefüggésének feltétele mellett, azaz az a gondolás, a melyben az egyes gondolt egyúttal minden többihez való viszonylataiban (relatio-iban) gondoltatik. A gondoltnak lehetséges relatióit rendszeresen kifejlesztteni a *logikának*, általánosságban pedig az *ismeretkritikának* a feladata, a mely a fogalom szerint

egyszerűnek látszik, a kivitelben azonban igenis összetett feladattá válik. Ebben foglaltatnak aztán úgy a matematikai, mint a causalis gondolkodásnak az alapjai.

Ezzel egyszersmindenkorra megszabadultunk ama mindent szűkítő felfogástól, hogy semmit sem gondolhatnánk, csak azt, a mi az idő által van feltételezve. Sőt inkább minden gondolás, a mi az idő feltételének van alávetve, függőnek mutatkozik attól a másiktól, a mely a gondolattartalmak közötti relatióknak tényálladékát az idői feltételektől függetlenül veszi szemügyre, a milyen természetű a logikai és matematikai gondolás. Tehát az idői feltételhez nem kötött gondolkodás az eredeti, az idői gondolkodás a levezetett. A gondolkodó tudatnak — és csak a gondolkodó tudat — tudat a szó teljes értelmében saját szempontja az egység, amaz egység, a melyben az időileg különféle éppen úgy egyesül, hogy a gondolat nem szóródik szét tovább az időinek különféleségébe, hanem magát önmagában tekinti, de egyúttal tartalmának magában szétszórt különféleségét össze-szedi és csak így foglalja össze egy igazi tartalomná.

Talán a legközvetlenebbül világos ez magánál az időtudatnál. A tudatjelenségeknek successiója nem magyarázza meg magának a *successiónak* a tudatát. Ha egy momentumban 2 nem birhatnánk egy megelőző momentumnak 1 és egy utána következőnek 3 tudatát, akkor a *nem-most*-nak a tudata nem volna lehetséges; de akkor a *most*-nak a tudatát sem birhatnánk, ugyanis ezt csak úgy gondolhatjuk, mint a *két nem most*-nak, az *előbbi*-nek és a *későbbi*-nek folytonosan változó mesgyéjét. Tehát a tudat nem szóródik vagy oszlik szét az időnek momentumai, sőt inkább az időnek momentumai, — a melyek pedig a valóságban ki kell hogy egymást zárják — egyesülnek csak az *egy* — *összefüggő idővé* a felülemelkedő tekintetben, azaz a *tudatnak felülemelkedő mivel eredeti egységében*. Ezzel a tudatnak egy olyan fogalmát nyertük, a mely annak előbb mérlegelt pszichologiai fogalmától alapszában különbözik. Ennél a tudatot még úgy gondoltuk, mint a mely a tudatosságnak időileg különböző momentumai, mintegy atomokból van összetéve, tehát mint a mely maga is az időben szét van szóródva s csak azután szedi össze magát megfoghatatlan módon: igen, mivel az empirismussal megengedtük az idői történelemből való visszas (fordított) kiindulást. Ezen kiindulástól természetesen csak úgy juthattunk a tudathoz,

hogy arra eszméltünk: az időileg képzelt (vorgestellt), mint elképzelt; egy ugyancsak időileg gondolt képzelődést (Vorstellen) tételez fel. A gondoltnak tartalmában levő idői-következésnek megfelelőleg a tudatmomentumoknak idői következtetését állítjuk fel és így kapjuk a történetnek amaz igazság- és czelelles megkettőztetését is: a physikait és a psychikait és ezzel a tudománynak kettős formájául a természettudományt és a lélektant.

Ezzel szemben mi csak ezt a kettőséget ismerjük: idői tudatot és időfelett álló tudatot. A tudat nem egyéb, mint a különféleségnek egysége, a megkülönböztetendőnek is az azonos-sága. De az egység, az azonosság eredetiben fejezi ki magát a tudatot; a különféleség, azaz többség és különbözőség az, a mi vele szemben van: annak általános tárgyát, a *jelenséget*. A megismerésnek valódi kiinduláspontja amabban és nem ebben van, ezt fejezi ki a Kant mondása is: a tapasztalás kezdete, de nem *eredete* az ismeretnek.¹

Azonban semmi egyéb nem kívántatik, mint ezen eredetre való eszmélés, hogy az *eszmé*-hez jussunk. Elvégre az semmi mást nem fejez ki, mint az ismeretnek pusztán gondolt egységét, az ismeretnek végső, legsajátosabb nézőpontját, tekintetét. Így lesz érthetővé, mennyiben időfeletti az eszme, a természet és maga a matematika felett álló, azaz alapvetőbb, mint mindez (t. i. a természet és matematika). A célnak, a kellőségnek, annak, hogy nem valódi, a jelentését akkor kapja, ha az eszme magaslatairól a tapasztalat valóságára tekintünk vissza, eredetileg azonban nem cél, hanem kiindulási pont; nem a vég, hanem a legvalódibb kezdet, azaz az eredet, a principium, az elv. Tehát az ismeret végső törvényeinek teleologiai felfogása mégsem járt egészen hibás utakon. Abban téved, hogy a cél, a kellőséget, a logikai létnek is feltételévé teszi. Ellenkezőleg, a *végső lét*, az *eszme léte* állapítja meg a kellőséget ugyanis a praktikus ismeretben. *De az eszme tartalma mindenestre egy a kellőségnek a tartalmával: azaz egység, egység feltétlenül.* (Innen érthetjük meg, miért öltik magukra oly örömet a ismerettörvények is a *kell*-nek a kifejezését ott is, a hol nem gyakorlati ismeretről van szó.)

¹ Socialpädagogik 24. I.

A fentebbiekben majdnem egész terjedelmében megismertedtünk Natorp azon gondolataival, gondolkodásának azon menetével, melylyel levezetni és indokolni törekszik azt, hogy az eszme egy és tartalmára nézve azonos a kellőségnek, a czélnek a fogalmaival. *Az idő felett álló tudat* az a gyökér, melyből egyrészt az eszmének megfelelőleg az elméleti ismeret, az ész objectív világa (kosmos, természet), másrészt a gyakorlati ismeret, mint az akaratnak objectív világa (erkölcsi világ) kihajt és elágazik. „Ebből is következik, — mondja Natorp, — hogy teljes kapcsolat van a tapasztalás és az akarat-tevékenység között, ez az összefüggés azonban az elméleti és gyakorlati tudat gyökérszerű egységében keresendő, azaz ez a kapcsolat centralis és nem peripherikus. (Socialpäd. 54. l.) Ha logikai viszonyt akarnánk azonban e kettő között megállapítani, akkor bizonyos, hogy inkább a tapasztalás függ az akaratától, az elméleti ismeret alárendelendő a praktikus ismeretnek és nem megfordítva, bár az *akart*-nál a lehetőséget a természeti feltételek nyújtják és magának az akarat művelésének is, bármily magas polczra emelje is fel a maga ideáljait — az emberi létnek *természeti* alapjaival és feltételeivel a legszilárdabb kapcsolatban kell maradnia és minden *akart*-nak a megvalósítása csakis az értelem törvényeinek és eszközeinek a segítségével lehetséges és ez mindenre kiterjed, bármit tűzzön is az akarat maga elé gyakorlati feladatul, azaz megvalósítandó czélul. (l. Socialpaedagogik 39. l.)

Mindebből az tűnik ki, hogy Natorp a logikában formalista,¹ a lélektanban pedig a spontaneizmusnak, vagy voluntarizmusnak szinte szélsőségbe eső híve.

Az eszmének, a kellőségnek, a czélnek a tartalma az egység; megegyezés, összefüggés hogyan érvényesül ez egyrészt az ismeret, másrészt az akarat világában? ez a további alapvető kérdés.

Az egység, a megegyezés, a rend képezik úgy az igazságnak, mint az erkölcsiségnek a kriteriumait. A logikai alaptörvények nem physikai se nem pszichológiai törvények, hanem az észnek törvényei, épp így az ethikai törvények is az akaratnak,

¹ Megemlítjük e helyen Palágyi értekezését: Der Streit der Psychologisten und Formalisten in der modernen Logik. Leipzig, 1902. Engelmann.

a praktikus észnek törvényei. Az elméleti ész diktálja a természet törvényeit, a gyakorlati ésből vagy magából az akaratból (időfeletti tudat) származnak az egyes akarásoknak törvényei. Mindkétféle törvények *formalisak*.

A mint az értelem, a gondolkodás ítél az értelem, a gondolkodás felett, épp így az akarat az akarás felett: azaz a gondolkodásnak formális, logikai törvényei (minden gondolt egységnek önmagával való megegyezésének az alaptörvénye) mind a felett, a mit különösebben egyes esetben, anyagilag gondolunk vagy véleményünk szerint megismertünk. Micsoda fogalmunk lehetne különben az igazságról, arról, hogy valami így van és nem másként van, ha nem tudnánk a végső logikai alapelveket a képzetek nyüzsgésétől teljesen függetlenül megállapítani és ha azokat feltétlenül érvényeseknek, mértékadóknak meg nem ismerhetnénk. Például a látszat szerint és az első tudós kutatóknak (Kopernikusig) tudományosan megállapítottnak vélt meggyőződése szerint a nap fordult egyet a napnak 24 órájában a föld körül; Kopernikusnak volt bátorsága, hogy ezt a földnek saját tengelye körüli valódi mozgásának gondolja át. Ki dönti el azt, hogy ez a nézet, vagy a másik nézet igaz-e? Ki a bíró? Ha csak az egyes nézetek egymásmellettiisége volna, úgy az egyiknek nem volna több jogosultsága, mint a másiknak; még az is csak nézet dolga lenne, hogy az egyik nézet okosabb-e, mint a másik stb. A bíró a megegyezésnek a törvénye. Az egyik nézet, a Kopernikus nézete, a naprendszerről való képzeateinkben egységet, rendet, törvényszerű összefüggést teremt, míg a másik nézet merő ellendmondásokba és összefüggéstelenségekbe bonyolít. Ha ezt megismertük, akkor már nincs mit kérdeznünk, melyik nézet tehát az igazi, az előttünk világos vagy a nem világos-e (közvetlenül evidens), mert ezt a közvetlenül világítót, világot fejezi ki ez a jelző, hogy *igaz*.¹ Hisz általában is azt szoktuk mondani, hogy valamit belátunk. De hogy egy gondolatot belássunk, ahhoz nem szükséges, hogy annak tartalmán kívül akár az illető gondolkodástörténésnek vagy gondolkodásfolyamatnak okait, akár egy minket a mellett vezető tudatos vagy nemtudatos célt, akár a bizonyosságnak valamely kísérő érzelmét, vagy bármi mást a világon fürkészszünk, hanem egyedül magát az illető dolgot, azaz a gon-

¹ Herbart, Pestalozzi 26. lap.

doltnak a tartalmát kell szemügyre vennünk, hogy mintegy közvetlenül belássuk; ez így van, vagy nem így van. A nem = non A, azaz nincs, semmi körülmények között sem fordul elő, hogy egy gondolatnak tartalmában ellentmondó volna egyesítve; az ellentmondás megszűnteti, nem a gondolást, mint történést, hanem a gondolat tartalmának egységét és minden ilyen kijelentésnek értelmét: *van*.¹

Miként azonban a gondolkodás magának a gondolkodásnak birája és törvényhozója, épp úgy ítél és törvénykezik az akarat, azaz az akaratnak végső igazságtörvénye az egyes akarat felett. Ha itt, mint amott, nem volna érvényben a belső megegyezésnek az alaptörvénye, akkor sohasem tudnánk eldönteni, melyik egyes akarás jogos a vele ellentétben állóval. Ez az, a mit Kant a tiszta akarat alatt értett: az egyöntetű s ezen belső megegyezésének mint végső törvényének tudatában levő akarat (l. u. o. Herbart, Pestalozzi). Ebből aztán az is következik, hogy értelem és akarat között nincs meg az az ür, melyet némelyek felállítanak (p. o. úgy, hogy amaz a tudatnak objectiv, emez subjectiv oldala stb.), míg a közöttük levő határvonal mégis erős és elmozdíthatatlan. Ezek ránk nézve többé nem független, csak később összeműködő képességek, vagy lelki erők, hanem egy és ugyanazon tudatnak különböző, de mégis szükségszerűleg összefüggő irányai és csak az abstractióban választhatók szét. *Az ember csak annyiban ért meg valamit, a mennyiben azt akarja és csak annyiban akar valamit, a mennyiben azt érti.*² Meg kell tanulni — akarni és akarni kell tanulni. De mindig az akarat az előbbvaló, a *primaer*, az alapvető.

Dr. Székely György.

(Folyt. köv.)

¹ Socialpädagogik 21. l.

² Socialpädagogik 46. l.

AZ EUGENICS KÉRDÉSE.

(Lapok az Eugenics kérdésének történetéből.)

— Harmadik közlemény —

Lapouge szerint ez aggályok túlzottak. Ha a kiválogatás érvényesül, nem fognak fél mértékkel mérni. A fensőbb rendű ép testű és ép lelkű embert nem kell összezavarni a fensőbb rendű elfajulttal, kit ki kell zárni. A tapasztalás kimutatja, mely családok bélyegzettek. Man-Book szerkesztendő, mint van Stud-Book vagy Herd-Book. Az egyes caesari vagy dynastikus családok végzete abból magyarázható, mert egyetlen elfajult (degenerált) is elegendő a katastropha földidézésére. A lelki tökéletesség független a physikaitól, mint eugenismus. Tiszta fajú ausztráliai, vagy búsmánból, ha kiválogatjuk, tökéletes faj származhatik. Az európai közelebb áll e célhoz.

Ez a tudomány szava, A század két találmánya; az átöröklés és a villamosság közül az első fontosabb, csakhogy nem alkalmazzuk. Lapouge azonban bizik jövőjében. A nehézség még nem jelent lehetetlenséget. A társadalmi szervezet és az erkölcsi képzetek már sokszor változtak.

A program a következő lehet:

1. természetes aristokratia teremtése valamely nép kebelében;
2. elkülönzött és különleges kasztok képzése;
3. valamely nép tökéletes átváltoztatása meghatározott félére;
4. uralkodó ubiquista faj teremtése;
5. az egész emberi nem átváltoztatása a helyi legtökéletesebb typus segítségével;
6. a jelen emberiség helyébe egységes és tökéletes faj teremtése. Ennek megvalósítása elé legnagyobb akadályokat a keresz-

tény erkölcsen és a plutokratia gördít; de ez akadályok sem legyőzhetetlenek.

A kasztok keletkezése nehézségekbe ütközik. A socialismus nivelláló és rosszabbító folyamat. Minden socialista állam, mely nem selectionalista, elpusztul.

A kivitel módszerei: 1. a használhatatlan elemek kiküszöbölése; 2. a fensőbb elemek közömbösítése.

1. Hasznavehetetlen elemek: az örökletes beteges elfajultak, bűnösök, tehetségtelenek. Annak a meggyőződését kell teremteni bennük, hogy bünt követnek el, ha nemzenek. Miként a katonai szolgálatot kirójják, el fog érkezni az idő, midőn a sexualis szolgálat állítja az embereket katonasorba. Egyeseket el fognak tiltani tőle. A castratio veszedelmes, különösen az asszonyoknál; alkoholizmussal lehetne tönkre tenni őket.

2. A jók tökéletesítése önkéntesen és rendeleti úton történhetik és pedig vagy egyesek, vagy a nyilvános hatóság közbelépésével. Első lépés a felvilágosultság: tiszta eszmék a fajról s kötelességekről. Tanulni kell az eugenetika tudományát. Ajándékozás; a gyermeknevelés gondjainak megkönnyítése által elő kell segíteni. Ha sok egyénnek megtiltják a nemzést s a megelőzést általánosítják, megszüntetik az abortust és a gyermekgyilkosságot. A közkormányzat jelölné ki a himeket és az ismeretesen legalkalmasabb nőkre róná a rendszerint való és intenzív termékenységet.

És ez szükséges, mert a polgárosultság megsemmisíti a fajokat. A legjobban ellátott fajokra és az emberiségre közeledik a megakadás és hanyatlás korszaka. A rendszeres kiválogatás az egyetlen mód a közelgető középszerűség és végletes hanyatlás feltartóztatására.

A jövő nem a jobbaké, hanem a középszerűeké. A polgárosodás fejlődésével a természetes kiválogatás jótéteményei az emberiség ostromaivá lesznek. Minden látszólagos haladás az erő és erély, akarat és értelmesség tökéjének uzsorása. A töke kimerül. Így pusztulnak el a polgárosodások. Európa hanyatlik és napjai megszámlálvák. A hanyatlás látható jelei nélkül is bekövetkezhetik a pusztulás.

A haladás törvényében való hit édeni álom. A tudományok a haladás utopiája ellen bizonyítanak. Az égi testek felbomlanak. Az astralis élet kialszik, hogy újjászülessék a nélkül, hogy mér-

hetetlen cyclusaiban a haladásra való törekvést fölfedezhetnők. A mi földünket illeti, az élet a sarkoktól fokozatosan az egyenlítő felé húzódott. A geologusok és physikusok legvalószínűbb számítása öt millió évet ad. E mellett bizonyítanak a vírusok. A fejlődés nem egyarányú s nem állandó a jobb irányban, mint mi képzeljük. A kiválogatás és a közeg (milieu) befolyása nem jótékony istenségek. A fejlődés divergens és retrograd. A hanyatló fejlődés alacsonyabb rendű alakokat hoz létre elődjéinél. A crustaceák között pl. számtalan csoport létezik, melyek általában minden hasonlóságot elvesztettek a crustaceákhoz; alaktalan, vak, mozdulatlan tömegekké, parasitákká (massákká) változtak. Csupán mozgó és jobb szervezetű álcái emlékeztetnek a normális csoportokra, melyekből alkalmazkodás által származtak. A hanyatlás némely fenyegetett fajok ellenszere. Még számosabb faj egyszerűen eltűnik, megsemmisül a létért való küzdelemben. A leghatalmasabb állatfajok kivesznek valami bakterium hirtelen fellépésével. A legrégibb geologiai idők óta a nagyon fejlett és tökéletes fajok megsemmisülése majd minden rétegben jelentkezik. A trilobiták kétezer faja közül a siluri korszakból a carbonifer korszakban csak a *Philipia* maradt fenn. Az eurypteridák, annoniták, a plesiosaurus, ichtyosaurus legtokéletesebb példányai aránylag rövid ideig éltek s a legjellemzetesebbek semmi ivadékot hátra nem hagytak. A dinoceresok sokkal hatalmasabbak voltak az elefántnál a középső eocen korban. A *brontotherium*, a *macrotherium* akkor tűnnek el, midőn megjelennek és velük együtt a *diceratherium*-fajú amerikai rhinocerosok. Így tűnnek le az amerikai tevék: a *procamelus*, *homocamelus*, *poebrotherium*, *vishnoutharium*, *hydasphtherium* a harmad-kor újabb rétegeiben — úgy szervezve, hogy könnyen feltálálhatták táplálékukat az erdőben és eléggé felfegyverkezve, hogy a ragadozóktól félni ne kelljen. A szarvasok közül a *C. Diceranius*, *hibernicus*, a *mastodonok*, *elephasok*, a *machairodusok* elpusztultak. Az őslénytan is azt tanúsítja, hogy az állatvilág legjobban felfegyverzett s leghatalmasabb fajai legrövidebb ideig élnek. Sok faj főnmaraadását nem kitűnő tulajdonságainak köszöni, hanem a mikrobák ellenálló képességének.

Valamely faj fensőbbiségét nem annyira az értelmesség, mint a jellem alkotja. Az erély fensőbbisége nem sokáig tart értelmesség nélkül. A faj a benső elv; a többi mind külső és

gyakran esetleges. A fajjellem uralkodik a földrajzi helyzet fölött. Portugallia, Phönícia és Hollandia hanyatlása az eugenetikuskok kimerülése folytán történt. Anglia sorsa is hasonló lesz, ha eugenetismusa tartalékforrásai kimerülnek. A faj ereje túlsúlylyal bír a történelmi tényezők fölött. A legdicsőbb történelmi korszak az eugenetismus uralma.

Eugenetikus az a család, melyben a fensőbbiség örökletes. Ennek nem az az értelménye, hogy minden ember nagy ember, hanem az, hogy állandóan korának és nemzetének középtypusán felül termel. Élitcsaládban születhetnek nem eugenetikuskok különleges körülmények között. Nincs eugenetikus faj önmagában. Száz eugenetikus család több fensőbb rendű embert szolgáltat, mint egész nép eugenetismus nélkül.

Az öröklés törvénye, mely a lelki jellemvonásokat épp úgy átszarmasztatja, mint a physikaiakat, szünet nélkül törekszik ezt az egyenlőtlenséget átvinni. Ha a nagyobb képességű egyének egyesülése által a körülmények ezen szerencsés tulajdonságokat megszilárdítják, az eugenetismus kész. Ilyen természetes arisztokratia keletkezik a legalsóbb fajú népeknel.

Metschnikoff könyve: *Studien über die Natur des Menschen* (Leipzig, 1904.) a tudomány feladatául az emberi természet módosítása által összhangtalanságainak (disharmoniák) eltüntetését vallja. A tudomány feladata a disharmoniák átváltoztatása harmoniákká. Ennek eredménye az élettani öregség és a halálosztön kiképzése. Az ifjúság nem szomorú öregkorra és pathologikus halálra, hanem élettani öregségre és természetes halálra készít elő. Az agg, kinek sem emlékezete, sem értelme nem gyengült meg, nagy tapasztalatát a társadalmi élet legbonyolultabb és legnehezebb ügyeire alkalmazza. Két tudományra van szükség: t. i. a gerantológiára és a thanalogiára. Ezek meg fognak tanítani, hogy az emberi szervezet nemesebb elemeit erősítsük és öregségüket megakadályozzuk. Az öregség érelmeszesedés (skelorose), tehát nem élettani. Edger szerint (Die Arteriosklorose, Leipzig, 1898.) az emberek egyötöde bujakóros, 25%-a chronikus alkoholista. Ezekhez járulnak a vakbél élősdiei. A tények összehasonlító tanulmányozása tanúsítja az elméletet, hogy az emésztésre főlöszleges intestinalis flora arra szolgál, hogy az életet megrövidítse a mikrobamérgek által, melyek az elemeket gyengítik és a phagocitákat erősítik. Az emberiség őseitől vakbelet és föl-

tételeket örökölt, melyek az intestina flora tenyésztésére kiválóan alkalmasak. Ezenkívül az emberi agy rendkívül fejlett, mely az öregkor ingadozását idézi elő. Nagy vágyakozásunk az élet után az aggkor gyengeségével és az élet rövidségével ellenmondásban van. Hogy az aggkor élettani legyen, ezen vakbélből származó bajokat gyógyítani kell. A műtői beavatkozás még lehetetlen. Hasznos mikrobákat kell tehát bevinni és a károsokat kiirtani. A kisdedet sterilizált tejjel kell táplálni; mi pedig aludt tejjel éljünk. Főtlen ételeket ne együnk, csak a mi előbb főzve, vagy egészen sterilizálva volt. A szervezet lassú és chronikus mérgezését serummal kell legyőzni.

A thanatologia arra tanít, hogy a fájdalmas és elrettentő öregkorból élettani és tűrhető váljék. A halál Weismann szerint a kiválogatódás élvének és a faj erejének föntartására szükséges, de a halál nem föltétlen az élet lényegében rejlő szükségesség.

1901-ben *Dr. W. Hentschel* „Varuna, eine Welt- und Geschichts-betrachtung v. Standpunkt des Ariers (Leipzig, 1901.)“ czímen könyvet írt, melyben az árja, különösen a german népfaj fejlődését írja és szorongatását a zsidó és más idegen elemek által. Kiadója Fritsch szerkeszti a „Hammer“-t eszméi terjesztésére és kifejtésére. Legújabbán „Mittgart, ein Weg zur Erneuerung der germanischen Rasse“ czímmel (Leipzig, 1904.) adott ki Hentschel egy újabb könyvet. Ebben a könyvben bírálja a fő társadalmi irányokat: 1. a földbirtokreform politikáját, 2. a benső gyarmatosítást, 3. az életmód megváltoztatásának és új keresetforrások nyitásának elméletét, 4. a kerti városok alapításának tervét, 5. a nemzeti reformterveket a tudomány, művészet és iskolaügy reformjaival, 6. a socialdemokratiát és 7. a kereszténységet. Ezek után positiv reformtervekkel áll elő:

Mittgart. Az anya, kire szükségünk vagy, durvább fajtából való. Az erőset és ösztönöset akarja. A Mittgartban lakik. Egészséges ösztön, az élet és föltételei tudományos kutatásának eredményei, az évezredek bölcsesége és bölcs előrelátás működtek közre, hogy ezt a Mittgartot előkészítse és az élet új fajt elültesse.

Valami lovagi birtok — 3000 hold szántóföld, 1000 hold erdő, 1000 hold rét és 1000 hold szabados erdő vár ez új emberekre. Ide telepítendő 1000 asszony és 1000 férfi, az előbbi két nagy gazdaságba, ezek közösen a régi kastélyba. Innen gazdálkodjanak az 1000 hold szántóföldön.

A fiatalok közül a legjavát kell kikeresni. Tekinteni kell a növesre, a látóérzékre és hajszínre, testalkatra és munkaképességgel, mire nézve a férfiakat távolság- és magas-ugrásban, a nőket versenyfutásban kell kipróbálni. Orvosok vizsgálják meg.

Először férfiakat kell telepíteni, kik a házépítéshez fogjanak. A női lakások egy szobából és kamrából álljanak. Minden ötödik női lakáshoz tehénistálló készüljön. Minden nagyobb csoport közös mosó-, fürdő-, sütő- és fonószobával bír. Közvetlen közelben kút. Az első száz ilyen lakás készen levén, a megfelelő számú nők beköltöznek nagy ünnepséggel. Az első év folyamán valószínűleg háromszáz és három év leteltével mind az ezer nő beköltözik.

A Mittgart-házasságokat egy férfi és egy nő köti és addig tart, míg a nő áldott állapotba nem jut... A férfi ezután is férfitársai között lakik; a férfiak és nők közlekedése éjjeli és ünnepi alkalomra korlátozódik. Ha három havi házasság után sem áll be eredmény, a házasság felbomlik. Állandó terméketlenség kizár a Mittgartból.

A nők 2—2¹/₂ évig anyai kötelességeiknek élnek. Az időtartamot szakemberek határozzák meg testi és lelki állapot szerint.

Gazdaságilag tökéletesedjenek. A férfi-gazdaságból és műhelyekből jő a tehéntartásra szükséges tehéntakarmány, az egyszerű háztartási eszközök, fonóorsók és szövőszékek; a női gazdaságból kapják a férfiak a vaját, tejet, sajtot és ruházatot. Pénz ki van zárva. A kölcsönös szolgálatok szeretetből és barátságból történnek. Tűt, gyűszűt, ollót, kést a tanács vásárol a ló tartás jövedelméből.

Benső, lelki élet és az ünnepi örömek pótolják a kérdéses kulturélvezeteket. A szegénység benső gazdagság forrásává lesz.

Az anya élőkép és tanítónő az élet minden művészetében. A 16. életévvel eltávoznak a gyermekek a Mittgartból, de egy kiválasztott szűz minden nemzedékből ott marad. A gyermekek a 6. életévtől évek szerint osztályoztatnak. Hazájuk és birodalmuk a lőlegelő, a hol tíz évig testi kiképzésben részesülnek. Este visszatérnek az anyai tűzhelyhez. Eledelök zableves, fekete kenyér, tej és víz. Ünnepek, versenyjátékok, ének és fűzér szepítik ifjú életüket, míg a költői természetmagyarázat gondolataikat mélyítik és megdicsőítik. Legfőbb erény az igazmondás és az akaraterő.

Aminő keveset tud a 16 éves fiú, midőn a világba lép, azt pótolja az állam. Kitűnő katonanemzedék válik belőlük. — A hol birtok nincs, nincsenek birtok- és örökjogtörvények. A hol pusztán szabad emberek laknak, nincs szükség kötelezőkre, a melyek által szolgálanczokat kovácsolunk; a hol pénz és hordozható kincs nincs, nincsenek tolvajok. A közlekedés szabályozása szokás és hagyomány alapján történik. A könnyű kard szolgál fegyverül, melyet a gyermekek tíz éves koruktól fogva hordanak. Lőfegyverek ismeretlenek; még a vadászás is nélkülük történik.

300 ilyen közösség 100.000 friss, ép gyermeket vezetne népünk ereibe. Központi hivatal támad, mely a gyakorlati emberkiválogatás tapasztalatait a genealogikus és biológiai kutatások eredményeivel összeveti. Az Übermensch tehát nem ábrándkép, a germán faj képviselője.

Stanley is szelidebb alakban *Broca* is mesterséges kiválogatásra gondol, hogy a kulturemberiség már nézete szerint fenyegető elfajulását megakadályozza. Azt az előjogot, hogy gyermekeket nemezzenek, tudományos szakférfiak által keresett kisebbség számára óhajtja föntartani.

Kozáry Gyula.

(Vége köv.)

A TERMÉSZETPHILOSOPHIA ÚJ ÁLLÁSPONTJAI.

Az emberi gondolkodás történetében egyetlen eszme sem tarthat igényt kizárólagosságra vagy örök uralomra. Alig lépett diadalútjára a mult század közepén a positivismus, mely száműzte megismerése tárgyai közül a metaphysikának és mysticismusnak még csak gondolatát is, az érzéki világ mögött rejlő valóság, a lét okai és forrása kutatását, már az ellenkező eszmeáramlat is megszületett s mialatt *Haeckel* Németországon a bölcseledés eddigi irányai romba döntését immáron befejezettnek hitte, egymásután álltak talpra tudományos ellenfelei: a mystikusok, metaphysikusok, istenkutatók s a jövő vallásának hívei. Egész irodalma támadt a *Diederich*-féle híres könyvkiadó czég aegise alatt annak a szellemi tábornak, mely újra életre keltette haimvaiból s egymásután bocsátotta napvilágra a régi mystikusokat, romantikusokat és természetbölcselőket.

Ennek a tudományos ellenhatásnak a képviselője *Karl Joël* is, a ki új művében¹ a tudomány viszonyát tárgyalja a mysticismushoz s ennek szelleméből vezeti le a természeti bölcseledést. Abból a tapasztalatból kiindulva, hogy a renaissance, a reformatio és a nagy fölfedezések egy és ugyanazon korszakba esnek, hogy *Columbus* és *Kopernikus* kora voltaképen a mély vallásosság kora volt, hogy a nagy csillagászokat és természetvizsgálókat megelőzték, vagy legalább velük egykorúak voltak a platonikusok, mystikusok, természetbölcselők és theosophusok, egy *Cusanus*, *Pico delle Mirandola*, *Paracelsus*, *Nettesheimi Agrippa*, *Giordano Bruno*, *Böhme Jakob*, s hogy a XIX. század nagy vizsgálódásait is a romantikusok s egy *Schelling* és *Oken*

¹ „Ursprung des Naturphilosophie aus dem Geiste des Mystik.“

fél-mystikai természetfilosóphiája vezették be, *Novalis*-ban pedig a mysticismus a természetbölcselettel a legbensőbb frigyre lépett, ebből azt következteti, hogy a két eszmekör közt szoros kapcsolat van, hogy a legkorábbi természetfilosóphia, a jón természetfilosóphia is hasonló eredetnek köszönheti létét s a jónok és eleaiak, egy *Pythagoras*, *Empedocles*, *Herakleitos*, *Demokritos*, mindannyian mystikusok voltak. Mindegyikük a természet, azaz a természeti tünemények egységét, a természetnek Istennel s az embernek Istennel és a természettel való benső egységét hangsúlyozta. Mindannyian át voltak hatva éniknek érzetétől, cselekvőségük ösztöne áttörte a személyiség korlátait és saját énjüket a végtelenségig, a mindenségig törekedtek kitágítani. A halálról, az enyészetről mit sem akartak tudni; születés és halál, keletkezés és elmulás rájuk nézve nem létezett, csak örök változás és átmenet. A világ előttük nem egy mozdulatlan lét, hanem szakadatlan életfolyamat, a *Herakleitos*-féle *Pantarchei* „a lélekre nézve halál vízzé lenni, a vízre nézve halál földdé lenni; a földből ismét víz lesz, a vízből lélek.“

Így érzékitik meg ők egyfelől a lelket és fosztják meg érzékiségétől viszont a testi világot. Az ő szemükben minden tárgynak lelke van. S ha *Thales* a vizet, *Heracleitos* a tüzet, *Empedocles* az úgynevezett négy elemet nevezi ősanyagnak, azért voltaképp nem ez az anyag a fontos náluk, hanem az erő, a lélek, mely bennük megnyilatkozik. „A szeretet és gyűlölet erejében rejlik *Empedocles* alaptanítása, nem a rég ismert négy elembe . . . A jóniai azt mondja: hallok zúgni a világot, mint egy végtelen folyót. A pythagoreus ezt mondja: én zenét hallok benne és jóleső harmoniát. Az eleai pedig így szól: minden szeretetbe olvad és harmoniába csendül.“

Joël munkája tulajdonképen Baselben jelent meg először 1903-ban, az odaváló egyetem rectoratusi ünnepélye alkalmából. Akkor *Wilhelm Ostwald* élénken ellene mondott, attól tartva, hogy az exact kutatás nyugodt és békés menete csorbát szenvedhet tekintélyében, ha mystikus rajongással hozzák kapcsolatba. Mi nem kutatjuk itt, mennyiben voltak a jón természetbölcselek s általában a prae-sokratikusok valóban mystikusok, mert hisz a prae-sokratikusok írásaiból, a természetbölcselek tanközleményeiből igazában csak töredékek maradtak fenn. *Joël* könyvének alapeszméjét azonban elfogadhatjuk igaznak.

Nem látjuk-e például, hogy a számmennyiségek és a térmennyiségek egymásközi viszonya tekintetében mily csodálatos harmonia áll fenn, a mit legszembeesőbbben fejez ki az a geometriai formula, hogy $(a + b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$. Vagy kit nem lepett meg a physika ama meglepő igazsága, hogy a hangok harmoniája a rezgési számok egyszerű viszonyain alapszik, mint azt a *Chladni*-féle hangábrák kétségen kívül tanúsítják. Ha a rezgések hullámai láthatókká válnának előttünk, s mint egy symphonia hangjaira millió számra kereszteződnek ezer meg ezer köbméternyi térben, melynek minden hossz- és keresztmetszete pillanatonként változik, vajjon érthetetlen lenne-e akkor is előttünk a *Pythagoras*-féle sphaerák zenéje?

Hát a természetben megnyilatkozó csodás czélszerűség! A föld tengelyének a föld pályája felé hajlása, mely Ázsia, Észak-Amerika és főleg Európa kultur-góczeit oly közel hozza az északi sarkhoz. És a víz állapota a lehülésnél! Tudvalevő, hogy közönséges szójárás szerint a hideg a testeket összehúzza, a meleg kiterjeszti. A hideg tehát tömörít. A tömöttebb test azonban, mivel több tömeget foglal magában, nehezebb, mint ugyanazon térfogatú és anyagú ritkább test. A víznél ez azt eredményezi, hogy felső és alsó rétegei állandó áramlásban vannak. A levegő lehülésénél a felső, hidegebb, tehát súlyosabb vízréteg a fenékre süllyed, a melegebb rétegek felszállnak, szintén kibülnek és alásüllyednek.

Ha ez így folytatódna, akkor a folyók és tengerek télen fenéig lehülnének $^{\circ}$ Celsius-fokig s a levegő hőmérséke további csökkenésével fenéig befagynának. Ezzel azonban minden bennök élő organismus megsemmisülne s a nyár melege alig volna képes akkora jégtömegeket felolvasztani. Az emberi nem megélhetése a mérsékelt égöv alatt a tartós fagy folytán rendkívüli mértékben megnehezítettnek.

Csak hogy csodálatosképen éppen a víz az, a mely a térfogat törvénye alól egyedüli kivétel — nem számítva ide néhány újabban fölfedezett jelentéktelenebb kivételt. A térfogat csökkenése csak 4° Celsiusig tart. Ha a hőmérsék ennél is lejjebb száll, a víz kiterjed. Három fokos víz ugyanazon térfogattal bír, mint az öt fokos, az egy fokos, mint a két fokos s megfagyásnál erősen kiterjed, térfogatának éppen tizenegyed részével, úgy hogy a jég jelentékenyen könnyebb, mint a víz s a leghidegebb

vízrétegek könnyebbek, mint az alattok levő melegebbek. Négy foktól lefelé azért a hideg vízréteg a felszínen marad s épp úgy, mint a jég, védő takarót képez az alatta levő víz s annak élő lakói fölött.

Vajjon ily feltűnő eltérések és rendellenességek, ily látszólagos logikátlanságok a természet általános törvényeivel szemben az ember javára, nem tételezik-e fel egy céltudatos akarat működését, épp úgy, mint a szerves világnak a darwinisták által felfedezett sok más czélszerűségi berendezkedése?

A tünemények ez észszerű belső összefüggésének sejtelve a forrása minden vallásos elmélyedésnek, melylyel önmagunkba merülünk s magunkat a nagy mindenség alkotójával egynek érezzük. És a világegyetem ez összefüggő rendje láthatatlan szerzőjének, belső lényegének megismerési vágya vezet tovább a természetbölcselet, a mysticismus álláspontjára, a mint vezette *Pythagorast*, *Anaxagorast*, *Keplert*, *Newtont*. Az a meggyőződés, hogy a mindenség nem egy *chaos*, hanem egy *kosmos*, melynek összhangja, okozatossága, szépsége megjutalmazza a gondot és fáradságot, melyet eredetének és törvényeinek kutatására fordítunk. Igaz, hogy a természetbölcselek évezredek óta igen sokszor jártak tévutakon, igen sokszor tapostak hamis nyomokat, elméjüket inkább a rajongás, mint a módszeres tudás szomja vezette. De ez a rajongás, e vak tapogatózás is sok esetben vált értékes fölfedezések kiinduló pontjává, nem egyszer sejtettek meg ennek révén oly igazságokat, melyeket csak a mai kor ismert fel tisztán s ezzel előkészítették modern tudásunkat. Érdekesen fejtette ezt ki *Troels Lund* két eredeti munkájában, melyek egyikében („Egészség és betegség a régi idők felfogásában“) kimutatja, hogy az astrologusok hogyan készítették elő a talajt a csillagászok számára s hogy irtották ki az ördöghitét, kitanítván arra, hogy a betegségek nem a rossz szellemeiktől származnak, a mi voltaképen nem egyéb, mint kezdetleges kifejezése annak, hogy az universum egy egész, melynek részei a természet törvényeinél fogva függnék egymással össze. S hogy az alchimistáknak is balga érzékük volt, az minden nap világosabbá lesz előttünk ma, midőn megezáfolhatatlanul tör utat az a nézet, hogy a vegyelemek mindannyian visszavezethetők egy őselemre, valószínűleg a legkönnyebbre, a hidrogénra. Ha a rádiumnak ólomra való reductiója megvalósul — a mint már sejtjük is —

úgy az alchimisták ezélja, az anyagok átváltozó képessége, el lesz érve.

Abban egyetért *Joël Ostwald*dal, hogy az utolsó négy század érdeme csak, hogy a természetbölcselkedés ártatlan és kalandos útjairól a szigorú tudományosság módszerére vezetett át. És minél exactabb alakot ölt a természettudományi kutatás, annál jobban el kell hogy távolodjon eredeti, fantastikus csapongásai útjától. A mint a természettudós a rajzönt és mérőeszközt veszi kezébe, meg kell hogy szűnjön költőileg rajongani. Csakhogy viszont, ha a természettudomány igazán tudomány akar maradni, nem szabad, hogy szem elől téveszsze minden intellectuális törekvés közös végezeljät, világosságot kell vetnie gondolkodásunk sötét rejtekeibe is, különben üres specialistasággá, felületes technikai mesterséggé sülyed le.

Okszerűséget lát *Joël* abban is, hogy mért vezetett a természetbölcséleti szemlélődések útja a csillagok köréből az élet körébe s nem megfordítva? Azzal magyarázza ezt, hogy a siderikus sphaera istenhez közelebb áll, mint a földi világ s a mystikus bölcselkedőre nézve így a kosmikus, az astronomikus ismeretkör közelebb feküdt, mint a földi. Ebben persze nincs egészen igaza, mert az astronomiát legelsőbbben a babyloniak és egyiptomiak vitték tükélyre, a kik pedig józan technikusok voltak s nem mystikusok. A görögök csak tőlük vették át. Inkább azért vált szerintünk a csillagászat legelsőbbben exact, bevégzett tudományyá, mert tárgya, habár térben legtávolabbra esik is tőlünk, észleletünkhöz legközelebb áll, legkönnyebben hozzáférhető. Egy kő vegyi tulajdonságait sokkal nehezebb kifürkészni, egy növénysejt meg éppen egész tengere a rejtélyeknek s még inkább az saját énünk, a legkikutathatlanabb problema.

A *Joël*-étől sokban eltérő módszerrel, de még nagyobb részletességgel fejleszti tovább a természetbölcséleti világnézetet *Samuel Laing*, kinek „Modern Science and Modern Thought“ ezimű, évekkal ezelőtt megjelent műve, nagy és megérdemelt feltűnést keltett a tudományos világban. Újabb könyvéhez¹ az alapeszmét tulajdonkép *Emerson* adta meg, a ki már régebben rámutatott a természetben mindenütt megnyilatkozó dualismusra,

¹ S. Laing; A modern zoroastrian. A Practical Philosophy. Watts & Co. London.

mint a milyen a sötétség és világosság, az apály és dagály, a férfi és nő, a delejtű két sarka, a centripetalis és centrifugális erő a nehézkedésben, a be- és kilégzés, a hang hullámgörbéje stb. stb.

Laingnél is a polaritas elve adja meg a kulcsot a világ-egyetem nagy titkához. Ezt az elvet látja ő végig vonulni úgy a szervetlen vagyis anyagi világban, mint a szerves élet világában s annak legtokéletesebb formáiban, az emberi élet és jellem, a társadalmak, a vallásos és erkölcsi világnézletek rendjében. De *Laing* nem esik abba a hibába, a mibe *Drummond*, a ki a szellemi világ természeti rendjében a hasonlatosságot összetéveszti az azonossággal. Távolról sem. *Laing* már eleve tiltakozik az ellen, hogy mivel a polaritas elve áthatja úgy a szellemi, mint az anyagi világot, azért e kettőnek törvényei azonosok lennének, s hogy erény és bűn, öröm és fájdalom, szép és rút ugyanazon matematikai változások lennének, mint a melyek az atomok és tömecek vonzását és taszítását szabályozzák. Egyszerűen csak arra mutat rá, hogy minden létezésnek lényeges feltétele az az elv, a mivel ezt a dualismust, mint a mindenség fundamentumát, Zoroaster vallási rendszerében látja leginkább kifejezve, ezért nevezi könyvét és magát is „Modern Zoroastrizmus“-nak.

A polaritas elvét az anyagi világ rendjeiben mindenekeelőtt az atomoknál és molekuláknál veszi szemügyre *Laing*, melyeknek microscopikus láthatósága ma már egy hüvelyknek századévezred részére terjed ki. A régi tudomány, abból a hypothesisból indulva ki, hogy „natura horret vacuum“, ezeket a kicsiny testeket a végtelenségig összehatóknak és kiterjedőknek képzelte, holott a mai tudomány már azon az állásponton van, hogy azok megannyi külön kis testek egymás közti hézagokkal, mint egy naprendszer apró bolygói.

Az olasz *Avogadro* törvényéből tudjuk azt, hogy minden test gázformában ugyanakkora térfogat mellett ugyanannyi molekulát tartalmaz. Különböző testek különböző súlya nem abból ered, hogy egyik több molekulát foglal ugyanakkora tömegbe, mint a másik, hanem hogy maguk a molekulák súlyosabbak. Ha egy liter hydrogen-gázt, mely a legkönnyebb test, megmérünk s azután ugyanakkora térfogatú oxigén-gázt mérünk meg, úgy találjuk, hogy ez tizenhatszorta súlyosabb, minél fogva bizonyos, hogy az oxygen molekulája, vagy legkisebb alkatrésze, tizenhat-

szorta súlyosabb, mint a hidrogéné. Világos ebből, hogy minden egyszerű test, a mely tiszta gáz alakjában előfordulhat, mérhető és súlya egy elfogadott egységhez viszonyítva, a mely a legkönnyebb ismert anyag, a hidrogén moleculája, pontosan ki is fejezhető. De a tudomány nem éri be ezzel, hanem ismerni akarja a kis testeknek nemcsak viszonylagos súlyát, de abszolút kiterjedését, tulajdonságait és mozgását is, valamint azt, hogy vajjon csakugyan utolsó és oszthatlan részecskéi-e összetételeiknek.

A vegytan és a villamosság megfelel e kérdésekre. A moleculák még kisebb testek összetételei s hogy megkapjuk a testek végső alkotó elemeit, az atomokhoz kell folyamodnunk. Minden vegyi változás abból áll, hogy fölbontja a moleculákat s atomjaikat új elhelyezkedésekre készíti. Ha egy volta-oszlop ellentétes sarkait egy vízzel telt edénybe vezetjük, a víz moleculái felbomlanak, mindkét sarkon gázok képződnek s ha ezeket összeegyütjük, akkor úgy találjuk, hogy a pozitív sarkon kifejlődő gáz oxigén, a negatív sarkon kifejlődő pedig hidrogén. Semmit sem adtunk hozzá, sem nem vettünk el belőle, mert a kifejlődött két gáz súlya pontosan megfelel az eltűnt víz súlyának. De a víz moleculái felbomlottak s alkotó elemei egészen más formában jelentkeztek, mert semmi sem lehet különbözőbb a víztől, mint e két gáz bármelyike. Pedig hogy ezekből áll, azt igazolja a megfordított próba, ha a két gázt ugyanazon irányban (két rész hidrogén, egy rész oxigén) vegyítjük, mint a melyet a víz felbontásánál kaptunk, az által, hogy villamos szikrát vezetünk a keveréket tartalmazó edényen át, a mikor is a gázok hangos robbanás kíséretében egyesülnek s ugyanolyan mennyiségű víz áll elő, mint a milyen a gázok térfogata volt.

Rég sejtették azonban a természettudósok, hogy az atom maga is összetett test és hogy a különböző elemek atomjai mindannyian egy egyszerű és azonos formájú anyagból állnak. Újabb kísérletek annyi világosságot derítettek erre a kérdésre, hogy ma már majdnem bebizonyítottnak vehető ez. Az új elemnél, a rádiumnál láthatjuk, hogy tényleg anyagának egyes részeit löveli ki magából, — *Lodge* szerint az atom darabokra tört részeit. A további kutatások kimutatták, hogy az atomok ezen bomlása sok más esetben is észlelhető, p. o. a frissen esett esőnél. Mind e tünetmények alapján a természettudósok általában elfogadták azt az elméletet, hogy az atom maga is még kisebb részecskéik-

ből áll, hogy mily kicsinyekből, azt mindjárt meglátjuk. A hydrogen atomja például ezer ily parányi rész összetétele, a melyeket *electronoknak* nevezünk, mivel ugyanazon részek ezek, a melyeket a villamos áramban találunk. A higany atomja 100,000 electron-t tartalmaz.

Tudjuk továbbá, hogy az oxygen moleculája két összekapcsolt oxygen-atomból áll. Ez kitűnik abból, hogy míg az oxygen súlya, tehát tömecséinek súlya is, tizenhatszor akkora, mint hasonló térfogatú hydrogen, következésképp a hydrogen moleculája is, mégis nem tizenhatszoros arányban egyesül vele, hanem csak olyan arányban, mint 8 : 1-hez. Ha tehát a molecula azonos volna az oxygen atomjával, akkor azt kellene feltételeznünk, hogy az atom megfelezhető, a mi pedig ellenkezik azzal a definitióval, hogy az atom az oxygennek legkisebb oszthatatlan részecskéje.

Ha már most a hydrogen, mint a legkönnyebb mérhető test atomját vesszük fel súlyegységül s ezt a súlyt *microcrith*-nek, vagy a rendkívül kicsiny súlyok legkisebbike mértékegységének nevezzük, akkor azt mondhatjuk, hogy egy oxygen-atom súlya annyi, mint 16 *microcrith* s mivel a víz egy ilyen atomból és két hydrogen-atomból áll, tehát tömecséinek súlya $16 + 2 = 18$ kell hogy legyen, a mi tényleg éppen az az arány, a mennyivel egy térfogatnyi gőz vagy gőzalakú víz súlyosabb, mint ugyanakkora térfogatú hydrogen.

Ez az a kulcs, a mely megfejtésül szolgál mind ama vegyi átalakulások és combinatiók titkaihoz, a melyekben az anyag a mindenségben ismeretes különböző formákat ölti magára.

Utóbbi években mindenféle kísérletet tettek a metaphysikusok annak bebizonyítására, hogy az atom csak *fictio*, merő hypothesis. Ezzel szemben azonban *Rücker* a British Association ülésén 1901-ben kimutatta, hogy az atomok nem csupa matematikai agyrémek, hanem physikai valóságok.

Ismeretes az is, hogy a vegyészek kutatásának sikerült mintegy 78 oly anyagot fedezni fel, melyeket még ma is „elemeknek” nevezünk, habár azóta tudjuk, hogy ezek is csak összetett testek. Ezeknek atomjai terjedelemben és súlyban nagyban különböznek: a higanyé például kétszázszorta súlyosabb, mint a hydrogené, az uraniumé kétszáznegyvenszerre. De a tudomány nem elégedett meg az atomok létezése és súlya megállapításával, hanem valóságos dimensióit, távolságközeit, gyorsaságát is sikerrel

fürkészte. Különböző oldalról foglalkoztak e problémával *Clausius*, *Lord Kelvin*, *Clerk Maxwell* stb. Összehasonlították a fény hullámhosszával, a szappanbuborékok legvékonyabb gömbjei felületével közvetlen az elpattanás előtt, a mikor állítólag egyetlen molecula-rétegre redukálódik. Mindezek a módszerek azonban oly messzemenő matematikai számításokkal járnak, a melyekre itt nem terjeszkedhetünk ki. Elég azt felhoznunk, hogy p. o. egy köb-centiméter levegőről kiszámították, hogy 21 trillió moleculát tartalmaz, azaz egy milliónak huszonegyszeres hatványát, a mit 21 után még 18 számjeggyel fejezhetünk ki. Két molecula egymásközi távolságát egy milliméter 95 milliomodnyi részére becsülik, a mi huszonötszörte kisebb, mint a göreső alatt látható legkisebb tárgy. Minden moleculának átlagos gyorsasága másodpercenként 447 méter. S még óriásibb számokat kapunk, ha az atomokról az electronokra térünk át. A legkisebb atomot, a hydrogen-atomot véve föl, úgy találjuk, hogy alkotó részecskéi, az electronok még százezerszerre kisebb átmérőjűek.

De talán legkézzelfoghatóbbá teszi ezeket a nagysági viszonyokat a *Lord Kelvin* példája. Ha egy köb-hüvelyk vizet a föld nagyságáig képzelünk, megnagyobbítva, azaz 24,000 mérföld kerülettel, akkor atomjai ugyanazon arányban nagyítva körülbelül egy puskagolyó és egy labda közötti nagyságnak felelnek meg. Ha pedig az atomot is egy 161 láb hosszú, 80 láb széles és 40 láb magas épületnek gondolnók, akkor alkotó electronjai legfeljebb egy íráspontot jelentenének a lapon.

Tovább haladva kutatásainkban, úgy találjuk, hogy az aether is egy oly közeg, a melynek létezését szükségkép föl kell tételeznünk a fény, a hő, a villamosság tüneteiből. A mi a fényt illeti, két tény merül föl előttünk teljes bizonyossággal. Az egyik az, hogy másodpercenként 186,000 mérföld gyorsasággal halad az űrben, a másik az, hogy mint a hang, hullámzás útján terjed. Az első bizonyosság közvetlenül foly abból az időkülönbségetből, a melyben a Jupiter darabontjainak fogyatkozását látjuk, a szérint, a mint a föld forgási pályája legközelebbi vagy legtávolabbi pontján áll-e, azaz abból az időből, a mennyire a fénynek szüksége van, hogy a föld pályája átmérőjét befussa, a mi 180 millió mérföld. S a fénynek ezt a gyorsaságát megerősítik közvetlen tapasztalatok is, például az az időkülönbség, a mely egy ágyú fellobbanó fénye és dőrejeének hozzánk jutott hangja közt eltelik.

A második tény szintén teljes bizonyosságot nyer abból a tünetéből, a melyet a hullámok mozgásainál tapasztalunk, mikor t. i. egyik hullám teteje a másiknak üregét éri el, úgy hogy ha a két hullám egyforma nagyságú, akkor rezgéseik teljesen neutralizálják egymást s a két fény sötétséget szül. Kimutatták ezt is ezerféle módon s mindenféle, különböző hullámoktól függő színnél a prismán át vezetett fehér fény felbontása alapján. Kétségtelen, hogy ez a hullámmozgás eredménye s azért vitatni sem lehet többé, hogy a fény hullámok útján terjed.

De bizonyos az is, hogy az aether sűrűsége, ha ugyan szólhatunk arról, oly végtelen csekély lehet csak, hogy a föld, mely pályáján percenként 1100 mérföld gyorsasággal mozog, semmi akadályoztatást miatta nem szenved. Pedig a szélfuvás, ha csak óránként 100 mérföld gyorsasággal halad is, már fákat csavaró, házakat döntő orkán. Ha tehát az aether olyan sűrű lenne, mint a levegő, a föld mozgásával szemben kifejtett ellenállása hatszázszor akkora volna, mint ha egy tropikus orkánban szél ellen mennénk. Tényleg azonban nincs semmi ellenállás, mert a föld és az égi testek éppen úgy mozognak kiszámított pályájukon a nehézkedés törvényei szerint, mintha üres térben mozognának. Még az üstökösök is, melyek pedig oly rendkívül ritka anyagból állnak, hogy ha a Jupiter darabontjai útjába ütköznének, az sem változtatna mozgásukon, nem szenvednek fennakadást az aether miatt, vagy csak oly csekély mértékben, mely számba sem jöhet.

Ám ha az aethernek nincs súlya, hogyan nevezhetjük mégis anyagnak? Hiszen a súly, mint láttuk, próbája és mértéke minden anyagnak, le a legkisebb atomig. És viszont hogyan tagadjuk létezését, ha az nélkülözhetetlen oly kétségenkívüli tények magyarázatához, a milyeneket naponként élénk tár a prisma, a spectroscop, a villamosság, a vegyműködés s az ezen tényekből szigorú matematikai számíttással folyó következtetések?

Helmholtz, Lord Kelvin egy lépéssel még tovább mentek az anyag szerkezete kutatásában s megpróbálták az atomokat is az aetherre visszavezetni. A mint a szappanbuborékok legjobb példái a fényhullámok mozgásai s ennek a révén az atomok és moleculák dimenziói megismertetésének, a billiárd-golyók összeütközése és visszapattanása pedig a parányi testek és a gázok kinetikai elmélete magyarázatának, épp úgy vagyunk az

ügyes dohányzók által a légbe eregetett füstkarikákkal is. Ezek a karikák egy ideig formájukat megtartva lebegnek a levegőben s ruganyosságukat azzal mutatják, hogy ha késsel vágunk közülbük, szétfoszlanak s azután, ha a külerő hatása megszűnik, ismét felveszik előbbi formájukat, egyetlen részecskéjük elvesztése nélkül. Ezt az összeálló erejüket annak tulajdoníthatjuk, hogy részecskéik kis körökben forognak, a melyek derékszögben állanak a nagyobb füstkarika tengelyéhez s épp mozgásuk biztosíja állandóságukat, csak úgy, mint a kerékpár példájánál látjuk. Végre elpattannak, mivel a levegő, tehát egy ellenálló közeg közepette alakulnak és forognak, de a matematikai számítás bebizonyítja, hogy egy minden surlódástól mentes fluidumban ezek a karikák oszthatatlanok és elpusztíthatatlanok, azaz atomok volnának. Ezen elmélet alapján fölvehetjük, hogy a mindenség egy egységes, ős fluidumból áll, mely betölti az egész űrt és az, a mit anyagnak nevezünk, ezen fluidum mozgás által meg-elevenült részeiből áll.

A radio-activitas fölfedezése tényleg arra vezette a legtöbb természettudóst, hogy az atomot úgy fogja föl, mint a végtelen kicsiny electronok világát, melyek erőhatásaik folytán alkotják az atomot, a melyek épp úgy okai az aether hullám-mozgásainak, a mit mint fényt és hőt észlelünk, mint a hogy okai az atom electricus állapotának is.

Tehát bármily parányiak is ezek az electronok, atomok és tömecsek, nem szabad azokat állandóknak és fölbonthatlanul összekapcsoltnak gondolnunk, hanem mint megannyi kis nap-rendszereket kell felfognunk, melyekben a forgó electronok az atomot képezik, a forgó atomok a tömecset, a forgó tömecsek pedig az anyagot, saját erejük és mozgásuk által összetartva, míg valami magasabb erő rendszerüket össze nem töri, hogy alkatrészeit szabaddá tegye új alakulásokra.

Már most mi az az elv, mely az atom és molecula-rendszerek különböző csoportosulásait megformálja, szétbontja és újra formálja? *Laing* szerint — mint mondtunk — a polarítás. A polarítás elve magyarázza meg és teszi érthetővé, hogy a létező világban a testek végtelen sokfélesége hogyan jöhet létre aránylag csekély számú egyszerű elemből. Mert a testek tulajdonságai nem függnék csupán alkotó elemeik minemiségétől, hanem attól is, a mint ezek az elemek csoportosulnak. Két test

birhat ugyanolyan vegyi összetétellel s mégis teljesen különböző lehet. A vajsavnak, mely bántó avas szaggal bír, ugyanaz a vegyi összetétele van, mint az eczet-aethernek, melynek szaga érett almáéhoz hasonló. Ugyanazon elemek ugyanazon számú atomjából állanak — szén, hydrogen és oxygen — egyforma arányokban. E jelenség tudományos elnevezése *isomerismus*, vagyis ugyanazon részekből különböző egészeknek előállítása s a polaritás elve, támogatva az isomerismus törvényétől, kulcsát adja a szervesetlen világ előállításának hetvennyolcz eredeti elemből.

Laing aztán végig kíséri a polaritás elve megnyilatkozását az élők világában is, a növény- és állatorszámban, a hol a geologiai adatok állandó irányzatát mutatják az egyszerű és semleges organismusokról a magasabb és differentiáltabb formákra való progressiv fejlődésnek, aztán a nemek életében az átöröklés és kiválás, az agy és a gondolkozás, a vallás és a bölcselkedés története, a kereszténység stb. vizsgálatánál. Végül egy záró fejezetben, melynek „gyakorlati polarítások“ a czíme, az állami és társadalmi élet jelenségeire alkalmazza érdekes rendszerét.

Várnai Sándor.

AZ AMERIKAI PSYCHOLOGIAI LABORATORIUMOKRÓL.

(Befejező közlemény.)

Nebraska államban *Lincoln*-ban a *nebraskai* egyetemen találunk psychologiai laboratoriumot. Igazgatója *H. K. Wolfe*, a philosophia tanára. *R. C. Bentley* és *L. Ella Hart* laboratoriumi assistensek. *H. L. Kimball* laboratoriumi mechanikus. Előadják a physiologiai és kísérleti psychológiába való bevezetőt, a tüzetes kísérleti psychológiát, az összehasonlító psychológiát, a gyermektanulmányozást kezdők s külön haladottabbak részére. A laboratoriumot 1889-ben alapították. Két nagy, jól világított szobából áll, raktárral, sötétkamrával, műhelylyel és olvasó-teremmel kapcsolatban. Felbecsült értéke 15,000 fr. Évi javadalmazása 1500—6000 fr. Berendezése főleg az előadásbeli demonstrációra való. Legfőbb kutatásai a hallgatók és tanulók elméleti természetére irányultak. Könyvtára 1500 kötet psychologiai szakmunkát számlál és több mint 30 folyóiratot. A laboratorium szerkesztett tökéletesített műszert a látóhártya-tér vizsgálatára, sajátos szerkezetű s több dologra használható nagy ingát és a hang irányának tanulmányozására való készüléket. Kutatják a vonalak hosszúságára vonatkozó összehasonlításokat, a házi tárgyak nagyságára vonatkozó ítéleteket, az iskolásgyermekek izlés-ítéleteit, különféle anyagok súlybeli összehasonlításait, a különféle elmeműveletek idejére vonatkozó statisztikát, az iskolásgyermekek színszótárát.

New-Jersey államban, *Princeton*-ban a *newjersey-i collegiumban* találunk psychologiai laboratoriumot. Igazgatója *James Mark Baldwin* orvosdoctor, a kísérleti psychologia tanára. Mellette van *Alex. T. Ormond* orvosdoctor, a philosophia tanára, *H. C. Warren*, M. A., psychologiai repetitor, *W. B. Scott* orvosdoctor, a geologia tanára, lector a physiologiai psychológiából. Előadják az elemi psychológiát, a physiologiai psychológiát, előadások és

laboratoriumi dolgozás alakjában, az idegrendszer anatómiájára és physiológiájára vonatkozólag a psychological problémákkal való kapcsolatukban, a kísérleti psychológiát, a történeti psychológiát, a kísérleti psychológiát haladottabbak számára, a tüzetes psychológiát, a psychological kísérleti módszerek elméletét s tartanak psychological seminariumot. Külön előadások vannak még a paedagogiából, az anatómiából, és physiológiából. A laboratoriumot 1893-ban alapították. Öt szobából áll: 1. sötétkamra, 2. optikai szoba, 3. optikai és psychometriai szoba, 4. anthropometriai és izomérzés-szoba, 5. előadó-terem, könyvtár-terem és dolgozó-terem, 6. a nagy csarnokban, a hova a szobák nyílnak, vannak a műszerek. Felbecsült értéke 12,500 fr. Évi javadalmazása 2500 fr. Különösen felszerelve az izom-érzés, a reactio-idő, a bonyolultabb folyamatok vizsgálatára és az anthropometriára. Az egyetem könyvtára 91,000 kötet és 25,000 füzet. A laboratorium külön szakkönyvtárára évente 1000 fr.-ot fordítanak. A folyóiratoknak igen teljes gyűjteményét járattják. A laboratorium szerkesztett likakkal áttört ablakernyőt a sötétkamra számára, az ernyő egyenletes sebességgel mozog villamos erővel, megvilágított felület előtt, a contrast tanulmányozására szolgál. Szerkesztett továbbá tükrökkel ellátott forgó lapot a forgás-illúziók tanulmányozására. *Baldwin* tanár egyike a *Psychological Review* szerkesztőinek, e folyóiratban jelennek meg a laboratóriumbeli dolgozatok. *Baldwin*-tól a következő munkák jelentek meg: *Handbook of Psychology* (Holt, Boston), *Senses and Intellect* (2. ed. 1890.), *Feeling and Will*, *Elements of Psychology* (Holt, 1893.), *Psychology, Past and Present*, *Personality Suggestion* (e kettő Psych. Rev., I.). *Imitation* (Mind. N. S., III.), *Internal Speech and Song* (Philos. Rev., II.) stb. *Ormond* tanártól: *Freedom and Psychogenesis* (Psych. Rev., I.) stb.

New-Jersey államban még *Trenton*-ban az állami tanttónőképzőben van psychological laboratorium. Igazgatója *Miss Lillie A. Williams*, assistense *Miss Kate S. Allen*. Előadnak általános psychológiát és haladottabbaknak való psychológiát. A laboratoriumot 1892-ben alapították. Két szobából áll. Felbecsült értéke 1000 fr. Rendes évi javadalmazása nincs. Főleg az előadások demonstrálására van berendezve, minden mérő kutatás kizárásával. Könyvtára 100 kötet psychological, metaphysikai munkát számít; négy psychological, paedagogiai folyóiratot járattnak.

New-York államban *New-York* városában *Columbia-collegium*on van az egyik igen híres pszichológiai laboratórium, a melynek igazgatója *James McKeen Cattell* orvosdoctor, a kísérleti pszichológia tanára (Garrison-on-Hudson, New-York). Mellette van *Nicholas M. Butler* orvosdoctor, a philosophia és paedagogia tanára, *James H. Hyslop* orvosdoctor, a logika és ethika tanára, *Livingston Farrand* orvosdoctor, physiologiai pszichológiai repetitor, *W. R. Marshall*, lector az aesthetikából. Előadnak logikát és pszichológiát, a jelenkori psychologusok ismertetését, bevezető physiologiai pszichológiát, tüzetes physiologiai pszichológiát, mentális pathológiát, anthropológiát, kísérleti pszichológiát kezdőknek, kísérleti pszichológiát haladottabbaknak, a látást, eredeti kutatásokat a kísérleti pszichológia köréből, paedagógiát, a nevelés pszichológiáját, az idegrendszer, az elmebajok ismertetését és aesthetikát. A laboratóriumot 1890-ben alapították. Öt teremből áll: olvasóterem, kísérleti nagyterem és három kisebb terem külön kutatásokra, sötétkamrával a látásvizsgálódásokhoz. A laboratórium villamos világítással és hajtóerővel van ellátva. Felbeesült értéke 22,500 fr. Évi javadalmazása 2500 fr. Fel van szerelve mindenféle kutatásra, a lehető legjobb, legteljesebb módon, a mit csak Amerikában és Európában találhatni. A collegium könyvtára több mint 170,000 kötetet s megannyi füzetet tartalmaz: több mint 20,000 kötetet kap évenként. Minden szükséges munkát beszereznek. Az összes folyóiratok járnak, több mint 700. New-York városának több nagy könyvtára is nyitva áll a hallgatóknak, az orvosi akadémiáé nagy hasznára van a pszichológiát hallgatóknak. A laboratórium szerkesztett készüléket az észrevehető legkisebb intensitas-különbség meghatározására, a látástűnemények időtartamának vizsgálására való készüléket, a látástávolságok megítélése pontosságának meghatározására való készüléket, a mozgás ereje, ideje és amplitudója felfogása pontosságának megmérésére való készüléket, készüléket a fájdalomérzés vizsgálatára, a hőérzetek vizsgálatára való készüléket és több chronoscopot, chronographot stb., stb. *Cattell* tanár sok czikket írt a psychometriáról a *Mind*-ba, a *Brain*-be, a *Psychological Review*-ba; az associációról (*Mind*); a pszichológiai próbákról (tests) és mérésekről (*Mind*); a megfigyelésbeli hibákról (*Am. Journ. of Psych.*). *G. S. Fullerton*-nal együtt közölt egy tanulmányt „a kis különbségek észrevételéről“ a *Pennsylvaniai Egyetem Közleményeiben*.

A Psychological Review egyik szerkesztője. *Hyslop* tanár több cikket írt a látásról, a szabadságról (Mind), a térfelfogásról (Am. Journ. of Psych.) stb.

New-York államnak másik híres psychological laboratoriumát *Ithacá*-ban a *Cornell-egyetemen* találjuk. Ennek igazgatója *E. B. Titchener* orvosdoctor, az ismert psychological tanár és író (Cascadilla Place, Ithaca, N. Y.). Mellette van *J. G. Schurman* a természettudományok doctora, elnöke a laboratoriumnak, az ethika tanára és *E. Albee* orvosdoctor, psychological repetitor. Előadják a philosophiai és psychological bevezetőt, a psychológiát és logikát, a tüzetes psychológiát, a német psychologia ismertetését, a kísérleti psychológiába való bevezetőt, a psychologia történetét, az aesthetika történetét, a mentalis pathológiát, a kísérleti psychologia magasabb problémáinak ismertetését, a psychological optikát és akustikát s tartanak psychological seminariumot. Külön előadják az agyvelő neurologiáját (*Wilder* tanár) s a paedagógiát (*Williams* tanár). A laboratoriumot 1891-ben alapították. Hat szobából áll: 1. az akustikai műszerekre; 2. az akustikaiakon, s optikaiakon kívül levő többi műszerekre, a hatodik szobával együtt reactio-időmérésekre is használják; 3. írószoba és az igazgató könyvtára; 4. műhely; 5. sötétkamra; 6. az optikai műszerekre és a rectio-műszerekre. Teljes telegraph-összeköttetés, az ötödik és első szoba hallócsővel van összekötve. Felbecsült értéke 19,000 fr. Évi javadalmazása 3000 fr. Kellően felszerelve a kutatás minden ágára, de különösen jól a hallás psychological vizsgálatára. Az egyetem könyvtára 150,000 kötetet s 28,000 füzetet számlál; megvannak benne a főbb folyóiratok. A laboratorium könyvtárában mind megvannak a főbb munkák, évi 500 fr.-ot adnak külön a psychological munkákra. A laboratorium szerkesztett aesthesiometert, pontos bőringerekre való készüléket és új kinesiometert stb. A laboratoriumból a következő dolgozatok jelentek meg. *Howe*-tól Közvetített associatio (Am. Journ. of Psych.); *Hill* és *Watanabe*-tól: Érzéki és izomreactiók (Am. Journ. of Psych.); *Watanabe*-tól: Az egyszerű reactiók elméletének két pontjáról (Am. Journ. of Psych.); *Knox*-tól: Egy optikai csalódásnak quantitativ meghatározása (Am. Journ. of Psych.); *Washburn*-tól, *Scripture*-tól, *Titchener*-tól: Új készülékek (Am. Journ. of Psych.). *Schurman* elnök szerkesztője a *Philosophical Review*-nak, a mely psychological érdekű cikkeket hoz. *Titchener* tanár külön-

féle czikkeket irt a *Mind*, *Philos. Studien*, *New-York Medical Record*, *Brain*, *Nature*, *Natural Science* s *Philosophical Review* stb. folyóiratokba. Megjelent kézi könyvei: *An Outline of Psychology* (1896), *A Primer of Psychology* (1898).

New-York államban magában *New-York* városában még egy laboratoriumot találunk *New-York város egyetemén*. Ennek igazgatója *Charles B. Bliss* orvosdoctor (*University Heights*, *New-York*). Mellette van *Henry M. Mac Cracken*, helyettese, *Addison Ballard*, a logika tanára, *Edgar D. Schimer* orvosdoctor, a leíró psychologia tanára. Előadják a psychológiát, a physiologiai psychológiát, a kísérleti psychológiát, a paedagogiát, az aesthetikát, az idegrendszer ismertetését. A laboratoriumot 1894-ben alapították. Évi javadalmazása 2000 fr. A kutatások főleg a nevelés problémáira irányulnak. A város könyvtárait használják. Az *Astor-könyvtár* öt percz távolságra csak s benne megtalálható a legtöbb folyóirat, az ajánlott psychologiai munkákat megrendeli.

Ohio államban *Greenville*-ben a *Denison-egyetemen* találunk psychologiai laboratoriumot. Igazgatója *C. L. Herrick*, a biologia tanára. Elnöke *D. B. Purinton*, a psychologia tanára. Mellettük van még *C. Judson Herrick*, a neurologia tanára. Előadják az általános és leíró psychológiát, a neurologiát, a kísérleti psychológiába való bevezetést s kutató cursust tartanak a neurologiából s a psychológiából. A laboratoriumot 1894-ben alapították. Egy nagy teremből áll több kisebb szobával, jól szervezett histologiai laboratoriummal és műhelylyel. Felbecsült értéke 7500 fr. Évi javadalmazása 1000 fr. Tulajdonkép a neurologiai laboratorium bővitménye. Így különösen fel van szerelve a neurologiai kutatásokra, úgy morphologiai vizsgálódásokra, mint kísérleti kutatásokra. A histologiai laboratoriumban több mint 10,000 mikroszkopi praeparatum van az emberi s állati agyvelőből a szükséges hozzávalókkal. Jól van felszerelve a laboratorium a bőrérzetek vizsgálatára. A könyvtárban megvannak a fő psychologiai, neurologiai és psychiatriai folyóiratok. Amerika s a többi országok tudományos társulatainak kiadványai. Szakmunkákban nem oly gazdag a könyvtár, de segít ezen az igazgatónak a hallgatók rendelkezésére bocsátott gazdag magánkönyvtára. A *C. L. Herrick* szerkesztette *Journal of Comparative Neurology* évenként négyszer jelenik meg. Ebben sok neurologiai czikk jelent meg *C. L.*

Herrick-től, továbbá pszichológiai czikkek is, így: *Az álmok tudományos hasznáról* (III.); *Bruck's Reference Handbook of the Medical Sciences* IX. kötetébe e czikkeket írta: *Az idegrendszer összehasonlító anatómiája* (23 l., 55 kép), *Idegrendszer: elemeinek histogenesise* (6 l., 22 kép), *Az érzések physikai alapja*.

Ohio államban még *Cleveland*-ben, a *Western Reserve egyetemen*, női főiskolán találunk pszichológiai laboratóriumot *H. Austin Aikins* orvosdoctor (56 Mayfield Str.) vezetése alatt. Előadja az elemi pszichológiát, a paedagogiai pszichológiát. Két szobából áll a laboratórium.

Pensylvania államban a *State College*-ben találunk pszichológiai laboratóriumot *E. W. Runkle* orvosdoctor vezetése alatt. E laboratóriumot 1893-ban alapították. Két szobából áll.

Pensylvania államban a másik pszichológiai laboratórium *Philadelphíában*, a *pensylvániai egyetemen* van. Ennek igazgatója *Lightner Witmer* orvosdoctor, a kísérleti pszichológia tanára. Mellette van *William R. Newbold* orvosdoctor, a philosophia tanára és *George S. Fullerton* orvosdoctor, a philosophia tanára. Előadják a physiologiai pszichológiát, a kísérleti pszichológiát, kezdőknek s külön haladottabbaknak, az általános pszichológiát, külön egyes aesthetikai s pszichológiai problémákat, a gyermekek pszichológiáját. Az egyetem orvosi szaka kiegészíti mindezt a kellő physiologiai, neurologiai és psychiatriai ismeretekkel. A laboratóriumot 1888-ban alapították. Három szobából áll: 1. a nagy terem, 2. műhely és raktár, 3. laboratórium külön kutatásokra. Felbecsült értéke 15,000 fr. Különösen jól felszerelve a psychikus jelenségek s hangok, fény, nyomás, mozgás időtartamának mérésére. Az egyetem könyvtára 115,000 kötetet számlál s bőven el van látva a kísérleti pszichológiai munkákkal. Minden új kiadványt megszerezhet. Igen nagy a pszichológiai s rokon tárgyú folyóiratok száma. A laboratórium szerkesztett jól egyensúlyozott, méter átmérőjű kereket, a mely pontosan kiszámítható gyorsasággal forog egy nyílás mögött, a melynek nagyságát módosítani lehet, színek keverésére és contrastjára használható, szavak, mondatok elolvasására szükséges idő meghatározására is és egyéb hasonló kísérletekre; chronographul is használható, a mennyiben felülmúlja a másodperc százvezred részét. Szerkesztett azután műszert az időérzék és a mozgás amplitudója felfogása mérésére, egy másikat a mozgások ereje és amplitudója felfogása mérésére,

egy harmadikat a nyomásra való érzékenység mérésére, dynamometert 25 kilónyi nyomás erejére, műszert a fény relativ intenzitására való érzékenység mérésére, készüléket a legegyszerűbb aesthetikai ítéletek tanulmányozására, készüléket a színek oly arányú keverésére, a mi tetszés szerint változtatható a készülék forgásakor is, ingaszerkezetet a Hipp-féle chronoskop ellenőrzésére és új chronographot kettős érintkezéssel mozgó kocsin. E műszerek közül az első hetet Cattell tanár szerkesztette, a nyolczadikat Münsterberg és Witner, a három utolsót Witner. Megjelent dolgozatok a következők: *Cattell*-től és *Fullerton*-tól: A kis különbségek észrevevését (a Pensylvaniai Egyetem Philosophiai Közleményeiben); *Witmer*-től: Zur experimentellen Aesthetik einfacher räumlicher Formverhältnisse (Philos. Stud., Bd. IX.), A gyönyör és fájdalom psychological elemzése és physikai alapja (Journal of Nervous and Mental Diseases, April 1894.), Az inga mint control-készülék a Hipp-féle chronoskophoz (Psychol. Rev., I. Sept. 1894).

Pensylvania államban még *Bryn Mawr*-ban a *Bryn Mawr* collegiumban, e női főiskolában találunk psychological laboratoriumot.

Rhode Island államban *Providence* városában a *Brown*-egyetemen találunk psychological laboratoriumot. *E. B. Delabarre* orvosdoctor (9 Arlington Ave.) vezetése alatt, a kinek az amerikai laboratoriumokról szóló, az itt felhasznált, érdekes és tanulságos összeállítást is köszönhetjük. Előadja a psychológiába való bevezetőt, a laboratoriumi psychológiába való bevezetőt, a tüzetes psychológiát és a kísérleti kutatások cursusát. Előadnak még paedagógiát (*Jacobs*), anthropológiát (*Packard* tanár), physiológiát (*Chapin* tanár), összehasonlító anatómiát és cellularis biológiát (*Bumpus* és *Field* tanárok). A laboratoriumot 1892-ben alapították. Két nagy teremből áll. Szükség esetén használható még egy nagy és két kis terem. Felbecsült értéke 4000 fr. Az egyetemi ács és mechanikus segítenek a műszerek készítésében. Főleg a demonstrálásra van fölszerelve. Az egyetem könyvtára 80,000 kötetből és 20,000 füzetből áll, szép számmal van psychological szakmunka és folyóirat. Három más könyvtár is használható Providence-ben, két általános érdekű (64,000 és 54,000 kötettel) és egy orvosi könyvtár (10,000 kötettel). A laboratorium szerkesztett a kéz nem-tudatos mozgásait növelő és feljegyző

készüléket, új készüléket a mozgás gyorsaságának meghatározására. *Delabarre* tanár főleg a látás és az izomérzés jelenségeiről irt.

Washington államban *Columbia* városában az „*amerikai katolikus egyetemnek*“ is van pszichológiai laboratoriuma. Igazgatója *E. A. Pace*. Előadnak kísérleti psychológiát és anthropológiát. A laboratoriumot 1892-ben alapították. Három szobából áll. Felbecsült értéke 7500 fr. Évi javadalmazása 1250 fr. Van könyvtára a fő szakmunkákból és folyóiratokból. Főleg a hő-érzéssel, a figyelem és fájdalom kutatásával foglalkoznak.

Wisconsin államban *Madison* városában a *Wisconsin-egyetemen* találunk pszichológiai laboratoriumot. Igazgatója *Joseph Jastrow* orvosdoctor, a kísérleti és összehasonlító psychologia tanára (237, Langdon St.). Mellette van *John W. Stearus*, a philosophia és paedagogia tanára és *Frank C. Sharp* orvosdoctor, repetitor. Előadják az általános psychológiát, a kísérleti psychológiát kezdőknek s külön a haladottabbaknak, az összehasonlító psychológiát, az abnormalis psychológiát, az anthropologiai psychológiát, az alkalmazott psychologia problémáit. Paedagogiát is adnak elő. A laboratoriumot 1888-ban alapították. Egy nagyobb és egy kisebb teremből áll. A nagyobbat használják laboratoriumnak és a műszerekre, a kisebbik sötétkamrául, raktárul, írószobának s külön kutatásokra való laboratoriumnak szolgál. Felbecsült értéke 7500—9000 fr. Évi javadalmazása 1500 fr. A laboratorium szerkesztett aesthesiometereket, nyomásra való készüléket, készüléket az érdes és puha tapintó érzet vizsgálatára, kiállításra való készülékeket, különféle kulcsokat a reactiókhoz, ejtőgépet, hőmérséklet-készüléket, automatographot, emlékezet-vizsgáló készüléket stb. *Jastrow* tanár sok cikket irt az *Am. Journ. of Psych.* folyóiratba, így: A psychophysikai sorokról (vol. III.), Térfelfogás különféle érzékekkel, Nyomásérzés, Az észrevehető legkisebb különbségek, Az előrelátás hatása az ismétlés-időkre (vol. IV.), Új optikai csalódás, Mellékkészülék az idő pontos mérésére, A psychophysikai sorok és az időfelfogás, A psychophysikai sorok és a mozgásfelfogás, Az elméleti folyamatok interferenciája, Tanulmány a Zöllner-idomokról, Tanulmány a nem-tudatos mozgásokról, Megfigyelések a szaglóérzék hiányáról, Oszályozás-idő, Felfedezés-idő, Anthropometrikus és psychologiai próbák (*tests*) az iskolai kísérletekhez, A szügek megítéléséről és a vonalak helyzetéről (vol. V.), Újabb kutatások a nem-tudatos

mozgásokról, az osztályozás-időről és a psychophysikai sorokról, Egyidejű érzetek felfogása, A gondolatok közössége és kapcsolása (*Psych Rev.*, vol. I.). Különféle tanulmányokat írt a *Popular Science Monthly* (1892), az *Educational Review* (1891) s a *New Review* (1891) folyóiratokba s egy kis könyvet is adott ki *Time Relations of Mental Phenomena*. A laboratórium kutatja az érzékenység és a sugalmazhatóság összefüggését, a felfedezés psychikus folyamatát, a megtartás és a reproductio viszonyát, a látó- és a hallóemlékezetet, az olvasás psychológiáját, a fogalmazás kísérleti vizsgálatát, a nagyságok megbecsülését, az associatio-emlékezet típusait. Jastrow tanár igazgatta a chicagói kiállításon szervezett psychologiai laboratóriumot is 1893-ban s állította össze azokat az érdekes anthropometrikus és psychologiai próbákat, a melyekkel gyorsan meg lehet mérni valakinek a különböző irányban való érző képességét, emlékező tehetségét stb., szóval gyorsan, szinte hevenyészve psychologiai physionomiáját lehet adni az illető egyénnek. A Jastrow-féle próbák, „test”-ek szerint azután meg is tették ezt némi díj befizetése ellenében a kiállítás látogatói közül mindazokkal, a kik magukat a kísérleteknek alá vetették. E *mentalis anthropometria* felvételeit azután Jastrow tanár fel is dolgozta s az eredményeket ki is adták a kiállítás hivatalos kiadványakép.¹ Így vizsgálták például a tapintó érzéket és a bőrérzést, ernyő mögött tapogatva kellett megítélni különféle hosszúságú drótdarabok hosszát stb. Vagy a látást vizsgálták, úgy hogy különféle hosszúságú vonalsorozatot egyszeri látás után kellett hosszúságukat illetőleg megítélni stb. Vagy az emlékezetet vizsgálták, úgy hogy egyes betűk, számok, szavak pillanatra megjelentek az illető előtt az ú. n. obturator-készülék nyílásában s most már megfigyelték, hogyan emlékezik, hogyan hibázik, mit jegyez meg, mit nem tart meg stb. Vagy az ú. n. reactio-időt vizsgálták s így megmérhették, mily gyorsak, mily fejlettek egyes működések az illetőknél stb.

Látjuk tehát, mily élénk munkásság folyik és hány jól felszerelt psychologiai laboratóriumban Amerikában. Mennyiféle és mi minden irányban haladó kutató munkásságot fejthetnek

¹ Jastrow: *Exposition d'anthropologie de Chicago: Tests psychologiques etc.* Chicago, 1893. Ismertetve *Année psychologique* I. pp. 522—526.

ki s fejtenek is ki így állandóan. S mily gazdag eredményekkel, mily gazdag irodalommal kapcsolatos ez már eddig is. Valóban méltán lepi meg a még kevésbé tájékozottat. Fényes bizonyossága az amerikai szorgalomnak, de egyben az amerikai gyakorlatias józan észnek, a mely oly hamar befogadta tárt karokkal ez új, fiatal tudományt s oly hamar magáévá is tette. Tudták ők, hogy mit vesznek át az *oldworld* embereitől. Ez az a tudomány, mely hivatva van nagy hatással lenni egész modern nevelés-rendszerünkre, egész modern életünkre. Gyakorlatias érzékkel nem vártak, hanem gyorsan magukévá tették, mert az amerikai az időt nagyon meg tudja becsülni, mint mondása tartja: *time and tide wait for no man*. Igazuk is van.

Dr. Pekár Károly.

A MÁSODIK KISÉRLETI LÉLEKTANI CONGRESSUS.

Április hó végén ült össze Würzburgban a kísérleti lélektan művelőinek II-ik congressusa. Ezen congressust, valamint a vele szorosan összekötött „*Gesellschaft für experimentelle Psychologie*“-t 1904-ben alapították azon czélzattal, hogy legyen alkalmuk első sorban kísérleti lélektannal foglalkozó szakembereknek legutóbbi működésükről beszámolni, a pszichologiai módszertanban fenforgó felfogás-különbségeket elosztani és ezáltal egyöntetűbb kísérleteket végezhetni, bizonyos kérdések kikutatására bizottságokat kiküldeni és a kísérleti technikában előforduló újdonságokat bemutatni. A már régebben működő „nemzetközi pszichologiai congressus“ keretében mindezeket nem lehetett elérni, mert az ott megjelent nem-szakemberek az előadások menetét igen megnehezítették oly alapkérdések megvitatásával, melyek már a szakirodalomban egyértelmű megoldást nyertek vagy melyek fölött legalább is bizonyos megállapodásra jutottak.

Sokan veszélyesnek tartották az experimentalis pszichológiának különválását, mert úgy mondták, hogy ezáltal kiveszik magukat a többi philosophus ellenőrzése alól, mely aggály különösen a congressus szabályzatának ama pontjából meritette alapját, mely szerint a congressus rendes tagja csak az lehet, ki az experimentalis pszichologia vagy vele rokon, vagy határos tudományok köréből legalább egy tudományos értékű munkát közölt, mely fel-tétel fenforgása fölött az igazgató-választmány esetről-esetre határoz. Természetesen nem kellett volna a dolgot oly szigorúan venni. Az experimentalis pszichologusok csak practikus szempontból váltak ki a nemzetközi pszichologiai congressus kebeléből. Ezen tudomány szapora fejlődése, új problemakörök bevonása, tömeges kísérletek rendszeres rendezése stb. megkívánják, hogy az ezekkel foglal-

kozó kör különállóan tárgyalja tennivalóját és kölcsönösen segítse elő egymás működését. De mindazonáltal nem vonják ki magukat a tudományos ellenőrzés alól, minthogy fenmarad a nemzetközi congressus, melynek nem szűnnek meg tagjai lenni és a szaklapok, melyek bő teret nyújtanak discussióra. Egyébiránt más tudományok körében is észlelhetjük ezen szétválási tendenciát, midőn pld. a physika és chemia körében egész speciális részre, sőt legújabbban csakis egy problemkörre kiterjedő enquete-ek tartatnak és szaklapok jelennek meg.

Az experimentális psychologia mai állása külön erőket kíván meg. A kísérletek elrendezése bizonyos előtanulmányokat tételez fel, melyeket a tiszta philosophiával foglalkozó tudósoktól megkivánni nem lehet. Azonkívül az experimentalis technika még gyermek-saruiban jár. Majdnem minden egyes csoportkérdés eldöntése céljából előállítandó kísérleti constellatiók bizonyos fokú constructiv képzettséget, physikai, physiologiai, sőt néha chemiai ismereteket kívánnak meg. A kísérleti lélektannak exact méréseken alapuló, psychikai és physiologiai folyamatok közt fennálló functionális viszonyt kutató rész-disciplinájához, az úgynevezett *psycho-physikához* szükséges matematikai és physiologiai előismeretek megnehezítik ezen tudománynyal való foglalkozást. De már magában a psychologiában is észlelhetünk speciálizálódást. A dolog természeténél fogva különválnak az érzetekkel foglalkozók a magasabb lelki jelenségek iránt érdeklődők csoportjától és ezek ismét az abnormális lélek és a tömeglélek bűvaraitól. Az összekötő kapcsot képezik elsősorban *methodologiai* kérdésekkel foglalkozó szakférfiak, bár ezek között is vannak egyesek, így pl. Gottfried *Lipps*, kik csupán a methodikának formális részével foglalkoznak és kik a physiologiai kérdésektől, oly távol állanak, mint a valószínűségi számítás theoretikusai a gyakorlati statistikától. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a szóban forgó tudomány módszertana aránylag rövid idő alatt (*Fechner* fellépése óta) szinte hihetetlen módon fejlődött ki és szerény nézetem szerint nem áll e tekintetben egyik természettudomány mögött sem. Ennek a jelenségnek oka abban rejlik, hogy először is a már akkor virágzó természettudományok eljárásait kellő módosításokkal részben recipiálhatta és a magas színvonalon álló valószínűségi számítást kellő változtatások és cautelák mellett az exact eredményeknek matematikai formulázásánál és förtékek kiszámítá-

sánál felhasználhatta, másodsor, mert az experimentális psychologia megalapításának első idejében a lélektannak exact tudományos módszerét, valószínűleg *Hcrbart* speculativ, alaki a priori módszere és *Fechner* felfogásának kissé merész formája által provocálva, azonkívül *Fechner* alapvető gondolatainak félreértése következtében, — éles bírálat alá vették, mely éppen ezen kérdés kidolgozására gyümölcsözőleg hatott.

A lélektannak experimentális módszere tehát nyilván megkívánja, hogy szakférfiak csoportosuljanak és válllvetve dolgozzanak e tudomány felépítésén.

*

Nem kívánok a congressuson előadottakról referálni, mert ez kissé terjedelmes lenne és mert az érdeklődőknek alkalmuk nyílik igen beható közleményeket olvasni a rövidesen megjelenő „*Bericht des II. Congress für exp. Psychologie, Leipzig bei A. Barth*“ című értesítőben, így tehát csupán a legérdekesebb és a legáltalánosabb felolvasásokat kívánom röviden vázolni.

Az első előadást *Sommer* giesseni tanár az *egyén-psychologia és a psychiatria viszonyáról* tartotta. *Sommer* kiváló felolvasásában először röviden vázolja a lélektannak, mint tapasztalati tudománynak *Descartes* és az angol empirikusok (*Bacon*, *Locke*, *Hume*) révén való fellendülését. A modern exact experimentális psychológiát csupán a mult század szelleme hozta létre. Már *Leibniz* korában érdeklődést keltenek az abnormis lelki tulajdonságok vizsgálatai. A normális és abnormális lelki jelenségek leírásával és összehasonlításával úgy a tudományos, mint a szépirodalomban (*Goethe Wertherje*) gyakran találkozunk. S akadnak már egyesek, kik a psychologia és psychiatria viszonyát meg akarják határozni. Az uralkodó felfogás ekkortáiban az volt, hogy az *abnormis lelki jelenségek az anormális individualitás megnyilvánulásai*. Az individualitást előtérbe helyezték, bizonyos *constans* jelleggel ruházták fel. A XIX. század közepén az abnormis lelki állapotok felfogásában határozott fordulat áll be. A *psychosis* már nem az anormalis individualitás megnyilvánulása, hanem *egy beteges állapot*, egy „agybetegség“, „idegbaj“, mely esetleg „egészséges“ embernél is észlelhető. — A modern methodikai alapon álló psychiatria a szóban forgó kérdésnél következő feladatokat tűzi maga elé.

1. Meg kell határozni a kísérleti lélektan segédeszközeinek felhasználásával a normális és lelkibeteg egyénknél tapasztalható elemi lelki functiók természetét és erejét.

2. Az a kérdés merül fel, hogy mennyire lehet az elmebetegségnél az egyén előbbi karakterére következtetni?

3. Mennyiben pathologiai természetűek bizonyos individuális tulajdonságok?

Az első kérdés eldöntéséhez *Sommer* éveken keresztül igen sok kísérlettel járult. Észlelte, hogy az egyszerű felfogás cselekménye (közönséges reakciós kísérletek, melyeknél a kísérleti személy egy adott inger percepiálása pillanatában valamely előre meghatározott módon reagál) beteg egyénnél lassúbb, mint normalisnál. Ezen különbség különböző betegségeknek gyakran különböző formában nyilvánul. Tapasztalta azonkívül, hogy a reactio idejének (azon idő, mely az inger adásától az egyén reakciójáig lefolyik) *inconstans* volta abnormis személyiségre vall. — A második kérdésre nem lehet se igenleges, se nemleges választ adni. Minden egyes psychosis e szempontból külön kutatandó. Így pld. míg a paralysis progressiva az egyén karakterét teljesen megmásítja, addig alkohol-psychosisoknál a patiens előbbi karaktere a mérvadó és elsődleges, a mely csak periodikus változásoknak van alávetve. — A harmadik kérdésről szólva megemlítette a többi között, hogy a kezdetleges elbutulásnál előre lehet bizonyos karakterváltozásokat kijelenteni. És ugyancsak ide fűződik egyik legérdekesebb megjegyzése. Szerinte nincsen kizárva, hogy az abnormális, valamint a normális egyének *latens karakterét* bizonyos symptomákból és bizonyos módszerek mellett meg lehetne határozni. A latens karakter különösen bizonyos kivételes helyzetbe jutáskor lép fel, midőn a conventiók, törvények hatása alól hirtelen feloldódik az egyén; de leggyakrabban észlelhető a következő nemzedéken, mint átöröklött tulajdonság. Felhozott *Sommer* egy analogont. Ugyanis epileptikusoknál az alkohol élvezete epileptikus rohamot idéz elő. Így tehát lappangó, eddig még nem jelentkezett epilepsiát alkohol-adagolás által elő lehet csalni. Épp így lehet lelki tulajdonságoknál finom módszerrel a latens karaktert előcsalni és ez esetben egy *prophylaktikus therapiát* alapítani.

Weygandt würzburgi tanár a gyöngélméjű gyermekeken végzett kísérletekkel foglalkozott. Előadta azon eljárásokat, melyeket ezen a téren felhasználnak és rámutatott a gyöngélméjűek javu-

lásának diagnosisára. Különösen dicsérte a *budapesti m. kir. gyógypaedagogiai intézetet*, mely a maga nemében egyedül álló s melynek pszichológiai vezetője *Ranschburg Pál dr.* kitünő idegorvos.

Pfeiffer dr. polgári iskolai tanár egy eljárást ajánl, mely révén a *tanulóknál fennálló „munkatypusok“* meghatározhatók. Felolvas három iskolás gyermek írásbeli dolgozatát, melynél jellemző tipikus különbségek észlelhetők. Hosszú és igen szorgalmas kísérletei alapján két typust állít fel, az „*associatiós*“ typust, melyhez tartozók egyszerűen leírják mindazt, mit észleltek (descriptiv természetiek) és a másik csoportba tartoznak az ú. n. „*apperceptiós*“ típusúak, kik leírásuk közé már ítéleteket, általánosításokat szőnek be. *Pfeiffer* különben igen szorgalmas munkája kevésbé segítette elő a gyermekpszichológiai tanulmányokat, methodikai hibái miatt kutatása csak igen approximativ eredményeket nyújtott. A felolvasott dolgozatok oly charakteristikusak voltak, hogy azok csakis a véletlenség eredményei lehettek. Hogy ú. n. „*Arbeitstypen*“ léteznek, nem tagadható, de hogy *egy typus oly tisztán jelentkezék*, az nehezen hihető.¹

Lipmann dr., Berlin, a *suggestiv kérdések hatásáról* beszélt. Ő valami 1000 egyén előtt egy képet mutatott fel és a különböző formában feltett kérdésekre adott feleleteket vizsgálja. (Pl. milyen kalapja volt a leánynak? Volt a leánynak kalapja? stb.) Az első kérdés a legnagyobb suggestiv hatást gyakorolta. Szerinte leányok kevésbbé suggestívek, mint fiúk. Idősebbek kevésbbé, mint fiatalok, miveletlenek erősebben, mint műveltek. Kísérleteinek eredményei különösen *criminal-pszichológiai tekintetből fontosak*.

Asher berni tanár a *specifikus érzékenégiáról* tartott egy rövid, de igen meggyőző előadást. Azon conclusióra jut, hogy

¹ Különben az egész felolvasás *Binet* hatását viseli magán. *Binet*, ki egy optikai benyomás leírását kívánta meg a tanulóktól, négy „felfogás“-typust különböztet meg s pedig a leíró, a megfigyelő, az érzelmes és a tudós typusát (*type descripteur, observateur, émotionnel, étudité*). (*Binet et Henri La psychologie individuelle. Année psychol. II. : Binet, Rev. de Psychiatrie 1897.*) *Leclère* hét typust különböztetett meg. (*Année psychol. IV.*) A német irodalomban *Kraepelin* „Psycholog. Arbeiten“-jei II. kötetében foglalkozik ezen kérdéssel és behatóan tárgyalja még, de önálló kísérletek nélkül e kérdést *W. Stern* az ő „Psychologie der individuellen Differenzen“ (1900, Leipzig) című művében.

Johannes Müller által felállított „*Satz der specifischen Sinnesenergien*“-hez csatolt két ellentétes felfogás közül *Wundt*-ével szemben a *Helmholtz* é fogadandó el, mely az érzékek specifikus energiáját az idegrendszer központi, cortikális részébe helyezi.

Egyik legkitűnőbb előadást az *experimentális aesthetika mai állásáról Külpe* würzburgi tanár tartotta. — Az experim. aesthetika alapkövét *Fechner* (*Vorschule d. Aesthetik*) rakja le. Fejlődésében ugyanazt az irányt követte, mint az experim. psychologia. Figyelmét első sorban az aesthetikai tárgyak természetének megismerésére fordította és csak jóval később tette szemlélete tárgyává a subiectumot aesthetikai élvezésnél. *Külpe* bizonyára itt arra gondolt, hogy az experim. psychologia először különösen az érzetekkel, érzéki perceptióval, az érzéki ingernek az érzethez való viszonyával, a psychophysikai törvényességekkel, az érzetek lefolyásának phasisaival s egyéb hasonlóval foglalkozott és csak később kezdte kutatni az apperceptio psychologiai törvényeit, az érzéki benyomásokra vonatkozó ítéletek természetét, továbbá — melynél csupán az észlelő egyén állapota képezi a kutatás tárgyát — az érzések experimentális analysisét, melynek körébe az experimentális aesthetikát is sorolhatnók, az akarat és gondolkodás factorait, a mely fejlődés a differentialis psychologiában leli ez idő szerint csúcspontját. — *Külpe* előadásának első felében az experimentális aesthetika módszereiről beszélt. Miként az érzések experimentális vizsgálatánál (*Wundt*), úgy itt is két eljárás különböztethető meg s pedig az ú. n. „*Eindruck*“- és „*Ausdruck*“-módszert. Az első módszer esetén kísérleti úton egy pontosan körülírható benyomást idézünk elő és az észlelőnek ennek következtében előálló subiectiv aesthetikai állapotát figyeljük meg, azaz a kísérleti személynek önmaga által észlelt lelki állapotát vesszük vizsgálat alá. Ezzel szemben az „*Ausdruck*“ methodusnál az aesthetikai érzéssel együtt fellépő physikai vagy *physiologiai természetű elváltozásokat* figyeljük meg, a melyek a lélegzés, érverés gyorsaságában, véredények terjedelmének változásában, a mimikában, reflexmozgásokban stb. nyilvánulnak meg. Talán mondhatnók, hogy az első eljárás a subiectiv, a másik az obiectiv viszonyokat érinti és fejezi ki. Véleményem szerint azonban a második módszer csak az elsővel együtt képes az aesthetikai élvezetek experimentális analysisénél egyértelmű eredményt szolgáltatni. — A benyomás módszerénél a kísérleti személy

elé több tárgyat helyezhetünk, a kísérleti személy vagy mindegyik tárgynál külön-külön adhat számot aesthetikai érzéséről vagy pedig közülök kiválasztja azt, mely leginkább megfelel ízlésének. Lehet azonban folytonosan változó benyomást is előidézni, melynél a kísérleti személy azon esetet fixirozza, mely bizonyos minőségű érzésére legerősebben hatott. Ezen módszer a komikum törvényei kísérleti kutatásának egy módját nyújthatja. *Külpe* egy kutya képét mutatta fel, melynél a kutya teste hosszában kinyújtható volt, a nélkül, hogy e közben többi testrészeinek aránya megváltozott volna; bizonyos helyzetben a kutyacaricatura a legkomikusabban hatott.¹ — A módszertani kérdések befejeztével összegezte a felolvasó az experimentális aesthetika körébe tartozó, eddig is már nagyszámú munkák eredményeit.

Mielőtt *Schumann* zürichi professor előadásáról megemlékeznek, ki az *olvasás psychológiájáról* referált, egész röviden ismertetni óhajtanám a tárgy jelentőségét.

A legutóbbi időben paedagogiai szakférfiak a fölött vitakoznak, vajjon az olvasás tanulásánál a régi betűzgető módszer tartsák-e fenn, mely abban áll, hogy a betűket a tanulók külön tanulják meg és csak ezek ismerete után térnek át a szótag-olvasásra, betű-fűzésre, vagy pedig helyesebb lenne-e, ha az olvasni tanulókat közvetlenül egyes szótagok vagy szavak olvasására tanítnák. A tapasztalat azt mutatja, hogy a betűk megtanulása után a szótag-olvasás nehezen megy, úgyszólván ezt külön kell a gyermeknek elsajátítani. S könnyen belátható, hogy egy *szótag*nak vagy egy *szónak akustikus képe* egészen más, mint az azt alkotó *egyed betűké*. Azonkívül egészen más vagy teljesen módosult a betűk és szótagok motorikus jellege is. Például tegyük fel, hogy „bú(bánat)“ szót olvassuk. „b“-nek, „ú“-nak *akustikus természete* (és zenei minősége is) más, mint „bú“-nak; más a *motorikus*, valójában *sensu-motorikus tulajdonsága* is, mert „b“ és „ú“ a hangszervnek más mozgását, az

¹ E két módszer mellé állíthatjuk még a psychophysikában nagy szerepet játszó előállítási módszert, mely a jelen esetben megfelelő módosítással abból állana, hogy pld. a kísérleti személy állítson elő egy oly négyszöget, melynek legerősebb aesth. hatása van. (Az ú. n. arany metszet általánosságának experimentális kutatása!) Hasonló kísérlet lenne, ha két meghatározott helyzetben levő háromszög mellé egy harmadik úgy helyeztetnék, hogy az a legkellemesebb hatást keltse.

ajak más helyzetét stb. váltja ki, mint „bú“ szótag. Hogy erős *visuális dispositióval* bíró egyénnél mennyire különbözik egy betűhalmaz *visualis karaktere*, optikai képe egy szóétól, az könnyen elképzelhető.¹ A szavaknak, sőt egész mondatoknak megvan a maga „*Gestaltsqualitát*“-je (Ehrenfels, Meinong), a mely a felismerés és megismerés pszichikai folyamatában a legfontosabb szerepet viszi. A felnőttek olvasása egész mondatok, sőt még néha ennél is nagyobb „egész“-ek olvasására terjed ki, s ez magyarázza meg főleg a sebes olvasást vagy valamely szó-nak nagy számú szó között való gyors feltalálását és továbbá az emlékezés mechanizmusánál oly rendkívül fontos szerepet vivő akustikus és *visualis localisatio* lehetőségét. Erdmann és Dodge kimutatták, hogy ha 0,1" exponálási idő alatt összefüggés nélkül egymás mellé sorolt betűkből 4—5-öt percipiálunk, akkor ugyan-ezen idő alatt négy-ötször annyi betűt tartalmazó szót tudunk észlelni. Ha az egymás mellé sorolt betűk bár értelmes szót képeznek, de mindazonáltal mint betűk fogandók fel, akkor ezekből 6—7-et lehet 0,1" alatt felfogni. Mi a fogalmak optikai symbolumait olvassuk, de nem e symbolumokat képező akustikus elemeket. Hasonlóképen áll az írásnál, melynél a szóbeszéd optikai symbolumait rójuk le és nem az egyes elemek sorozatát, a mely tény feltűnően kiviláglik az írás individualis differenciálódásából.

Schuman tanár referált az olvasás *psychológiájának újabb termékeiről*. Különösen a paedagogiai fontosságú közleményeket tárgyalta behatóan. Tapasztalták, hogy gyengeelméjű gyermekeknél a szavak *közvetlen tanítása* sokkal jobb eredményt mutat fel, mint a betűzgető eljárás. Hülyéknél észlelték, hogy bár olvasni tudtak, a szavakat nem tudták betűelemeire felbontani. (Megemlítem, hogy Helen Kellert, a jelenleg annyira népszerű siket-néma-vak leányt is ilyen módon tanították olvasásra s nem a szokásos vak-ábécéjével.) A felolvasó az *olvasás gyorsaságáról, az olvasásnál előálló szemmozgásokról, az olvasásnál önkénytelenül előálló szünetekről, olvasásterének és látótérnek különböző-*

¹ Az olvasás tanulásának utóbb említett módja analogonját leli a beszélni tanuló kisdedeknél. A successiv akustikus-motorikus egységeket olvasás tanulásánál felváltják egyidejű (simultán) *visualis-sensu-motorikus* egységek. — A synthetikus tanulás sokkal gyakoribb, mint az analytikus.

ségéről, a betűk formájának hatásáról beszélt. Különösen tárgyalta azon kísérleteket, melyek a pillanatnyi olvasás mechanizmusával foglalkoznak. Ezen célra használják az úgynevezett *tachistoscopot*, melynek segítségével tetszés szerinti rövid ideig megvilágított látótérben szavak, mondatok s egyéb optikai ingerek exponáltaknak. A tachistoscoppal tett kísérletek kimutatták, hogy az apperceptionál a szónak mint egésznek felfogása igen fontos. Érdekes még ezen esetekben a figyelés hatása is. Ha a csak pillanatig exponált tárgy vagy betűsor egy pontjára koncentráljuk figyelmünket, csupán 4—6 betűt ismerünk fel, míg ha figyelmünket szabálytalanul kalandoztatjuk, 20 betűt is felismerhetünk.

Dr. Wirth lipcei tanár a már gyakran felvetett és kísérletekben bővelkedő problémával foglalkozott, vajjon a figyelem eloszlása egy bizonyos érzékszervünkre gyakorolt inger észlelhetőségét előmozdítja-e vagy sem, vagyis más szóval *minő functionalis viszony van a figyelem és az ingernagyság között.*

Krueger buenos-ayresi tanár a *phonetika és a psychologia között fennálló viszonyt* tárgyalta. Szerinte a phonetikának a psychológiától való elválasztása csak külsőleges, mert a beszéd hangtani része is mutat fel psychologiai momentumokat. *Krueger* különösen a phonetikai módszerekről adott elő. Ezek 1. a physiologiai-genetikai módszer, mely a hangszerv működését tanulmányozza; 2. a beszéd akustikus elemzésére szolgáló segédeszközök. Felolvasó beszélt a hangszerv mozgásainak obiectiv registrálásáról, e téren a pillanatnyi fényképfelvételek alkalmazásáról, a gége-tükrözésről, a hangszálak lebegéseinek fixirozásáról stb. Az előadás nagyobbbrészt physiologiai érdekű volt.

Az utolsó congressusi napon részint theoretikus, részint kísérleti tartalommal bíró complicáltabb psychologiai kérdések kerültek szőnyegre. Ezekről e rövid ismertetés keretében nem beszélhetünk. *Dürr* giesseni m. tanár az *akarati cselekvés és associatióról*, *Messer* giesseni professor és *Ach* berlini tanár az *akarat körébe vágó experimentalis kutatásokról* számoltak be. *Ach* előadása volt a legérdekesebb és legünállóbb. Ő kísérletei alapján az akarati deferminatio erejét *quantitative* akarta meghatározni.

A congressuson, mely három napig tartott, megjelent a tagok legnagyobb része és résztvett azonkívül még igen sok vendég. Egész délelőtt és délután tartattak előadásokat. Néhány tag azt kívánta, hogy szakosztályokat alakítsanak, melyeken belül a szakférfiaknak több alkalmuk lenne a kérdéseket bővebben tárgyalni és az előadóhoz kérdéseket intézni és azonkívül a discussio idejét se kellene oly rövidre szabni. A congressus többsége ezen indítványt elvetette, félvén attól, hogy mégis csak egy tudománnyal foglalkozók érdeklődése széjjel válna és a congressus úgy nem hajtana gyűmölösöt és azért inkább oda akarnak a jövőben törekedni, hogy a congressuson felolvasandó önálló munkálatok ideje meg legyen határozva (maximális 30 percz) és a vita cloture alatt álljon, hogy minél több idő maradjon összefoglaló referatumokra.

A congressus ideje alatt a würzburgi egyetem pszichológiai intézetében több kísérletet mutattak be és ugyanott egész kísérleti berendezések, új készülékek, technikai segédeszközök voltak kiállítva.

Exner bécsi tanár szíves meghívását a congressus szívesen fogadta, de a végrehajtó bizottság a túlságos nagy távolság miatt célszerűbbnek találta 1908-ban a congressust a Majna melletti Frankfurtba összehívni. A congressus elnökének *G. E. Müller*-göttingeni tanárnak végszavai zárták be a II. experimentális pszichológiai congressust.

Dr. Révész Géza.

LEIBNIZ ÉLETE ÉS BÖLCSESZETE.

— Negyedik közlemény. —

Ha most az emberi megismerés forrásai után kutatunk, akkor azt találjuk, hogy ezek viszont a minden dolog lényegéről alkotott általános fogalmakban keresendők, melyeket mint a tudás lehetőségének feltételeit jelöltünk meg. Ha az igazi tudomány észbeli igazságokon épül fel, azaz egyetemes és szükséges ítéleteken, úgy ezek nem fakadhatnak máshonnan, mint hasonlóképen egyetemes és szükséges, az egész mindenség alapelveire vonatkozó fogalmakból. Ezek a fogalmak pedig kell, hogy eleve (a priori) adva legyenek nekünk; vagyis nem származhatnak a tapasztalatból, a mely egyes tényekre támaszkodván, csupán részleges és esetleges tételekhez vezet bennünket, hanem az emberi lélek eredeti készségeiben gyökereznek s onnan fejlődnek ki, tehát velünk születettek.

Leibnizet a *velünk született eszmék* tanának bővebb kifejtésére különösen Locke állításai ösztönözték, a ki tagadta a lélek eredeti tartalmát s az érzéki tapasztalásban kereste és találta összes ismereteinek forrását. Locke ezen elméletének éle tulajdonképen Descartes ellen irányult, ki szintén híve volt a velünk született eszméknek, melyeket azonban szerinte, úgy a mint vannak, Isten oltott be lelkünkbe. Leibniz igyekezett elkerülni az empirikus és rationalistikus irányzat két szélsőségét, hogy közvetítő gondolattal oldja meg a problémát. Nem fogadja el sem azt, hogy az ismeretet készen kapjuk kívülről, sem azt, hogy tudásunk tisztán az érzékiségen alapul, hanem természet-felfogása értelmében azt tanítja, hogy fogalmaink az emberi szellemből válnak ki, annak eredeti készségéből, midőn a fejlődés világosságra hozza őket. Megvannak tehát bennünk ismeretünk elemei, az általános eszmék már eleve, de tudattalan álla-

potban, fejletlenül. A megelőző bölcselek nézetének az övétől eltérő voltát Leibniz annak a körülménynek tulajdonítja, hogy nem vették észre a tudattalan képzetek létezését, egynek tartották a képzélést és tudatosságot, holott a kettő között lényeges különbség van. Képzelné, megjeleníteni még nem annyi, mint tudni. Sok mindent jelenítünk meg a nélkül, hogy tudnánk is róluk. A megjelenítés, képzelés, perceptió csak akkor válik tudatossá, mikor azt magunkra, mint cselekvő alanyra vonatkoztatjuk, midőn magunknak jelenítünk meg valamit; ellenkező esetben a tevékeny erő teljesen tudattalanul működik. Vannak tehát az emberi léleknek eredeti, de fejletlen, tudattalanul működő erői, nem más értelemben, mint a hogy vannak velünk született testi erőink. A látási erő s az izomerő is velünk születettek, de a látás és a járás nem; mindezek, épp úgy, mint a világos belátás s az ismeretek csak később fejlődnek ki. A szellemben rejtőzködő eszméket összehasonlíthatjuk egy márványdarab ereivel, melyek szobrot formálnak. Az alakot jelző erek megvannak eredetileg, együtt keletkeztek magával a márvánnyal, de a szobor csak akkor válik ki, ha az erek felfedeztével a tömbből kifaragják. Épp így rejtőzködnek az emberi lélekben is az eszmék, igazságok, nem készen, kifejtetten, hanem képességek, természeti készségek alakjában, melyekből először homályos, érzéki képzetekként tűnnek elő s csak azután világos fogalmak- és ismeretekként. Ennyiben tehát való, hogy az érzéki ismeret feltétele az elméletinek, mert átmenetet képez hozzá a homályos tudatból, a tudattalan, helyesebben kis képzetekből: de viszont az érzéki képzetek ismét csak a szellem eredeti készségeiben bírják alapjukat. Igaz ennél fogva Locke mondása, hogy *„nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu“*, de e hozzátétellel *„nisi intellectus ipse“*.

Magukat az igazságokat, s a rajtuk alapuló ismereteket két csoportba oszthatjuk a szerint, a mint minden gondolható, vagy csak a természetben létező dolgokra vonatkoznak. Az előbbiek észbeliek, az utóbbiak tapasztalatiak. Amazok alapját oly feltétel képezi, a mely alatt valami egyáltalán lehetséges, emezekét pedig olyan, a milyen mellett a dolgok tényleg léteznek. Az első feltételt a következőkép fejezhetjük ki: minden dolognak összhangzásban kell lennie önmagával. E tétel tartalmazza az azonosság elvét, mely más formában az ellenmondás elvét (principium contradictionis, principe de la contradiction) adja.

Az utóbbi elv, mely szerint egy dolog sem lehet önmagával ellentétben, vagyis egyben sem lehetnek egymást kölcsönösen megsemmisítő jegyek, azt jelenti, hogy minden ítélet hamis, mely ellenmondást zár magába. De csakis azt és semmit többet. Az észigazságokban tehát olyant állítok a tárgyról, a mi annak fogalmában benne rejlik, s így mikor ilyen ítéletet alkotok, nem teszek egyebet, minthogy az alany tartalmát kifejem, taglalom. Azért nevezik e tételeket analitikusoknak is. Ilyenek a metafizikai, matematikai és logikai igazságok. Ezekből azonban még nem következtethetők az ítélet alanyának, magának a dolognak a léteire. Abból, hogy a háromszögnek három oldala és három szöge van, nem következik, hogy ilyen alak, háromszög, tényleg létezik. Lehetséges, de nem bizonyos, hogy megvan a valóságban. A valódi dolgoknál nem elég, hogy meghatározzuk fogalmukat, hanem meg kell állapítani azokat a körülményeket is, a melyek mellett a világrendben helyet foglalhatnak, a többi létező dolgokkal összeférnek, szóval ki kell mutatni létezésüknek feltételeit. Mivel pedig a természeti jelenségek sora folyton, okról-okra halad egész a végtelenségig, azért megfejtésük, végső megokolásuk céljából egy, az összes jelenségeket magyarázó elégséges okra van szükségünk. Ez a tétel a tapasztalati igazságok alapja, az *elégséges ok elve* (principium rationis sufficientis, principe de la raison suffisante). E két sarktétele (axioma) alapul minden valódi ismeret; még pedig az első az észtudományok, a másodikon a tapasztalati tudományok. Mint feltételei az okoskodásnak és tapasztalásnak, kell, hogy ezeket megelőzzék vagyis szellemünknek eleve (a priori) adott, velünk született tulajdonai legyenek. Az első tétel általánosabb, mert mindennek, a mi van, gondolhatónak, lehetségesnek is kell lennie, de nem minden létezik a valóságban, a mi lehetséges. Az előbbiből, mely a dolgok logikai létét állapítja meg, folyik az alaki (formalis) ismeret; az utóbbi, mely a ténylegesen létezőkre vonatkozik, alapja a valós (realis) ismeretnek. Amaz a dolgok fogalmait világosítja meg, emez megokolja létezésüket. „Következtetéseink — mondja Leibniz — két nagy alaptételre támaszkodnak: az ellenmondás tételére, melynél fogva ítéljük, hogy minden hamis, a mi önmagának ellenmond és minden igaz, a mi a hamissal ellentétben áll, és az elégséges ok tételére, a mely szerint ítéljük, hogy egy tény sem igazi vagy való, egy mondat sem igaz

elégés ok nélkül, a miért a dolog így van és nem máskép, bár előttünk ez okok nem ritkán ismeretlenek. E szerint két osztályra oszlanak az igazságok: észbeliekre (vérités de raison) és tapasztalatiakra (vérités de fait). Az észbeliek szükségképek és ellentétük lehetetlen, a tapasztalatiak esetlegesek és ellentétük lehetséges. Ha az igazság szükségképi, az okot analysis segítségével megtalálhatjuk, az által, hogy az adott igazságokat és fogalmakat mindaddig elemezzük, míg az eredetihez jutunk“. Nem így a való világ jelenségeinél. Itt hiába megyünk vissza okról-okra, a jelenségek sorozatában sehol sem találunk olyanra, a mely további lét-okra nem szorulna. Át kell tehát lépniünk a természetet, hogy máshol keressük a végső, elégés okot. Így jutunk *isten* fogalmához. „Kell elégés oknak lenni a tapasztalati igazságokban is, tudniillik azon dolgok sorrendjében, melyek a mindenséget betöltik, különben a felbontás részleges okokra, a dolgok mérhetetlen sokfélesége, a testek végtelen osztása mellett határtalan részleteződésbe vesznék el. . . Minthogy pedig ez az egész részletezés ismét mindig más, korábbi okokra utal. a melyek épp oly esetlegesek és még inkább a különlegesbe vezetnek (mert mindegyikük — megokolásuk végett hasonló elemzésre szorul), így nem juthatunk célhoz és kénytelenek vagyunk az elégés vagy végső okot a dolgok ezen sorozatán, az esetleges jelenségek ezen végtelen elrészleteződésén kívül keresni. Ezért a végső oknak egy szükségképi lényben kell állania, a melyből, mint ősforrásból származik a dolgok folyása és éppen ezen lényt nevezzük mi istennek“. Vagyis az okozatosság (causalitas) elve egy önálló, szükségképi, létezésének alapját önmagában bíró lényt követel, mint az összes dolgoknak végső okát. A tapasztalati világ jelenségsorozatának vizsgálata tehát istenhez vezet, bizonyítékot szolgáltat az ő létének kimutatására. Ez érvelést, mely szerint a világ meglétéből következtetünk istennek, mint a világ teremtőjének létezésére, cosmologiai bizonyításnak nevezzük.

Nem ez az egyetlen és legfontosabb eljárás azonban isten létének bizonyítására. Leibniz ennél sokkal világosabbnak és meggyőzőbbnek tartja az általa talált, úgynevezett physicotheologiai érvet, mely a világ célszerű elrendezésére, az előre megállapított összhangra támaszkodik. Az ablaktalan állományok, alkotó elemek, monasok, melyek egymástól teljesen függetlenek,

minden kölcsönhatást kizárók, nem alkothatnának összefüggő világot a bennük megnyilatkozó rend nélkül. Minthogy pedig elzárt-zottságuk folytán az összhangot, megegyezést saját maguk létre nem hozhatták, így az nem származhatik másunnan, mint egy végtelen hatalmas és bölcs istentől.

Istenre utal különben a monasok fokozata is, melynek fejlődése, mint tudjuk, a tökéletesedésben, alacsonyabb tagjainak magasabbra emelkedésében áll. Ez a folytonos előremenetel mindenestre egy legfelső (minden korlátozottságtól ment, tiszta cselekvő) erőt, tehát anyagtalán monast tételez fel, mely felé a többiek törekcsenek, mert csak úgy van értelme a haladásnak, ha az egy meghatározott célra irányul.

Isten tehát a foksorozat legvégső, legfelső tagja, s e mi-voltában a világ czélja, a mint viszont teremtoi minőségében annak oka, alapja.

Szóval isten a legtökéletesebb lény, a kiben minden képes-ség a legmagasabb fokban van meg: mindenható, mindentudó és végtelenül jó. Ő a mindenség alkotója, a legfőbb monas, a kiből a többiek mintegy kisugárzás által jönnek létre. Tudása, beláása nemcsak a meglevő világra terjed, hanem ismeri minden lehetséges világ tervét. Hogy a végtelen sok közül mégis éppen ezt választotta, annak oka nem rejtőzhetik egyébben, mint e világnak mind a többi lehetségesek fölött kiemelkedő nagyobb tökéletességében, a mely tulajdonsága szükségképen arra az elhatározásra birta az isteni bölcseséget és jóságot, hogy ezt a legtökéletesebbet, legjobbat valósítsa meg. Az isten tehát saját természeténél fogva mintegy kényszerült a legjobb világ teremtésére. E felfogásban áll Leibniz optimismusa.

*

A természeti világ képenek az elmondottakban adott váz-lata után hátra van még, hogy egy tekintetet vessünk az erkölcsi világrendre is, vagyis megrajzoljuk néhány fővonással Leibniz etikájának tervezetét.

Leibniz etikájának a *belsőleg meghatározott akarat* fogalma adja meg fő-jellemvonását. A mint a tudatos képzet teljes vilá-gosságában az ismeretben kristályosodik ki, úgy nyilatkozik meg a tudatos törekvés az akaratban. Minden képzet, mint a természet-bölcsélet tanítja, egyszersmind törekvés is a bekövetkezendő új

képzetre vagyis a monas tartalmának legközelebbi állapotára. A törekvés iránya tehát nem önkényes, hanem eredeti törvényszerűség megállapította célra irányul s ez értelemben az akarat sem teljesen szabad, bár külső kényszersztől, a monas megközelíthetlensége folytán, ment.

Leibniz ez álláspontjával közvetítő helyet foglal el az indeterminismus és physikai determinismus között, melyek elseje az akarat korlátatlan szabadságát, másodika annak kívülről jövő irányítását tanítja. Ezekkel szemben Leibniz azt állítja, hogy az akarat meg van ugyan határozva, de a monas — illetőleg az emberre alkalmazva — a lélek eredeti természetétől. Az emberi akaratot tehát semmiféle külső erőszak nem befolyásolhatja, e helyett azonban a lélek sajátos hajlama szabja meg működését. A mindenkori hajlam pedig eredménye az összes korábbi hajlandóságoknak, hangulatoknak és ösztönöknek, a melyek végső elemzésükben a kis képzetekhez vezetnek. Éppen ez az oka, hogy akaratunk elhatározásának végső indítékait nem ismerjük s így cselekvéseinket általában önkényeseknek véljük. Holott az önkény választásunkból teljesen ki van zárva, s az olyan ember, a ki szabadnak gondolja magát, hasonlít a mágneshez, a mely, mivel a mágneses anyag mozgását nem látja, azt hiszi, hogy mindennemű októl függetlenül fordul észak felé.

Az egyéni akarat e szerint minden emberben különböző. Kérdés, hogyan egyeztethető ez össze az egyetemes erkölcs-törvény szerint működő s mindenkiben azonos erkölcsi akarral? Az utóbbi törekvésének bizonyos közös célok elérése ad irányt, míg az előbbinek indítékai és céljai egyénenként változnak. Minthogy az akaratot a hajlamok vezetik, ezek pedig a kis képzeteken alapuló ösztönök eredményei, kell minden emberi lélekben bizonyos általános, velünk született faji ösztönöknek¹ (instinct général) lenni, a melyek mindnyájunkkal közösek. Az erkölcsi akaratot e faji ösztönök határozzák meg, melyeknek tudatossá válása, ismerete, szolgáltatja az erkölcsi akarat alapelveit (maximáit) vagyis a gyakorlati igazságokat, nem más értelemben, mint a hogy a sarktételek (axiomák) képezik az elméleti vagy ész-

¹ Az eredeti, Leibniz-féle kifejezésnek teljesen megfelelő *nemi ösztönt* azért nem használtuk, mert ez nyelvünkben már más fogalomra (instictus sexualis) van lefoglalva.

igazságok alapját. Az akarat tehát az által lesz erkölcsivé, hogy a homályos ösztönök tudatosakká, maximákká fejlenek. Ezen faji ösztönök összességén, az úgynevezett erkölcsi hajlamon, természetesen (naturel), az igazságosságnak, jognak, vallásnak, istenfélelemnek e minden népben feltalálható talpkövén nyugszik Leibniz erkölcestana.

A lélek különböző hajlamai közül az akarat mindig a legerősebbik értelmében határozza el magát, melyet úgy kell tekintenünk, mint az összes többiek eredőjét. A legerősebb hajlamnak az akarat által történt ez előnyben részesítését nevezi Leibniz választásnak, s a mennyiben a meghatározás nem kényszerítő, hanem csak hajlandóvá teszi az akaratot, ennyiben a választás szabad. A legerősebb hajlam pedig mindig összeesik az erkölcsivel, a mennyiben azok a hajlamaink a legerősebbek, melyek bennünket az öröm, a legfőbb jó, a boldogság felé vezetnek.

Leibniz erkölcestana tehát eudaimonistikus, de ez eudaimonizmus, teljes kifejelettségében, ment minden önzéstől. Az öröm ugyanis nem áll egyébben, mint erőink nyilvánításában, gyakorlásában, illetőleg erő kifejtésünk érzetében. Örömünk annál nagyobb, minél teljesebben, tökéletesebben működik a lényegünket alkotó erő, s minthogy ez első sorban képzelőtermészetű, tisztulásának, felvilágosodásának mértéke szerint közeledünk a boldogsághoz. A boldogságnak legfőbb feltétele ennél fogva a szellemi felvilágosultság s e felvilágosultságban, az erre való törekvésben vagyis az ész és akarat összhangjában áll az emberi szabadság is. Az öröm mindaddig, míg a jó és a boldogság tiszta, világos fogalmáig el nem jutottunk, kétségkívül egyéni, önző jellegű, de mihelyt belátjuk, hogy a valódi, a legfőbb jó csak az lehet, a mi mindenkinek jó, akkor megszabadulunk az önzéstől s a magunk java keresésével egyúttal a mások boldogságát is igyekezünk előmozdítani. Az ily értelemben működő akarat az igazi *erkölcsi akarat* s ennek kifolyása az *erkölcsi cselekedet*.

A mint tehát az értelem világossága útján felemelkedhetünk a világösszhang ismeretére, úgy az erkölcsi akarat által annak ténylegesítésére leszünk képesekké.

Az értelemmel és akarral bíró szellemek így a természeti világgal szemben egy külön, erkölcsi világ tagjaiul is tekintendők, a mennyiben tudatosan törekszenek előre a legfőbb jó, valamint

a legmagasabb lény, isten felé. Erkölcs és vallás — mint e két irányú törekvés eredményei — kizárólag a szellemnek tulajdonai, a melyek ezeknél fogva istennel sokkal bensőbb, közelebbi viszonyban állanak, mint a természeti világ egyénei. „A szellemek képesek istennel közösségbe lépni és az isten hozzájuk nemcsak úgy viszonylik, mint a feltaláló az ő gépjéhez (így viszonylik a többi teremtményekhez), hanem úgy is, mint fejedelem az ő alattvalóihoz, vagy még helyesebben, mint atya gyermekeihez. Azért a szellemek összessége isten városát képezi, a lehető legtökéletesebb államot, a legtökéletesebb uralkodó alatt. Istennek ez a városa, e valóban világpolgári monarchia egy erkölcsi világ a természetiben; isten művei között a legfenségebb és legistenibb; és benne gyökerezik valóban isten dicsősége, mert isten dicsősége egyáltalán nem léteznék, ha az ő nagyságát és jóságát a szellemek föl nem ismernék és nem csodálnák; istennek városához való vonatkozásában nyilvánul csak az ő jósága, míg hatalma és bölcsesége mindenütt jelentkezik. S a mint megelőzőleg tökéletes összhangot állapítottunk meg a természet két birodalma, a hatóokoké és végokoké között, úgy ki kell emelnünk még egy más összhangot, a természet physikai és a gondviselés erkölcsi birodalma között, tudnillik isten, mint a mechanikai világépület építőmestere, és isten, mint a szellemi világ uralkodója között.“

Ezzel eljutottunk a világösszhang legmagasabb értelmezéséhez, melynek az egyszerű erő fogalmával induló útja képezi Leibniz philosophiáját, a monas, a test és lélek, a természet, a szellem, tudomány, erkölcs és isten, e folyton emelkedő útnak nyugvóhelyeit, illetőleg mind szélesebbre ható kilátási pontjait.

Leibniz tanítása istennek a természeti világhoz való viszonyáról méltó betetőzése az ő bölcséleti rendszerének, melyet, ha a philosophia történetében szokásos ismerettani elnevezéssel akarunk jellemezni, idealistikus naturalismusnak mondhatunk. Naturalismusnak, mert Leibniz a természet összes jelenségeit a róluk szereshető ismeretekkel együtt tisztán magából a természetből származtatja, idealistikusnak, a mennyiben — megfejtése szerint — a látható, érzékelhető világ csupán szellemi erőkön alapuló tünevény, jelenség.

Ha meg akarjuk jelölni Leibniz helyét a philosophia történetében, rendszerének jelentőségét a megelőző és egykorú bölcselethez képest, elég rámutatnunk fejtegetésünk ama mozzanataira, melyekben közvetítő munkásságára igyekeztünk némi fényt deríteni. Tanai, bármennyire egyéniek és sajátosak, mégis vonatkozásban állanak az ő- és újkor összes nagy gondolatrendszereihez, hol támadása, hol védelme, legtöbbször kibékítő, összeegyeztető törekvése révén. Elméletében, melynek alapját az állományok, az egynemű szellemi erők, az öntevékenységgel bíró alaki atomok képezik, helyet és további kifejtést találnak úgy Descartes és Spinoza substantia-fogalmai, mint Aristoteles entelechiái, Platon és a scolastikusok alak-fogalmai és czélszerűségi eszméi, az atomisták tanításai az alkotó elemek sokaságáról s a materialisták mechanizmusa. Számptalan fogalom, gondolat, törvény, nézet kerül Leibniz próbakövére, vizsgálata alá, melynek eredményeként azokat részint elejti, részint átalakítja, kijavítja, hogy a bennük rejlő ellenmondásokat feloldva, távolságukat áthidalva, őket kielégítőbb magyarázat, egyetemesebb világnézet nyújtása végett összekapcsolja.

Ilyen nagy, általános és összefoglaló gondolatlánczolat azonban, a milyen egy philosophiai rendszer s különösen Leibniz rendszere, maga sem lehet tökéletes, a mint nem tökéletesek részleges ismereteink a kutatás tárgyáról, a világról, melynek titkaiba az emberi szellem megszakítatlan munkálkodásával is csak lassan-lassan hatolhat be.

Leibniz világépületében is vannak hézagok, hibásan dolgozott vagy összeállított alkotórészek, melyek az egész tervezetnek ismeretét zavarossá, sőt bizonytalanná teszik s a melyek számbavétele annál érdekesebb, mert világos tanuságai, hogy Leibniz írási tudásánál is mennyivel hatalmasabb volt erkölcsi felfogása.

Tanainak fő-ellenmondása az alapfogalomban, a monasban rejlik, minél fogva az kihat egész elméletére s ennek sorsára. Monasa, mint állomány, öntevékeny erő, mely minden más lénytől függetlenül végzi saját törvényei szabta feladatát; maga a monas azonban isten alkotása, az ő kisugárzása s ereje és törvényei is istentől oltvák az ő természetébe. Itt tehát ő ugyanabba a hibába esik, a melybe esett Descartes, midőn substantiáknak nyilvánította az istentől közvetlenül teremtett anyagot és szellemet; Leibniz monasa is substantia és mégsem az.

Ha azonban isten a mindenség alkotója, annak végső oka, az utolsó láncszem a monasok sorozatában, vagyis maga is monas, akkor, mint ilyenek, egyszersmind egyéninek (individuaisnak), ennélfogva korlátoznak s anyaginak is kell lennie, mert az egyéniség, korlátoztság s ezekkel együtt az anyagiság a monas lényegéhez tartoznak. De képzelhetünk-e egy anyagi, korlátozt istent? Összefér-e ily tökéletlenség isten fogalmával? Lehet-e őt másnak, mint a legtökéletesebb s anyagtalan lénynak felfognunk? Bizonyára nem; ezt Leibniz nem akarhatta. Istent tehát nem lehet monas; ezzel azonban ki is esett a természeti összefüggésből, megszűnt a világ okának, teremtetőjének lenni.

Más szavakkal, Leibniz alapján állva, isten monas és nem monas egyszersmind.

De feltéve, hogy tényleg a végtelen tökéletességű isten alkotó a világot, még pedig olyannak, a milyennek Leibniz tanítja, akkor ez a világ emberi elme által megismerhetetlen, vagy legalább nincs reá semmi bizonyosságunk, hogy valóban olyan, a milyennek megismertük, illetőleg ismerni véljük. A dolgok ismerete ugyanis a mindenségnek teljesen tiszta, világos képzeiben áll, az úgynevezett világképben, mely velünk születve, fokozatosan kifejlődik, tisztábbá válik. Minthogy azonban az emberi lélek saját természeténél fogva korlátozt s ilyen is marad, bármennyire is halad előre a tökéletesedés útján, ennélfogva a benne rejlő világkép sem lesz tökéletesen világossá, a mennyiben egy része, mely a magasabb fejlődési fokokat jeleníti meg, mindig zavaros marad. A mindenség világos ismerete tehát csak a tökéletes, korlátatlan szellemnek van fentartva, a melytől mi távol lévén, ehhez mért homályos világképpel is bírunk. A monas természete így kizárja a mindenség emberi megismerését; lehetetlenné vagy legalább bizonytalanná teszi a monasok tanát, a monadológiát, megokolhatatlanná annak igazságát. Leibniz az ő monas-fogalmával maga alól rántja ki az alapot: monasa megdönti az ismeretant, az ismeret lehetsége megsemmisíti a monast.

Dr. Vida Sándor.

(Vége köv.)

A PSYCHOPHYSIKAI TELJES INGERSOROK MÓD- SZERÉNEK ELMÉLETE.

— Első közlemény —

A különbségi érzékenységet (Unterschiedsempfindlichkeit) különösen háromféle módon határozzák meg. Az első, melyet leggyakrabban használnak, a *lehető legjobb előállítás módszere* (Herstellungsmethode), melynél a kísérleti személy maga állítja elő azon legkisebb ingert, mely egy másik ingerrel összehasonlítva legelőször kelti fel a különbség érzetét. Sokkal megbízhatóbb módszer az úgy nevezett *határ módszer* (Grenzmethode, Methode der Minimaländerungen), melynél a különbségi küszöböt (Unterschiedsschwelle) két kísérletileg nyert határérték középértéke képviseli. Úgy a növelési, mint a csökkentési eljárásnál két-két értéket nyerünk, melyekből a felső és az alsó különbségi küszöbértéket és a középhibát kiszámíthatjuk. Methodikailag sokkal tökéletesebb a *Fechner-féle Methode der r. und f.-Fälle*-ből kialakult *konstans inger vagy ingerkülönbségek módszere* (Methode der konstanten Reize oder Reizunterschiede), melynél az összehasonlítandó ingerek nagysága a kísérlet egész folyamán *állandó* marad. Ezen módszernél a határmódszerrel szemben az ingerek nincsenek eshetőleges változásnak kitéve. Általában véve az összehasonlítandó konstans ingereket úgy konstruáljuk, hogy az egyes ingerek közti különbség értéke konstans legyen. Az ingereket ezen eljárásnál nem nagyságuk sorrendjében, hanem leginkább teljesen terv nélkül változtatva adjuk, miáltal a várakozás és egyéb itt nem tárgyalható pszichológiai factorok befolyását kiküszöbölhetjük. Különböző számtani műveletek útján itt is meghatározhatjuk a két küszöbérték nagyságát, esetleg e két küszöbérték főértékét, melynek reciprok értéke a különbségi érzékenységet repraesentálja.

Ezen utóbb említett módszernek egy módosítása, mely különös előnyöket biztosít, az, ha az összehasonlítandó konstans ingereknek egy oly sorát construáljuk, melyben az egyes ingerek *egyenlő absolut értékkel* különböznek egymástól és ezen az egyes ingerek közti *differentia igen kicsi*. Ezen módszernél az összehasonlítandó ingerek legnagyobbikának az állandó nagyságú konstans alapingernél *mindig sokkal* nagyobbnak, a legkisebbikének *mindig sokkal* kisebbnek kell feltűnnie.¹ A konstans methodusnál teljesen elegendő, ha az objectiv legnagyobb *H* inger az alapingernél, *A*-nál, *mindig nagyobb* és a legkisebb *H* inger pedig *mindig kisebb* látszik. Sőt az is már teljesen elegendő, ha az objectiv helyes ítéletek relativ száma nem haladja meg a 0,94-et. Ezekkel szemben egy elsőrendű teljes ingersor alkalmazásánál, ha ugyanis a nyert értékeket egy különös számítási eljárásnak akarjuk alávetni — igen fontos a kísérletek folyamán, hogy nagyszámú „szokkal nagyobb” és „szokkal kisebb” ítéleteket nyerjünk. Azonkívül az egyes *H* ingerek közötti konstans differentiának, *i*-nek, igen kicsinek kell lennie, mert először is csak ekkor állhat fenn annak lehetősége, hogy mindkét különbségi küszöböt kellő pontossággal megállapíthassuk és másodsor csak akkor van jogunk a *H* ingersort úgy konstruálni, hogy az ingerközti differentia *A* alatt és fölött levő ingereknél egyenlő legyen vagyis a *Weber-féle törvényt* tekinteten kívül hagyjuk. Ha a *H*-k nem képeznének egy igen kis differentiájú aritmetikai sort, akkor *Weber* törvénye teljes joggal megkövetelné, hogy az alapingeren aluli, azaz a kisebb ingerek absolut vége kisebb intervallumokkal birjanak (különösen közvetlen az *A* alatt levők), mint az *A* fölött levők, azaz a nagyobb ingerek. Ennek nagy fontosságát nem szabad psychophysikai méréseknél figyelmen kívül hagyni. Mert ha az *i* értéke nagy és még konstans is és mindezek mellett a *Weber-féle törvénytől* eltekintünk, úgy hogy a *H*-k nem egyenlő relativ, hanem *egyenlő absolut értékkel* térnek el *A*-tól, akkor először is a különbségi alsó küszöb (untere Unterschiedsschwelle) nagyobb lesz, minél fogva a különbségi érzékenység kisebbnek

¹ Azon ingert, melynek felső és alsó különbözeti küszöbét akarjuk meghatározni a továbbiak folyamán egyszerűség kedvéért *alapingernek* nevezem és *A* betűvel jelzem; azon ingereket pedig, melyekkel az *A*-t a küszöbértékek meghatározása céljából összehasonlítjuk, *összehasonlító ingerek*, röviden *H*-knak nevezem.

fog feltűnni és másrészt pedig a pozitív H -k (A -nál nagyobb H -k) mindkét idő- és helyzet-constellatio (Raum- und Zeitlage) mellett több objectív helyes ítéletet fogunk nyújtani, mint a negatív H -k (A -nál kisebb H -k).

Az itt tárgyalandó módszer mellett azonban, minthogy az egyes ingerek közti intervallum igen kicsi, megengedhető, hogy az i értéke A értéknél akár nagyobb, akár kisebb H -knál *abszolút véve* ugyanaz legyen. Hogy ténylegesen mekkorának vegye a kísérletező ezen intervallumot, az első sorban az érzékszervtől függ, melylyel a kísérleteket végezzük, az érzékszervnek pontossági fokától (*Feinheitsmass*), mely előre megvizsgálandó, azonkívül még technikai körülményektől. A kísérleti személy idejétől és figyelő képességétől nem lehet sem a H -k számát, sem az i nagyságát függővé tenni, mert psychophysikai kísérleteket ezen módszer szerint csupán kipróbált lelkiismetetes és önfeláldozó egyénekkel lehet eszközölni. Ezen eljárást már azért sem használják szélten-hosszában, mert nehezen lehet ily időrabló kísérletekhez alkalmas kísérleti személyeket találni és azokat hosszabb ideig megtartani.

A teljes ingersorok módszere egyébiránt teljesen a konstans-módszer irányelveit követi. Az egyes H -kat nem nagyságuk sorrendjében, hanem esetlegesen változtatva (akár előleges terv szerint, akár a nélkül egészen a véletlenre bízva) adjuk a kísérleti személynek és felkérjük őt, hogy minden egyes összehasonlításnál mondjon ítéletet, melyet pontosan feljegyzünk. A kísérleti személy ezen eljárás mellett nem tudja, hogy milyen H -k következnek egymásután. A kísérlet vezetőjének pedig csak arra kell ügyelnie, hogy mindegyik H inger ugyanannyiszor kerüljön (pl. súlykísérleteknél) a kísérleti személy kezébe A -val való összehasonlítás céljából. Lehet azonban még úgy is eljárni, hogy a H -k csak bizonyos határon belül váltakozzanak, előre meg nem határozott módon. Ezen módozatokra itt azonban nem térek ki.

Az ezen módszernél felmerülő *hibaforrások* is ugyanazok, mint a konstansmódszernél. Így pl. itt is előfordulnak az u . n. indirect összehasonlítások, midőn ugyanis egy inger nagyságára vonatkozó ítéletet nem azon inger dönti el, melylyel azt tényleg összehasonlítottuk s a mely közvetlenül előtte vagy utána, vagy simultan adatott, hanem egy jóval előbb észlelt inger. Hogy ha

ugyanis az egyik kísérletnél A -t egy nálánál sokkal nagyobb; illetőleg sokkal kisebb H -val hasonlítottuk össze és a rákövetkező kísérletnél A -val összehasonlítandó H kisebb, illetőleg nagyobb, akkor megeshetik az, hogy ezen második H -t az előbbi H hatása alatt *sokkal* kisebbnek, illetőleg *sokkal* nagyobbak tartjuk. És abban az esetben, ha a második H csak valamivel nagyobb, mint A , akkor az első H befolyása alatt ezt a A -val egyenlőnek, sőt A -nál kisebbnek fogjuk itélni.

A *számítási eljárás* is lehet mindkét módszernél ugyanaz. Úgy a különbségi küszöböt és az abszolút érzetküszöböt, valamint a nyert értékek eloszlásának törvényességét, továbbá a különböző idő- és helyzet-constellációkból eredő konstans hibák kiszámítását és kiküszöbölését úgy közvetlenül számítás, mint közvetve képlet útján mindkét módszer alkalmazásánál azonos szabályok szerint határozhatjuk meg. Az egyedüli különbség abban rejlik, hogy a teljes ingersorokkal tett kísérleteknél a nyert értékeket egy különös számítási eljárásnak vethetjük alá, a mi által bizonyos, alább bőven tárgyalandó, előnyöket élvezünk. Azonkívül ezen specifikus eljárás alkalmat nyújt, néhány methodikailag és psychologikailag érdekes jelenség megfigyelésére és végül, a mi legfontosabb, a különbözőzeti érzékenység meghatározására ezen módszer útján egy *új minden hypothesis nélküli mértéket* nyerünk.

Ha már most teljes ingersorral vittünk egy psychophysikai kísérletet véghez, akkor első sorban a nyert értékeket a következő módon állítjuk össze táblázatba. Az első verticalis rovatot a positiv és negativ H -kat nagyságuk szerinti sorrendben képezik. A következő n , n , b , k és k -val jelzett függőleges rovatok a kísérleti esetek azon számát mutatják, a melyeknél az illető kísérleti személy H -t H -nál *sokkal* *nagyobb*nak (n), *nagyobb*ak (n), *ugyanolyan* *nagynak* (b),¹ *kiseb*bnek (k) vagy *sokkal* *kiseb*bnek (k)

¹ Több ok arra késztet, hogy „ugyanolyan nagy“ itélet helyett inkább „bizonytalan“ itéletet kívánjunk a kísérleti személytől. Mert például egy lelkiismeretes kísérletező „ugyanolyan“ itéletet igen ritkán fogja adni és evvel szemben kissé felületes kísérleti személy oly esetben is, midőn ő itéletében bizonytalan „ugyanolyan“-nak fogja az összehasonlítandó ingert itélni. Hogy ezen subjectiv igen változó psychologiai faktort kísérleteinkből kiküszöböljük, legtanácsosabbnak tetszik, ha „ugyanolyan“ itéletet egyáltalában nem kívánunk. Ha mind-

ítélte. — Megemlítendő még, hogy minden egyes H -t ugyanyszor, vagyis ν -szer veszünk, így pld. Wreschner¹ kísérletei legnagyobb részével $\nu = 40$ volt.

A nyert értékeket graphikailag úgy ábrázolhatjuk,² hogy egy derékszögű koordinatarendszernek abszcissa tengelyére a H -kat egymástól egyenlő távolságban felrakjuk és minden egyes abszcissa értékhez tartozó ordinátát a reá esett n , n , b , k , és k ítéletek összege képezi. Ha már most egyenes vonalakkal az n , n , b , k és k ordinata értékeket külön-külön összekötjük, akkor 5 görbét nyerünk, azaz minden egyes ítéletcategorianak egy megfelelő görbét. Az öt görbe között három, még pedig az n , b , és k ítéletek görbéinek alakja olyan, hogy azok mindegyike az abszcissa tengelytől felfelé emelkedik, s innen egy bizonyos maximum elérése után ismét az abszcissa tengelyre süllyed, tehát zárt görbét képez. Ezzel szemben a n és k görbék természetüknél fogva csupán folyton emelkednek és így maximummal nem bírnak.

Ha már most azon kísérleti értékeknek geometriai ábrázolását vesszük közelebből szemügyre, melyeket egy teljes inger-sor hozott létre, akkor a következőket látjuk.

Az n ítélet görbéje az adott legmagasabb H ingertől kiindulva³ eleinte meredeken, később lejtősen hajlik az abszcissa tengely fölé, úgy hogy a görbe azon H ingereknél, melyeknél az ν ítéletek száma a legkisebb már majdnem az abszcissával párhuzamosan halad. Azon inger, melynél az n ítéletek elmaradnak — úgy Wreschner, mint az én kísérleteimnél — nagyobb mint A , a mi a kísérletek megbízhatóságát szépen demonstrálja. Az n görbét körülbelül közép-magasságban szeli keresztül az n görbe, mely egy elég magas H -nál kezd az abszcissa fölé emelkedni eleinte lassan, később azonban meredekben és csak miután már ez az n görbe bizonyos nagyobb

két ítéletet megengednők se jutnánk tovább, csak több ítéletcategorióval az ítéletadás cselekményét meg-megnehezítenők.

¹ Wreschner, Methodologische Beiträge zur psychophysischen Messungen. (Schriften d. Gesellsch. z. psycholog. Forschung. Heft. 2. Leipzig 1898.

² Az itt tárgyalandók a második közleményben megjelenő ábra segítségével olvasandók.

³ Az ítéletek az összehasonlító ingerekre vonatkoznak, vajjon azok nagyobbak, kisebbnek stb. tetszenek, mint az alapinger.

magasságot ér el kezd a b görbe, felemelkedni. A b görbét rendszerint körülbelül egyenlő ordinata magasságban szeli át az n és k görbe. Miután az n és k görbék a b görbe maximális pontja alatt metszették egymást, lejtősen haladva az abszcissa felé, azt nem érik el, hanem egy bizonyos magasságban főlötte megszűnnek. A k görbe hasonló utat ír le, mint az n görbe.

Minden görbénél különösen három abszcissa érték (inger-nagyság) bir fontossággal. Az első azon *legkisebb H érték (H_k)*, melynél legelőször nyerjük a kérdéses ítéletet, második az (H_m), melynél leggyakrabban adatott le ezen ítélet kategória, tehát melynél az ítélet maximális száma, a görbe maximuma fekszik és végre a harmadik azon *legnagyobb H érték (H_n)*, melynél legutoljára nyertük ezen ítéletet. Exact kísérleteknél, melyeknél semminemű rendellenesség sem fordul elő, az első és harmadik H érték egyszersmind az *illető ítélet legkisebb számát* nyújtja. Megesik elég gyakran ugyanis, különösen a görbe végső nyulványainál, hogy a görbe csekély hullámozást végez, minek következtében a H_k és H_n -hez legközelebb álló H -kra *kevesebb* ítélet esik, mint H_k és H_n -re. Például egy Wreschner-féle kísérlet (Arch. I. 231. l.) szerint a b ítéletnek H_k értéke $A-625$, melynél $b=2$, míg $A-500$ -nál, melynél b -nek nagyobb értékkel kellene bírnia $b=1$.

A három abszcissa értéken kívül még kiemelendő a görbék alászálló és felemelkedő része. Ennek tekintetbe vételével z' -nek nevezhetjük a felemelkedő résznél a H -k azon számát, melyet azon H -tól számítunk, melynél legelőször nyertünk a szóban forgó ítélet kategóriából ítéletet és mely $< H_m$ -nél, és z'' -nek nevezhetjük a görbének alászálló részében azon H -k számát, melyek $> H_m$ nél. E szerint egy zárt görbe H -jainak összege $z = z' + z'' + 1$.

Ha már most felteszszük, hogy különbségi érzékenységyünk olyan subtilis, hogy a különbségi érzékenység meghatározására szolgáló kísérleteknél, véletlen hibaforrások sohasem rontanák meg a kísérleti eredményeket, akkor léteznék egyoly H terület, mely csupán b ítéleteket szolgáltatna, de sohasem n vagy k ítéleteket. E feltevés mellett nyernénk meg egy H területet, mely csupán n , egy H területet, mely csupán k ítéleteket nyújtana és ezeknek megfelelőleg H területeket, melyekre csupán n , illetőleg k ítéletek esnének. Ha ezen feltevés megvalósulna, akkor a nyert értékek

alapján konstruált görbe nem írna le hullámvonalat, hanem olyan négyszög alakú lenne, melynek magassága ν , minthogy minden H inger ugyanannyiszor azaz ν -szer adatik és minden H -ra csak egy bizonyos ítélet esik. A négyszög alapját akkor nyerjük, ha az egyes H -k között fennálló konstans i -t az egy és ugyanazon ítéletkategoriat szolgáltató H -k számával megszorozzuk. Tehát az alap egyenlő $i \cdot z$ -vel ($i \cdot [z' + z'' + 1]$). Ezen basis nagysága a különbségi érzékenység meghatározására szolgáló minden hypothesis-tól ment mérési elvet szolgáltatna nekünk, mert egyszerűen a b ítéletek H területén ($i \cdot z$ -je) reciprok értéke képezné a *különbözeti érzetfinomság mértékét*.

Csupán csak b ítéletet szolgáltató H terület meghatározása teljesen elegendő lenne a *különbözeti érzetfinomság* megállapítására, ha ugyanis minden H -ra egyenlő számú, tehát $\nu \cdot b$ ítélet esnék, mert ez esetben a b ítéletek területe [$i \cdot z \cdot \nu$] irrelevans volna, mert hisz a négyszög területe az alap kiterjedésével egyenes arányban nőne, úgy hogy a b ítélet terület-basisának megállapítása esetén a *különbségi érzékenység egyértelműleg* meg lenne határozva.

Ily ideális esetben a különbségi érzékenységet a b ítéletek H területének reciprok értéke kellően képviselné. Minél nagyobb ugyanis a $k \cdot \epsilon$, annál kisebb a b ítéletek H területe s e szerint minél kisebb $i \cdot z$ sorozata, annál nagyobb azon reciprok értéke, mely a $k \cdot \epsilon$ -t repraesentálja.

Ily módon történnék a $k \cdot \epsilon$ meghatározása, ha accidentális hibaforrások nem lépnének fel, melyek hatásukban az experimentális eredményeket — bár bizonyos hibatörvény követelménye szerint is — megváltoztatják. Azonban a mindenkor fennálló hibaforrások következtében a H terület, mely *egy* bizonyos ítélet kategóriával szolgál, elnyúlik és másrészt pedig az egyes ítélet kategóriáknak megfelelő H területek egymást többé-kevésbé fedik. Ha már most azon H területet, mely gyakorlati esetekben egy bizonyos ítélet kategóriát szolgáltató *ezen ítélet szórási területének* nevezzük, akkor ezen terület ugyanegy n mellett annál nagyobb megközelítéssel lesz $i \cdot z$ -vel egyenlő, minél kisebb i , az egyes H -k közötti constans intervallum értéke.

Ily körülmények mellett már egy bizonyos ítélet szórási területét nem vehetjük egyszerűen a $k \cdot \epsilon$ mértékeül, miként azt az ideális esetben tettük, bár a különbségi küszöbnek értéke

mellett még a szórási terület nagysága is a $k \cdot \epsilon$ -nek értékére kétségtől nagy befolyással bír. S épp ezért nem helyeselhető azon igen gyakran tapasztalható eljárás, hogyha mely szerint a psychophysika körébe eső kísérleteknél, mint pl. az érzet abszolút küszöbének vagy a különbözeti érzet küszöbének meghatározásánál, vagy egyenlőnek tetsző ingerpárok előállításánál,¹ sőt az attriatív és reproductív kísérleti kutatásánál a kísérletezők csupán a küszöbértékeket közlik s nem adják meg egyúttal a szórási terület nagyságát és a középhibát. Hogy ezen értékek közlése mennyire fontos, az már abból az egyszerű tényből is kitűnik, hogy egy és ugyanazon küszöbérték mellett az ítéletek szórási területe nagyon különböző lehet, mi a $k \cdot \epsilon$ finomsága meghatározásánál legkevésbé sem közömbös.

Dr. Révész Géza.

(Folyt. köv.)

¹ A „*Methode des mittleren Fehlers*“ eljárással előállítunk vagy felkeresünk egy ingert, mely egy constans ingerrel úgy intenzitásában, mint kvalitásában egyenlőnek tetszik, más szóval equivalensnek látszó ingereket állítunk elő, pl. egy optikai egyenlet képeiben. A középhiba reciprokon értéke képezi itt a $k \cdot \epsilon$ finomságának mértékét. Lásd *Fechner*, *Elemente d. Psychophysik*. Lpz. 1860. I. kötet, 72. és 120. s. köv. 1.; *G. E. Müller*, *Zur Grundlegung d. Psychophysik*, Brl. 1878. 71. s. köv. 1. *Wundt*, *Grundzüge d. physiol. Psychologie*. 5. kiad. I. kötet. 472. s. köv. 1.; *Fechner*, *Revision d. Hauptpunkte d. Psychophysik*. Lpz. 1882. 104. s. köv. 1.

EGYETEMI TANÜGYI IRÁNYZATUNKRÓL.

— Hetedik közlemény. —

Végre még a kolozsvári tanárképző intézet is elejti nemsokára e tanterv eszményi jellegét. Az 1875. évi 7470 sz. ministeri rendelettel megerősített szabályzatában a tantervet a helyi viszonyokra és a tanerőkre tekintettel állapította meg s már most ezen „rendes kötelezett tanterv szerint történik a tanárképezdében az oktatás“, „a melyhez a képezdei növendékek alkalmazkodni tartoznak — szabadságában állván a tanártestületnek egyes *kiváló növendékek* számára ezek képességének, hajlamának s netán külön tudományos irányának megfelelő külön tantervet is megállapítani.

A kolozsvári tanárképző ezen szabályzatával teljesen alkalmazkodott a budapesti javaslatokhoz. — Itt is a tanárképzőnek dogmatikus, még a kiváló tagok fölött, bár kivételes alakban, de mégis mindig gyámkodó szelleme vezette és irányította az egyetemi hallgatókat az egyetemi szellemmel teljesen ellenkezőképen.

A budapesti egyetem bölcsészeti kara végre feleszmélt!! Protestált azon status in statu ellen, mely a bölcsészeti karnak éppen kiválóbb hallgatóit maga számára lefoglalja s azokat mint növendékeket az egyetemi szellemmel ellenkező irányban oktatja, neveli. — (L. Magyar Tanügy 1879. II. füz. 104. stb.)

Ezen oktatás és nevelés a tanári vizsgák bizonyossága szerint az egyetemi czélt nézve, szomorú eredményre vezet. Az eredmény „az ismeretek mennyiségét tekintve általában és főleg a mülthoz képest kielégítő eredményeket tüntetett fel ugyan, de tudományos képzettség tekintetében sajnosan bizonyítottak a mai *tanárképezdei rendszer káros befolyása mellett*“ . . . „Az egész tanári testület közreműködése a tanárképezdei növendékek ügyeinek elintézésénél s a *külön megállapított tan- és órarendek*, melyek minden hallgatóra nézve érvényesek és *kötelezők*, élet- és szellem-

telen külső mechanizmussá tették az ügyet, melynek legkevésbé szabad a foralismus nyúga alá kerülnie.“ (106. l.) A sokfejű testület szétágazó véleménye és egészen esetleges szavazása a tanárokat megakasztja; az ifjakat pedig lenyűgözi a reájuk rakott anyagnak a súlya; „mindnyájunkat korlátoz egy szervezet, mely csak külsőségeken alapszik, mely hasznot egyáltalában nem hajt és még azon eredményeket is kérdésessé teszi, melyeket minden külön intézkedés mellőzésével, a dolgok természetes lefolyása, azaz az egyetemi oktatás szokásos módja magától is érlelne. Hazai közművelődésünk legmélyebb veszélyeztetése nélkül nem tartható fenn továbbá a mai állapot.“ . . . . A bölcsészeti kar ezért is „a tanárképzés szervezetének, illetőleg elveinek gyökeres megváltoztatását“ kívánja, „ha a középiskolai tanárok elméleti és gyakorlati képzettségét és általában tudományos niveauját emelni kívánjuk. Nem üres formákra és külsőleges mechanizmusra alapított bonyodalmas institutióra van szükség a tanárképzés érdekében.“

A budapesti bölcsészeti kar — az igaz egyetemi szellemtől áthatottan — tudja azt, hogy a tanárképzésnek főfeladatát semmi más testület, hanem csak az egyetem oldja meg, midőn alkalmat ad arra, hogy a tanári pályára készülő a tudományt és nevezetesen az illetőnek szaktudományát megkedvelje, abba elmélyedjen. Ezen feladat megfejtésében az egyetem senkivel sem kíván osztozkodni: de igenis maga kívánja az előadások inkább receptív munkáját mélyíteni a tudományos szaksemináriumok szervezésével. — Ha pedig ezen semináriumok szaksemináriumok s ha létezik az egyetemen tanítási szabadság: úgy minden egyes szaktanár és csakis az határozza meg munkásságának terét, módját; s csakis az számol be működése módjáról és eredményeiről, illetőleg a seminárium tagok munkásságáról — közvetlenül és pedig rövid jelentéssel az egyetem bölcsészeti karának és ezen úton terjeszti be ezen jelentését a többi hasonló jelentésekkel együtt a minis-ternek. — A szaksemináriumok vezetésével megbízott szaktanárok a hirdetendő előadások és egyéb a tanításra vonatkozó közös ügyeik megbeszélése végett felévenként az egyetemi tanrend megállapítása előtt összejönnek.¹

¹ A baj orvoslására ajánlja az egyetemi: trienniumnak — quadrienniummá való kinyújtását; — az anyagi helyzetre való tekintettel

Így a bölcsészeti kar.

De bizony nem így az *országos közoktatási tanács*, mely magát a tanárképezdének ügyével azonosítja; s főiskolai felfogása dolgában, ha nem is a tudományegyetemre, de igenis a közoktatásügyi miniszterre támaszkodhatott. — A közoktatásügyi miniszter ugyanis már 1875-ben a közoktatási tanácshoz intézett leiratában nem abban látja a tanárképzés baját, hogy az egyetemi hallgatókat tanulmányukban megkötik, ellenőrzik, hanem ellenkezőleg éppen abban, hogy nem kötik meg eléggé. Hiányzik a tanárképezdének szervezetében „a kellő felügyelet, hogy úgy mondjam: *szellemi vezetés és fegyelmezés* arra, hogy a tanárjelöltek *kiszabott köteleseégeiknek teljesen eleget is tegyenek*, hogy az *előírt előadások és gyakorlatok pontosan és a célnak megfelelőleg megtartassanak* s hogy általában az *oktatás mindenik tanárjelölt képességéhez és szellemi minőségéhez s az oktatás időszaki szükségleteihez legyen mindenkor alkalmazva*“.

A miniszter a párisi „Ecol Normale Superieure“ mintájára szervezett, de hazai viszonyainkra alkalmazott internatusi intézményben látja a baj főorvosságát. — (L. Kármán: A tanárképzés és az egyetemi oktatás. 2. l.)

A közoktatásügyi tanács — a miniszter ezen felfogására is támaszkodva — s közelebb felszólítva a ministertől, hogy a bölcsészeti karra iratra adjon véleményes jelentést — nyújtja be a védő, illetőleg támadó felterjesztést, a melyben álláspontját a tanárképzésnek európai fejlődésével támogatja, az egyetemét pedig különösen előadásai rendszertelenségével támadja s a melyben a maga álláspontjának kifejtésétől eláll, tekintettel arra, hogy ezt régebbi felterjesztése és a tanárképzőnek szervezeti javaslata behatóan megvilágítja, úgy hogy ezen a Magyar Tanügy 1878-ki IX. és X. füzetében dátum nélkül megjelent felterjesztésében és szervezeti javaslathoz látjuk a közoktatási tanács pozitív s tulajdonképeni feleletét az egyetem bölcsészeti karának protestáló felterjesztésére.¹

(ezzel az egyetem soha sem törődjék; ez a kormány, nem az egyetem gondja) javasolja ezen helyzetnek javulásáig — a kolozsvári tanárképzőnek megszüntetését.

¹ Lehet, hogy itt időrendbeli tévedés forog fenn. — Én csakis az előttem levő acták adatait használhattam fel. Ezek szerint a tudományegyetem bölcsészeti karának protestáló irata, a melyet Kerék-

Láttuk azt, hogy a tanárképző szervezetére vonatkozó concessiók a bölcsészeti kar követelményeivel szemben csak is látszólagosak. A tanárképzőt a bölcsészeti kar kiegészítő részének mondja, de a király által — a minister ajánlatára immár nem három évre, hanem véglegesen kinevezett igazgatója révén, a kinek ajánlatára a minister nevezi ki a tanárokat — még inkább, mondhatjuk még csak igazán most függetleníti az egyetemmel szemben. — *Egy* kézben, az *egyetemi* tanárok kezében egyesi-

gyártó Árpád, mint dékán irt alá, — 1879 márczius 21-én tartott üléséből van datálva.

A közoktatási tanács irata pedig, mely a Magyar tanügy 1878. évf. IX. és X. füzetében jelent meg, hivatkozva f. é. jul. 18-án kelt ministeri leiratra — készült dátum nélkül; ehhez mellékelt tanárképzései tervezeti javaslat szintén dátum nélküli. En épp úgy az iratot, mint mellékletét feleletként fogtam fel a bölcsészeti kar fejtegetésekre s értékesítettem így a tanárképzőnek szervezetéről szólva. Ha ezen feltevésemben dátumok dolgában tévedtem: úgy *tárgyilag* nem. Két egymással elvi ellentétben létező felfogással állunk szemben. Felfogásának természete szerint belső szükségszerűséggel nyilatkozik meg az egyik is, a másik is. A bölcsészeti kar felfogásnak hivatalos megnyilatkozása magyarázza meg a közoktatási tanács azon látszólagos concessióját, a melyet a ministerhez intézett feliratában — s szervezeti javaslatában tesz. (1. a tanárképezde a bölcsészeti karnak kiegészítő része: 2. egy *kézben* legyen az elmélet és a gyakorlat; 3. főszűly a vezető szaktanáron) a mely concessio látszata mellett még inkább önállósul a tanárképző szemben az egyetemmel és még inkább előtérbe lép az igazgatónak döntő befolyása s még inkább kerül gyámkodás alá a tanárjelölt tevékenysége — egészen Kármánnak 1875-ki felfogása értelmében. A concessio a bölcsészeti kar felfogás hivatalos megnyilatkozása előtt is érthető, mivel a közoktatási tanács éppen titkára útján ismerte az egyetem bölcsészeti karának felfogását: de a concessio még inkább indokolt a bölcsészeti kar felfogás *hivatalos* megnyilatkozása után. — Hogy a tévedés — ha ilyen fenforog — csakis dátumszerű s nem tárgyi: azt a közoktatási tanácsnak azon nagyszabású véleményes jelentése mutatja, a melyet a miniszernek *mult* évi (th. 1878-ki) jun. 1-én 10,533 sz. alatt kelt azon felszólítására, mely szerint mondjon véleményt a bölcsészeti kar felterjesztésre — adott s a melyben álláspontját az európai tanügyi fejlődéssel támogatja — a bölcsészeti karit az előadások kimutatott rendszertelenségével támadja s saját álláspontjának kifejtését illetőleg hivatkozik ama datum nélkül közölt feliratának javaslatának fejtegetéseire, a melyek még azon esetben is, ha *három évvel* ezelőtt irattak volna (L. Kármán: i. m. 39. l.) mégis *tárgyilag* és a közönség előtt most felelnék a bölcsészeti kar felfogásra, a mennyiben most 1878-ban közöltetnek a Magyar tanügy IX. és X. füzetében.

tendő az elmélet és a gyakorlat: s ennek daczára a képezde vezető tanára időről-időre az egyes egyetemi tanároktól értesítést kér (tehát ő nem egyetemi tanár). 30. §.

A vezető tanárt hangsúlyozza a tantügyi vezetésnél: holott a tanterv megvan és a vezető tanárt is az igazgató ellenőrzi.

A tanterv stereotyp alakjában és az egyetemi hallgatónak még magánszorgalmára és szabadidejére is kiterjeszkedő ellenőrzésben és irányításban rejlik eme szabályzati tervezetnek haladása az egyetem magaslatáról levezető lejtőn.

Az egyetemi előadások és a gyakorlatok *hároméves tanfolyamát* most már nem az egyetem bölcsészeti kara, sem pedig a tanárképezde, hanem a tanszabadság törvényszerű védője a m. k. vallás- és közoktatásügyi minister határozza meg és pedig úgy, hogy azt először a bölcsészeti kar megállapítja és a megállapítottat a tanárképezdei tanártestület megbírálja — összeállítja. Ezt a tanárképezdei tanártestületet a minister meghallgatja s még csak azután határoz, dönt a hároméves tanfolyam tantervének ügyében. 16. §.

Ezen a minister által meghatározott tanterven kívül a képezdének *tanári testülete* minden félév elején megállapítja ezekkel kapcsolatban a képezdei értekezletek és gyakorlatok *részletes* tervét, különösen meghatározva az általános és az egyes szakokra vagy szakcsoportokra kötelezőket. 18. §.

E tantervek *minden egyes képezdei tagra* nézve — legyen az belkako vagy bejáró — *egyaránt kötelezők*. 15. § és 18., 19., 20. §.

Lehet pedig képezdei tag már az elsőéves, mivel a közép-tanodai érettségi vizsgálatot sikerrel végző felvehető, 8—10. §. úgy hogy ezen általános és részletes tanterv megköti a legjobb egyetemi hallgatót is már az első egyetemi évtől kezdve.

De az individualitásnak is van joga. Nem azonban úgy, a mint mi azt gondolnók. Nem érvényesítheti magát sajátosságában az egyes, úgy hogy ezen általános kereteken belül esetleg ezen keret vonalainak változtatásával szabadon ténykedhetne, nem az egyetemi hallgató az egyéniesen ténykedő: hanem igazi jezsuitikus módon — a vezető szaktanár az, ki az illetőnek egyéniségét tekintetbe veheti s így az egyes növendékek számára — előleges személyes értekeztet alapján — *külön tanulmányi rendet* köteles megállapítani; s ezenfelül útmutatást adni arra nézve,

hogy mikép használja fel sikeresen az egyetemi előadásokat s mikép rendezze be magánmunkásságát is eredményesen. S ismét igaz jezsuitikus módon még e vezető szaktanár is kap utasítást arra nézve, hogy ő miképen járjon el az egyetemi hallgató gyámkodásánál a tárgyakat, közelebb azok módszeres feldolgozását illetőleg. A vezető szaktanár ne csak szakjára ügyeljen, hanem midőn a tanulmányi rendet megállapítja — legyen különös tekintettel az *általános műveltség* lehetséges gyarapítására; s a mi már most közelebbi szaktárgyát, illetőleg nem is ezt, hanem a növendék szakcsoportját, tehát legalább két szaktárgyát illeti: úgy a fősúlyt — nem a tanulmányozásra, hanem „az *alapfogalmaknak világos átértésére* (ez lényegileg receptív munkássággal elérhető) helyezze, azután arra, hogy lehetőleg biztos **gyakorlottságot szerezzen** gyámoltja *ezen alapfogalmak dialektikai felhasználásában*; s végre azonfelül, tehát ezen főkelleten kívül még főtárgya valamely szabadon választott ágában oly részletes és látható ismeretekre tehessen szert, melyek őt önálló tudományos munkásságra képesíthetik. 17. §.

Az egyetemi hallgatót tehát köti a minster által, valamint a tanárképzőnek tanári testülete által megállapított tanterv! Ezen tanterv közelebbi keresztülvitelében, illetőleg attól való eltéréseben nem érvényesítheti a növendék maga az ő egyéniségét; hanem a vezető szaktanár szabja meg útmutatással is részletesen, hogy mikép és mennyiben érvényesülhet az egyéniség. De maga a szaktanár sem érvényesítheti az ő egyéniségét, mivel épp úgy a tantárgyakat, mint azok feldolgozását illetőleg ő is kötve van irányító, a tudományt csak másodsorban szem előtt tartó utasításokhoz.

Hogy pedig a vezető tanár utasításain túl ne menjen, illetőleg attól el ne térjen: „Minden egyes tanulmányi terv az igazgató elé terjesztendő!”

Így indul meg a törvény szerint a tanszabadság elvére állított egyetemi hallgatónak a tanulmányozása. Ez azonban csak a kezdet, a megindulás. A vezető szaktanár továbbra is vezetve gyámkodik „növendéke” fölött: „figyelemmel kíséri növendéke egyetemi tanulmányait, meggyőződik személyes érintkezése alapján, vagy szükség szerint időről-időre az egyes egyetemi tanároktól értesítést kérve előmeneteléről s tanulmánya helyes irányáról“. 30. §.

Minthogy pedig az ily felügyelő, ellenőrző és vezető munka mégis túlságosan igénybe vehetné a vezető szaktanárnak — a kinek még úgy mellékesen egyetemi tanárnak is kellene tulajdonképpen lennie — idejét és erejét: ezért is vannak oldala mellett tanársegédek, a kik időről-időre, legalább egyszer minden hónapban, külön ismétlő-órákat — repetitoriumot — tartanak a „növénydékekkel“. Minthogy azonban ezekben még kevésbé sem lehet megbizni, mint a vezető szaktanárokból: úgy ezek is működésükben ellenőrizendők: „az ismétlő-órák ideje és tárgya mindenkor jó eleve bejelentendő az igazgatónak és az illető vezető tanárnak“. 31. §.

Schneller István.

(Folyt. köv.)

IRODALOM.

Egy új lélektani munka.

Mióta Münsterberg, egyike az élő legjelesebb experimental-psychologusoknak, kimondta tételét, hogy a lélektanhoz az út a bölcséleten át vezet, körülbelül a jelen század első éveitől a lélektan tudománya a laboratoriumi munkák aprólékosságai után az öneszmélés stádiumába ért el. Áttekinti bevégzett művét s kritikailag igyekszik azt megrostálni. Élénkebbé vált a vita a lélektani megismerés tárgya és határai fölött is.

A psychologia tudományos irodalma ezen állásában Münsterberg és Lipps tankönyvei mellett kell helyet mutatnunk Rehmke legújabb művének is. Lipps-szel megegyezik abban, hogy a tiszta önmegfigyelést teszi ő is a lélektani vizsgálódások alapjává s csak melleleg van tekintettel más módszerrel elért eredményekre; Münsterberggel pedig egyetért a philosophiából való kiindulás tekintetében.

Rehmke művét két részre osztja: első része a „lélekisme“ (Seelenwesen), hogy e rossz szót használjuk, a második a „lelki élet“. Ebben a felosztásban benne van Rehmke egész rendszere. Azok a problémák, melyeket Wundt utoljára hagy, nála mindjárt a könyv elején foglaltatnak s a rájuk adott feleletektől függ a könyv egész második része. Ő ezt a második részt, a lelki élet tudományát, úgy írja körül, hogy „psychologia mint szaktudomány“.

Mint ebből láthatjuk, Rehmke könyve következetesen viszi keresztül azt a tárgyalásmódot, a mely ellen a modern psychologia mindig tiltakozott; a lélekről való felfogás dominálja benne a lelki élet tünetényeiről való felfogásokat. Ezzel szemben a modern psychologia törekvése, Lange szavai szerint, éppen az, hogy „lélek nélküli psychologia“ legyen, nem ugyan abban az értelemben, mintha a lelket tagadná, hanem csak oly értelemben véve, hogy nem törődik vele,

hanem csupán a tapasztalati világban adva levő lelki jelenségeket teszi vizsgálódása tárgyává. Tulajdonképen Münsterbergnél sem jelenti a „philosophián át vezető út“ a lélekre való visszatérést, hanem csak ismerettani magyarázatát a testi folyamatoktól eltérő lelki folyamatoknak, a természet tudományi megfigyelésektől különböző pszichológiai megfigyeléseket. Ellenben Rehmkenél a psychologia, csak úgy, mint Herbartnál, vagy a Wolff-féle régi okfejtő lélektannál — a lélekkel kezdődik.

Különösen érdekes megoldásokat nem nyújt Rehmke azokban a fejezetekben, melyekben a lélek és test együttlétéről, a lélek halhatatlanságáról, a születés előtti és halál utáni létezéséről értekezik az első 128 lapon. Irálya azonban rendkívül nehézkes még a philosophiailag iskolázott olvasóra nézve is. Vegyük csak fel példaképen az „emberről“ szóló fejezetet.

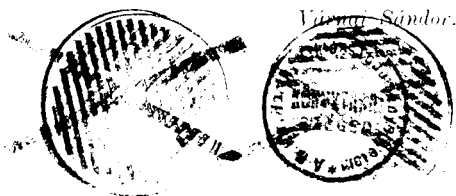
„Az ember — úgymond Rehmke — olyan egyes lény, a mely épp úgy érzéki, mint nem-érzéki valóság, épp úgy testi, mint szellemi lény, testből s lélekből áll. Mint egyes lény az ember külön pillanati egységek egymásutáni egységét mutatja s mivel az ember különösen összetett egyes lény, tehát minden pillanat egysége úgy jelentkezik, mint több pillanati egységeknek együttes egysége. Míg azonban az összetett tisztán érzéki egyes lény, ez összetett dolog, pillanati egységében egynemű külön pillanati egységeket mutat fel egyszerre, addig az emberi egyes lény pillanati egységében teljességgel különemű, azaz érzéki és nem-érzéki pillanategységeket tár elénk egyidejűleg.“

A szerencsésen eltemetett német identitásos philosophia nyelvezetének ez a feltámasztása nem róható fel érdemül Rehmkének. Gondolatai nem szenvednének semmi megrövidülést, ha érthetőbb alakban tenné hozzáférhetővé az olvasónak. A mi azonban még fontosabb, a gondolkodó olvasó figyelmét nem kerülheti ki, hogy bár Rehmke sok eredeti dolgot ad eléje a lélek ismeretére vonatkozólag, de tulajdonképen semmit sem bizonyít. Minden rationalis psychologia dogmatikus marad, ezt Rehmke sem kerülhette ki. Levezetései bármily éles elméjűek s philosophiailag értékesek legyenek is, a lélektan tudományára nézve közönbösek, sőt károsak, a mennyiben arra tanak igényt, hogy alapvetőknek tekintessenek s eredményei jelentőségét magyarázni segítsenek.

Ismételten kitűnik ez a második, a „szaktudományi“ részből is, mely a „tárgyi tudatot“ (észrevétel, képzet), az „állapoti tudat“-ot

(érzelem és kedély), a „gondolkodó tudat“-ot s az „oktudat“-ot (akarat) tárgyalja, a három elsőt, mint a lélek alaptulajdonságait, a negyediket, mint magát a lelket. Itt is nehezen érthető Rehmke, bár fejtegetései nagy mértékben serkentők és tanulságosak. Foglalkozik itt más psychologusok felfogásaival is és sok magyarázatukat szedi szét elemeire, kimutatva tarthatatlanságukat. Ilyen különösen az érzések egybeolvadásáról szóló tan, melyet mint a lelki alchimia egy nemét gúnyol ki; ilyen az érzelmek sokfélesége, a melynél a dán psychologust, Lehmann Alfrédet támadja erősen. Az észrevétel és képzet közt kivont szoros határvonal, általában a reproductióra vonatkozó megjegyzések stb. dicséretére szolgálnak Rehmke következetes gondolkodásának.

Deductiói azonban megbicsaklanak ott, a hol az utolsó szakaszokban az öntudatlan és tudatos cselekvést, az akaratot, ösztönéletet és az érzelmeket taglalja s egymásból akarja levezetni. Itt nemcsak a tapasztalattal, de saját következtetéseivel is nem egyszer ellentmondásba bonyolódik, a mint az másképp nem is képzelhető, minthogy az akaratban már maga a lélek működik s a szerző nem kerülheti el végül is, hogy metaphysikai thesisei a lelki élet tapasztalati világával nyílt ellentétbe ne jöjjenek. A psychopathiát sem érinti Rehmke, a kinek polemiája egyébként szokatlanul éles és temperamentumos.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

St. 1922/23-140.

TIZENÖTÖDIK ÉVF.

ELSŐ SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1906.

TARTALOM.

	lapaz.
A cultura értékéről. (IV.) — <i>Dr. Bárány Gerőtől</i>	1
A fajelmélet újabb állása. — <i>Várnai Sándortól</i>	19
Leibniz élete és bölcészete. (II.) — <i>Dr. Vida Sándortól</i> . . .	31
A socialismus eszméjének újabb phasisai. — <i>Várnai Sándortól</i>	55
Hegel természetphilosophiai rendszere. (I.) — <i>Dr. Simon József</i> <i>Sándortól</i>	63
A nemek aránya és a nemképződés. (II.) — <i>Dr. Illyefalvi V.</i> <i>Gézától</i>	81
A magyarországygyűlés ujonczmegszavazási joga. (I.) — <i>Dr.</i> <i>Tihanyi Lajostól</i>	94
Egyetemi tanügyi irányzatunkról. (V.) — <i>Schneller Istvántól</i> .	101
IRODALOM: Rivista Filosofica. <i>Dr. Vida Sándor.</i> — Bolton King e Thomas Okey: L'Italia d'oggi. <i>Dr. Vida Sándor.</i> — Gedanken und Denker. <i>Dr. Stuhlmann Patrik.</i> — Zeit- schrift für Philosophie und philosophische Kritik. <i>Sz. M.</i>	110

Az „ATHENAEUM“ a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 10 kor. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában
megjelenő

folyóiratok:

Akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti **Heinrich Gusztáv** főtítkár. Tizenhetedik kötet. 1906. évfolyam.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalások jegyzőkönyvi alakban, az üléseken fölolvastott emlékbeszédeket, jelentéseket, bírálatokat, valamint az értekezések kivonatát (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön czikkek során közli. Ismerteti az osztályértekezletek és állandó bizottságok tárgyalásait, kiszemelvén belőlük azokat, a melyek szélesebb köröket is érdekelhetnek. Az Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és folyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy más megbízható szakférfiak tollából. Megjelenik minden hó 15-én. Évi előfizetési ára 6 kor. Az „Akadémiai Értesítő”-t díjtalanul és bérmentve kapják: az Akadémia minden rendű beltagjai, alapítványtevői s a Könyvkiadó Vállalat pártoló tagja. Az I—XII. kötet még néhány példányban rendelkezésre áll. Egy-egy kötet ára 6 kor.; a Könyvkiadó Vállalat új aláíróinak 4 kor. 50 fill.

Archaeologiai Értesítő. Új folyam. XXVI. köt. A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s embertani társulatnak közlönye. Szerkeszti **Hampel József**.

Czélja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatokat a közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi czikkeket közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ivnyi tartalommal és számos képpel, február, április, június, október és december hónapok 15-ik napján. Bolti ára 12 kor., egyes füzetek ára 2 kor. 40 fill.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. **Pauer Imre** osztálytitkár. Tizenötödik évfolyam.

Az «Athenaeum» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyenként, évi 30—35 ivnyi tartalommal. Előfizetési ára 10 kor.

Irodalomtörténeti közlemények. Tizenhatodik évfolyam. Szerkeszti Szilády Áron, a bizottság előadója.

E negyedévenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából bocsátatik közre s irodalomtörténeti tanulmányokat és adatokat közöl. Előfizetési ára egész évre 10 kor., egyes füzet ára 3 kor.

Mathematikai és Természettudományi Értesítő. XXIV. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata. Szerkeszti König Gyula osztálytitkár.

A «Mathematikai és Természettudományi Értesítő» a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bñjelentett tudományos munkálatokat teszi közzé, föltéve, hogy a követelményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek és irodalmi szempontból is kellő gonddal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidomborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy-egy kötetnek 10 kor.

Nyelvtudományi Közlemények. XXXVI. kötet. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti Szinnyi József.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek feladata: a magyarral hason alkotású altáji nyelveket behatóan tanulmányozni s tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földerítésére vagyis tudományos megfejtésére szolgáljanak. Más, bár nem hason alkotású nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, reá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik negyedévenként, még pedig márczius, június, szeptember és december elsején. Az egész évfolyam legalább harmincz ivből áll s előfizetési ára 6 kor

Megrendelhetők
a Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában

Budapesten, V. kerület, Akadémia-utca 2. szám.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

TIZENÖTÖDIK ÉVF.

MÁSODIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1906.

F 1922/23-140.

TARTALOM.

	Lapsz.
A cultura értékéről. (V.) — <i>Dr. Bárány Gerőtől</i>	129
Az eszme és az igazság. — <i>Dr. Fitos Vilmostól</i>	142
Leibniz élete és bölcsellete. (III.) — <i>Dr. Vida Sándortól</i> . . .	157
A nemek aránya és a nemképződés. (III.) — <i>Dr. Illyefalvi V. Gézáttól</i>	171
Hegel természetfilozófiai rendszere. (II.) — <i>Dr. Simon József Sándortól</i>	188
Az amerikai pszichológiai laboratóriumokról. (I.) — <i>Dr. Pékár Károlytól</i>	206
A magyar országgyűlés ujonezmegszavazási joga. (II.) — <i>Dr. Tihanyi Lajostól</i>	217
Natorp Pál paedagógiai rendszere. (I.) — <i>Dr. Székely Györgytől</i>	234
Az Eugenics kérdése. (I.) — <i>Kozáry Gyulától</i>	242
Egyetemi tanügyi irányzatunkról. (VI.) — <i>Schneller Istvántól</i> .	248
Társadalmi, gazdasági és állami fejlődés. (I.) — <i>Dr. Kiss Mihálytól</i>	255
IRODALOM: <i>Rivista Philosophica. Dr. Vida Sándor.</i> — <i>Archiv für die Philosophie. Dr. Pauler Ákos.</i> — <i>Revue philosophique de la France et de l'étranger. Dr. Pauler Ákos</i>	262

Az „ATHENAEUM“ a philosophia és államtudományok
szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi
feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi
30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 10 kor. Előfizethetni az Akadémia könyv-
kiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve
alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő

folyóiratok:

Akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti Heinrich Gusztáv főtítká. Tizenhetedik kötet. 1906. évfolyam.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalások jegyzőkönyvi alakban, az üléseken fölolvastott emlékbeszédeket, jelentéseket, bírálatokat, valamint az értekezések kivonatát (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön cikkek során közli. Ismerteti az osztályértekezletek és állandó bizottságok tárgyalásait, kiszemelvén belőlük azokat, a melyek szélesebb köröket is érdekelhetnek. Az Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és folyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy más megbízható szakférfiak tollából. Megjelenik minden hó 15-én. Évi előfizetési ára 6 kor. Az „Akadémiai Értesítő“-t díjtalanul és bérmentve kapják: az Akadémia minden rendű beltágjai, alapítványtevői s a Könyvkiadó Vállalat pártoló tagja. Az I—XII. kötet még néhány példányban rendelkezésre áll. Egyegy kötet ára 6 kor.; a Könyvkiadó Vállalat új aláíróinak 4 kor. 50 fill.

Archaeologiai Értesítő. Új folyam. XXVI. köt. A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s embertani társulatnak közlönye. Szerkeszti Hampel József.

Czélja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatokat a közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi cikkeket közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ivnyi tartalommal és számos képpel, február, április, június, október és december hónapok 15-ik napján. Bolti ára 12 kor., egyes füzetek ára 2 kor. 40 fill.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. Pauer Imre osztálytitká. Tizenötödik évfolyam.

Az «Athenaeum» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyenként, évi 30—35 ivnyi tartalommal. Előfizetési ára 10 kor.

Irodalomtörténeti közlemények. Tizenhatodik évfolyam. Szerkeszti Szilády Áron, a bizottság előadója.

E negyedévenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából boesáttatik közre s irodalomtörténeti tanulmányokat és adatokat közöl, Előfizetési ára egész évre 10 kor., egyes füzet ára 3 kor.

Mathematikai és Természettudományi Értesítő. XXIV. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata. Szerkeszti König Gyula osztálytitkár.

A «Mathematikai és Természettudományi Értesítő» a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bejelentett tudományos munkálatokat teszi közzé, föltéve, hogy a követelményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek és irodalmi szempontból is kellő gonddal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidömborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy-egy kötetnek 10 kor.

Nyelvtudományi Közlemények. XXXVI. kötet. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti Szinnyei József.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek feladata: a magyarral hason alkotású altáji nyelveket behatóan tanulmányozni s tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földérítésére vagyis tudományos megfejtésére szolgáljanak. Más, bár nem hason alkotású nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, reá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik negyedévenként, még pedig márczius, június, szeptember és december elsején. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s előfizetési ára 6 kor.

Megrendelhetők
a Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában
Budapest, V. kerület, Akadémia-utca 2. szám.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

57 1922/23-140.

TIZENÖTÖDIK ÉVF.

HARMADIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1906.

TARTALOM.

	Lapsz.
A cultura értékéről. (VI.) — <i>Dr. Bárány Gerőtől</i>	273
A közvetlen tapasztalás összefüggés-rendszere. (I.) — <i>Zalai Bélától</i>	285
A productiv (transzcendentális) képzeleterő viszonya a transzcendentális apperceptióhoz a tiszta ész kritikájában. (I.) — <i>Enyvvári Jenőtől</i>	297
A nemek aránya és a nemképződés. (IV.) — <i>Ilyefalvi V. Gézától</i>	310
Mazzini. (I.) — <i>Dr. Vida Sándortól</i>	327
A társadalmi, gazdasági és állami fejlődés alapjai. (II.) — <i>Dr. Kiss Mihálytól</i>	335
A magyarországyűlés ujonezmegszavazási joga. (III.) — <i>Dr. Tihanyi Lajostól</i>	342
Az Eugenics kérdése. (II.) — <i>Kozáry Gyulától</i>	351
Natorp Pál paedagogiai rendszere. (II.) — <i>Dr. Székely Györgytől</i>	358
Az amerikai pszichologiai laboratoriumokról. (II.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	364
Egyetemi tanügyi irányzatunkról. (VI.) — <i>Schneller Istvántól</i> .	469
IRODALOM: Az Ember és Világa. <i>Dr. Pauler Akos.</i> — Rivista Filosofica. <i>Dr. Vida Sándor.</i> — Revue philosophique de la France et de l'étranger. <i>Dr. Pauler Akos.</i> — Dr. Jahn M.: Ethik als Grundwissenschaft der Pädagogik. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	476

Az „ATHENAEUM“ a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 10 kor. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában
megjelenő

folyóiratok:

Akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti Heinrich Gusztáv főtthkár. Tizenhetedik kötet. 1906. évfolyam.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalások jegyzőkönyvi alakban, az üléseken fölolvastott emlékbeszédeket, jelentéseket, bírálatokat, valamint az értekezések kivonatát (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön cikkek során közli. Ismerteti az osztályértekezletek és állandó bizottságok tárgyalásait, kiszemelvén belőlük azokat, a melyek szélesebb köröket is érdekelhetnek. Az Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és folyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy más megbízható szakférfiak tollából. Megjelenik minden hó 15-én. Évi előfizetési ára 6 kor. Az „Akadémiai Értesítő“-t díjtalanul és bérmentve kapják: az Akadémia minden rendű beltagjai, alapítványtevői s a Könyvkiadó Vállalat pártoló tagja. Az I—XII. kötet még néhány példányban rendelkezésre áll. Egyegy kötet ára 6 kor.; a Könyvkiadó Vállalat új aláíróinak 4 kor. 50 fill.

Archaeologiai Értesítő. Új folyam. XXVI. köt. A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s embertani társulatnak közlönye. Szerkeszti Hampel József.

Célja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatokat a közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi cikkeket közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ívnyi tartalommal és számos képpel, február, április, június, október és december hónapok 15-ik napján. Bolti ára 12 kor., egyes füzetek ára 2 kor. 40 fill.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. Pauer Imre osztálytitkár. Tizenötödik évfolyam.

Az «Athenaeum» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára 10 kor.

Irodalomtörténeti közlemények. Tizenhatodik évfolyam. Szerkeszti Szilády Áron, a bizottság előadója.

E negyedévenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából bocsátatik közre s irodalomtörténeti tanulmányokat és adatokat közöl. Előfizetési ára egész évre 10 kor., egyes füzet ára 3 kor.

Mathematikai és Természettudományi Értesítő. XXIV. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata. Szerkeszti König Gyula osztálytitkár.

A «Mathematikai és Természettudományi Értesítő» a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bejelentett tudományos munkálatokat teszi közzé, föltéve, hogy a követelményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek és irodalmi szempontból is kellő gonddal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidomborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy-egy kötetnek 10 kor.

Nyelvtudományi Közlemények. XXXVI. kötet. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti Szinnyei József.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek feladata: a magyarral hason alkotású altáji nyelveket behatóan tanulmányozni s tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földterítésére vagyis tudományos megfejtésére szolgáljanak. Más, bár nem hason alkotású nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, reá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik negyedévenként, még pedig márczius, június, szeptember és december elsején. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s előfizetési ára 6 kor.

Megrendelhetők
a Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában
Budapesten, V. kerület, Akadémia-utca 2. szám.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

1922/23-140.

TIZENÖTÖDIK ÉVF.

NEGYEDIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1906.

TARTALOM.

	Lapsz.
A magyar országgyűlés ujonezmegszavazási joga. (IV.) — <i>Dr. Tihanyi Lajostól</i>	401
Mazzini. (II.) — <i>Dr. Vida Sándortól</i>	409
A társadalmi, gazdasági és állami fejlődés alapjai. (III.) — <i>Dr. Kiss Mihálytól</i>	416
A közvetlen tapasztalás összefüggés-rendszere. (II.) — <i>Zalai Bélától</i>	425
A productiv (transscendentalis) képzeleterő viszonya a transscendentalis apperceptióhoz a tiszta ész kritikájában. (II.) <i>Enyvéári Jenőtől</i>	436
Natorp Pál paedagogiai rendszere. (III.) — <i>Dr. Székely Györgytől</i>	449
Az Eugenics kérdése. (III.) — <i>Kozáry Gyulától</i>	458
A természetphilosophia új álláspontjai. — <i>Várnai Sándortól</i>	465
Az amerikai psychologiai laboratoriumokról. (III.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	477
A második kísérleti lélektani congressus. — <i>Dr. Révész Gézátlól</i>	487
Leibniz élete és bölcészete. (IV.) — <i>Dr. Vida Sándortól</i>	497
A psychophysikai teljes ingersorok módszerének elmélete. (I.) — <i>Dr. Révész Gézátlól</i>	507
Egyetemi tanügyi irányzatunkról. (VII.) — <i>Schneller Istvántól</i>	515
IRODALOM: Egy új lélektani munka. <i>Várnai Sándor</i>	522

Az „ATHENAEUM“ a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára 10 kor. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

Kéziratokat nem adunk vissza.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában
megjelenő

folyóiratok:

Akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti Heinrich Gusztáv főtktár. Tizenhetedik kötet. 1906. évfolyam.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalások jegyzőkönyvi alakban, az üléseken fölolvastott emlékbeszédeket, jelentéseket, bírálatokat, valamint az értekezések kivonatát (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön cikkek során közli. Ismerteti az osztályértekezletek és állandó bizottságok tárgyalásait, kiszemelvén belőlük azokat, a melyek szélesebb köröket is érdekelhetnek. Az Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és folyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy más megbízható szakferfiak tollából. Megjelenik minden hó 15-én. Évi előfizetési ára 6 kor. Az „Akadémiai Értesítő“-t díjtalanul és bérmentve kapják: az Akadémia minden rendű beltagjai, alapítványtevői s a Könyvkiadó Vállalat pártoló tagja. Az I—XII. kötet még néhány példányban rendelkezésre áll. Egyegy kötet ára 6 kor.; a Könyvkiadó Vállalat új aláíróinak 4 kor. 50 fill.

Archaeologiai Értesítő. Új folyam. XXVI. köt. A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s embertani társulatnak közlönye. Szerkeszti Hampel József.

Czélja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatokat a közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi cikkeket közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ívnyi tartalommal és számos képpel, február, április, június, október és december hónapok 15-ik napján. Bolti ára 12 kor., egyes füzetek ára 2 kor. 40 fill.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. Pauer Imre osztálytitkár. Tizenötödik évfolyam.

Az «Athenaeum» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára 10 kor.

Irodalomtörténeti közlemények. Tizenhatodik évfolyam. Szerkeszti Szilády Áron, a bizottság előadója.

E negyedévenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából bocsátatik közre s irodalomtörténeti tanulmányokat és adatokat közöl. Előfizetési ára egész évre 10 kor., egyes füzet ára 3 kor.

Mathematikai és Természettudományi Értesítő. XXIV. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata. Szerkeszti König Gyula osztálytitkár.

A «Mathematikai és Természettudományi Értesítő» a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bejelentett tudományos munkákat teszi közzé, feltéve, hogy a követelményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek és irodalmi szempontból is kellő gonddal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidomborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy-egy kötetnek 10 kor.

Nyelvtudományi Közlemények, XXXVI. kötet. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti Szinnyi József.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek feladata: a magyarral hason alkotású altáji nyelveket behatóan tanulmányozni s tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földterítésére vagyis tudományos megfejtésére szolgáljanak. Más, bár nem hason alkotású nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, reá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik negyedévenként, még pedig márczius, június, szeptember és december elsején. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s előfizetési ára 6 kor.

Megrendelhetők
a Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában
Budapesten, V. kerület, Akadémia-utca 2. szám.

Hornyánszky V. cs. és kir. udv. könyvnyomdája Budapesten,